

श्रीपरमात्मने नमः

शाब्दिकचूडामणिश्रीशाकटायनाचार्यप्ररचित

शब्दानुशासनम्

अर्थात्

श्रीमदभयचन्द्रसूरिप्रणीतप्रक्रियासग्रहसहितं

शाकटायनं व्याकरणम्

अध्यापककुलोत्पन्नबालान्तर्वाणिना

संगोधितम्

प्रकाशकौ

मुन्वयीत्य- प० ज्येष्ठाराममुकुन्दजीशर्मा

पन्नालालजैनश्च

कोल्हापूरनगरस्थ 'जैनेन्द्र' मुद्रणालये मुद्रितम्

वीरनि० स० २४३३ । ईस्वीसन १९०७ ।

मूल्य सपाद रूप्यकत्रयम् ।

प्रस्तावना.

महाशया ! अस्मिन् खलु भारते वर्षे सुप्रसिद्धसंस्कृतशब्दानुशासनप्रणेतृपाणिनिमुने पूर्वमपि महान्तोऽनेके शाब्दिका* आचार्या बभूवुरित्यसशयम् ॥ तेषु जैना बौद्धाश्च शाब्दिका प्रधाना इति महान्त पण्डिता मन्यन्ते । तदन्तर्गत एवाय महासुनि श्रीशाकटायनाचार्यो यत्प्रणीतमिदं चतुरध्यायात्मकं शब्दानुशासनमिदानीमप्यस्मिन् भारतवर्षे चकास्ति । एतच्छब्दानुशासनगतसूत्रार्थप्रकाशका बहव टीकाग्रन्था उपलभ्यन्ते । तेन च सर्वेषामफलुपितधिया पण्डितप्रवराणां नहुषु शब्दानुशासनेषु वर्तमानेष्वप्येतस्मिन्नेव निरकुशा प्रवृत्तिरासीदित्यनुमीयते । इदानीं चाध्याया श्रीमदभयचन्द्रसूरिप्रणीतप्रक्रियासङ्ग्रहाख्यवृत्त्यलङ्कृतमिदं शब्दानुशासनमङ्गयित्वा संस्कृतसाहित्यानुरागिणा विदुषामग्रे उपायनीक्रियते । आशासे च दृष्टवैतददृष्टपूर्वं रत्नमुपलभ्य च गुणदोषविवेकरूपेशलप्रज्ञा उदारा शया विचक्षणा अवश्य प्रसादमधिगच्छेयुरिति ।

एतच्छब्दानुशासन सूत्रपाठ-धातुपाठ-गणपाठ-लिङ्गानुशासन-सूत्रपाठोणादिसूत्रपाठभेदेन पञ्चधा विभक्तमतिक्लेशेन सम्पाद्यास्माभिर्यथावका-

* पाणिनिप्रणीताष्टाध्याय्यपरामिधसूत्रपाठे येषां नामां गुपलभ्यन्ते ते च यथा—

“ व्योर्लेधुप्रयत्नतरं शाकटायनस्य ” (८।३।१८) इत्यत्र शाकटायन

‘ इ३ चाकवभेनस्य ६।१।१३.०१ इत्यत्र चाकवभेन-

“ वा मुप्यापिशिले ” ६।१।९२। इत्यत्र आपिशिले-

“ लोपं शाकस्यस्य ” ८।३।१९। इत्यत्र शाकस्य ।

“ अनङ् स्फोटायनस्य ” (६।१।१२३।) इत्यत्र स्फोटायन इत्यादि

शमभियुक्तजनप्रमोदार्थमभ्येतृजनानुग्रहार्थं च तेभ्यो व्ययीकृतद्रव्यमात्र
समूहद्वारा तेषां सन्निधौ समर्प्य ग्रन्थकर्तृश्रमं सफलं क्रियते ।

अथ प्रक्रियासङ्ग्रहो रामनन्दवस्विन्नुमितस्मिस्ताब्दे (१८९३) मुम्तव आपर्ट
इत्यभिधानेनाम्लपण्डितेन प्राचीनविद्यानुरागिणाऽनल्पव्ययेन मद्रदेशे मुद्राप-
यित्वा प्रकाशितः । अत एव मद्रशर्मण्यादिमुद्रविषयेष्वपि लब्धमचा-
रोऽयं ग्रन्थः पाणिनीयशब्दानुशासनतोऽपि शास्त्रायनप्रणीतशब्दानुशा-
सनन्याधिकोपयोगिता प्रख्यापयस्तत्रत्यसख्यावज्ज्यो मूयमीं प्रद्यसामलभतेति
सुप्रसिद्धमेव । एतस्मूत्रोपरि चित्तामण्यमिधा वृत्तिं विदधता विद्वत्पत्रेण
महात्मना यक्षवर्माचार्येण श्रीशास्त्रायनाचार्य एवमुपस्थीयते—

स्वस्ति श्रीसमल्लज्जानमाग्राज्यपदमासवान् ॥

महाश्रमणसङ्घाधिपतिर्यं शाकटायन ॥ १ ॥

एकं शब्दाम्बुधिं बुद्धिमन्दरेण प्रमग्य य ॥

सयशं शिः समुद्ग्रे निश्च व्याकरणाभृतम् ॥ २ ॥

स्वल्पग्रन्थं सुखोपायं सम्पूर्णं यदुपवमम् ॥

शब्दानुशासनं सार्वमहच्छासनवत्परम् ॥ ३ ॥

इष्टिर्नेष्टा न वक्तव्यं वक्तव्यं सुप्रत पृथक् ॥

सम्यात नोपसख्यात यस्य शब्दानुशासने ॥ ४ ॥

तस्यातिमहती वृत्तिं सहस्येयं लघीयसी ॥

सम्पूर्णलक्षणा वृत्तिर्वक्ष्यते यक्षवर्मणा ॥ ५ ॥

इन्द्रचन्द्रादिभिः शाब्दैर्यदुक्तं शब्दलक्षणम् ॥

तदिहाम्बि समस्तं च यत्रेहास्ति न तत्क्षचित् ॥ ६ ॥

श्रीमता पाणिन्याचार्येण स्वीयसूत्रपाठे स्वस्मात्पूर्वं प्रादुर्भूतानामनेकेषामा-
चार्याणां मतानि तत्तदाचार्यनामनिर्देशपूर्वकं समृहीतानि । तत्रेतस्य
शाब्दिकचूडामणे श्रीशाकटायनस्य मतं प्रसन्नानुप्रसन्नतः कचित् ना-
मनिर्देशपूर्वकं ऋचिनामानिर्दिश्य च बहुषु सूत्रेषु समृहीतं तद्यथा— पाणि-
निप्रणीताभ्यामपि गततृतीयाभ्यामगतचतुर्थपादे “लङ् शास्त्रायनस्यैव”

इति एकादशोत्तरशततम सूत्र शाकटायनीयशब्दानुशासनातर्गतप्रथमाध्याया-
न्तर्मूलचतुर्थपादस्य पञ्चाधिकशततमस्य “आह्विपो शेर्जुस्या” इत्येतत्सू-
त्रस्य विषयमनुवदति । तथा अष्टाध्यायीगताष्टमाध्यायस्य तृतीयपादे
“व्योर्लुप्रयत्नतर शाकटायनस्य” इत्यष्टादशतम सूत्र शाकटायनीयश-
ब्दानुशासनगतप्रथमाध्यायीप्रथमपादस्य पञ्चपञ्चाशदधिकैकशततमस्य
“वा नुज्याद्” इत्येतत्सूत्रस्य विषयमनुवदति । दिव्यात्रप्रदर्शनमेतत्
यत् सुधीभिर्न दुरूहमिति । एतेन श्रीशाकटायनाचार्यस्य पाणिन्याचा-
र्यात् प्राक्तनत्व शाब्दिकप्रणीत्व च सुस्पष्ट प्रतीयत इति चिन्तामणिकृद्य-
क्षवर्माचार्यस्तुतिर्नान्वर्थेति विदाकुर्वन्तु कृतधिय ।

अन्यच्च— ऋग्यजुर्वेदयो प्रातिशाख्ये तथा यास्कमुनिप्रणीते निरुक्ते
च श्रीमत शाकटायनाचार्यस्य नामसंकीर्तनमुपलभ्यते । तथा व्याकरण-
महाभाष्यप्रणेता महामुनिना भगवता पतञ्जलिनाऽपि अष्टाध्यायीयतृती-
याध्यायान्तर्गतचतुर्थपादस्यैकादशोत्तरैकशततमसूत्रस्य तथा तृतीयाध्यायी-
यतृतीयपादगतस्य ‘उणादयो बहुलम्’ इति प्रथमसूत्रस्य च भाष्यावसरे
इदमुक्त,—

नाम च धातुजमाह निरुक्ते व्याकरणे शकटस्य च तोरुम् ॥

वैयाकरणानां च शाकटायना आह धातुज नाम ॥ १ ॥ इति

अपर च श्रीमच्छाकटायनाचार्यप्रणीतान्युणादिसूत्राणि सर्वैरपि प्राचीने
शाब्दिकप्रणैरङ्गीकृतानि तथा पाणिनिनाऽपि तान्येवोररीकृतानि नान्यानि
निबद्धानीत्येतदपि शाकटायनाचार्यस्य शाब्दिकधौरेयत्व प्रख्यापयतीति ना-
विज्ञेय सुधियाम् । शाकटायनाचार्यप्रणीतोणादिसूत्राणां व्याख्यानानि तूज्ज-
वदत्तमाधवाचार्यादिभिर्व्यरच्यन्तेति सुप्रसिद्धम् ॥

अथ बोपदेवकृतकविकल्पद्रुमे—

इन्द्रश्चन्द्र काशकृत्स्नापिशली शाकटायन ॥

पाणिन्यमरजोन्द्रा जयन्त्यष्टादिशाब्दिका ॥ १ ॥

इत्यष्टादिशाब्दिकजयघोषणायामिन्द्रादीनां शाकटायनाचार्यात्प्राधान्ये-

कन्य मुस्पष्टम् । पर श्रीशाकटायनाचार्यप्रणीतमूलेषु अष्टादिशाब्दिरान्त
 र्गतस्य केवलमेकमेव द्रस्य ताम, तथा मिद्धाधाययेति द्वे नामाणि इति
 पूर्वाचार्यनामायमुपलभ्यते । तेन च द्वादशेषु केषाञ्चित् श्रीशाकटायना
 चार्यात्पूर्वमप्रादुर्भावं केषाञ्चिदज्ञानत्वं चागुमीयते । यतो निर्गमं ण्याय
 दिगम्बरजैनाचार्याणामन्यमतायन्मिनां वच प्रमाणत्वेन नोपन्यस्यते,
 तत्तदप्रधाना व्याख्यानमपि नोदृश्यते इति । एतेन श्रीशाक-
 टायनाचार्यस्य वैदिकधर्मानुरातिवमवगच्छन्ता केषाञ्चिन्मतं न कथमपि
 सौर्यमवलम्बत इत्यवयन्तु विवेकिन ।

एतस्य शाकटायनव्याकरणस्य निम्नलिखितानि व्याख्यानानीदानी-
 मुपलभ्यन्ते,—

१ अमोघटुष्टिः—एतन् पाणिनिव्याकरणव्याख्याभूतां काणि-
 फाष्टिमुपयुज्यते । इदं व्याख्यानमतिनिस्तृप्त
 मुस्पष्टं च वर्तते ।

२ न्यासः— इदं त्वमोषवृत्तिव्याख्यायां श्रीप्रभाचन्द्राचार्य
 विरचितम् ।

३ चिन्तामणिः अथवा लघुटुष्टिः — यक्षधर्मप्रणीत
 व्याख्यानम् । इदं गणपाठादिपञ्चरममेव श्रीप्रमेवाङ्कयित्वा
 प्रकाशयिष्याव ।

४ मणिप्रकाशिका— चिन्तामणेरिय टीका, अजितमेनाचा-
 र्यप्रणीता ।

५ प्रतियासग्रह — श्रीमदभयचन्द्राचार्यविरचित । ग्रन्थोऽयं
 सिद्धान्तकौमुदीसदृशो विद्यार्थिनामतीवोपकारकः । अतः
 एव प्रथममय मुद्रापित ।

६ शाकटायनव्याकरणस्य टीका— श्रीगावसेनति
 रिविदेयकृता ।

७ रूपसिद्धिः— इयं लघुसौमुदीतुल्या स्वल्पप्रमाणेति ।

श्रीशाकटायनाचार्येण स्वकीये शब्दानुशासने वैदिकी स्वरप्रक्रिया यद्य-
प्युपेक्षिता तथापि वैदिकशब्दास्तत्रतत्र सुप्रपञ्च साधिता एवेति पाणिनितो-
न लवमात्रमपि न्यूनताऽऽचार्यवर्यस्य । ईदृशमपि शब्दानुशासनमिदं वै-
दिकैर्विद्वद्भिस्सर्वथोपेक्षितमित्यत्रापीदमेक कारण यत् स्वरप्रक्रियाभाव ।
इदमपि प्रमाण महामुनेरस्य जैनत्वमवगमयति । तथा न्यासादीन्येतच्छ-
ब्दानुशासनव्यास्यानानि जैनपण्डितैरेव विरचितानीत्येतन्मानमपि चास्य
जैनत्व साधयति ॥ महामुने श्रीशाकटायनाचार्यस्य कालनिर्णयादिकं
सर्वं यक्षवर्माचार्यकृतचिन्तामणिप्रकाशनावसरे सविस्तर निरूपयिष्याव ॥

एतस्य प्रक्रियासमग्रस्य मुद्रापणसमये ये ये महाशया पुस्तकवितर-
णादिनोपचक्रु तेषा नामान्यग्रे प्रदर्श्यन्ते—

१ श्रीयुतै गौरीलालविद्वद्भिरेक पूर्वार्धमात्रस्य पुस्तकं प्रेषित
तत्प्राय शुद्धम् ।

२ स्वस्ति श्रीमट्टारकलक्ष्मीसेनमहास्वामिना सरस्वतीभट्टारस्थ का-
र्णाटलिप्यलकृतमेक सटिप्पण ताडपत्रपुस्तकं तैरेव कृपया दत्तम्

३ श्रीयुतै जैनसिद्धान्तकोविदैर्दोर्बलिजिनदासशास्त्रिभि श्रवणबेळ-
गोळक्षेत्रनिवासिभिरेक ताडपत्रोपरि कार्णाटलिप्या सटिप्पणमालिखित पुस्तकं
प्राचीनविद्यासमुद्दिर्धार्पया प्रेषितम् ।

४ महाशयैर्हणपण्डितैरापटीभिर्धैर्मदनगरे मुद्रितमेक पुस्तकं सूत्रपा-
ठसवलितमस्मत्समीपस्थम् । एतेषा सुगृहीतनामधेयाना महाशयाना विद्या-
भिवृद्धिमभीप्सता त्रयाणामप्युपकारं न विस्मरिष्याव । तथा एतत्पुस्तक-
मुद्रापणसमये तच्छोधनादिविषये करवीरनिवासिभिरध्यापककुलोत्पन्नैर्बाल-
शर्मन्तर्वाणिभिरपि बहूपकृतमिति कृतज्ञताभाविष्कृत्य विगम्यते ।

प्रकाशकौ—

मुम्बयी

पं. ज्येष्ठाराममुकुन्दजीशर्मा

१०-१-०७

पन्नालालजैनश्च.

इन्द्रचन्द्रादिभि शब्दैर्युक्त शब्दलक्षणम् ॥

तन्निहास्ति समस्त च यन्नेहास्ति न तत्तच्चित् ॥ ६ ॥

इनका अर्थ— जो समस्त प्रसारके ज्ञानरूपी साम्राज्यपदको प्राप्त हुये और जो महामुनियोंके सबके अधिपति हैं ऐसे शाकटायनाचार्य कल्याणके कर्ता हो ॥ १ ॥

जिसने शब्दशास्त्ररूपी समुद्रको अपनी बुद्धिरूपी मदराबलसे मन्यनरके यक्ष और श्रीमद्विह्वल सर्वांगसुन्दर व्याकरणरूपी अमृतको निकाला वह एक ये ही आचार्य हैं ॥ २ ॥

यह शब्दानुशासन अर्हेत् शासनके समान उत्कृष्ट है बहुत निम्नतरवाला नहीं है थोड़ेमेंसे ही मन कुछ वर्णन कर लिया है ऐसा है तथा सुगोपाय है अर्थात् व्याकरणके सब अंग पूरे २ है और समस्त व्याकरणोंसे पहिलेका है ॥ अर्हेत् शासनके पक्षमें स्वरूपग्रन्थ थोड़ी परिमहका रखनेवाला, सुगोपाय अर्थात् परमसुखका एकमात्र उपायभूत, सम्पूर्ण, समस्त अंगोंसे परिपूर्ण, उपक्रम कहिये समस्तमतोंसे पहिलेका आदिभूत है ॥ ३ ॥

शाकटायनाचार्य ऐसे पूर्ण वैयाकरण हैं कि जिनके शब्दानुशासनमें पाणिनीयव्याकरणकी समान सूत्रोंमें कोई भी त्रुटि नहीं है अर्थात् सूत्रोंसे पृथक् पातजल्लिखित दृष्टिकी इष्टता नहीं होती, कात्यायनी के 'वा वाच्य' 'वक्तव्य' की भी आवश्यकता नहीं है। तथा उपसख्यानोकी भी आवश्यकता नहीं है ॥ ४ ॥

उसही शब्दानुशासनकी महाशक्तिको मञ्जित करके यह समस्तलक्षणनिशिष्ट लघुवृत्ति मुझ यन्त्रवर्माचार्यद्वारा कही जायगी ॥ ५ ॥

इन्द्रचन्द्रादि शब्दिकोंने (वैयाकरणाचार्योंने) जो कुछ शब्दशास्त्र पहे है अथवा शब्दोंका स्वरूप वर्णन किया है वह सब इस शब्दानुशासनमें सम्पूर्णतया विद्यमान है और जो कुछ शब्दलक्षण इसमें नहीं है वह किसी अन्यव्याकरणमें भी नहीं है ॥ ६ ॥

पाणिनिमुनिने अपने अष्टाध्यायी सूत्रपाठमें पहिले होनेवाले अनेक शाब्दिकोंका मत ग्रहण किया है उनमें शाब्दिकचूडामणि शाकटायनाचार्यके शब्दानुशासनका मत भी शाकटायनाचार्यका नाम देकर तथा कहीं २ विना नाम दिये ही ग्रहण किया है जैसे,—

पाणिनीयव्याकरणकी अष्टाध्यायीके तीसरे अध्यायके चौथे पादमें १११ वाँ सूत्र 'लङ् शाकटायनस्यैव' सूत्र है सो इस शब्दानुशासनके प्रथम अध्याय चौथे पादके १०५ वें 'आद्विषोर्ज्ञेज्जुस्वा' सूत्रका मत लिया है। तथा पाणिनिके आठवें अध्याय तीसरे पादका १८ वाँ सूत्र 'व्योर्लिधुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य' है सो इस शब्दानुशासनके प्रथम अध्याय प्रथमपादके १५५ वें सूत्र 'चा लु-ज्यात्' का मत लिया है। इसीप्रकार, अनेक जगहँ इस शब्दानुशासनका मत ग्रहण किया है सो विद्वानोंसे कुछ छिपा हुआ नहीं है। इसपरसे ये शाकटायनाचार्य पाणिनिसे पहिले और शाब्दिकोंके, अग्रणी हैं सो स्पष्टतया सिद्ध है। और चिन्तामणिटीकाके कर्ता यक्षवर्माचार्यने जो कुछ प्रशंसा, कियी, है वह किसी प्रकार भी, असंगत नहीं है।

इसके अतिरिक्त ऋग्वेद और श्रुत्यजुर्वेदके प्रातिशाख्यमें तथा याज्ञिकाचार्यके निरुक्तमें भी इस शाकटायनाचार्यका नाम मिलता है तथा पाणिनीय व्याकरणपर भाष्य बनानेवाले पतञ्जलिमहाराजने भी, अष्टाध्यायी, ३।४।१११, और ३।३।१ के उणादियहल, इस सूत्रका भाष्य रचते समय कहा है कि—

नाम च धातुजमाह, निरुक्ते व्याकरणे, शकटस्य च तोरुम् ।

वैयाकरणानां च शाकटायन आह धातुज नाम इति ॥

१ अनेक विद्वान् बतते हैं कि प्रातिशाख्यमें जिसका नाम आया है वह शाकटायन, 'जैन' नहीं, बदायुयायी है परंतु अर्मांतक कोइ पुष्ट प्रमाण प्रकट नहीं हुआ है कि पिण्डे ऐसा माना जाय ॥

इसके अतिरिक्त महामुनि श्रीशक्रटायनाचार्यके ध्याये हुये उणादि सूत्रका अधिकार तो सन ही व्याकरणोंमें स्वीकार किया है। पाणि-निमहाराजने भी 'उणादिमुल' एतावन्मात्र सूत्र बनाकर शाकटायनके उणादिसूत्रपाठमें स्वीकार किया है अर्थात् उन्होंने कोई नया उणादिमूल-पाठ नहीं रचा। इससे विद्वज्जनोंमें शाकटायनाचार्यका छाट्टिनाग्रगण्यत्व स्पष्टतया जात होगा। इस उणादिसूत्रपाठपर उज्ज्वलदत्त, माधवाचार्य आदिने टीका भी रची हैं।

बोपदेवने कमिस्वरूपद्रुममें भी इड्र, चड्र, काशट्टस्मन्, आपि शलि, शाकटायन, पाणिनि अमर और जैनेन्द्र इन जाठ आचार्योंमें व्याकरणोंमें प्रधान मानकर इनका जय मनाया है यथा—

इन्द्रश्चड्र. काशकृत्स्नापिशलि. शाकटायनः ।

पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टादिशाब्दिको. ॥

परन्तु शाकटायन व्याकरणमें केवलमात्र 'इड्र, सिद्धनदी' और आर्ययज्ञ इन तीन ही आचार्योंका नामोल्लेख हुआ है जो कि ये तीनों ही आचार्य जैन थे। क्योंकि दिगवरजैनाचार्योंका नियम है कि वे अपने ग्रन्थमें पुष्टिकेनिये भित्तवर्मावलम्बीके ग्रन्थका प्रमाण कदापि नहीं लेते और न भित्तवर्मावलम्बीके ग्रन्थपर टीका ही करते हैं ॥ इसपरसे इन श्रीशा-कटायनाचार्यका वैदिक मानना निर्मूल है सो विद्वानोंको विचारना चाहिये।

इस शब्दानुशासनपर निम्नलिखित टीकायें मिलती हैं ॥

१ अमोघवृत्ति.— यह पाणिनीयव्याकरणकी वाशिनवृत्ति-की समान विस्तृत और विशद महावृत्ति है

१ जैन-दस्तावेजोंमें अपरनाम देववदी और पूज्यपाद अधिक प्रसिद्ध हैं। इनका बनाया हुआ व्याकरण भी अनेक टीकाओं सहित विद्यमान है ॥

२ इन अष्टों व्याकरणोंमेंसे पाणिनिके अतिरिक्त शब्द व्याकरणचतुष्टय और और बाद ही विद्व होवे हैं ॥

२ न्यास— यह अमोघवृत्तिटीकापर श्रीप्रभाचन्द्राचार्य-
विरचित न्यास है ।

३ चिन्तामणि टीका अथवा लघुवृत्ति— यह टीका
यक्षवर्माचार्यकृत है इसको हम शीघ्र ही
पाचों पाठोंसहित छपायेंगे ।

४ मणिप्रकाशिका टीका— चिन्तामणि टीकापर श्रीअ-
जितसेनाचार्यकृत टीका है ।

५ प्रक्रियासंग्रह— श्रीअमयचन्द्राचार्यविरचित यह सिद्धा-
न्तकौमुदीकी तरह प्रक्रियाटीका है ॥ यह
विद्यार्थियोंको अतिशय उपयोगी है इस कारण
ही हमने सबसे पहिले इसीको ही छपाया है ।

६ शाकटायनव्याकरणस्य टीका—भानसेन त्रैविद्यदेव-
विरचित ।

७ रूपसिद्धि— यह लघुकौमुदीकी समान छोटी प्रक्रिया है ।

इस शब्दानुशासनमें विशेष लक्ष देने योग्य बात यह है कि इसमें
पाणिनीयकी समान स्वरवैदिकीके वर्णनकी उपेक्षा की है तथापि इस
व्याकरणमें वैदिक शब्दोंका विवेचन जगह २ पर किया है अतएव
इस विषयमें भी इस ग्रन्थकी योग्यता पाणिनीयमे कम नहीं है ॥

शाकटायनाचार्य महाराजों स्वरवैदिकी प्रक्रियापर लक्ष्य नहीं
दिया इसीकारणसे ही वैदिक विद्वानोंने ऐसे अद्वितीय शब्दानुशासनको
सर्वथा भुला दिया परन्तु इसपरसे यह स्पष्ट सिद्ध होगया कि यह
शाकटायनाचार्य जैन थे और इसीकारण ही जेनाचार्योंने इसपर टीका
और न्यासादि रचे है और इसी कारण ही जैनग्रन्थोंकी टीकाओंमें प्रमाण
भी शाकटायन और जैनेन्द्रव्याकरणका ही ग्रहण किये गये है ।

शाकटायनाचार्य वैसे व्याकरण थे और कब हुये और यह
व्याकरण कैसा उपयोगी है इत्यादि विषयोंकी आलोचना हम यक्षवर्मा-

उत्त चिन्तामणिटीकाके छपाते समय विस्तारसे त्रिस्तनेकी इच्छा रखकर इस प्रस्तावनाको यहींपर पूरी करते हैं ।

इस प्रक्रियाको छपाते समय हमको १ प्रति पूर्वार्द्ध मात्र शीघ्र पंडित गौरीलालजी जैनसे प्राप्त हुई सो प्रायः शुद्ध है ।

दूसरी प्रति— कर्णाटकीय, लिपीमें सटिप्पण ताडपत्र पुस्तक फोल्हापुर जैनसठके भट्टाग्रज श्रीलक्ष्मणसिंह महाराजसे प्राप्त हुई ।

तीसरी प्रति— जैसिद्धांतकोविद थकणधेष्ठगुरु—निवामी श्रीदोर्बन्निजिनदास शाम्बीसे ताडपत्रपर कर्णाटकी लिपीकी सटिप्पण प्राप्त हुई ।

चौथी प्रति— हणपंडित गुप्तव आपट साहबकी छपायी हुई हमारे पास थी ।

इन चारों पुस्तकोंपरसे शुद्ध करके मय टिप्पणीके इसे छपाया है । इसकारण उक्त चारों महाशयोंका हृदयमें आभार मानकर इस पुस्तकके शुद्ध करनेमें अध्यापककुलेत्पन्न बालसमान्तर्वाणि महाशयसे अतिशय सहायता प्राप्त हुई है इस कारण, इनका भी कोटिश धन्यवाद-पूर्वक आभार मानते हैं ।

मुम्बयी
१०-१-०७

प्रकाशक,
पंडित ज्येष्ठाराम मुकुंदजी
और
परानाल बाकलीवाल

पंडित ज्येष्ठाराम मुकुदजी पुस्तकालयका संस्कृत तथा भाषापुस्तकका सूचीपत्रम्.

संस्कृत, तथा भाषाटीका, और केवल भाषापुस्तक		
श्रीमद्भागवत बालप्रबोधिनी टीकासहित (द्वितीयावृत्ति)		
चिकणा कागज	१६	रु
अणुभाष्यम् (व्याससूत्रभाष्यम्) प्रकाशसंमेतम्		
अपूर्णम् (यत्रस्थ)	१२	रु
पूर्वमीमांसादर्शनम् (सविषयाधिकरणम्)	॥	
वैशेषिकदर्शनम् (विषयानुक्रमयुतम्)	१४२	
बृहत् सांख्यदर्शनम् (लघु) सांख्यदर्शनम्	४२	
पातञ्जलयोगदर्शनम्	४१	
वेदातदर्शनम् (मतातरीयपाठान्तरादियुतम्)	१४२	
न्यायदर्शन टिप्पणसहितम् (विषयानुक्रमयुतम्)	४२	
पददर्शनानि	१॥	
त्रिंशच्छ्लोकी सव्याख्या—(धर्मशास्त्रं) [विषयसूचीसहिता]		
दशश्लोकी (त्रिंशच्छ्लोकीपरिशिष्टभूता) चतु श्लोकी		
(त्रिंशच्छ्लोकीपरिशिष्टभूता)	१२	
तर्कसंग्रह सिद्धान्तचन्द्रोदयटीकासमेत—(‘न्याय’)	१॥	
कारिकावलि—(भाषापरिच्छेद) सिद्धान्तमुक्तावली-		
सहित (॥)	१॥	
श्रीमूक्त सभाष्यम्	१	
पुरषसूक्त सभाष्यम्	४२	

पञ्चक्रनिरूपण सटीकम्	॥
दण्डिणाम्निस्तोत्रम् सटीकम्	१
विभिन्वरूपविचार (पूर्वमाभासा)	१=
पारम्परगृह्यमूत्रम् (यजुर्वेदीयम्)	१=
आश्वलायनगृह्यमूत्र सटीकम् (ऋग्वेदीयम्)	२
स यागयोग (")	४॥
सध्यायोग (यजुर्वेदीय)	४-
रुद्रा यजुर्वेदीयाष्टाध्यायी	४=
रुद्रा सामवेदायलघुन्याममहिता	१
वेदान्तसंज्ञाप्रकरण सटीकम्	१
नीलता आश्वयके पद	॥
कुण्डसिद्धि -मटीका	१=
जागौचनिर्णय (धर्मशास्त्र)	४-
तर्जभाषा-(न्याय)	१
लक्षणावली (न्याय)	४=
निरेकचूटामणि मूलम् (वेदान्त)	१
वेदान्तशास्त्रम् (पञ्चमोत्र अभिलाषाष्टक च)	४-
तत्त्वोपदेश (वेदान्त)	४-
शिवानन्दहरि	४=
धातुमञ्जरी-(व्याकरणम्)	१
पञ्चदशी सटीका-अन्वयारुसहिता	२
जानकचन्द्रिका (,,)	१=
कुण्डलिकरूपतर (,,)	१
यत्राचिन्तामणि (तन्त्रम्)	१=

श्रीसरस्वत्यै नमः

शाकटायनप्रक्रियासंग्रहः

। सम्ज्ञाप्रकरणम् ।

मुनीन्द्रमभिवन्द्याह पाल्यकीर्तिं जिनेश्वरम् ।

मन्दबुद्धयनुरोधेन प्रक्रियासंग्रहं द्रुवे ॥ १ ॥

तत्रादौ शास्त्रे सव्यवहारार्थं सज्ञासंग्रहं कथ्यते । अइउण् १ ऋ २ एओइ ३ ऐऔच् ४ हयचरलब् ५ अमडणनम् ६ जवग-
डदश् ७ झभघढधप् ८ खफछठथद ९ चटतब् १० फपप्
११ शपस अँ अ ×क×पर् १२ हल् १३ । इति वर्ण-
समाज्ञाय अणादिप्रत्याहारार्थः । तत्राणित्येतत्प्रत्याहारविधिरुच्यते ।

१ अप्रयोगीत् । १।१।५। इहोपदिष्टो वर्णं समुदायो वा यो लौकिक-
शब्दमयोगे न दृश्यते स इत्सञ्ज्ञो भवति । अइउणित्यत्र णकारस्ये-
त्सज्ञापाम् ।

१ प्रवृत्तिप्रत्ययविभागेन प्रयोगादशब्दप्रतिपादनम् ॥ २ अचामिह तु सर्वथा
निपातत्वोपदर्शनात् ॥ मदेहजनकत्वाच्च साधिस्तु न विधीयते ॥ ३ ॥ इति जेनेन्द्रे
३ लृकारस्य ग्रहणं दापकृत्कारस्यैव भवत्यतो न गृह्यकृतम् । अथैतानि “अनु-
वणयोर्मिथ सावर्ण्यं वाच्यम्” इत्युक्तत्वात् ॥ ४ अनुस्वारस्यस्यभिहामूलीयोप-
ध्मानाया अपि गृह्यन्ते । अथैरुद्गीतत्वात्तेषामव्याप्तिः ॥ ५ प्रत्याहियते ॥
क्षिप्यते वर्णां श्वेनेनेति प्रत्याहारः । प्रवृत्तानां वर्णानामेकमुखीकरणं वा प्रत्याहारः
॥ प्रत्याहारो हि वर्णैरमुर्त्ताङ्गमिष्यते ॥ इति जेनेन्द्रे ॥

२ सात्मेतेत् । १।१।१। इता सहोपदिष्टो वर्ण सनुदायो न
आत्मन प्रभृत्या तन्मादितो व्यवस्थितागामामनश्च सा भवति ।
अणिनि अकारोकारोकारा उच्यन्ते । एव गङ् शङ् छङ् इङ् यङ् जङ्
वङ् अङ् इक् उक् मय् जय् सय् अङ् इन् एन् ओन् अम् यम् जम्
टम् जर् रर् चर् ङर् अप् हप् बप् जप् क्षप् भप् अट् हट् ङट्
रल् जल् शल् इत्यादय प्रत्याहारा नैया ॥

एको णट्टवाद्वागो द्वौ वशात्कथ्यतस्य ॥

चत्वारश्चमरात् पद स्युः यथायोग पत्रानुपैः ॥ २ ॥

णकाराद्यनुन्धानामणादिप्रत्याहारग्रहणेऽप्यग्रहण धार्याद्यमुपनिष्ठत्वात् ॥
जात्याश्रयणादीर्घादीनां ग्रहणम् ॥ यथा हि कचिदेन दृष्यकुञ्जत्वादौ
गुणविशिष्ट सर्वस्वव्यक्तिगतमनुप्यत्त्वजातिनिष्ठ मनुप्य पुर प्रद्वयोय
मनुप्य इति सङ्केते ग्राहिते अन्यत्राप्येवमपि प्रागुपचरत्तादिगुणविशिष्टानां
मनुप्याणां प्रतिपत्तिः । तथाऽत्राप्येकस्मिन् न्हम्यनिरनुनासिक्यादिगुण-
विशिष्टे सर्वस्वव्यक्तिगतगर्णत्वजातिनिष्ठेऽकारे उपदिष्टेऽन्येषां दीर्घा-
नुनामिफत्वादिगुणविशिष्टानामप्यगर्णभेदानां ग्रहण सिद्धम् । एषमिनर्णा-
दिष्वपि योज्यम् । तत्र न्हम्यसञ्ज्ञोऽकार उदात्तोऽनुदात्त स्वरितश्चेति
त्रिधा । ते च प्रत्येकमनुनासिको निरनुनासिकश्चेति द्विधा इति
षोढा । एव दीर्घे भुतश्चेत्यष्टादशभेदोऽगर्णः ॥ इत्यमिनर्णादयोऽपि । लृ

१ सात्मा इता आ (इ) इत् इति च्छेदः, " इयङ्ङर् " इति " एत् " पुनः " ओमाङ्ङि पर " इति परोऽङ्गादेशः " इतेत् " इति सिद्धम् । आत्मना सह नतमान सात्मा । अथवा सह आत्मा येन स सात्मा ॥ सात्मेति पदमात्मापमुत्तरार्थे च । सञ्ज्ञासञ्ज्ञिसम्प्रत्यायनपर सञ्ज्ञासूत्रम् । तेनेह इतेति सञ्ज्ञानिर्देशः । इता च शास्त्रे वर्णसमुदायो निर्देशयते ॥ सा मरितेति सञ्ज्ञा निर्देशः । तत्र सञ्ज्ञिसमनूय सञ्ज्ञा विधीयते । य सात्मेत् ॥ इता सहोपात्ता भवति ॥ सञ्ज्ञा वा अनूप सञ्ज्ञा य इता सहोपात्ता स ॥ उभयथाऽपि सात्मनि सञ्ज्ञि न सञ्ज्ञेतीद निर्धीयते ॥

वर्णस्यानुकरणादन्यत्र दीधो नास्ति । एचा च ह्रस्वाभावाद्वादश भेदा ॥

न्ह्रस्वदीर्घप्लुतहलो द्वेकद्वित्र्यर्द्धमार्त्रिकाः ।

नासिकामनुयातश्च वर्णं स्यादनुनासिकः ॥ ६ ॥

उच्चैरुदात्तो नीचै स्यादनुदात्त स्वरस्तथा ।

व्यामिश्र स्वरितो ज्ञेय प्रत्येकं विधुधैरिह ॥ ४ ॥

अवर्णग्रहणे लृवर्णस्यापि ग्रहण भवति । तयोरेकत्वप्रतिज्ञानात् ।
हकारस्य द्विर्ग्रहणमर्षादौ बलादौ च ग्रहणार्थम् । हकारादिव्यकारकशब्द-
पशब्दा उच्चारणार्था ।

३ उता स्वः । १।१।२। इता उकारेण सहोक्तो वर्ण स्वस्य वर्गस्यात्म-
नश्च सज्ञा भवति । कु इति कर्ग उच्यते । एव च इत्यादिभिश्चवर्गादय ।

४ तेयान् । १।१।३। इता तकारेण सहोक्तो वर्ण इयान् यावन्मात्र
उपात्तस्तावन्मात्र एव ग्राह्य । अत् इत् उत् ।

५ भाव्योऽङ् । १।१।४। अगकारानुगन्धो भाव्यो विधेय प्रत्ययविका-
रागमरूपो यावन्मात्र उपात्तस्तान्मात्र एव ग्राह्य । नासिका अस्मै लविता
इत्यादि ॥ अगिति किम् । अम् ॥ अतो नियमद्वयादन्यत्र जातिरासन्नता
वाऽऽश्रीयते ।

६ स्व' स्यानास्यैऋषे । १।१।६। वणोत्पत्तिप्रदेश स्थान कण्ठादि
॥ अनुहरिसर्जनीयनिःहामूलीयानां कण्ठ । हरिसर्जनीययोहर । कोर्जि
व्हामूलीयस्य च निःहामूलम् । सर्वमुखस्थानमवर्णमित्येके । इएऐचुयशा-

१ जातु प्रक्षिणादृत्त न दुग् ॥ विलम्बितम् ॥ अगुलिम्फाटन युयात्ता मानेति
प्रकर्तिता ॥ १ ॥ चट्टो रौच्येमात्र द्विमात्र राति वायस ॥ त्रिमात्र तु शिखी
रोति न्ह्रस्वदाघप्लुतमात्र ॥ २ ॥ २ स्वरति कथयति हल स्वरूपमिति स्वर ॥

३ ऋवृषणयो । तथा " वरादामह्यस्य गुर्वैरो लृवृत् ' २।१।७॥ इत्यत्र
अनुदिनि ऋकारस्य पुने निषिद्ध लृकारस्यापि पुननिषेध प्राप्नोतीति मत्वा तन्माभू
दित्याचार्येण लृग्रहण कृतम् तच्च ज्ञापयति ऋवृषणग्रहणे लृवृषणस्यापि ग्रहणमिति ।

४ अगादौ गृहणात् ' व्योऽग्याघोभोभगो " १।१।१५३। इति व्यलोपे वृष हस
तीत्यादि सिद्धम् ॥ चलादी गृहणात् ' व्योऽग्याघोभोभगो " १।१।१५३। इति व्यलोपे वृष हस
तीत्यादि सिद्धम् ॥ चलादी गृहणात् ' व्योऽग्याघोभोभगो " १।१।१५३। इति व्यलोपे वृष हस

ना तालु । एदैतो कण्ठताल्वेकेषाम् । उओऔपूध्मानोयानामोष्ठौ ।
 ओदैतो कण्ठोष्ठमेकेषाम् । वस्य दन्तोष्ठम् । स्रक् वन्धानमेकेषाम् ।
 ऋदुरपाणा मूर्धा । रेफस्य दन्तमूलमेकेषाम् । लतुलसाना दन्ता ।
 नासिकाऽनुस्वारस्य । कण्ठनासिकमेकेषाम् ॥ आस्थे मय आस्यम् ।
 करण प्रयत्न । स्पृष्ट करण स्पर्शानाम् । ईषत्स्पृष्ट यत्राम् । विवृत-
 मचाम् । विवृततरमेदोतो । ऐदैतोर्विवृततमम् । अवर्णम्यातिविवृत-
 तमम् । सवृततमकारस्य । ईषद्विवृत शपसहानाम् । तयो स्थानास्ययो
 रैषयमेदस्तस्मिन् सति वर्णो वर्णस्य स्वसञ्ज्ञो भवति ॥ कस्य पुन क
 स्व । अवर्णस्य नृस्वमेदा पद दीर्घपुनमेदाश्च द्वादश परस्पर स्वे
 भवन्ति । इवर्णादीना त्वष्टादश भेदा परस्पर स्वे भवन्ति । लृवर्णम्यैवा
 च द्वादश भेदा परस्पर स्वे भवन्ति । कादयो मावसाना पञ्च पञ्च
 वार्या परस्पर स्वे भवन्ति । यवलानामनुनासिको निरनुनासिश्चेति द्वौ
 भेदौ परस्पर स्वा भवत । केवलनिरनुनासिकाना रेफोष्मणा स्वे न सति ॥

वर्गेष्वाद्या द्वितीयाश्च शपसा अप्यघोषका ।

द्वितीयतुर्यवर्णा. स्युर्महाप्राणा हसयुता ॥ ५ ॥

वर्ग्याणामन्त्या अनुनासिका —

कण्ठोष्ठमूर्धजिह्वादन्तोरस्तालुनासिका वर्णानाम् ।

स्थानान्यास्य स्पृष्टेपत्स्पृष्ट विवृतसवृतेपद्विवृतम् ॥ ६ ॥

इति सञ्ज्ञासंग्रहः ।

अथ सैन्धिसंग्रहोऽभिधीयते

॥ तत्राचसन्धिप्रकरणम् ॥

पूर्वोत्तरवर्णानामविरामेणोच्चारण सन्धान सन्धि । सहितेति यावत् ॥

१ ओष्ठयोरप्रभाग स्रक् ।

२ वग्या पञ्चविंशतिवर्णा स्पर्शा ।

३ यङ्गास्वरप्रवृत्तिद्वयविनयान्मा सन्धस्तु पञ्चभेदोत्पत्तिमहादुर-ये ॥

तत्र स्वरप्रवृत्तिद्वयविकल्पतोऽस्मिन् सन्धि त्रिधा कथितव्यायुषकीर्तिसुरि ॥ १ ॥

ने अन । लो अन । रे औ । नौ औ । इति स्थिते । “ विरामेऽग्नि-
दनाद्वाद्यन्वाऽनुनासिक ” ११११६८ । इत्यधिकृत्य ॥

७ न । ११११७० । यत्सन्धिकार्यमतो वक्ष्यते तद्विरामे न भवति ।
इत्यधिकारद्विरामे सन्धिर्भवति ॥

८ एचोऽच्ययवायाच् ११११६९ । एच स्थाने यथासख्य अय्
अन् आय् आच् इत्येते आदेशा भवन्ति अचि परे ॥ अनच्छ शब्दरूप
परवर्णमाश्रयेत् इति सन्निकर्ष । नयन । लवन । रायौ । नावौ । समव-
चने याथासत्य शैलीपमाचार्यस्य ॥ दधि अत्र । शमी अत्र ।
मधु अपनय । वधू आनन । पितृ अर्थ । लृ आकृति । इति स्थिते ।
“ यन्नेवोदिक ” ११११७२ । इत्यधिकृत्य ॥

९ अस्वे ११११७३ । इह स्थाने यज्ञादेशो भवति अस्वेऽचि परे ।
स च अथवा इह परो यज्ञ भवति अस्वेऽचि परे । तिरियद् । भूवादय ॥

१० आसन्नः ११११७४ । इहासन्नानासन्नप्रसङ्गे स्थानगुणप्रमाणार्थे-
रासन्न एव भवति विधि । अत्र स्थानेनासन्नो भवतीति सन्निकर्ष ।
दध्यत्र । क्षम्यत्र । मध्यपनय । यध्वानन । पित्रर्थ । लाकृति ॥
दधि अत्र । नदी एषा । मधु अपनय । इति द्वि स्थिते ॥

११ ह्रस्वो वाऽपदे ११११७५ । इह स्थाने तदासन्नो ह्रस्वो वा
भवति अस्वेऽचि परे नैकस्मिन् पदे । ह्रस्वविधानात्पुनर्यज्ञादेशो न भवति ।
पक्षे यज्ञ । दधि अत्र दध्यत्र । नदि एषा नद्येषा । मधु अपनय

१ विरतिविराम । विरामे वर्तमानस्याणोऽग्निदनाद्वाद्यन्वाऽनुनासि-
कादेशो वा भवति सामं साम । २ एच स्थानेऽवणात्परो य इगादिष्टस्तस्य स्थानेऽ-
चि परे यज्ञादेशो भवति नाय । ३ श्रवणप्रहणे लवणस्यापि प्रहण भवतीत्युक्तत्वात्
लृकारो लिप्तगात्रे च त्रिदिवेशे च नस्तरि ॥ इति कोशः ॥

४ यमोऽपवाद । सन्नेनसूत्रेण दीपस्य ह्रस्वः कर्तव्यः । ह्रस्वस्य पुनर्ह्रस्वः किमथ
मिति न दाङ्कनीयम् । पञ्चयवक्ष्यप्रवृत्तिर्जले स्थले च वक्ष्यतीति न्यायात् ॥

५ सकृद्वाधितो विधिविधि एव ।

॥ तालु । एदैतो कण्ठतास्त्रेकेषाम् । उओओपूषधमानीयानामोष्ठौ ।
 ओदैतो कण्ठोष्ठमेकेषाम् । वस्य दन्तोष्ठम् । संम् वधानमेकेषाम् ।
 अदुग्गणा मूर्धो । रेपस्य दन्तमन्मेकेषाम् । लतुलमात्ता दत्ता ।
 नासिकाऽनुम्वारस्य । कण्ठासिस्त्रेकेषाम् ॥ आम्मे भव आरपम् ।
 करण प्रयत्त । स्पृष्ट करण स्पर्शनान् । ईषत्स्पृष्ट यत्ताम् । प्रित्त
 मधाम् । विवृत्ततरमेदोतो । ऐदोनोर्विकृतनमर् । अवर्णम्यानिविहृत
 तमम् । सवृत्तमकारम्य । ईषद्विहृत शपसहानार् । तयो स्थानाम्यथो
 रैक्यमभेदस्तस्मिन् सति वर्णो वर्णस्य स्वसन्जो भवन्ति ॥ कस्य पुन क
 स्व । अवर्णम्य न्हस्वमेदा पद् दीर्घपुनभेदाश्च द्वादश परस्परं स्वे
 भवन्ति । इवर्णोदीना त्वष्टादश भेदा परस्पर स्वे भवन्ति । लृवर्णम्यैत
 च द्वादश भेदा परस्पर स्वे भवति । काइयो मावमाना पश्च प
 वर्या परस्पर स्वे भवन्ति । यवलयानामनुनासिको निरनुनासिकश्चेति द्वे
 भेदौ परस्पर स्वौ भवत । केवलनिरनुनासिकाना रेफोष्मणां स्वे न सति ।

वर्गेष्वाद्या द्वितीयाश्च शपसा अप्यघोषकाः ।

द्वितीयतुर्यवर्णाः स्युर्महाप्राणा हसयुता ॥ ५ ॥

वर्ग्योणामत्या अनुनासिका —

कण्ठोष्ठमूर्धजिह्वादन्तोस्तालुनासिका वर्णानाम् ।

स्थानान्यास्य स्पृष्टेपत्स्पृष्ट विवृतसवृतेपद्विहृतम् ॥ ६ ॥

इति सन्ध्यामग्रे ।

अथ सैन्धिसग्रहोऽभिधीयते

॥ तत्राचसधिप्रकरणम् ॥

पूर्वोत्तरवर्णानामविरामेणोच्चारण सन्धान सन्धि । सहितेति यावत् ॥

१ ओष्ठयोरुपभाग सः ।

२ वर्या पञ्चविंशतिवर्णा स्पर्शाः ।

३ सञ्ज्ञास्वरप्रकृतिहृज्विसधजन्मा सधिसु पञ्चक भेदोत्पत्तिमाहुरन्ये ॥

सत्र स्वग्रकृतिहृज्विकरपतोऽस्मिन् सधि त्रिधा कथितवागुणकः तिसुरि ॥ १ ॥

ने अन । लो अन । रे औ । नौ औ । इति म्गिते । “ विरामेऽगि-
दनाइचाद्यप्याऽनुनासिक ” । १।१।६८। इत्यधिकृत्य ॥

७ न । १।१।७०। यत्सन्धिकार्यमतो वक्ष्यते तद्विरामे न भवति ।
इत्यधिकाराद्विरामे सन्धिर्भवति ॥

८ एचोऽच्ययवायाव् । १।१।६९। एच स्थाने यथासम्य अय्
अन् जाय् आव् इत्येते आदेशा भवन्ति अचि परे ॥ अनच्क शब्दरूप
परवर्णमाश्रयेत् इति सन्निकर्ष । नयन । लवन । रायौ । नावौ । समव-
चने याथासह्य शैलीयमाचार्यस्य ॥ दधि अत्र । शमी अत्र ।
मधु अपनय । वधू आनन । पितृ अर्थ । लृ आकृति । इति स्थिते ।
“ यजेदोदिक ” । १।१।७२। इत्यधिकृत्य ॥

९ अस्वे । १।१।७३। इक स्थाने यनादेशो भवति अस्वेऽचि परे ।
स च अथवा इक परो यन् भवति अस्वेऽचि परे । तिरियद् । म्वादय ॥

१० आसन्नः । १।१।७। इहासन्नानासन्नप्रसङ्गे स्थानगुणप्रमाणार्थ-
रासन्न एव भवति विधि । अत्र स्थानेनासन्नो भवतीति सन्निकर्ष ।
दध्यत् । दाम्यत्र । मध्वपनय । वध्वानन । पितृर्थ । लाकृति ॥
दधि अत्र । नदी एषा । मधु अपनय । इति द्वि स्थिते ॥

११ ह्रस्वो चाऽपदे । १।१।७४। इक स्थाने तदासन्नो ह्रस्वो वा
भवति अस्वेऽचि परे नैकम्मिन् पदे । ह्रस्वविधानात्पुनर्यजादेशो न भवति ।
पक्षे यन् । दधि अत्र दध्यत्र । नदि एषा नद्येषा । मधु अपनय

१ विरतिविराम । विरामे वनमानस्याणोऽगिदनाइचादिवर्जितस्य तदासन्नोऽनुनासि
कादेशो वा भवति सामे साम । २ एच स्थानेऽवणारपरो य इगादिऽस्तस्य स्थानेऽ
चि परे यनेवादेशो भवति नान्य । ३ ऋणग्रहणे लृणस्यापि ग्रहण भवतीत्युक्तत्वात्
लृकारो लिङ्गाग्रे च त्रिदिवेशे च नस्तरि ॥ इति कोश ॥

४ यमोऽपवाद । मन्वनेन सूत्रेण दीधत्य ह्रस्व कृतव्य । ह्रस्वस्य पुनह्रस्व किमथ
मिति न शङ्कनीयम् । पञ्चयवङ्क्षणप्रवृत्तिचले स्थले च वपतीनि व्यायान् ॥

५ सकृद्वापि ते विधियाधिन एव ।

मध्वपनय ॥ ण्कपदे यन्नेव । नद्यौ । वध्वौ । पित्रा ॥ महा ऋषिः ।
मुनि ऋषिः । वधू ऋतः । पितृ ऋषमः । इति द्वि स्थिते ॥

१० अत्यक ॥ १११७५ ॥ अक स्थाने तदासन्नो हर्म्यो वा भवति
ऋतरे परे । पक्षे अरादि । महऋषिः मुनिऋषिः वधुऋतः पितृऋषमः
महर्षिः मुन्यृषिः वधूतः पितृषमः ॥ दण्डः अग्रः । मा आगताः । मुनि इन्द्रः
। नदी इयः । वधू उदरः । मधु उदकः । पितृ ऋषमः । इति स्थिते ।
“ऋथो साच” ॥ १११७६ ॥ इत्यधिरुत्त्य ॥

११ दीर्घः ॥ १११७७ ॥ अक स्थाने परेणाचा सहितस्य तदासन्नो
दीर्घा नित्यः भवत्यचि परे । दण्डाग्रः । सागताः । मुनीन्द्रः । नदीयः ।
मधूदकः । वधूदरः । पितृषमः ॥ देव इन्द्रः । आ इहि । गध उदकम् ।
आ उज्जनि । माला ऊढा । अर्घः ऋचः । आ नश्यात् । महा ऋषिः ।
इति स्थिते । “संहिवहोऽस्यौ” ॥ १११८१ ॥ इत्यधिरुत्त्य ॥

१४ इत्येडर् ॥ १११८२ ॥ अवर्णस्य स्थाने परेणाचा सहितस्य रमे-
ण एहं अर् इत्यादेशा भवन्ति इति परे । देवेन्द्रः । णहि । गधोदकम् ।
ओज्जति । मालोढा । अर्घर्चः । अश्यात् । महर्षिः ॥ तव ण्पा ।
खट्वा ऐद्री । तव ओदनम् । सा औपगवी । धा ऊत इति स्थिते ॥

१५ एजूच्यैच् ॥ १११८३ ॥ अवर्णस्य स्थाने साचस्तदासन्न एजू

१ अग्र दीर्घेति बाध्यते । सावकाशानिरवशाद्योर्निर्वकाशो यन्नायानिति न्यायात् ॥

२ अत्र इत्येडर् ॥ १११८२ ॥ इति सूत्रे प्राप्ते सति “अत्यक” इत्यनेन बाध्यते ।

प्राप्तिपूर्वत्वात्प्रतिषेधस्तत्त्वम् । पूर्वपरविधिभ्यः पूर्वविधिबोधयानिति न्यायात् ॥

३ उ ऋषस्य वृषस्य चावस्थाने कति ऋतारः ऋतरे चाचि परे परेणाचा
सहितस्य अर् इवचममुदायोऽज्ज्वन्नसमुदाया वणान्तर वा इवःस्पृष्टग्नमादशो वा
भवति । ऋतिः पितृषमः पितृषमः पितृषमः लृतिः पितृन्तरः पितृलृतारः ।

४ संहिवहारवर्णस्य ऋथ्योऽसौ भवति । योऽ

५ ॥ ओद् इति द्वौ अर् एव नवोऽयादेशा (दर) इ उ ण् ऋ इति परे सति
पथान्तरं भवति

भवति एचि ऊजादेशे च परे । तवेपा । रद्वन्द्री । तवौदन । सापगर्वा ।
धौत ॥ प्र ऊढ । प्र ऊढि । प्र ऊह । प्र एष । प्र एष्य । इति स्थिते ॥

१६ प्रस्योढोढ्यूदैप्ये ॥ १११८४ ॥ प्रम्यावर्णस्य साच ऐच्
भवति उढादिषु परत । प्रौढ । प्रौढि । प्रोह । प्रैष । प्रैष्य ।
स्व ई८ । स्व ईरिणी । अक्ष ऊहिनी इति स्थिते ।

१७ स्वरैरस्यैरक्षोहिण्डाम् ॥ १११८५ ॥ एप्वेच् निपात्यते । स्वर
। स्वरिणी । अक्षोहिणी ॥ तव ओङ्कार । उप एहि । प्र ओङ्गति ।
अद्य अर्द्यात् । इति स्थिते ॥

१८ ओमाडि परः ॥ १११८६ ॥ अवर्णस्य स्थाने साच परोऽजादेशो
भवति ओंशब्दे आडादेशे च परे । तवोङ्कार । उपोहि । प्रोङ्गति । अद्यै-
र्द्यान् ॥ निम्ब ओष्ठी । स्थूल ओतु । इति द्वि स्थिते ॥

१९ वौष्ठौतौ समासे ॥ १११८८ ॥ अवर्णस्य स्थाने साच
परोऽजादेशो वा भवति ओष्ठशब्दे ओतुशब्दे च परे समासे । निम्बोष्ठी ।
विम्बोष्ठी । स्थूलोतु । स्थूलौतु । सामाम इति किम् । राजपुत्रौष्ठ पश्य ।
देवदत्तौतुविनृम्भित पश्य ॥ सुख ऋत । दुख ऋत । इति स्थिते ॥

२० आर्तृतीयाया ऋते ॥ १११८९ ॥ तृतीयान्तस्मावर्णस्य 'स्थाने

१ इपतर्धणि इध्य इति रूप तस्याहपूर्वस्यापि आ ईष्य एष्य ॥ एष्य प्रैष्य ।
इप् इच्छायाम् । ईप् उञ्छ इत्यादिधातुषु प्र एष्य इति स्थिते ' तयाऽनिगेष्येडपेह
॥ १११९३ ॥ ' इति सूत्र प्राप्तं तदपवादार्थं ग्रस्येत्यादिसूत्रम् ॥

२ अत्र यथादिति आह स्वयमेव गक्षने तदा अवर्णस्याडि परे परीभवन्नाकार एव
स्यात् । यच्च " दार्प " इत्यनेनैव सिद्ध इत्याह्मग्रहणमनवश्यकं स्यात् । अत उपचारा
दाडित्यादेशो गृह्यते । दार्पापवाद ॥

३ एवे नियोगे ॥ १११८७ ॥ अवर्णस्य स्थाने साच परोऽजादेशो भवति एषरादे
परे न तु निश्चयऽर्थे । अथेव इहेव । निश्चये तु अथेव गच्छ इति ।

४ ' विरापणम् ॥ १११५८ ॥ ' विशेषण विशेष्यस्य समुदायस्यातो भवतीति सूत्रा
दत्र तृतीयाया इति विशेषण विशेष्यस्य समुदायस्यातो भवति । तथाच तृतीयातस्य
त्यापातमा ॥

साच आगदेशो भवति ऋतशब्दे परे समामे । सुवार्त । दु खार्त । समाम
इति किम् । मुखेनर्त ॥ प्र ऋण । दश ऋण । ऋण ऋण । वसन ऋण ।
कम्बल ऋण । वत्सतर ऋणम् । इति स्थिते ॥

२१ प्रदशार्णवसनकम्बलवत्सतरस्यर्णे । १।१९०। प्रादी
नामवर्णस्य साच आर् भवति ऋणशब्दे परे समासे । प्रार्णम् । दशार्णम् ।
ऋणार्णम् । वसनार्णम् । कम्बलार्णम् । वत्सतरार्णम् ॥ प्र ऋणोति इति स्थिते ॥

२२ ऋत्यारूपसर्गस्य । १।१।९१। उपसर्गस्य वर्णस्य स्थाने साच
आर् भवति ऋकारानौ धातौ परे । प्राध्नोति ॥ प्र ण्यति । प्र ओरति ।
उप प्लकीयति । इति स्थिते ॥

२३ तथानिणेध्येड्येड् । १।१।९२। उपसर्गस्यावर्णस्य साच एड्
भवति एडादौ धातौ परे नेणेध्यो । तथा मुब्धातौ एड् वा भवति ।
प्रेष्यति । प्रोखति । उपेल्कीयति उपैल्कीयति ॥ अनिणेधीति किम् । उपैति ।
प्रेथते ॥ ते अत्र । इति स्थिते ॥

२४ पदान्तेऽल्येडः । १।१।९३। पदान्ते एड् साच एड् भवति
अकारे परे । तेऽत्र । पटोऽत्र । पदान्त इति किम् । नयनम् । लयनम् ।
गो+अग्रम् इति त्रि स्थिते ॥

२५ गोरोद्वा । १।१।९४। गोशब्दस्य एड् ओकारो वा भवति

१ तस्यादि । १।१।५८। " तस्य सप्तम्यस्य विशेषण तस्यादिरवयवो वेदि
तस्य । इति ऋनीरस्य ऋकारादौ धातौ परे इत्यर्थो भवति । उपसर्गस्यति वक्षणा
द्वर्तुरिति शयते । सवापवादोऽयम् । पूव आरादश " इत्येडर् " इत्यस्यैव बाधको ऽ
नृसस्य । अथ ॥ नृस्वस्यापि प्राप्नुयते बाधक इत्यर्थः ॥ अतृतीयेत्यादि सूत्रान् आर्
इत्यस्यानुवर्तनेऽपि पुनर्महण परमप्यार नृस्वो वा नत इति शापनायम् ॥ प्रपरापसमं व
बनिदुरभिग्वबिसूदतिनिप्रतिपयय ॥ उप आदिति विंशतिरेव सन्ते उपसर्गगण कयि
त वक्षिना ॥ १॥ २ गोरोद्बन्त प्रकृतिमावार्थम् । हे चित्रगो अप्रमित्येव गोशब्दस्य
लाक्षणिद्वयादौर्त्वं न भवति । इत् लक्षणप्रतिपदोक्तयो प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहण न
नृ लाक्षणिद्वयस्य वक्षनान् प्रातेपदोक्तस्यैव ग्रहणम् । चित्रा गावा यस्य स चित्रगु तस्य
सम्बोधन इ चित्रगो इति लाक्षणिकोऽत्र गोशब्द इति ओद्वावा न भवति ॥

अकारे परे ॥ गोअग्रम् । पक्षे अवादि । गवाग्रम् । गोऽग्रम् ॥ गो ईश्वर । गो उत्तम । इति द्वि स्थिते ॥

२६ अवोऽच्यनक्षे ॥ १११९६ ॥ गोशब्दस्य एङ् अव इत्यादेशो वा भवति अचि परे नाक्षशब्दे ॥ पुनरिक्पेङ्गित्येङ् । पक्षे अच् ॥ गवेश्वर । गवोश्वर ॥ गवोत्तम । गवुत्तम ॥ अनक्ष इति किम् । गो अक्ष गोऽक्ष ॥ गो इन्द्र । इति स्थिते ॥

२७ ईन्द्रे ॥ १११९७ ॥ गोशब्दस्य एङ् अव इत्यादेशो भवति नित्य इन्द्रशब्दे परे ॥ गवेन्द्र ॥ गो अक्षम् । उति त्रि स्थिते ॥

२८ वातायनेऽक्षे ॥ १११९८ ॥ गोशब्दस्य एङ् अव इत्यादेशो भवति नित्य अक्षशब्दे परे वातायनेऽर्थे ॥ गवोक्ष । पक्षे गोअक्ष । गोऽक्षम् ॥

इत्यन्मन्धि ।

अथ निषेधसन्धिरुच्यते ।

देवदत्ताऽ अत्रावसि । जिनदत्ताऽ - इदमानय । इति स्थिते ॥

२९ न सुतस्यानितौ ॥ १११९९ ॥ सुतस्याचि परे यत्सन्धिर्कार्यं प्राप्तं तन्न भवति नेतिशब्दे ॥ इति दीर्घेणैव न भवत ॥ अनिताविति किम् । सुश्लोकाऽ इति वक्ति सुश्लोकेति वक्ति ॥ मुनी इमौ । साधू एता । अमी अत्र । अमू आसौ । रात्रे अत्र । युले इमे । पचेने अत्र । पचेथे अत्र । पचावहे अत्र । इति स्थिते ॥

३० गित ॥ १११२०० ॥ गैकारानुसंधस्य अचि परे यत्सन्धिर्कार्यं

१ एषः सन्धिर्भवति वात निश्चलम् ॥ २ यत्सन्धिर्भवति वात निश्चलम् ॥ ३ यत्सन्धिर्भवति वात निश्चलम् ॥ ४ यत्सन्धिर्भवति वात निश्चलम् ॥

१ इति सन्धिर्भवति वात निश्चलम् ॥ २ इति सन्धिर्भवति वात निश्चलम् ॥ ३ इति सन्धिर्भवति वात निश्चलम् ॥ ४ इति सन्धिर्भवति वात निश्चलम् ॥

प्राप्त तत्र भवति ॥ इति दीर्घादिर्न भवति ॥ अं अपेहि । इ इन्द्र पश्य ।
उ उत्तिष्ठ । आ एव मन्यसे । आ एव क्लि तत् । इति स्थिते ॥

३१ चादेरचोऽनाहः । ११११०१ । अन्मात्रस्य चादेरचि परे
यत्सन्धिकार्यं प्राप्त तत्र भवति नाह ॥ इति दीर्घेचौ न भवत ॥ अनाह
इति किम् । आ उष्णम् ओष्णम् । आ इहि एहि । आ उदकान्तात्
ओदकान्तात् । आ आर्येभ्य आर्येभ्यो यशोगत सामन्तभद्रीयम् ॥

ईपदर्थे क्रियायोगे भैयादाभिविधौ च य* ।

एतमात दित विद्यात् वाक्यस्मरणयोरदित् ॥

अच इति किम् । अवेति ॥ अथो अस्मै । नो इन्द्रियम् । इति स्थिते ॥

३२ ओर्त्त* । ११११०२ । ओङ्कारान्तस्य चादेरचि परे यत्सन्धिकार्यं
प्राप्त तत्र भवति । इत्येच्चौ न भवेत् ॥

इति निषिद्धकार्यसन्धि

अथ द्वित्वसन्धिरुच्यते ।

तीर् य । स्वर धुनी । चिह्न न । इति द्वि स्थिते ॥ ' श्रोऽनु द्वे
१११११५ । ' इत्यधिकृत्य

१ अ इ उ भस्वने । २ अभिविधिरभिप्रासि साकन्त्यन सम्बन्ध । अवभिमता
सम्बद्धोऽवधिरित्यय । असम्बद्धोऽवधमवादा ॥

३ मयोऽचि वोऽसन् १११११०५ । मय परस्य उचो वा वा भवति अचि परे स च
अचिमानवद्भवति । प्रयुक्तम् किमु उक्तम् ॥

४ अहा आहो हो उताहा च नो अहा अथो इम ॥ आ प्रयुक्ताश्च आहता अट्टादि
स्वागमे स्मृता ॥ १ ॥

५ सौ वेता १११११०३ सुनिमित्तकस्योऽश्वस्य गन्धनिषधो न्य भवति इतिशब्दे
परे । साधा इति साध इति साधविति ॥ ऊँ चोऽन १११११०४ । उम स्थान ऊँ इत्यादशो
भवति सन्धिनिषेध इत्यौ परे । उ इति, ऊँ इति शिति ॥

६ शर परस्य श्वय स्थाने जन्तु यदन्य प्रप्रात तस्मिन्कृत पथत् द्वे रूपे भवतो
वा ॥ कश्चादयात् । ऊ द्रवदन्ते । स्थात्र स्थान् ॥

३३ अचो होऽङ्चः । १।१।११७। अच पराम्या हकाररेफाम्यां पर य हकाररेफाज्वर्जितस्य वर्णस्य स्थाने द्वे रूपे भवतो वा ॥

३४ चर् । १।१।११८। जर स्थाने चरादेशो भवति जरि परे ॥ आसन्न । तीर्थे । तीर्थम् ॥

३५ जपि जश् । १।१।११९। जर स्थाने जशादेशो भवति जपि परे ॥ स्वर्दुनी स्वर्धुनी । चिह्नं चिह्नम् ॥ अहच इति किम् । अर्हन् । सुहाव । सुर ॥ मरुत् । नि ध्यात । प्र च्युत । देवदत्ताऽध्वस्त इति द्वि स्थिते ॥

३६ अदीर्घान् । १।१।१२०। अदीर्घादच परम्याहचो वर्णस्य स्थाने द्वे रूपे भवतो वा विरामे हलि च परे ॥ जश्त्व । मरुत् मरुत् । निध्यात निध्यात । प्रच्युत प्रच्युत । देवदत्ताऽध्वस्त देवदत्ताऽध्वस्त ॥ अहच इति किम् । जिह्वा । चर्यो । निनदत्ताऽइदमानय ॥ इन् द्र इति स्थिते ॥

३७ न सयोगे । १।१।१२१। सयोगे परे प्रागुक्त द्वित्व न भवति ॥ हलोऽनन्तरा सयोग । इन्द्र ॥ दर शन । हर प । तर प । इति स्थिते । ' अचि । १।१।१२२। ' इत्यधिकृत्य ॥

३८ शर । १।१।१२३। शर प्रागुक्त द्वित्व न भवति अचि परे ॥ सनिकर्ष ॥ दर्शन । हर्ष । तर्ष ॥ अचीति किम् । अदर्श्यात् ॥ कुब् आस्ते । सुगण् अत्र । कृपन् इह । इति स्थिते ॥

३९ ह्रस्वान् ढम पदान्ते । १।१।१२४। ह्रस्वात्परस्य पदान्ते वर्तमानस्य ढम स्थाने द्वे रूपे नित्य भवतोऽचि परे ॥ कुहुस्ते । सुगणत्र । कृपात्रिह ॥ पदात्त इति किम् । प्रह्वते । गणित । कनकम् ॥ ह्रस्वा-

१ व्याकरणान्तरे तु षम इत्यादी रकारद्वित्वनिषेधको न दृश्यते । २ भादेवदत्ताऽध्वस्त म इत्यत्र प्रुतात्परो द्वित्वाविनि दीपनिषेधात् ह्रस्वप्रुनाभ्या पर इत्यथाऽवसायते ।

३ अदीर्घात्परस्याध्वस्तस्थानाचि परे द्व रूपे न भवत ॥ दधि मध् ॥

४ उणादय इति निर्देशात् लङ्गणवाङ्मेष्वस्यामित्यत्व ज्ञायते ॥

५ वृषभिरेत्यादौ णवे प्राप्ते मति 'अतरङ्गबहिरङ्गयोरंतरङ्गो विधिर्दलशक्तिम्' ।

१ भागादत्र णम न भवति ।

दिति किम् । प्राहास्ते । दाणत्र । भवानाम्ते ॥ कन्या छत्रम् । इति द्वि स्थिते ॥

४० दीर्घाच्छो वा । १।१।१२४। पदात्ते वर्तमान दीर्घात्परस्य छकारस्य द्वे रूपे भवतो वा ॥ चर्त्वम् । कन्याच्छत्र । कन्याछत्रम् ॥ देव-
छत्र । म्ले छति । आ छिनत्ति । मा छिदत् । इति स्थिते ॥

४१ अजादमाड । १।१।१२६। अच आद्माद्भ्यां च परस्य छकारस्य द्वे रूपे नित्य भवत ॥ चर्त्वम् । देवच्छत्र । म्लेच्छति । आ
च्छिनत्ति । मान्छिदत् ॥

इति द्वित्वसन्धि

अथ हल्सन्धिरुच्यते ।

अच् मात्र । ककुप् मण्डल । वाक् मधुरा । पद् नया । तत् नय-
नम् । इति द्वि स्थिते ॥

४२ जलो जश् । १।२।७५। पदात्ते वर्तमानस्य जलो जश् भवति
आसन्न ॥

४३ हेलोऽनुनासिकेऽनुनासिक स्वः । १।१।१०६। पदात्ते
वर्तमानस्य हल स्थाने स्थानिन स्वोऽनुनासिक आदेशो भवति वाऽनु-
नासिके इति परे ॥ अन्मात्र जन्मात्र । ककुम्मण्डल ककुम्मण्डल ।
वाक्मधुरा वाक्मधुरा । पणनया पद्नया । तन्नयन तद्नयाम् । पक्षे
जद्वम् ॥ वाक् मय । इति स्थिते । जद्वम् ॥

४४ प्रत्यये । १।१।१०७। पदान्ते वर्तमानस्य हल स्थाने स्थानिन

१ अत्र आद्मादोपहण 'दीर्घाच्छ वा' इति विकल्पवाधनावम् ।

२ नासकामनुयाताऽनुनासिक । अत्र सूत्रे हल इति किं दधि मधुरम् । अनुनासिके
इति किं गुरुकारं प्रमाणम् । स्व इति किं जन्तुर्गवुग्ग । पदात्त इति किं यत् । यत्न ।

३ यस्य स्थाने आदेशो भवति स स्थानी । यथा अच् मात्र इत्यस्य चकारस्य स्थाने
अकारादेश भवति, अतस्तत्र चकार स्थानानि ज्ञेयम् । अन्मात्रम् ।

स्वोऽनुनासिक आदेशो नित्य भवत्यनुनासिकादौ प्रत्यये परे ॥ वाच्यम् ॥
गम् ता । शम् क्ता । हात स्थिते ॥

४५ ज्ञा जय्यपदान्ते । १।१।१०९। अपदान्ते मकारनकारयो
परस्वोऽनुनासिक आदेशो भवति जयि परे ॥ गन्ता शङ्किता । बहुवचनान्
णत्व बाधित्वाऽनुनासिक । विसन्म विसम्भ ॥ पुम् मि । दन् श ।
शिन पन्ति । शन् सन्ति । तृन् हति । इति स्थिते ॥

४६ शाल्यनुस्वार । १।१।११०। अपदान्ते मकारनकारयोरनुस्वारो
भवति शलि परे ॥ पुमि । दश । शिपन्ति । शसन्ति । तृहन्ति ॥ चम् क्र-
म्यते । अभम् लिह । त्वम् करोपि । त्वम् चरसि । त्वम् टीरुसे । त्वम्
तरसि । त्वम् पठसि । त्वम् पासि । त्वम् बहसि । त्वम् लुनासि । त्वम्
शेषे । त्वम् पण्डे । त्वम् साधु । त्वम् हससे । त्वम् रमसे ।
इति द्वि स्थिते ।

४७ मेम्मो हलि तौ । १।१।१११। ममागमस्य पदान्तस्य च
मकर य परम्योऽनुनासिकोऽनुस्वारश्च पर्यायेण भवति हलि परे ॥
चक्रम्यते चक्रम्यते । अभ्रलिह अभ्रलिह । त्वङ्करोपि त्व करोपि । त्वश्चरसि त्व
चरसि । त्वण्टीरुसे त्व टीरुसे । त्वन्तरसि त्व तरसि । त्वम्पठसि त्व
पठसि । त्वम्पासि त्व यासि । त्वम्बहसि त्व बहसि । त्वम्लुनासि त्व-
लुनासि । त्वस्वरसञ्ज्ञेष्वनुस्वार एव । त्वशेषे । त्वपण्डे । त्वसाधु ।
त्वहससि । त्वरमसे ॥ सम् राट् । इति स्थिते ॥

१ पदविशामय छन्दोविहितं वागलङ्कितम् ॥ त्रयां समुदितामेना वाङ्मय
वाग्विदा विदुः ॥१॥

२ अपदान्त इत्यननैव सिद्धं सम्ग्रहणमस्य विधे पदान्तेऽपि सत्त्वद्योतनायम् ॥

३ हि ल्यम्भि । १।१।११२। रुकारे वधारे यकारे मरुते नकारे च परे हकारे मस्य
क्रमेण परस्वोऽनुनासिकोऽनुस्वारश्च पर्यायेण भवति । किंल्लहदयति किंल्लहयति । किंल्ल
रयति किंल्लयति । किंल्लयति किंल्लयति । किंल्लुते किंल्लुत ।

४८ सत्राद् ॥ १११११३॥ समो मकारो निपात्यते क्विप्ते राजि
परे । सत्राद् ॥ लिट् ढ । गुट् ढ । स्वर राट् । इति स्थिते ॥
“ ङाज्मात्रोऽतो लुगितौ ॥ ११११२७ ॥ ” इत्याधिकृत्य ॥

४९ द्वौ द्वि ॥ ११११३१॥ दकाररेफयोर्लुग् भवति यथासख्य दकारे
रेफे च परे ॥ “ १३ दीर्घ ॥ ११११७७ ॥ ” इत्याधिकृत्य ।

५० द्वैलुच्यणः ॥ ११११८०॥ दकाररेफयोर्लुचि सत्या पूर्वस्याणो
दीर्घो भवति ॥ लीट् । गूढ । म्वाराट् ॥ उट् स्थित । उट् स्तम्भितम् ।
इति स्थिते ॥

५१ उट् स्यास्तम्भः ॥ ११११३४॥ उट् परस्य स्यास्तम्भोर्धात्वो
सकारस्य लुग्भवति जरि परे ॥ उटो दकारस्य चर्त्वम् । उत्थित । उट्-
म्भितम् ॥ फम् शुभ । मम् जति । तत् शेते । तद् चरति । तद्
छादयति । तद् जयति । यज् न । तद् क्षापयति । तद् अकारेण ।
इति स्थिते ॥

५२ औ ईच् स्त्वोः ॥ ११११३७॥ शकारे चवर्गे चोपस्फिष्टयो स
कारतवर्गयो शकारचवर्गौ क्रमेणादेशौ भवत ॥ जश्चवर्त्ते । फश्चुम ।

१ सम्यक् राजते शोभत इति सत्राद् । “ अध्ययस्य ” इत्यनेनाध्ययारपरेषां स्वादिप्रत्य
यानां लुकि समिति मकारस्यानुस्वारप्राप्ति सत्राडिति सामर्थ्यात् भवति । सत्राट्पु
पथम शाति ॥

२ ङाज्मात्रोऽनेकावाऽयकानुकरणस्य य अत् शब्दस्तस्येति शब्दे लुगलापो भवति ॥
छमत् इति छमिति । पटत् इति पठिति । अत् इति वचनात्सर्गलुक् ॥ अस्मिद् हिङ्गुम
न्तरङ्गे इति लुचि अट् व न भवति ॥ अकदिति तन्निताडि कृतमित्यत्र दकारात्
इष्टव्यम् ॥ ङाज्मात्र इति किं । छत् इति छादिति । जगत् इति जगदिति ॥

३ द्वयोलुगारिप्रति ढलुक् तस्मिप्रति बहुव्रीहि ॥

४ शय्य सुट् सुस्मिन् वा इत्येकत्वेन समुदायनिर्देश । समुदायवाचकशब्देनेकद
शपहण एकदशस्यापि समुदायात्मकत्वात् ॥

५ पृथक् मिश्रयोरेकदेशत संयोग उपभोग । तदीय सकारस्य शकारचवर्गभ्या
मुपभोगः ।

मज्जति । तच्छेते । तच्चरति । तच्छादयति । तज्जयति । यज्ञ । त
ज्जापयति । ' हल " इत्यादिना वाऽनुनासिक । तञ्जकारेण । तञ्जकारेण ॥

५३ न शात् । १।१।१३९। शकारात्परयो स्त्वो श्रुत्व न भवति ॥
अश्नाति ॥ कम् षण्डे । कम् टोक्ते । पेप् ता । तत् टोक्ते । तत् ठ-
कारेण । तद् ढीनम् । तद् दौक्ते । तद् णकारेण । इति स्थिते ॥

५४ टो घ् ॥ १।१।१३८। षकारे टवगे चोपस्थितयो सकारतवर्गयो
षकारटवर्गौ क्रमेणादेशौ भवत ॥ चर्त्वम् । कष्ण्डे । कष्टीक्ते । पेष्टा ।
तट्टोक्ते । तट्टकारेण । तड्डोनम् । तड्डौक्ते । सण्णकारेण । तड्डकारेण
मधुलिट् सीदति । षट् तयम् । इति स्थिते ॥

५५ टो पदान्तेऽनाम्नगरीनघतेः । १।१।१४०। पदान्ते टव-
र्गात् परयो स्त्वो घ्रुत्व न भवति न नामादे ॥ अनाम्नगरीनघतेरिति किम् ।
षण्णाम् । अत्र जश्त्वानुनासिकौ ॥ षण्णगरी षड्गरी । षण्णवति षड्
वति । अत्र वाऽनुनासिक ॥

५६ तो पि । १।१।१४१। पदात्तस्य तवर्गस्य घ्रुत्व न भवति षकारे
परे ॥ अग्निचित् पंडिक । महान् षण्ड ॥ तत् लुनाति । भवान् लिखति ।
इति स्थिते ॥

५७ लि लः । १।१।१४२। पदान्ते तवर्गस्य लकारो भवति लकारे
परे ॥ तल्लुनाति । भवालिखति । "आसन्न " इत्यनुनासिकस्यानुनासिक ॥
अच् हलौ । त्रिष्टुप् हुतम् । बाह् हसति । षट् हलानि । तत् हितम् ।
इति द्वि स्थिते । जश्त्वम् ॥

५८ जशो हो क्षप् घा । १।१।१४३। पदान्ते जश् परस्य हकारस्य
यथासस्य क्षपादेशो वा भवति ॥ अज्जलौ अज्जलौ । त्रिष्टुप् हुतम् ।
वाग्गसति वाग्गहसति । षड् हलानि षड् हलानि । तद्धितम् तद्धितम् ॥ अच्

शेषम् । त्रिष्टुप् श्रूयते । वाक् शूर । पद् द्यामा । तत् श्वेतम् । इति द्वि म्थिते । जस्तवम् ॥

५९ दाइओऽमि । ११११४४ । पदान्ते जग परम्य शकारम्य छ-
कारो वा भवत्यमि परे ॥ चत्वंश्रुत्वे । अन्तेपम् अन्तेपम् । त्रिष्टुप्
छयते त्रिष्टुप् श्रूयते । वाक् शूर वाक् शूर । पद् द्यामा पद् द्यामा । तच्छे-
तत् तत् श्वेतम् ॥ भवान् शूर । इति त्रि म्थिते ॥

६० न जि जर् १११११७ । पदान्ते नकारस्य जगागमो वा
भवति शकारे परे ॥ अकारधित्ता । अकार उच्चारणार्थ । नकारो देगान्धियर्थ ।

६१ किदन्त ११११५४ । किदस्य निर्धायते तस्यान्तोऽनुमानायवो
भवति ॥ दस्य दशछोऽमीति वा उत्त्व । नस्य जयि परम्योऽनुनासिक ।
पक्षे श्वरेण जकारधत्वं च । भवान् शूर भवान् शूर भवान् शूर भवान् शूर
॥ नृन् पाति इति त्रि म्थिते ॥

६२ नृन् पि री रक् ११११४८ । नृन्शब्दस्य मकारम्य री-
त्यादेश रकागम पर्यायेण वा भवत पक्षरे पर ॥ ईदित् । रीत्योरिति
विशेषणार्थ । अकौ पूर्ववत् ।

६३ रीत्यो ११११०८ । पदान्ते री सी इत्येतयो परत पूर्वम्य
वर्णस्यानुनासिको भवति ॥ आसन् इति स्थानप्रमाणाभ्यामासन्न ऋकारा
नुनामिको भवति ॥

६४ र पदान्ते विसर्जनीय ११११६७ । पदान्ते रेफस्य
स्थाने विसर्जनीयादेगो भवति ॥ नृन् पाति । पक्ष त्रिदन्त । रस्य विसर्ज-
नीय । नस्य शल्यनुस्वार । नृ पाति । उभयाभावे । नृन् पाति ॥ कान्
कान् । इति द्वि म्थिते ॥

६५ कास्कान् सीसं ११११४९ । कान्कानित्यत्र द्विर्गने

१ अत्र सासकादिधाना रिन स्यात् । यन्त्र पन्तवातना गागना मन्त्रहस्त
इत्यादिना रि स्यात् तादि ररकावद विधायवाताम् ॥

पूर्वस्य पदान्ते णकारस्य सीरादेश सकागम पर्यायेण निपात्यते ॥
इदित् रीस्योरिति विशेषणार्थः । अकौ पूर्ववत् । रीन्योरित्यनुनासिक ।
साकि नस्यानुस्वार । निपातनात्र रीत्यादि । कौत्स्कान् काम्कान् ॥
भवान् छादयति । भवान् ठकारीयति । भवान् धुडति । भवान् चरति ।
भवान् टीकते । भवान् तरति । इति द्वि स्थिते ॥

६६ छव्यम्यप्रज्ञानः । १।१।१५०। पदान्ते नकारस्य सीरादेश
सकागम पर्यायेण भवनोऽम्परे छवि परत न प्रज्ञान ॥ पूर्ववदनुनासि
कादिकार्यं श्रुत्यष्टुत्वे च । भवौछादयति भवादछादयति । भवौष्टीकते भवाष्टी-
कते । भवौष्ठकारीयति भवाष्ठकारीयति । भवौन्धुडति भवात्स्युडति । भवौश्चरति
भवाश्चरति । भवौस्तरति भवास्तरति । अमीति किं भवान्त्सरति । अप्रज्ञान
इति किं प्रज्ञानिनोति ॥ पुम् चली । पुम् कोकिल । इति द्वि स्थिते ॥

६७ पुमः स्वयि । १।१।१५१। पुमो मकारस्य सीसकौ भरतोऽम्परे
स्वयि परे ॥ शेष पूर्ववत् । पुंश्चली पुश्चली । पुंस्कोकिल पुस्कोकिल ॥
वृक्षव् हसति । देवाम् यान्ति । धामिकास् दयन्ते । अघोद् देहि । भोद्
देहि । भगोद् देहि । इति स्थिते ॥

६८ सजूरत्सोऽतिप्यक सन्सुध्वन्सो रि' । १।१।७२।
सजूप अहमित्येतयोस्तन्यम्य पदान्ते तकारस्य च रिरादेशो भवति कस्
सन्सु ध्वन्सु इत्येतान् वर्जयित्वा न निषि ॥ इति सस्य रि इदित् रेयं
इति विशेषणार्थः ॥

६९ रेयः । १।१।१५६। अवर्णादघो मो भगो इत्येतेभ्यश्च परस्य
रेयकारादेशो भवत्यपि परे ॥ “संमन्कासे ग्लुक । १।१।१५२।” इत्याधिकृत्य ॥

७० ऋोऽप्याघोभोभगो । १।१।१५३। अवर्णादघो भो भगो
इत्येतेभ्यश्च परस्य पदान्ते वर्तमानस्य वकारस्य यकारस्य च न्दुग्भवत्यपि परे ॥

१ स्तुति ससुत्सु हृनाऽव्यये सकार परे सगित्यस्य निरादेश सगागमो ग्लुक च
परागेण भवन्ति ॥ सैस्वता । सैस्वता । सस्वता ॥

गहत् । गित इति साधिप्रतिषेधात् । वृक्षहसति । देवायान्ति । धार्मिकाद-
यते । अघोदेहि । भगोदेहि ॥ असौ इन्दु । तस्मै आसन । देवाम्
आसते । इति त्रि स्थिते । औदैनोरावायौ । सस्य रीर्यथ । “अच्यैस्पष्टश्च
॥१११५४॥” इत्यधिकृत्य ॥

७१ वाऽनुज्यात् ॥१११५५॥ अवर्णात्परयो पदान्ते वकारय-
कारयो ग्लुगस्पष्टध्रुतिश्च तदासनो वा भवत्याचि परे नोभिर् ॥ पक्षे तादव-
स्थ । ग्लुचि गित इति साधिप्रतिषेधात् पुनस्तसाधिकार्यं न भवति । असाइ-
न्दु । असाविन्दु । असाविन्दु ॥ तस्मात्आसन । तस्मायाँसन । तस्मा
यासन ॥ देवाआसते । देवायाँसते । देवायासते ॥ श्रवणम् अस्मि ।
धर्मस् जयति । इति स्थिते ॥

७२ अतोऽद्धप्यु ॥१११५७॥ अत परस्य रेत्कारो भवत्य-
कारे हपि च परे ॥ इष्येष्टरित्येद् । श्रवणोऽस्मि । धर्मो जयति ॥ एषस्
करोति । सस् याति । इति स्थिते । सस्य रि ॥

७३ हल्यनन्समाम्ने लुक्तः सात् ॥१११५८॥ तकारादेशात्
सकारात्परस्य रेर्लुम्भवति हलि परे न नन्समासे ॥ ण्यकरोति । सैयाति ॥

१ वृक्ष हसतीत्यत्र सो जल जम् इति दकारे प्राप्ते रि ॥ एव पयस् इत्यादौ ॥

२ अवर्णादधामोभगोभ्यश्च परयो पदातयोर्व्योराचि परे ग्लुगस्पष्टोऽव्यक्तध्रुतिश्च ।
समो भवति ॥ प उ पटवु । त उ तवु । तस्मा उ तस्मावु । अघो उ अघोवु । अघो
अत्र अघोर्वैत्र । भो अत्र भोर्वैत्र । भगो अत्र भगोर्वैत्र ॥ ग्लुचि ‘गित’ इति
सि धप्रतिषेध ॥

३ “भ्योर्लुम्प्रयत्नतर शाकटावनस्य” इति धाणिनीय सूत्रम् । तथाच यववोरनुना
सिका निगनुनासिकेति प्रत्येक द्वौ भेदा परस्पर स्वौ भवत इत्युक्तत्वाद्वात्स्यायनध्रुतिश्च
न्देनानुनासिको भण्यते ॥

४ उभात वकारानुबन्ध उच्चार एव । न उचिति प्रत्याहार ॥

५ अत्र “स्पर्ध १११५६” इत्यावर्ण्योरन्यत्र सावकशयोस्तुल्यबलयोरेकत्र विनि-
पात स्पष्ट तत्र य सूत्रपाठे पर स विधिभवति ॥ स याति स ददाति इत्यादौ उत्त्व-
गुमयप्राप्ती परत्वाद्भुक् ॥ अत्र आक । पर’स्यात्पूर्वपरयोर्नित्य स्यात्परनिर्णयो ॥ नि
स्यात्प्रातरङ्ग च स्यात्ततोऽनवननाशकम् ॥ १ ॥

अनञ्समास इति किम् । अनेषो गच्छति । असो याति ॥ अहन्
अत्र । अहन् ददाति । इति स्थिते । सजूरित्यादिना नस्य रि ॥

७४ रोऽहोऽध्यसुब्रूपरात्रिरथन्तरे । १।१।१६०। अहन्शब्द-
स्य रे रेफो भवत्यपि परे न सुबादौ ॥ उत्वाद्यपवाद । अहरत् । अहर्द-
दाति ॥ असुब्रूपरात्रिरथन्तर इति किम् । अहोभ्याम् । अहोरूपम् । अहो-
रात्रि । अहोरथन्तरम् ॥

इति हल्मन्धि

॥ अथ विसर्जनीयसन्धिरुच्यते ॥

मुनिस् अस्मि । साधुस् दयते । इति स्थिते । सम्य रि विसर्जनी-
यश्च ॥

७५ विसर्जनीयस्य । १।१।१६१। विसर्जनीयस्य रेफादेशो भव-
त्यपि परे ॥ मुनिरस्मि । साधुर्दयते ॥ क छादयति । क टीकते इति
स्थिते ॥

७६ स्रश्छव्यशरि । १।१।१६२। विसर्जनीयस्य सकारो भवत्यश-
र्परै छवि परे ॥ श्चुत्वष्ट्वे कश्छादयति । कटीकते ॥ अशरीति किं क
त्सरं ॥ क शुभ । क पण्डे । क साधु । इति द्वि स्थिते ॥

७७ शरि वा । १।१।१६३। विसर्जनीयस्य सो वा भवति शरि
परे ॥ श्रुत्वष्ट्वे । कश्शुभ क शुभ । कप्यण्डे क पण्डे । कस्माधु क
साधु ॥ क स्खलति इति त्रि स्थिते ॥

७८ लुक् खयि परे । १।१।१६४। विसर्जनीयस्य लुक्वा भवति
खयि परे शरि परत ॥ कम्खलति । कम्स्खलति । क स्खलति ॥ क
करोति । क सनति । क पचति । क फलति । इति द्वि स्थिते ॥

७९ कुपौ कपम् । १।१।१६५। विसर्जनीयस्य- कः प इत्यादेशौ

क्रमेण वा भवत क्वगयि पवर्गयि चाशप्परे गयि परे ॥ कपातुच्चारणार्थो । क + करोति । क करोति । क + रननि क रनति । क २ पचति क पचति । क २ फलति क फलति ॥ तिर कृत्य इति त्रि स्थिते । “ डोच्चयूया अनुकारणञ्च ति ॥ १११२६ ॥ ” “ तिरोऽन्तर्धो ॥ १११३१ ॥ ” इत्यधिकृत्य ॥

८० कृजो वा ॥ १११३२ ॥ कृजो धातो सम्बाधि तिर शब्द तिस्रो वा भवति ॥

८१ तिरस्स्तोस्ति ॥ १११३६ ॥ तिसञ्जम् तिरम् शब्दस्य विम र्जनीयस्य मिर्गो भवति क्वगयि पवर्गयि चाशप्परे स्वयि परे ॥ इदित् शास्यसिधस्तीति विशेषणार्थः । तिरस्तृत्य तिर कृत्य तिर + कृत्य ॥ तेरिति किं तिर कृत्वा तिर + कृत्वा ॥ नम कृत्य । पुर कृत्य । इति स्थिते ॥

८२ साक्षादायच्चि ॥ १११३५ ॥ साक्षादित्यादि शब्दरूपमच्य न्तरूप च्यर्थः तृज्जसम्बाधि तिसञ्ज वा भवति ॥ नम शब्दस्य तिसञ्जायाम् ॥

८३ अस्त पुरोऽव्ययम् ॥ १११२० ॥ अस्त पुरम् इत्येते अव्यये धातोस्तन्मन्धिनी तिसञ्जे भवत ॥ इति पुर शब्दस्य तिसञ्जायाम् ॥

१ ककारावयवको वग कृम । जयवा वादय का । यया ल्यदादयस्त्वद इति । कामा वगस्तत्र भव क्वर्गोवस्नस्मिन् । कलगघशनामयतमे रणीत्यथ ॥ अशपर इति किं वास क्षामसु ॥

४० त क्वतमूरिलेखमाद्यनुकरणमुपसगसञ्ज्ञ च धातो सम्बाधि तिसञ्ज्ञ भवति ॥ वाच् पटपटाकृत्य । चि चुरीकृत्य ॥

४१ तिरस्त्वेतदर्थो यवधाने वतमान धाता सम्बाधि तिसञ्ज्ञ भवति ॥ तिरामृय तिरोधाय ॥ अयत्र तिरो भूत्वा स्थित ॥ उत्तरसूत्रे तस्यैव ग्रहणं कृतव्य अन्यथा । तिर कृत्वा काठ गत इत्यत्रापि तिवगधस्य तिरशब्दस्य तिसञ्ज्ञापते ॥

४२ चिरते यस्य तन् च्यत । न च्यतमच्यत । अच्यत च तद्रूप च अच्य तरूपम् ॥ च्यतस्याथ इवार्था यस्य तत्र च्ययम् अभूतनद्वावविषयमित्यथ ॥ अच्यतमिति किं रणीकृत्य । अत्र च्यतत्वात्तिसञ्ज्ञा नास्ति । अच्योनि पशुदासा दच्यन्तस्य च्ययस्यैव ग्रहणम् ॥ नमम् ल्वण उष्णमित्यादय णदा साक्षा दादौ वनन्ता ॥

४३ अस्त पुर इत्येते अव्ययान्तररूपा वाने तयोर्व्ययरूपधारणं ग्रहणम् ॥

८४ नमस्परस्य । १।१।१६८। निसर्जनीयस्य नमस् पुष्प इत्येतयोर्वि-
सर्जनीयस्य सिर्भवति कृपापरं यानि परे ॥ नमस्कृत्य पुरस्कृत्य ॥
तेरिति किं । नम + कृत्वा नम कृत्वा । नम परमपुरुषाय । पुर २पशु ॥
चतु कण्ठक । नि पद्यते । दु कृत । बहि पचामि । आवि करोति ।
प्रादु पश्यति । इति स्थिते ॥

८५ चतुर्निर्दुर्बहिरावि प्रादुसाम् । १।१।१६९। चतुर निर दुर
बहिस् आविम् प्रादुम् इत्येतेषा विसर्जनीयस्य सिर्भवति कुपावशर्परे खयि
परे ॥ “क्विर् स पि । १।२।६०। ” “ शर्नम् । १।२।६१। ” इत्यधिकृत्य
परिभाषामूत्रे ॥

८६ शास्वसिधस्सि कृतस्यासत्सातोऽबहुपदात् । १।२।६५।
कवर्गादिज क्तिन्पराच्च शर्नम् परम्य शासिवसिधसीना से कृतस्य च स
गागमसस्थानिकसात्प्रत्ययवर्जितस्य सकारस्य पिरादेशो भवति न चेत्स
बहुप्रत्ययात्पदाच्च परो भवति ॥ इदित् । चतुष्कण्ठक । निष्पद्यते । दुष्कृत
बहिष्पचति । आविष्करोति । प्रादुष्पश्यति ॥ द्वी करोति । चतु पठति ।
इति लि स्थिते ॥

८७ सुचो वा । १।१।१७०। सुजन्तस्य विसर्जनीयस्य सिर्वा भवति
कुपावशर्परे खयि परे ॥ सो शास्वसीत्यादिना पि पक्षे वा कपौ ।
द्विष्करोति । द्वि + करोति । द्वि करोति । चतुष्पठति । चतु + पठति । चतु
पठति ॥ सपि पियति । धनु खण्डयति इति त्रि स्थिते ॥

८८ इत्सुसोऽपेक्षायाम् । १।१।१७१। इत्सुसन्तस्य विसर्जनीयस्य
सिर्वा भवति कुपावशर्परे खयि परे पूर्वोत्तरपदयोरन्योन्यापेक्षायाम् सत्याम् ॥

१ स्थानिनिमित्तनियमाया य क्तिदिह शास्त्रे पिनाम निर्णीयते स सर्व कवर्गात्
इमं परस्य सकारस्य स्थाने भवति । स च परस्मिन् कार्ये प्रवर्तमाने असत् भवति
चेदित्यम् ॥ वायु सन्निधौ ॥

२ क्तिन् परो य पर नम् च तस्मात्परस्य सकारस्य विभवति ॥ अत्र योगविभाग
क्तिन् इति शर्नमाविशेषणाय ।

सर्पिष्पिननि । सर्पि ऋ पिबति । सर्पि पिबति ॥ धनुष्पण्डयनि । धनु + सण्डयति । धनु सण्डयति ॥ अपभाषामिति किं । निष्ठुत् नर्ग पिबत्तमु दक्ष । निष्ठुत् धनु सण्डय फाष्टम् ॥ अय दार । यश नाम । अय यम । अय गुप्ता । अय कर्णी । पय कुम्भ । पय पात्रम् । इति स्थिते । ' समासेऽसमम्नम्य ॥ ११११७३ ॥ ' इत्याधिवृत्त्य ॥

८९. कृकामिरुसकुशाकर्णीकुम्भपात्रेऽतोऽनव्ययस्य । ११११७५। पूर्वणासमम्नस्यानव्ययस्यानारात्परस्य विसर्जनीयस्य सिर्भवति करोत्यानौ परे समासे ॥ अयम्भार । यशस्नाम । अयम्भस । अयम्भुदा । अयम्कर्णी । पयम्कुम्भ । पयम्पात्रम् ॥ अनव्ययस्येति किं न्य + काम । ख ऋ पात्रम् ॥ अममन्तस्येति किं परमयज्ञ नाम ॥ यश काम्यति । गी पाशा इति स्थिते ॥

९० प्रत्यये ॥ ११११७६। अनव्ययस्य विसर्जनीयस्य सिर्भवति ध्रुपौ प्रत्यये परे ॥ यशस्नाम्यति । गीष्पाशा ॥ गी काम्यति । अह काम्यति इति स्थिते ॥

९१ न रहः काम्ये ॥ ११११७७। रेफान्तस्याहन्शब्दस्य च विसर्जनीयस्य सिर्न भवति काम्यप्रत्यये परे ॥ गी + काम्यति । अह + काम्यति ॥ चतु तयम् इति स्थिते ॥

९२ इत्यात्सुपस्ति ॥ ११११७८। इत्यात् परस्य विसर्जनीयस्य सिर्भवति सुनन्ताद्विहिते तकारादौ प्रत्यये परे ॥ शास्वमिधम्सीत्यादिना पि । ध्रुत्व च । चतुष्टयम् ॥ नि तपति इति स्थिते ॥

१ पूर्वणासमस्तस्य इमुष् प्रत्ययास्तस्य सम्बन्धना विसर्जनीयस्य स्थानं कुपावशपरं सर्पि परे भिभवति ते चेतस्यानिविमित्तपदे एकत्र समासे भवत ॥ सर्पिर्ऋण्ड सर्पिष्पानं । धनुष्पण्ड धनुष्फल । समास इति किं तिष्ठतु सर्पि पिब त्वमुदनम् । असमस्तस्यति किं २ परमतार्थं × कुण्ड । इन्द्रधनु + सण्डम् ॥

२ तर । तम । तस् । तय । त्व । तल । लः प्रत्ययास्तकारादिप्रत्यया । तान् कश्च प्रयोजयतीति चिन्तामणौ ॥

९३ निसोऽनासेवाया तपे ।१।१।१७९। निसो विसर्जनयन्म्य
तिर्भवति तकारादौ तपि धातौ परे । अनासेवाया कोऽर्थ अवसान-
क्रियायाम् ॥ पत्वष्ट्वे । निष्टपति ॥ अनासेवायामिति किं^१ निस्तपति स्वर्ण
स्वर्णकार पुन पुनस्तपतीत्यर्थ ॥ क क इति स्थिते ॥

९४ कस्कादिषु ।१।१।१८०॥ कस्कादिषु सिर्निपात्यते कुपौ परे
कस्क । कौतस्कुत । सर्पिष्कुण्डिका । आतुप्पुल्ल । इत्यादयो नेया ॥
॥ इति विसर्जनयसन्धि ॥

॥ अथ सुबन्तसमूहोऽभिधीयते ॥

तत्सुबन्त पुंलिङ्ग स्त्रीलिङ्ग नपुंसकलिङ्ग अलिङ्ग चेति चतुर्विधम् ।
तत्पुन प्रत्येकमजन्त हलन्त चेति द्विधा । तत्ताजन्तेषु तावदकारान्त पुंलिङ्गो
धर्मशब्द सप्तसु विभक्तिषु नीयते । धर्म इति लि स्थिते । " अव्य-
यात्वौजम् ।२९७। " इत्यधिरूढ्य ॥

९५ एकद्विवर्णौ ।१।३।१८१। एकत्वद्वित्वबहुत्वेषु विवक्षितेषु तत्स-
ङ्ख्यावत्यर्थे वर्तमानाच्छब्दस्वरूपाध्यासङ्ख्या च सु ओ जम् इत्येते प्रत्यया
भवन्ति ॥ उजावितो । उकार " सूक्त पूर्वम् ।४०८। " इति विशेषणार्थ ॥
जकारो " जस्येड् ।१४९। " इति विशेषणार्थ ॥ ते च ॥

१ पुन पुन वरणमासेवा ॥ तकारादाविति किं^१ निस्तपत् ॥ तपे इति शप्निर्देशादिह
न भवति । निस्तार्तात् ॥

२ अप्राप्तस्य प्राप्तार्थं प्राप्तस्य च निषेधार्थं निपातनम् ॥ सर्पिष्कुण्डिकादीनामिह
गणे पाठ समासाद्य तेन परमसर्पिष्कुण्डिकेत्यादि सिद्धम् ॥ कस्कादिष्विति बहुवचनादा
ऋतिगणोऽयम् । तेन भास्कर इत्यादि सिद्धम् ॥

३ इयमयमिदमिति शब्दव्यवस्थाहेतुरुपदेशगम्य प्रातिपदिकधर्मा लिङ्गम् ॥ तच्च
शब्दधर्म इति चतु शुण्वचनानामाधायतो लिङ्गोपादानं ऋषयः । नहि शुक्रादिशब्दानां
पटादिशब्दरूपमाश्रयस्तन्निमित्तानात् अथा अभिधीयते तत्रैषा (शब्दानां) तद्विज्ञानि
यमानुपपत्तेः ॥ अथधर्म वे तु यपटादशब्दैराभिधीयते तदेव शुक्रादिशब्दैराभिधीयते
इति तद्विज्ञानव्यवस्थोपपद्यत इति अथधर्मत्वमसंग्रहीयते ॥ धातुविभक्तिवर्जनयवधि-
मिति वीमारे ॥

०६ प्रत्ययः कूनोऽपष्टया ११।१।४१। अपठयताद्विहितं प्रय
यसन्नो भवति ॥ इति प्रययमातायाम् ॥

०७ पर ११।१।१४४। प्रत्ययः प्रष्टने पर एव भवति ॥ ततः परे
भवन्ति । धर्मम् धर्मो धर्मजम् इति म्यिते ॥

०८ सुट् पदम् ११।१।२। मुट्प्रयातोऽगृहीतप्रयान्तः शब्दः स
पदसः भवति ॥ इति पदसज्ञायाम् । “ सजुर्हृत्सु- १८८ ” इत्यादिना
पठते मन्त्रि । तस्य ‘र’ पठन्ते निमज्जनाय १९४। “ ओकारे
“ ण्जुर्हृत्सु- १९५। इत्यम् । जसि । ‘ ण्जे नृत्सु- १९६। इत्यधि-
ट्य ॥

०९ छन्दे ११।२।१०६। अपठन्तस्यानो लुम्भयति ण्कारे जकारे च
परे ॥ इति लुचि प्राप्तायाम् ॥

१०० भ्यत्या ११।२।१६२। अत आदवति भयानावदानौ च सुपि
परे ॥ पुनर्दीर्घः सस्य रितिसर्जनीयौ । धर्मः धर्मा धर्मा सुरयति सुरयत
सुरयन्ति इत्यादिप्रियासम्प्र-धो ज्ञानव्य ॥ कायान्तरव्यापृतस्य स्वाभिमु-
खीकरणमामन्त्रणः सनोधनः तद्विनक्षायाम् ॥

१०१ आमन्त्रये ११।३।०९। एतत्त्वान्तिसङ्ख्यायत्यामन्त्रमाणेऽर्थं
वर्तमानाच्छब्दात्मने स्वोनसो भवन्ति ॥ इत्यर्थः पूर्ववत् । नो ॥

१०२ नृन्मोऽन्त्रित्याट ११।२।१२२। एकामन्त्रणे अतोऽन्त्रित्याट्
ह्रस्वो भवति इयन्प्पुटि परे न्यमोश्च लृट् ॥ इत्यनारन्याप्यकारः सोश्च
लुम्भवति जौनसो पूर्ववत्प्रक्रिया । आमन्त्रणाभिन्त्यत्त्यर्थः हेतुबन्धोऽभिसव
ध्यते । हे धर्म हे धर्मा हे धर्मा मा रक्ष मा रक्षत मा रक्षत इत्यादि

३ सु ओ जम् इयत सु इत्यारभ्य आ भोहृप्रत्ययान् गुप्प्रत्याहारः ॥

२ एण अण एद तौम्भन् गदे । हेहृदीपन्यायेन वरास्याभयम् सम्बन्धः ॥
अप्रहणं किं ? भयादौ सुपि च लीलायाम् ॥

३ इत्यप्रहणं नित्यायम् ॥ इत्यस्य तत्त्व निमज्जनाय चत् । इत्येतो आ
चारदः (१५०) इति आरदप्राप्ती तमाभुनिः इत्यम् ॥

क्रियायोगो द्रष्टव्यः ॥ कर्मादिविवक्षायाः । “हाधिक्स्ममयेत्यधिकृत्य ॥३४५॥”

१०३ कर्मणि । १।३।१०५। क्रियाविषय कर्म । तस्मिन्नेकत्वादिस-
हस्येऽप्रधानार्थे वर्तमानाच्छब्दात् अम् ओट् शस् इत्येते प्रत्यया
क्रमेण भवन्ति ॥ यस्मिन्कारके धातुप्रत्यया भवन्ति तत्प्रधानम् । अन्य-
दप्रधानम् । दशावितो टकार मुट्प्रत्याहारार्थः । शन्तार शम्यगिति विशे-
शणार्थः ॥ अमि 'भ्यत्या' इत्याकारे प्राप्ते ॥

१०४ मोऽणोऽम । १।२।३६। अण परम्य अम ओदिर्मकागे
भवति ॥ "सयोगस्यादिस्कोर्लुक् । २५०।" इत्यधिकृत्य ॥

१०५ पदस्य । १।२।९२ । हलोऽनन्तराम्भयोग । तदन्तस्य पदस्य
 लुग्नवति ॥ इति पदस्य सर्वस्य लुक्प्राप्तौ ॥

१०६ पष्ठयाः स्थानेऽन्तेऽल ॥११॥४७॥ पष्ठ्यन्तस्य विधि
तस्यान्ते अल स्थाने भवति ॥ औष्ठ्यैच् । शसि 'ऋत्यक' दीर्घ ॥
'शस्यक' ॥१८१॥ इत्यधिकृत्य ॥

१०७ नन्तः पुनः । १।१।७९। पुल्लिङ्गस्याक साचो नान्तो दीर्घो
भवति शसि परे ॥ आमन् इत्यान् सस्य पदस्येति लुक् । धर्म । धर्मो ।
धर्मान् । चिनोर्त्त्यादिक्रियासम्बन्धो वेदितव्य ॥ करणादिविवक्षाया ।
"टा भ्या भिम्सिद्धे । ३६०।" इत्यधिकृत्य ॥

१०८ हेतुर्गृह्यकरणेत्यप्रवृत्तलक्षणे । १।३।१२८। एकत्वादिम-
करयेऽप्रधाने हेत्वाद्यथे वर्तमानाच्छब्दात् दाभ्या भिम् इत्येते प्रत्यया
क्रमेण भवन्ति ॥ ट इत् “नास्तीट् । १३५।” इति विशेषणार्थः ॥

१ 'तस्मादादे १५४१' इति सूत्रनियमात् अत्र आदेरेव नकारो भवति ॥

• 'न॥२०४" इति सूत्रेण पञ्चान्नकारस्य लुचि प्रस्तायां 'परे॥२२४" इति सूत्रेण पूर्वकार्यस्य नलोपस्यामत्त्वं पदान्तत्वाभावादिनि वदितव्यम्॥ पदस्य॥२०१' इति सूत्रेण सकारलोपा मकोत्तरकार्यस्य संभवं॥

१ अर्थविशेषविद्वन्निष्ठम्भूतलक्षणम् । यथा- शिवत्वा वदुमश्लीलत्वा २४ प्रत्ययानुसारेण । इत्यादौ शिक्षादि ॥

(—इ) याम्या येम्य । यम्य ययो येषा । यमिन् ययो येषु ॥ जदम्
शब्दात् म्वादय । “सो १३६।” इत्यधिकृत्य ॥

१२० औस्सुलुकादसोऽनो । १।२।१२। अदसोऽन्यस्याकारो
भवति स्वसौ परे नोऽकारतः सोश्च उक् ॥

१३० म्यानीवानलाश्रये । १।१।५०। यम्य स्थाने यो विधी-
यते न स्थानी इतर आदेश । स्थानिवद्भनत्यादेश स्थान्याश्रये काये
कर्तये स्थानिकार्यं भजत इत्यर्थः । न स्थान्यन्याश्रये काये ॥ इति सुलुच
स्थानिवद्भावे ॥

१३१ दस्स' । १।२।२१४। अदसो दकारस्य स्थाने सो भवति स्वसौ
परे ॥ ऐच् । अन्यत्र मुषि अत्याहुचो ॥

१३२ दो मोऽस्यादसो माद्गुथापिन्यसन् । १।२।४२। अव-
र्णान्तम्यादमो दस्य मो भवति । मकाराच्च परम्यालो गुर्भश्च । स च
पिनाभ्यामन्यमिन् काये प्राप्ते असन् भवति ॥ इत्येचि कृते गु । ग इत्
गित्कार्यार्थः । आमन् इति द्विमात्रस्यौकारस्य द्विमात्र ऊकारः ॥ जश
शिरिद् मत्व च ॥

१३३ गी चहुप्वे' । १।२।४६। बहुत्वे अदसो मात्परस्य एतो गी
भवति अमि ॥ अत्वाहुचौ मत्वगुत्वे । औत्थाविशेषः । शम्यान् मत्वगुत्वे
अन्तदुक्तः । टायामपिनीति वचनात् मत्वगुत्वे ॥

१३४ घ्यसख्यद्वन्द्वपतीदुत् । १।१।४०। इदुदत्त घिसज भवति

१ पिथ ना-४ पिना । न पिना अपिना । तस्मिन् अपिनि । अत्र नि इति नागधस्य
सोमपाशान्दवन्तसप्तम्यैववचनम् ॥ असदिति किं^२ अमुया अमूभ्याम् । अत्र अमू या
इति स्थिते गुप् प्राप्नोति 'टोन्वेत्' इति मूनेन एव च । तत्रासचमनि येतस्मिन्पर
त्वादन्तरङ्गत्वाच्च गी कृन् स्थानिवद्भावेन यद्येत्वं स्यात् कृतकायत्वादुदात्तस्य पुनर्गुर्नेत्यु
कारधुनिन स्यात् । अतोऽसन्धित्याकारस्यैवेत्वं ततो यदेतस्ततो गुरिति ॥ तथा अमू
भ्यामि यत्र गुत्वं प्राप्नोति 'भ्यत्वा' इति सूत्रेणात्वं च । तत परमप्यात्वं नित्यत्वाद्वा
धित्वा गी कृन् दीधधुतिर्न स्यात् । अतोऽगधित्यात्वं ततो गुरिति न्यास स्पष्टम् ॥

मविशब्दमद्वयमासीय च पतिशब्द वर्णयित्वा ॥ “घेडौगनाटि ११५५”
इत्यधिकृत्य ॥

१३५ नास्त्रिटि ११२१२७। घिसात्परस्म ट ना इत्यादेशो भवति
न स्त्रीविषयस्य ॥ भ्याभ्यात्वे कृते मत्वगुत्वे । मिस अद्भ्य इति प्रतिषेधान्नैमु
ण्ये गीन्व । दित स्त्रायादौ मत्वगुत्वे । पस्व च । अपिनीति वचनात् न गु-
त्वस्यासत्त्व । ओसेत्वे अयि च कृते मत्वगुत्वे । आम साम्येत्वे पुन विर्गीत्व
च । सुपि च तथा ॥ असौ । अम् । अमी ॥ अमुम् । अम् । अमून् ॥ अनुना ।
अमूम्याम् । अमीभि ॥ अमुष्म । अमूम्याम् । अमीभ्य ॥ अमुष्मात्
(—इ) । अमूम्याम् । अमीभ्य ॥ अमुप्य । अमूयो । अमीषाम् ॥ अमुष्मिन् ।
अमूयो । अमीषु ॥ इदम स्वादय ॥

१३६ सौ ११२१२०९। इदमोऽन्तस्य मो भवति स्वसौ परे ॥ अत्वा
पयाड ॥

१३७ पुसीदोऽय् ११२१२१०। इदम इद्रूपस्य अय् भवति पुलिङ्गी
ये स्वसौ परे ॥

१३८ हं दृढयादृर्घास्तुक् ११२१२२०। हल कृशादृम्या च दीर्घा-
म्या परस्य सेट्ठिर् भवति ॥ अन्यत्वात्वास्तुचौ ॥

१३९ दो म ११२१२०८। इदमो दम्य मो भवति म्वसुपि परे ॥
शेष प्रागन् । टायाम् ॥

१४० टौस्यन ११२१२०७। इदम जनो भवति स्वटौसो परत ॥

१ अत्र पदस्यत्यनेनैव सुगेयसिद्धौ इत्यग्रहण कृत इति चेत् राजश्रित्यत्र नलोपार्थम् ।
अयथा पदस्य इति पूर्वसूत्रेण व्याप कृते न १२०४ परसूत्रम् । तथाच परसूत्रेण
नकारलोप इति परे ११२१४९१ इति सूत्रेण परे कार्य कर्तव्य पूर्वमसद्भवतीति निय-
मेन सुलुचोऽसत्वात्पदस्येति शस्तेरगमत्वात् । अत्र कारणान् हलग्रहण नलोपार्थम् ॥ ‘न
११२१५१’ इति पर । ‘पदस्य ११२१५२’ इति पुनम् ॥

एद् । म्यामि । ' स्म्येऽञ् । ११२।२०५ । ' इत्यधिकृत्य ॥

१४१ अकः । ११२।२०६ । अककारस्येदम् अञ् भवति सभयादौ
स्वमुपि परे ॥ य इत् सर्वदिशार्थ । मिस अक्षश इति प्रतिषेधान्तेम् ।
हित म्यायादौ अञ् । ओस्यन शेष प्राग्वत् ॥ अयम् । इमौ । इने ॥
इमम् । इमौ । इमान् ॥ अनेन । आभ्याम् । एमि ॥ अम्मै । आभ्याम् ।
एम्य ॥ अस्मात् (—इ) । आभ्याम् । एम्य ॥ अस्य । अनयो ।
ण्याम् ॥ अम्मिन् । अनयो । एषु ॥ अन्वादेशे द्वितीयाटौमि सुपि भेटोऽस्मि

१४२ इदम् । ११२।२०७ । अन्वादेशे इदम् एनदेशो भवति
द्वितीयाविभक्तौ टायामोसि च परे ॥ अत्वाष्टुचौ शेष प्राग्वत् ॥ एनम् ।
एनौ । एनान् ॥ एनेन ॥ एनयो ॥ एनयो ॥ एतद म्वादय अत्वा-
ष्टुचौ ॥ सौ तोऽष्टानामिति तस्य स शाम्यसीति सम्य पि रिचिसर्जनीयौ ।
अयत्र सर्वशब्दवत् ॥ एष । एतौ । एते ॥ एतम् । एतौ । एतान् ॥
एतेन । एताभ्याम् । एतै ॥ एतन्मे । एताभ्याम् । एतेभ्य ॥ एतस्मात् (—इ) ।
एताभ्याम् । एतेभ्य ॥ एतस्य । एतयो । एतेषाम् ॥ एतस्मिन् । एतयो ।
एतेषु ॥ अन्वादेशे ॥

१४३ त्यदा द्वितीयाटौस्पेनदेतद् । ११२।२०८ । अन्वादेशे
एतद एनद्ववति द्वितीयाविभक्तौ टायामोसि च त्यदादिसम्बन्धिनि सुपि
परे ॥ शेष प्राग्वत् । एन । एनौ । एनान् ॥ एनेन । एनयो । एनयो ।

१ इदम् सगरभक्षारमसारादिके त्यदादिसम्बन्धिनि सुपि परे अन्वादेशे अशित्ययमा
देशो भवति ॥ शैतिको यकमध्यता । अयोऽस्मै साधु दीयतां सूत्रम् । शैक्षिकाविभक्ता
वध्येतारौ । अयो आभ्या साधु दायता सूत्रम् । चाल्किशेयक दायते । अयो आस्ये
दीयता मेदक ॥ स्म्ये वति किं इमे इमके । परत्वान्नत्वादि भवति । अन्वादेश
विधि मुपा प्रकृति विशेष्यत इति ॥ परमेत परमेमम् । परममकस्मे इत्येनदादि न
भवति ॥ गवस सवादेशार्थ ॥

२ वधितस्यनुकयनमन्वादेश । अनेन सारिणीता अयो एनेन अहरपीतम् । इदं
मदिता दानामथाय— इदम् प्रत्यक्षम् समीपतरयात चेतदो रूपम् ॥ अदमस्त
विप्रकृष्ट ताति परोक्षे विजार्ताया ॥ १ ॥

सहस्र्यावाचिन एकशब्दात्तेकाचनान्येव । एक । एकम् । एकेन । एकस्मै । एकस्मात् (—२) । एकस्य । एकस्मिन् ॥ कतिपयवाचिनो द्विवचनषट्-
वचनान्यपि । एक । एकौ । एके । इत्यादि सर्वशब्दवत् ॥ द्विशब्दस्य
द्वित्ववाचित्वात्ततो द्विवचनान्येव । अत् । द्वौ । द्वौ । द्वाभ्या । द्वाभ्यां ।
द्वाभ्या । द्वयो । द्वयो ॥ त्रिम स्वादय ॥

१४४ किम् कः । १।२।२१७। किम् को भवति स्वसम्बन्धिनि मुपि
ससौ च परे ॥ क । कौ । के ॥ क । कौ । कान् ॥ केन । काम्या । कै ॥
कस्मै । काम्या । केस्य ॥ कस्मात् (—३) । काम्या । केस्य ॥ कस्य ।
कयो । केपा ॥ कस्मिन् । कयो । केपु ॥ पूर्वशब्दात्स्वादय ॥

१४५ नव पूर्वा वादौ । १।२।१७२। पूर्वान्यो नव सर्वादयो या
भवन्त्यन्तिवादौ स्वमुपि परे ॥ पूर्व । पूर्वी । पूवे पूर्वा ॥ हे पूर्व ॥ पूर्व । पूर्वा ।
पूर्वान् ॥ पूवेण । पूर्वाभ्या । पूर्व ॥ पूर्वस्मै । पूर्वाभ्या । पूर्वस्य ॥ पूर्वस्मात्
(—३) । पूर्वात् (—३) । पूर्वाभ्या । पूर्वस्य ॥ पूर्वस्य । पूर्वयो । पूवेपा ॥
पूर्वस्मिन् । पूर्वयो । पूवपु ॥ एव परावरदक्षिणोत्तरापराधरान्तरस्वशब्दा ॥
द्वितीयशब्दात्स्वादय तस्य डेङसिद्धिपु भेदोऽस्ति ॥

१४६ तीय दिति । १।२।१७३। तीयप्रत्ययान्त सर्वादि या भवति
दिति मुपि परे ॥ सर्वादित्वात् स्मायादि । द्वितीयस्मै द्वितीयाय । द्वितीयस्मात्
(—३) द्वितीयात् (—३) । द्वितीयास्मिन् द्वितीये । अन्यत्र धर्मशब्दवत् ।
एव तृतीयाशब्द ॥

१ अत्र नवग्रहणात् पूर्वा इति नववचनाच्च पूर्वा इत्यस्य पूवादय इत्यथा गृह्यत ।
नवति किं तस्मात् तस्मिन् । पूवादय इति किं सर्वं नवस्मात् ॥ वादौ इत्यत्र वा
अदौ इति च्छेदः । अथ इयं अदि तस्मिन् अदौ इति विग्रहः । अत्र अदि इत्येक
वचनं नपुमकार्यं च न शङ्क्यम् । कुत ? लक्षणसूत्रे लक्षणं ध्वनिचरत्वाच्चाया ॥
पूर्वादीनां सषादित्वं प्रथममेव सिद्धं तदननं अदिवादौ स्वमुपि विवक्ष्यत इत्यर्थः ॥
आददादिति किं ? पूर्वस्य पूर्वेषाम् ॥ पूर्वस्या इत्यत्र निवृत्त्यात्पूर्वमेव याद् भवति ॥

१४७ नेमार्धप्रथमचरमाल्पकतिपयनयस्य चा । १।२।१६।
नेमादीना तयत्प्रत्ययान्तस्य च जस शिवा भवति ॥ नेमे नेमा । अधे
अर्धा । प्रथमे प्रथमा । चरमे चग्मा । अल्पे अल्पा । कतिपये कतिपया ।
द्वितये द्वितया । इत्यादि ॥ आकारान्त पुलिङ्ग सोमपाशब्द । पूर्वव-
त्स्वादय । सुव्यविशेष । आमन्त्र्ये सौ अदन्तत्वाभावात् ह्रस्व
शसादावजादौ—

१४८ आतोऽनाड' श्लुक १।२।१५१। अपदान्तस्यात शुभ्रवनि
सुर्दृच्छिण्यादिवर्जिते प्रत्यये म्या च परत नाड ॥ सहिता । घलादौ पढत्वा
ज्ञात श्लुक् । सोमपा । सोमपौ । सोमपा ॥ हे सोमपा । हे सोमपौ । हे सोमपा ॥
मोमपा । सोमपौ । सोमप ॥ सोमपा । सोमपाभ्या । सोमपाभि ॥ सोमपे ।
सोमपाभ्या । सोमपाभ्य ॥ सोमप । सोमपाभ्या । सोमपाभ्य ॥ सोमप ।
सोमपो । सोमपा ॥ सोमपि । सोमपो । सोमपासु ॥ एव क्षीरपाम्बुपादय ॥
इकारान्त पुलिङ्गो रविशब्द तत म्वादय सो रिसिर्जनीयौ । ओकारयो ॥

१४९ इदुतो गिग्बौतोऽस्त्रे । १।२।२२। इकारात्परस्य औत-
मुपो गिर्भयति उकारात्परस्य गु न लीशब्देकारात् ॥ ग इत् । गित इति
सन्धिप्रतिषेधार्थ । दीर्घ । जसि ॥

१५० जस्येड् । १।२।२३। इदुतोरेड् भवति जमि परे ॥ आमन्त्र
अय् ॥ आमन्त्रणे सौ ॥

१ व्यवस्थितविभाषाविवक्षानास्तस्याया न भवति । नमेति क्पाक्षिप्राप्त अत्र विक
ल्पा मा भन् । १मा । अप्रापि स्वसम्बन्धिनीति वर्तते तनेह न भवति प्रियनेमा ।
अतिनेमा इत्यादि ॥ प्रत्ययात्तद्व्यादिह न भवति अधका । आदत्ताद्विकल्पा मा
भन् नेमा स्त्रिय ॥

२ त्र्यमुर्दृच्छिण्यादिप्रत्यय इति किं ? द्विपादौ द्विपाद । शि व्याघ्रपादे कुत्रानि ।

३ अत्रेति किं ? आनेत्रिया पुर्या । अत्ररितीदमव ज्ञापक इयोऽपवादेन इदुत्कार्यं
भवतात्पर्यस्य । तेन अतिशय ॥ यदि इदुत्कार्यात्पस्वादियादेश क्पात्तहि व्यय
प्रतिषेधाऽन्तरिति । तस्यादिदमेतु प्रतिषेधवचन ज्ञापक इयादेश पर बाधित्वा इदुत्
कार्यं भवतीति ॥

१५१ ऋष्यैतो लुचि परेद ॥१२॥१२५॥ नम्यम्य षकात्म च
अरु षट्पदादेशा भवन्ति आमन्त्रणे सौ परे । इको लुगिति लुचि च मस्या
सोश्च लुच् ॥ आमन्त्र । आगो प्राग्वत् । अमि मन्त्रुचो । औपमेद ।
सर्मान् मनुक् ॥ अमिने ॥११०॥ इति ण्ये प्राप्ते ॥

१५२ अन्तश्चेभ्नादीनाम् ॥१२॥१०८॥ पञ्चान्म्य हुम्नादीना च
नम्य णो न भवन्ति ॥ इति णवाभाय । टाया पितृगाम्नीट इति नारेभ ।
णत्व । रुचि ॥

१५३ डयेद् ॥१२॥१०८॥ येरेद् मरनि टयो मुचि परे ॥ आसन्
अय् । रुसिडसोरेडि ॥

१५४ षडो लुच् ॥१२॥१०५॥ षड् पय्यो अमिडमोरतो लुगमयनि ॥
ओति यञ् । आमो 'नमृङ्म्वारुमाट' इति ताम् । नाम्यतिमृचतुष्व
इति दीग्न णत्व च । ई ॥

१५५ घेङ्ङादिनादि ॥१२॥१०६॥ ये परो जिङ्ङाभिर्नाति नादि शिष्ये ॥
ड इत् ॥

१५६ दित्यन्त्याजादे ॥१२॥१०७॥ टिति परे पूर्वस्यान्त्याजादेर्द्वे
ग्मयनि ॥ सुचि षत् । रचि । रवी । रवय ॥ हे रवे । हे रवी । हे रयय ॥ रवि ।
रवी । रवीन् ॥ रविणा । रविभ्या । रविभि ॥ रयये । रविभ्या । रविभ्य ॥
रवे । रविभ्या । रविभ्य ॥ रवे । रव्यो । रवीणा ॥ रवौ । रव्यो । रविषु ॥
एव घनिष्पुनिकृत्त्रिलिकेलिकिमिकीकपिराङ्गिष्ययिमभृतय ॥ अतिभि-
शब्दात्स्वादा औपारयोरखेरिति निषेधात् न च तत्वे ॥ अतिभि । अति-
क्षिपौ । अतिमय ॥ हे अतिमे । हे अतिक्षिपौ । हे अतिमय ॥ अतिमियम्

१ हुम्ना, लुप्ता (लुप्ता इत्येव पाठान् लु) आचानी, आचार्यभोगिन, सुवन्
अहन, पश, नृप घन, सत्त्वनामन्, नट, नद् नगर, नृत्त नदी निवेश, अमि,
निवाय अनूप नन्दिन् नन्दन गतन महन, रदन इति हुम्नादिनादिनामिना ॥

२ शिष्यमतिक्तातीतिक्षिपुष्य इत्यर्थः । यतादिषु प्रादय इति सामान् । न्दगन्
स्या इति न्दगन् ॥

अतिस्त्रिम् । अनिस्त्रियो । अतिस्त्रिय अतिस्त्रीन् ॥ अन्यत्र रविशब्दश्च ॥
पतिशब्दस्य टाया इति च विशेषोऽन्यत्र रविशब्दवत् । अधित्वात् टाया
न नामात् । इति नैङ् यञ् । इति ङमो ॥

१५७ ख्येत्य उ. ११२।१०४। ख्य त्य इत्यनच्चाभ्या परस्य छभि
ङसोरत् उकारो भवति ॥ सन्निकर्ष ॥

१५८ डिरीत् ११२।१४। इदुद्भ्या परो डिरोद्धवति ॥ यञ् । पति ।
पती । पतय ॥ हे पते । हे पती । हे पतय ॥ पतिं । पती । पतीन् ॥ पत्या ।
पतिभ्या पतिभि ॥ पत्ये । पतिभ्या । पतिभ्य ॥ पत्यु । पतिभ्या ।
पतिभ्य ॥ पत्यु । पत्यो । पतीना ॥ पत्यौ । पत्यो । पतिषु ॥ सन्विश
ब्दात् स्यादय । 'डाम् शति १७६।' इत्यधिकृत्य ॥

१५९ ऋत्सस्त्रीदुशानस्पुरुदशोऽनेहस् सो' ११२।११९।
ऋन्तादिदन्तात्सन्विशब्दादुशानस् पुरुदशत् अनेहम् इत्येतेभ्यश्च परस्य
सोडादेशो भवति ॥ ङङ् अन्त्याजादिलुगर्थ ॥

१६० सखित ऐ च ११२।१३०। इदन्तस्य सखिशब्दस्य ऐकारो
भवति श्यनप्सुटि परे न चैकामन्त्रणे ॥ आय् ॥

१६१ न डान्लुक् ११२।१२९। डा च नलुक् एकामन्त्रणे न भवत
ह्रस्वैत इत्येङ् सुलुक् । शसीन् सुलुक् । टाया अधित्वात् नामात् । इति
नैङ् यञ् । इतिङसङिषु पूर्ववत् । अन्यत्र रविशब्दवत् । सखा । सखायौ

१ ख्य् स् इत्यनच्प्रवृत्तिर्न भवति मुग्यात् अपत्यात् ॥ अनच्चेऽपि अत इति
तकारादिह न भवति सप्त्या पत्या ॥

२ डिरीदित्यभेदनयेन निर्देशोऽस्य देहात् । डेरिति पट्टाभेदे डेरिति चतुर्थैक
वचनस्याय विधिम् सप्तम्येकवचनस्येति सन्दिग्धत तत्संशयभ्रुशसार्थं डिरीदिति
निर्देशः । तदारथास्य देहात् स्वरूपनिर्देशार्था वा ॥

३ ऋदिति तकारो दीर्घनिश्चयर्थः । सखित् इति नारी सखा पद्म श्वभू । २४१
इति ङीप्रत्ययात्तो मा भूदिति तकारग्रहणम् ॥ अयमेव हि सखिदिति तकारो ज्ञापयति
प्रातिपदिनग्रहणे त्रिद्विविशिष्टस्यार्थं ग्रहणम् । एकदशविंशतमनन्यवदिनि च ॥ तेन
पदस्याना पयस्कुम्भीत्यादि भवति ॥ सारिति किं उशनसौ ॥

सखाय ॥ हे मखे । हे सखायो । हे सखाय ॥ सखाय । सखायौ ।
 मखीन् ॥ सख्या । सखिम्या मखिभि ॥ सख्ये । सखिम्या । सखिभ्य ।
 सख्यु । मखिम्या । सखिभ्य ॥ सख्यु । सख्यो । सखीना ॥ सख्यो ।
 सख्यो । सखिपु ॥ त्रिशब्दस्य बहुवचनान्येव ॥ त्रय
 व्रीन् ॥ त्रिभि ॥ त्रिम्य ॥ त्रिभ्य ॥ आमि ॥

१६० छेस्त्वय ॥ १२।३५ ॥ त्रिशब्दस्य त्रयो भवति आमि परे ॥ स
 याणा ॥ त्रिपु ॥ कतिशब्दजसादय ॥

१६३ कतिष्ठा सदख्याना जइशस ॥ १२।१५२ ॥ टत्यन्तात्
 पकारनकारात्ताच्च सदख्यावाचिन परयो म्वमम्बधिर्नोर्जशसो लुभवति ।
 अन्यत्वाविशेष । कति ॥ कति ॥ कतिभि ॥ कतिभ्य ॥ कतिभ्य ॥ कर्त्त
 ना ॥ कतिपु ॥ त्रय यत्तिततिशब्दौ ॥ ईशरान्तो ग्रामणीशब्द तत स्वाद
 य सो रिजिर्जनीयौ ॥ अजादौ मुपि ॥

१६४ प्रत्येऽसुधीण ॥ १२।४० ॥ तिना कारकेण च समस्तम्याने
 काचश्च मुधी इण् इत्येतद्वर्जितम्य धातोरतत्सयोगात्प्रत्येर्धर्णम्य यञ् भवति
 अजादौ प्रत्यये परे ॥ द्यपवाद ॥

१६५ न्यशादाम् ॥ १२।२५ ॥ णिञ अजादवयवात् याट अटश्च

१ का सदखा मानमेवा ते कति । त्रिभ्य सदख्याया कतिञ् । इति
 सूत्रेण कतिप्रत्ययः ॥

२ या सदख्या मानमया त यति । या सदख्या मानमया त तनि ॥

३ प्रयोगकण्ठ्यादसुधीण इति प्रतिपद्याच्च इत्यर्थेऽस्यैवाय विधि । यदि द्वयानपि
 म्यासाहं प्रत्यय इति त्वचन व्यर्थ स्यात् (यद्यपि यमादेशरूपो विधि स्थानेनिति तयो
 द्वयानपि स्यात्ताहं प्रत्यये इति प्रत्ययस्य परत्ववचन व्यर्थ स्यात् इति भावः) यद्युवर्ण
 स्याय विधिर्नार्ह मुधाणा प्रतिपद्या व्यर्थ स्यादभासः ॥ सुधु प्यायनि धरति वा
 सुधी । अस्मादेव निषाननाध्वीमाव ॥

४ ग्रामणीतिवत्त्र णिञ प्राप्ते इति धातु स्वकृतास्युक्तम् । ४८० इति सूत्रेण
 स्वकारकेण समस्तः । तथा च ग्राम नयतीति ग्रामणीतिरिति विग्रहः ॥ सूत्र - यशादि
 त्स्य प्रवृत्ति । निञ अञ् - ग्रामिणि द्वन्द्वैकवद्वाव तस्मान् न्यशान् । आशानमन्तरणा
 शो नास्ति अञ् क णिप्रत्ययः । तस्य अञ् क याद आद च । तथाच णिमुधातान पर
 अञ्चाय परो दिताम् भवनीत्यर्थः । ग्रामणीनाधिने मुपि त्रेष्ठे ग्रामात्तये णिप्रत्ययमरः ॥

पगे द्विराम्भवति ॥ यञ् । ग्रामणी । ग्रामण्यो । ग्रामण्य ॥ ग्रामन्तणेऽप्येव
ग्रामण्य । ग्रामण्यो । ग्रामण्य ॥ ग्रामण्या । ग्रामणीभ्या । ग्रामणीभि ॥ ग्राम
ण्ये । ग्रामणीभ्या । ग्रामणीभ्य ॥ ग्रामण्य । ग्रामणीभ्या । ग्रामणीभ्य ॥
ग्रामण्य । ग्रामण्यो । ग्रामण्या ॥ ग्रामण्या । ग्रामण्यो । ग्रामणीषु ॥ एवमग्र-
णामेनानीप्रभृतय । द्वियामप्येव ॥ विक्रीशब्दात्स्वाङ्य । अतत्तयोगादिति
वचनात् न यञ् । इय् । विक्री । विक्रियौ । विक्रिय ॥ इत्यादि । एव यव-
नीशब्द ॥ सुधीशब्दात् स्वाङ्य सो रिचिर्नर्जनीया । अजादौ जमुधीण
इति निषेधात् यञ् ॥

१६६ भ्रूहृत्श्रोत्रेयुवौ । १।२।४१। अङ् हल् परस्य श्रोर्धातोश्चे
यणोर्वर्णयो क्रमेण इयुवौ भवत अजानौ प्रत्यये परे ॥ सुधी । सुधियौ ।
सुधिय ॥ आमन्तणेऽप्येव । सुधिय । सुधियौ । सुधिय ॥ सुधिया ।
सुधीभ्या । सुधीभि ॥ सुधिये । सुधीभ्या । सुधीभ्य ॥ सुधिय । सुधी-
भ्या । सुधीभ्य ॥ सुधिय । सुधियो । सुधिया ॥ सुधियि । सुधियो । सुधीषु ॥
एव नीसुभ्यादय । आनि नामाम इति वा नाम् । सुधिया सुश्रीणाम् ॥
उकारान्त पुल्लिङ्गो गुरुशब्द तत स्वादय रविशब्दत्प्रक्रिया गुत्वादि ।
गुरु गुरू गुरव । हे गुरो हे गुरू हे गुरव । गुरु गुरू गुरून् ।
गुरुणा गुरुभ्या गुरुभि । गुरवे गुरुभ्या गुरुभ्य । गुरो गुरुभ्या गुरुभ्य
। गुरो गुरो गुरुणा । गुरौ गुरो गुरुषु ॥ एव भानुनाहुकारमेरुसाधु-
प्रभृतय ॥ उकारान्त पुल्लिङ्ग खलपूशब्द । तत स्वादय । सो रिचि-
सर्जनीयौ । अजादौ ॥

१ नीशब्दस्य सप्तम्यैकवचन निये इति सिद्धम् । न्यशादामेति सूत्रेण द्विप्रत्ययस्य
आम् न भवात् । कस्मादिति चेत् ऋसूत्रे न्यशादामेति पूर्वं सूत्रं भ्रूहृत्श्रोत्रेयुवौ इति
परमूत्रम् । तथाच परे कार्ये कर्तव्ये पूर्वमसद्भवति इत्यामो निषेधो ज्ञातव्यः ।

२ ध्वनिमञ्जर्याम् । गुरुस्तु नित्यौ श्रेष्ठे गुरु पितरि दुर्भगे ॥ उपाध्यायोऽप्यापक
स्यास्यामिपकादिङ् ॥ १ ॥

१६७ धातोस्तिकारकसमस्तानेकाचोऽतस्मयोगात्प्रज्यो-
 ११२।३८। तिना कारकेण च समस्तम्यानेकाचश्च धानोरतस्मयोगात्प्रज्यो-
 ग्विणारणमोर्यन् भवत्यजादौ सुपि परे ॥ आसन्न । सलपू । सलप्यौ ।
 सलप्य ॥ हे सलपू । हे सलप्यौ । हे सलप्य ॥ सलप्य । सलप्यौ । सलप्य
 ॥ सलप्या । सलप्यभ्या । सलप्यभि ॥ सलप्ये । सलप्यभ्या । सलप्यभ्य ॥ स-
 लप्य । सलप्यभ्या । सलप्यभ्य ॥ सलप्य । सलप्यौ । सलप्या ॥ सलप्यि ।
 सलप्यौ । सलप्युषु ॥ एन यवऽक्षरलूकाण्डलूपभृतय ॥ कटम्प्रशब्दाभ्या
 दय ॥ सयोगपरत्वात् यञ् । उक् । कटम् कटमुवौ कटमुव ॥ स्वयम्प्र-
 शब्दात् स्यादय । सो रिविसर्जनीयौ ॥ अजादौ ॥

१६८ हन्पुन करवर्षाभिर्भुवः । ११२।३९। हन् पुनर कर वर्षा
 इत्येतेरेव समस्तम्य भुयो धातो उवर्णम्य यन् भवति अजादौ उपि परे ।
 नान्यैरिति नियमादस यञ् न भवति । गूढलित्यान्निना उक् ॥ स्वयम् ।
 स्वयमुवौ । स्वयम्भुन ॥ आमन्त्रणेऽप्येव ॥ स्वयम्भुव । स्वयम्भुवौ । स्वयम्भुव
 ॥ स्वयम्भुवा । स्वयम्भ्या । स्वयम्भभि ॥ स्वयम्भुवे । स्वयम्भूभ्या । स्वय-
 म्भूम्य ॥ स्वयम्भुव । स्वयम्भूभ्या । स्वयम्भूम्य ॥ स्वयम्भुव । स्वय-
 म्भुवो । स्वयम्भुवा ॥ स्वयम्भुनि । स्वयम्भुवो । स्वयम्भुपु ॥ एव

१ नित्यार्थो धातुस्तस्य ॥ दाच्यूर्यत्यादिभूत्रविहित सञ्ज्ञारूपसि । क्रियानिवतक
 कारक इति । निश्च कारक च तिकारके तिकारकाभ्यां समस्तस्तिनारकसमस्त ।
 समस्त इति प्रत्येक संवन्धे तेन तिसमस्त कारकसमस्त इति । अनकोऽष्ट अत्र
 स्याद्धारगृहीतवर्णो यस्य सोऽनकाच । तिकारकसमस्तानेकाचोति द्वन्द्व । तस्य धातोरेति
 विशिष्ट प्रतिबन्धक सम्बन्धने तेन तिसमस्तस्य धातो कारकसमस्तस्य धातारनेकाचश्च
 धातोरेति । तस्य धाता संयोगस्तस्याग । न विद्यत तत्तयागो वरय सोऽतस्मयाग
 स्तस्मात् । इ इ उक् यु तस्य यो । इति सूत्र पुनरिति । तिकारकेति किं लुक् ।
 परमलुक् । परमलुव ॥ अत्र सलपूशब्दस्य परमलूशब्दस्य च को भेद इति न शङ्कनी
 यम् ॥ तत्र सल पुनातीति सलपूषिति समासान्तर किप् । अत्र तु पुनातीति लः
 परमधातो लः परमलुविति विशिष्टान्तर समास । अत्र कारकसमस्तत्वात्कारकसमस्त-
 धातुत्व नास्तीति भेदो ज्ञेय ॥

विभूमिप्रभूप्रतिभूआत्मभूस्वभूप्रभृतय ॥ हन्भूशब्दात्त्वादय । हन् पुनरिति वचनात् यजेय । हन्भू । हन्भू । हन्भू ॥ एव पुनर्भूस्वरूपार्थशब्दा ॥ ऋकारान्त पुल्लिङ्ग पितृशब्द । तत स्वादय । ऋत्सस्वीत्यादिना सोर्डा देश । अन्त्याजादिलुक् । अजादौ ॥

१६९ ड्यौट्टेयृतोऽपदस्यार् ॥ ११२॥ १०२ ॥ अपदस्य ऋतोऽर्भवति डौ औदसु च परेषु ॥ एकामन्त्रणे न हान्लुगिति डानिपेधे ह्रस्वैत इति ऋत आसजोऽऽ सुलुक् ॥ शसि नन्त पुस इति ऋन् सलुक् । टादौ यन् । डसिडसो ॥

१७० डांतो दुः ॥ ११२॥ १०३ ॥ अपदान्तादृतो डसिडसोरतो डुर्भवति ॥ ड इत् अन्त्याजादिलुगर्थ । आमो नमह्रस्वादसाट इति नाम् । दीर्घ्य ॥ अवर्णमध्वे रेफसद्भावात् अभिन्न इति नम्य ण । डावः शेष पूर्ववत् । पिता । पितरौ । पितर ॥ हे पित । हे पितरौ । हे पितर ॥ पितर । पितरौ । पितृन् ॥ पित्रा । पितृभ्या । पितृभि ॥ पित्रे । पितृभ्या । पितृभ्य ॥ पितु । पितृभ्या । पितृभ्य ॥ पितु । पित्रो । पितृणा ॥ पितरि । पित्रो । पितृषु ॥ एव आतृजामातृप्रभृतय ॥ तृप्रत्ययान्तस्य नेतृशब्दस्य भेदोऽस्ति । तत स्वादय सोर्डादि । ड्यौट्टरादेशे कृते ॥

१७१ अप्रस्वसुनमृनेष्ट्वष्टुहोतृपोतृप्रशास्त्रदीर्घ ॥ ११

१ सुभौ इत्यौकारादारभ्य अम् औदिति टकारेण सह प्रत्याहार औदिति ।

२ डसिडसोरत् डात् । अथवा डकारानुबन्धेनोपलक्षितोऽत् डात् ॥ तस्य डात् । अथवा डा इतीधम्भूतलक्षणे तृतीया तथाच डा डकारेणोपलक्षितो योऽङ्कारस्तत्स्थेत्यर्थ । डकारेणोपलक्षितोऽङ्कार इहानयोरव्याह डसिडसोरिति ॥ अत इति किं मात्रे पित्रे । ऋतोऽपदात् इति पूर्वसुप्रानुवतनमेव नान्यत् । तर्हि तत्र षष्ठ्यन्तग्रहणमत्र पञ्चम्यन्तग्रहण विरुद्धमिति न शङ्कनीयम् । अथवशाद्विभक्तिविपरिणाम इति कथिद्भवत्येव ॥

३ ऋकारोधारणकाल आदावकारप्रतीतिमध्ये रेफप्रतीतिरन्ते उकारप्रतीति । अत धारणा मध्ये रेफोऽस्त्येव ॥

४ तृ इति अर्थवत् प्रत्ययस्य ग्रहणमिति नप्लादीनामपुत्रानां प्रादिर्पदिकानां सः ऋशाब्दानामग्रहणमतस्तथा धृमगुणादानम् । इदमेव शास्त्रक अर्थवद्ग्रहणे नानर्थक्येति परिभाषाया ॥

२।१२३। तृप्त्यया तस्यावादीना चाकारो दीर्घा भवति शावनपुसके सुटि
परे न चैकामन्तणे ॥ अन्यस्त पितृशब्दवत्प्रक्रिया । नेता । नेतारौ । नेतार
हे नेत । हे नेतारौ । हे नेतार ॥ नेतार । नेतारौ । नेतृन् । इत्यादि ॥ एव
नमृनेष्ट्यष्टुत्तृष्टोत्तृपोत्तृशाम्भुशब्दा भेत्कर्तृप्रभृतम्यतृप्त्ययान्ताश्च नेया ॥
नृशब्दस्यामि विशेष ॥

१७० नृर्वा ॥ १।२।१४१। नृशब्दस्य नामि परे पूर्वोऽर्द्धार्धो वा भ
वति ॥ ना । नरौ । नर ॥ नृणा नृणा ॥ शेष पितृशब्दवत् ॥ कोष्टुशब्दवत्
स्यादय ॥

१७३ क्रोष्टो क्रोष्टृ ॥ १।२।१३१। क्रोष्टुशब्दस्य क्रोष्टृ इति तृप्त्य-
यात आदेशो भवति श्यनप्सुटि परे नैकामन्तणे ॥

१७४ वाऽर्च्यापि ॥ १।२।१३२। क्रोष्टुशब्दस्य क्रोष्टृ इत्यादेशो वा
भवति अजादावापि परे ॥ अन्यस्त काश्चब्दवत् । आमि नित्यत्वान्नामि
न क्रोष्टृमान । क्रोष्टा । क्रोष्टारौ । क्रोष्टार ॥ हे क्रोष्टो । हे क्रोष्टारौ । हे क्रो
ष्टार ॥ क्रोष्टार । क्रोष्टारौ । क्रोष्टृन् ॥ क्रोष्टा । क्रोष्टुना । क्रोष्टुम्या । क्रोष्टु
मि ॥ क्रोष्ट्रे क्रोष्टवे । क्रोष्टुभ्या । क्रोष्टुभ्य ॥ क्रोष्ट क्रोष्टो । क्रोष्टुभ्या ।
क्रोष्टुभ्य ॥ क्रोष्टु क्रोष्टो । क्रोष्ट्रे क्रोष्टो । क्रोष्टुना ॥ क्रोष्टरि क्रोष्टौ ।
क्रोष्टो क्रोष्टौ । क्रोष्टुपु ॥ ऋकारलृकारट्टकारात्ता अप्रसिद्धा ॥ एकारात्
परमेशब्द तत स्वादय । अजादौ अय् । एकामन्तणे एद् सोश्च लृक् ।
इसिदसारेडो लृक् । परंमे । परमयौ । परमय । इत्यादि ॥ एवमतिहेम
भृतय ॥ ओमारातो गोशब्द तत स्वादय ॥

१७५ ओतं ओ ॥ १।२।११७। ओत औद्धवति श्यनप्सुटि परे ॥ अम्शसो ॥

१ टा इति तृतीयैकवचनस्वाकारेण ॥ इ सुविति सप्तमीवदुबचनस्य पकारस्य प्रत्याहार
इते आप् सञ्ज्ञा भवति ॥ अर्चाते किं क्रोष्टुभ्याम् । क्रोष्टुभ्य । आप्ति किं क्रोष्टृन् ॥

२ पर मयते प्रतिदधातीति परम । अथवा परमा इत्यमीयस्यामी परम । परम
स्यासी न्दति वा इ नाम ॥

३ ओ इत्यभिभाषका निदश । आत इति किं चित्रगु । तकारो निर्दशाय ।
प्राणिन्यत्वादिह न भवति इ चित्रगो हे चित्रगव ॥

१७६ ङाम्शसः । १।२।११८। ओत परयोरम्शसोरादेर्डीदेशौ भवति ॥ उ इत् अन्याजादिलुगर्थ । टादौ सन्धि । ङसिङ्सोरत एङे लुगिति लृक् । गौ । गावौ । गाव ॥ हेगौ । हेगावौ । हेगाव ॥ गा । गावौ । गा ॥ गवा । गोभ्या । गोभि ॥ गवे । गोभ्या गोभ्य ॥ गो । गोभ्या । गोभ्य ॥ गो । गवो । गवा ॥ गवि । गवो । गोषु ॥ ऐकारान्तो रैशब्द । तत स्वादय । “वाङ् आ । २४५। ” इत्यधिकृत्य ॥

१७७ राय स्त्रि । १।२।२२०। राय आङ्गवति सभादौ सुपि परे ॥ स च पष्ठ्यास्थानेऽन्तेऽल् इत्येतो भवति । अन्यत्वाय् । रा । रायौ । राय ॥ हेरा । हेरायौ । हेराय ॥ राय । रायौ । राय ॥ राया । राभ्या । राभि ॥ राये । राभ्या । राभ्य ॥ राय । राभ्या । राभ्य ॥ राय । रायो । राया ॥ रायि । रायो । रासु ॥ ओकारान्त पुल्लिङ्गो ग्लौशब्द । तत स्वादय अच्यात् । ग्लौ । ग्लावौ । ग्लाव ॥ हे ग्लौ । हे ग्लावौ । हे ग्लान ॥ ग्लाव । ग्लावौ । ग्लाव ॥ ग्लावा । ग्लोभ्या । ग्लौभि ॥ ग्लाये । ग्लौभ्या । ग्लौभ्य ॥ ग्लाव । ग्लौभ्या । ग्लौभ्य ॥ ग्लान । ग्लावो ॥ ग्लावा ॥ ग्लावि । ग्लावो । ग्लौषु ॥

॥ इत्यजन्ता पुल्लिङ्गान्ममाप्ता ॥

॥ अथाजन्तास्त्रीलिङ्गा उच्यन्ते ॥

तेष्वकारान्तस्याभावादाकारान्तस्त्रीलिङ्गो दयाशब्द । दय इति स्थिते । “निचतुर स्त्रिया तिमृचतम् १९२” । “ऋच्याई । १।३।११। ” इत्यधिकृत्य ॥

१ पाद ताच्छन्नाश्वे स्त्रियामाङ्प्रत्यये भवति ॥ विषदा चतुष्पदा । परवादाङ्प्रत्याजादिना माधिका पद्माव । ङकार उच्चारणाय । अथत द्विपदा देवदत्ता ।

१७८ अंजायताम् । १।३।१३। अजदेरदताय स्त्रियामाद्रमत्यो
भवति ॥ ८ इत् अन्त्यानादितुगर्थे । तत् पूर्वम् न् स्वादय ह्रस्वघाटिति
सोर्लुह् । “तपोऽचो ह्रस्व । २।१५”

१७९ आडध्वोतो गी । १।२।१०। नपुमकस्याड् तस्य च सम्ब-
धिन औत् सुपो गर्भवति ॥ ग इत् गित इति सन्धिप्रतिषेधार्थे । ण्ड् ।
जसि दीर्घादि । ण्कामन्त्रणे ॥

१८० ण्दाड् । १।१०।१२४। आड ण्ड्वयति ण्कामन्त्रणे सौ परे
सोश्च लुह् ॥ औजसो प्राग्यत् । अमि मत्वलुचौ । औटि पूर्वम् । घसि ।
“दीर्घ । १३” इत्यधिष्ठय ॥

१८१ शस्यक् । १।१।७८। अर्कस्ताचोऽग्नीषो भवति घसि परे ॥
सस्य रिविसर्जनीयौ । टाया ॥

१८२ टौस्तेत् । १।२।२१। आड ण्ड्वयति टौसो परत ॥ अय् ।
ह्लादाग्रविशेष । ङिति ॥

१८३ ङितो याद् । १।२।२०। आडो ङितस्सुपो याडागमो भवति ॥
ट इत् देशविग्रथर्थे ॥

१८४ टिदादि । १।१।५३। टिद्यस्य विधीयते तम्यादिर्भवति ॥ ऐच् ।

१ अज अभ्य एत्क कृत्क यौक्लि मृषिक् बाङ् होङ् पाक शकुर वात्स माङ् शीत
माश क्य पुषापदन अपरापहन पर प्रहान निपठ कुच उष्णिहा दक्षिणा वृन् इत्यजा
दिगण ॥ अत्र अजादि अताम् इति पदच्छेदः । अतः कागीपगन्ध्या खट्वा देवदत्ता ।
तक्षर विं क्षीरपा कया । पठया तगन्ध्याधन्यामत्र स्त्रियां भवति मायया पमानाम्
जानां समाहार पञ्चाजी । इदमेव ज्ञापक अतस्तत्सम्प्रदायमेव प्रचल्य इति ॥ अङ्ग
धन पठपभिन्नकत्ययम् ॥ अतामित्येव सिद्धं पुनरुपादिग्रहणं घाघकपाधनायम् ।
अनकारात्ताद्योभयायमजादिग्रहणम् ॥ अजेत्यादौ जातेरस्त्रीयशूद्रान् । ३।११” इति
सूत्रेण प्राप्तस्य कथा बाधा । बाला कन्या इत्यादौ सर्वस्वनन्त्ये । ३।११” इति सूत्रेण
प्राप्तस्य इयो बाधा । कुञ्चा उष्णिहा इत्याद्याप्राप्ता इत्यापाठदेव न अन्याजादेर्लोपा
भावः ॥ २ द्विवारमग्रहणं किमिति चेत् परे विद्यमानाका संहितस्य प्राक्कस्तदासमे
दीर्घोऽग्न्य भवतीति ज्ञापनार्थम् ।

इतिइसोदीर्घी । ओस्येदयो । आमो नमृह्रस्वाट्साट इति नाम् । डेर्याटि
न्येशादाम् इत्या दीर्घ । ओसि प्राग्वत् । दया दये दया । हे दये हे दये
हे दया । दया दये दया । दयया दयाम्या दयाभि । दययै दयाम्या
दयाम्य । दयाया दयाम्या दयाम्य । दयाया दययो दयाना । दयाया
दययो दयासु ॥ एव जायागायानृम्भारम्भाताराहारामालासद्वाप्रभृतय ॥
अम्बाशब्दस्य एकामन्त्रणे ॥

१८५ अचोऽम्बार्थस्य । १।२।१२३। अम्बार्थस्य अच आडन्तस्य
ह्रस्वो भवत्येकामन्त्रणे सोश्च लुक् ॥ अन्यत्र दयाशब्दवत् । अम्बा अम्बे
अम्बा । हे अम्ब हे अम्बे हे अम्बा । इत्यादि । एव अक्काऽल्लादय । अच
इति किं ? हे अम्बिके इत्यादि ॥ जराशब्दस्याजादौ सुपि विशेषोऽस्ति ॥

१८६ जराया इतिन्द्रस्याचि । १।२।३७। जराशब्दस्य डस् वा
भवति अजादौ सुपि परे ॥ इ इत् अन्त्यादेशार्थ पक्षे दयाशब्दवत् । जरा ।
जरसौ जरे । जरस जरा ॥ हे जरे । हे जरसौ हे जरे । हे जरस हे जरा ॥
जरस जरा । जरसौ जरे । जरस जरा ॥ जरसा जरया । जराभ्या ।
जराभि ॥ जरसे जगयै । जराभ्या । जराभ्य ॥ जरस जराया । जराभ्या ।
जराभ्य ॥ जरस जराया । जरसो जरयो । जरसा जराणा । जरसि
जराया । जरसो जरयो । जरासु ॥ सर्वशब्दादाडि तत स्वादय ।
डिति याटि ॥

१८७ इत्यौट्यस्य । १।२।१७५। अवर्णान्तस्य सर्वादेर्डम् भवति
याटि परे ॥ इ इत् अन्त्यादेशार्थ । आम साम् । अन्यत्र दयाशब्दवत् ।

१ आदिशब्देन अम्बा अत्ता शब्दयोर्ग्रहणम् ॥

२ एरुदेशनिवृत्तस्यान-मत्वादतिजराशब्दस्यापि ग्रहणम् । इन्द्रस्य इन्द्राचायस्य मतेन
। अम्बेया मतेन न भवति । अचीति किं ? जराभ्या जराभि । सुपीति किं जराम् ।
जारेय ॥

३ याटि तत्सम्बन्धिनि याडादौ सुपीत्यय । इह न भवति सवसे । तत्सम्बन्धिनीति
विशानादिह न भवति प्रियमकार्य । अस्यत्युत्तरायम् ॥ अस्यति किं भवतां भवतीनाम् ॥

सर्वा सय सर्वा ॥ हे सेने हे सव हे सर्वा । सर्वा मवे सर्वा । सवया सर्वाभ्या
 सर्वाभि । सर्वम्यै सर्वाभ्या सर्वाभ्य । सर्वस्या सर्वाभ्या सर्वाभ्य । सर्वभ्या
 सवयो सर्वासा । सर्वस्या सर्वयो सर्वासु ॥ एत मिश्रादय ॥ पूर्वादीनामदि
 दादो मुपि । पने ङस् अन्यत्र दयाशब्दवत् । पूर्वभ्या पूर्वाया ॥ त्यद्शब्द
 भ्यान्प्राप्तुचोराडि कृते तत् स्वान्त्य । मो तोऽष्टानामिति तस्य स । शेष
 सर्वाशब्दवत् । स्या त्ये स्या । इत्यादि ॥ तञ्जब्दस्य । सा ते ता । ता
 ते ता । तया ताभ्या ताभि । तस्य ताभ्या ताभ्य । तस्या ताभ्या ताभ्य ।
 तस्या तयो तासा । तस्या तयो तासु ॥ एव यच्छब्दस्य । या ये या ।
 इत्यादि ॥ अद्रमृशब्दान् स्वादौ मा पुवत् । अन्यत्रात्वाङ्मुचोराडि कार्यातरे
 च कृते पैश्चात्तत्पुत्वे । पत्वाङ्ग्या प्रागेव गुत्व शेष सर्वाशब्दवत् । असा
 अमू अमू । अमूम् अमू अमू । अमुया अमूभ्या अमूभि । अमुप्यै
 अमूभ्या अमूभ्य । अमुप्या अमूभ्या अमुभ्य । अमुप्या अमुयो
 अमूपा । अमुप्या अमुयो अमूपु ॥ इदम सौ ॥

१८८ इप् ११।२।२१। इदम इद्रूपस्य इप् भवति सौ परे ॥ सुलु-
 फ् । अन्यत्रात्वाङ्मुचोराडि दस्य म भित्तिगदि । टासोरने आडेत्वादि ।
 समयदौ मुप्यस्याङ् । ङिति आङि याटि च अङि च कृते पुनर्दम् । ङेय
 प्राग्वत् । इयम् इमे इमा । इमाम् इमे इमा । अनया आभ्याआमि ।
 अस्यै आभ्याम् आभ्य । अस्या आभ्याम् आभ्य । अस्या अनयो
 आसाम् । अस्याम् अनयो आसु ॥ एतद्शब्दस्य सौ तस्य स पत्व
 च । शेष तञ्जब्दवत् अन्यत्राविशेष । ण्या ण्ते णता । इत्यादि ॥
 अन्यादेशे । एनाम् एने एना । एनया । एनयो । एनयो ॥ ऐकश

१ तृतीयादौ टास्यै इत्यादिकार्यम् ॥

२ असत्त्वे सत्त्वादेश पुनस्तु । प्राक् सत्त्वं अनन्तर आङ् व्यत्याकारलुक् पञ्चादाङ्
 द्विमात्रको गु ॥

३ पारिशिष्यादिप्रक्रियामगदश । नपि तु नित्यत्वात्प्रथममव शृम्भवति ॥

४ आदिशब्दादेवादि भवति ॥

५ अनिरयवाचिन एकशब्दस्य द्विवचनादयो भवन्ति ॥

उदस्य । एका एके एका । इत्यादि ॥ द्विशब्दस्य अत्वाङ्गीत्वादौ । द्वे ।
द्वे । द्वाभ्या । द्वाभ्या । द्वाभ्या । द्वयो । द्वयो ॥ किम् कादेशे आङ् । शेष
तच्छब्दवत् । का के का । इत्यादि ॥ द्वितीयाशब्दस्य सर्वादित्वपक्षे उस्
अन्यत्र सर्वत्र दयाशब्दवत् । द्वितीया द्वितीये द्वितीया । इत्यादि । ङिति
द्वितीयस्यै द्वितीयायै । द्वितीयस्या द्वितीयाया । द्वितीयस्या द्वितीयाया ।
द्वितीयस्या द्वितीयाया । सुगम शेषम् । एव तृतीयाशब्द ॥

१८९ विदिरू च । ११२।१७४। विदिग्याचि शब्दरूप सर्वादि वा
भवति ॥ उत्तरपूर्वस्यै उत्तरपूर्वायै । उत्तरपूर्वासाम् उत्तरपूर्वाणाम् । एव
दक्षिणपूर्वादय ॥ नासिकाशब्दात् स्वादय मुटि दयाशब्दवत् । अमुटि
पदञित्यादिना वा नसादेशः । तस्मिन् नसादेशस्य बलादौ पदत्वादित्वादि ।
नासिका नासिके नासिका । इत्यादि । असादौ । नस नासिका । नसा
नासिकाया । नोभ्या नासिकाभ्या । नोभि नासिकाभि ॥ नसे नासिकायै ।
नोभ्या नासिकाभ्या । नोभ्य नासिकाभ्य ॥ नस नासिकाया । नोभ्या
नासिकाभ्या । नोभ्य नामिकाभ्य ॥ नस नासिकाया । नसो नासि-
कयो । नसा नामिकाना ॥ नसि नासिकाया । नसो नासिकयो । नस्सु
न सु नासिकामु ॥ निशाशब्दात् स्वादय । मुटि दयाशब्दवत् । अमुटि
पदञित्यादिना वा निशित्यादेशः । तस्य बलादौ पदत्वे ॥

१९० ब्रश्चभ्रस्जमुजमृजयजराजन्नाजच्छशः पः । ११२।९०।
ब्रश्चादीना चवर्गस्य उकारशकारयोश्च पकारो भवति पदान्ते जलि च परे ॥
इति शस्य पकार प्राप्त चो कुरिति कुत्य च अधातुत्वान् भवत । जलो
जशिति शस्य ज । सुपि जश्त्वे श्रुत्वेन सस्य श । शश्छोऽस्मीति वा छत्वं
चर्त्वं च । अयत्र दयाशब्दवत् । निशा निशे निशा । इत्यादि । असादौ
निश निशा ॥ निशा निशया । निज्म्या निशाभ्या । निज्मि निशाभि ॥
निशे निशायै । निज्म्या निशाभ्या । निज्म्य निशाभ्य ॥ निश निशाया

१ चकारो वेत्यस्यानुष्ठेयार्थः । नानुष्णसमुच्चयाय । 'नय पूर्वा शदौ ।'
११२।१७२। इत्यस्माद्वाऽनुवतत । उत्तरत्र नानुवतत ॥

निज्म्या निशाम्या । निज्म्य निशाम्य ॥ निश निशाया । निशो निश
यो । निशा निशाना ॥ निशि निशायां । निशो निशयो । निचु निचु
निशामु ॥ इफान्तर्लीङ्गो रचिशब्दं तत् स्यादयं सुटि रचिशब्दवत् ।
शसि शस्यगिनि दीर्घ । अस्तीनि निषेधात् टाया न नामात् । यञ् ।
इति । “ इदुतो गिज्यौतोऽम्हो ११४०१ ” इत्यधिरूत्य ॥

१९१ स्त्रिया घाद ११२।२०। र्नीङ्गिज्ञादिकारान्ताङ्कारान्ताच्च पर-
स्यङित सुप आहु भवति ॥ ट इन् आदिविध्यर्थं ऐनादि । ऐराम् आङ्भावे
रचिशब्दवत् । रचि रची रचय । हे रचे हे रची हे रचय । रचि
रची रची । रच्या रचिम्या रचेभि । रच्यै रचये रचिम्या रचिम्य ।
रच्या रुचे रचिम्या रचिम्य । रच्या रचे रच्यो रचीना । रच्या
रचो रच्यो रचिषु ॥ एव मतिवृत्तियुवतिबुद्धिसिद्धिप्रभृतय ॥ विंशत्यादय
सङ्ख्येये ष्फरचनान्ता ष्य तत् स्यादयं । रचिशब्दवत्प्रक्रिया । विंश-
ति । हे विंशते । विंशति । विंशत्या । विंशत्यै विंशतये । विंशत्या विंश-
ते । विंशत्या विंशते । विंशत्या विंशतौ । एय षट्सप्ततिअर्शतिनवति-
शब्दा ॥ सङ्ख्यानवाचित्वे तु द्विवचनबहुवचनान्ता अपि भवन्ति । द्वे विंश-
ती । बहवो विंशतय ॥ शिशब्दात् असादय ॥

१९२ लिचतुर स्त्रिया तिसृचतसृ ११२।२२०। स्त्रीलिङ्गे
लिचतुरो तिसृचतसृ इति क्रमेण आदेशौ भवतः सुपि परे ॥ इति विश-
ब्दस्य तिसृ ॥

१९३ रोज्जपोऽञ्चु ११२।२२२। तिसृ चतसृ इत्येतयो ऋका

१ श्रिया इति पञ्चमी न षष्ठी । पञ्चम्या च परत्वमात्रं गृह्यते न क्यधसम्बन्धि-
सामन्यसम्बन्धित्वं वा सुषो विज्ञाप । ततोभयत्रापि भवति विशेषानाधयणात् । विशेषे
धाधयणे तु विशेषान्तरे न स्यादित्याह्वयत ॥ श्रिया इति किं? मुनय घाचवे ॥

२ उद्देश्यविधेययोः समसदृश्यादत्वे यथासदृश्य विधयान्वयो भवति ॥

३ तत्सम्बन्धिन्यसम्बन्धिनि वा सुपि परे अवभादेश भवति ॥ तत्सम्बन्धिनि
तिसृ चतसृ । अयसम्बन्धिनि प्रियतिसृ प्रियचतसृ । जनप इति किं? प्रियतिसृणि ॥
अचीति किं? तिसृणि चतसृणि ॥

रस्य रेफादेशो भवति अजादो सुपि परे न नपि ॥ आमो नामि अतिमृ-
चतुप्प इति वचनात् दीर्घ । तिस्र । हे तिस्र । तिस्र । तिमृभि । तिमृ-
भ्य । तिमृभ्य । तिमृणा । तिमृणु ॥ ईकारान्तस्त्रीलिङ्गो लक्ष्मीशब्द । तत्
स्वादय । रिविसर्जनीयौ । अजादो यञ् । एकामन्तणे नित्याद्वात् न्हस्व
मुलुक् । अमि मत्तलुचो । शमि ङीर्घ । ङिति “ स्त्रिया वाट् ॥ १९१ ॥ ”
इत्याधिकृत्य ॥

१९४ व्योऽपुस* ॥ ११२॥३०॥ अपुसि स्त्रिया वर्तमानादीकारान्ताङ्-
कारात्ताच्च परस्य ङित सुप आङ् भवति नित्यम् ॥ ट इत् आदिनिष्प
र्थ । ऐजादि । सम्भवदात्स्वाढामो नामि णत्तम् । आटि डेराम् । लक्ष्मी
लक्ष्म्यौ लक्ष्म्य । हे लक्ष्मि हे लक्ष्म्यौ हे लक्ष्म्य । लक्ष्मीं लक्ष्म्यौ लक्ष्मी ।
लक्ष्म्या लक्ष्मीभ्या लक्ष्मीभि । लक्ष्म्यै लक्ष्मीभ्या लक्ष्मीभ्य । लक्ष्म्या
लक्ष्मीभ्या लक्ष्मीभ्य । लक्ष्म्या लक्ष्म्यो लक्ष्मीणा । लक्ष्म्या लक्ष्म्यो
लक्ष्मीषु ॥ एव त लीतन्दीतरदीपभृतय ॥ ङीप्रत्ययान्तस्य गौरीशब्दस्य
सो भेदोऽस्ति । हल्ङ्याङिति सोर्लुक् । अत्र लक्ष्मीशब्दवत् ॥ गौरी
गौर्यौ गौर्य । इत्यादि । एव कोट्टीराज्ञीभवतीभवन्तीपचन्तीप्राचीप्रतीर्चाउभ-
यीकार्तिकीचैत्रीदाक्षीकुमारीपद्मांमुमुर्षात्रिलोकीगेहिणीअर्याणीगणकीहिमानी -
भूमीगुर्वीपलिक्रीपिशङ्गीमयूरीसखीप्रभृतयो ङ्यत्ता नेया ॥ स्त्रीशब्दवत्
स्वादय हल्ङ्याङिति सोर्लुक् । अजादो ॥

१९५ स्त्रिया ॥ ११२॥४२॥ स्त्रीशब्देवर्णस्येष् भवति अजानौ
सुपि परे ॥

१९६ वाम्शसि ॥ ११२॥४३॥ स्त्रीशब्दमेवर्णस्येष् वा भवति अमृश

१ नित्यमित्यनेनान्यसम्बन्धिनो वा भवतीत्यय । नयै लक्ष्म्यै । अतिलक्ष्म्ये माते-
ष्वहे द्विप पुरुषाय वा ॥

२ स्यतस्त्यायतेस्तृणातेस्तनातेर्वा औणादिकसूत्रेण त्रच् प्रत्ययो धातोश्च सकारादेशो
निपात्यते । टिप्पान् ङी । टृणाति स्त च पर च दोषेणाच्छादयतीति ङी ॥

सो परत ॥ छिति आट् । आमो नाम् । डेराम् । शेप मुगम । स्त्री स्त्रियो
 स्त्रिय । हे स्त्रि हे स्त्रियौ हे स्त्रिय । स्त्रिय स्त्री स्त्रियौ स्त्रिय स्त्री । स्त्रिया
 स्त्रीभ्या स्त्रीभि । स्त्रियै स्त्रिम्या स्त्रीम्य । स्त्रिया स्त्रीभ्या स्त्रीम्य । स्त्रिया
 स्त्रियो स्त्रीणा । स्त्रिया स्त्रियो स्त्रीषु ॥ श्रीशब्दान् स्वादय । अट् चन्तत्वात्
 सोर्न लृक् । अजादौ ब्रह्मलितीय् । एकामन्तणे विकल्पिताद्त्वात् न
 च्छ्व । छिति ॥

१९७ घेयुवोऽस्त्रिया* । १।२।३१। इयुवादेशमावीकारोऽङान्ता
 भ्या स्त्रीलिङ्गान्या परस्य छितस्सुप् आङ्गु भवति न स्त्रीशब्दस्य ॥ पुनरिय् ॥

१९८ नामाम् । १।२।३२। इयुवादेशमावीकारोऽङान्ताभ्या स्त्री-
 लिङ्गान्या परस्यामो नाम् वा भवति न स्त्रीशब्दस्य ॥ शेप प्रागत् । श्री
 श्रियो श्रिय । हे श्री हे श्रियौ हे श्रिय । श्रिय श्रियो श्रिय, । श्रिया श्री
 भ्या श्रीभि । श्रिये श्रिये श्रीभ्या श्रीम्य । श्रिया श्रिय श्रीभ्या श्रीम्य ॥
 श्रिया श्रिय श्रियो श्रीणा श्रिया । श्रिया श्रियि श्रियो श्रीषु ॥ एव धी
 नीप्रभृतय ॥ उकारात्तस्त्रीलिङ्गो धेनुशब्द । तत् स्वादय । स्त्रिया वाट् ।
 धेनु धेनू धेनव । हे धेनो हे धेनू हे धेनव । धेनु धेनू धेनू । धेन्वा
 धेनुभ्या धेनुभि । धेनवै धेनवे धेनुभ्या धेनुभ्य । धेन्वा धेनो धेनुभ्या धेनु
 भ्य । धेन्वा धेनो धेन्वो धेनूना । धेन्वा धेनौ धेन्वो धेनुषु । एव तनु-
 रङ्गुवायुऊरकरेणुप्रभृतय ॥ ऊकारान्तस्त्रीलिङ्गो जम्बूशब्द तत् स्वादय
 लक्ष्मीशब्दवत् । जम्बू जम्ब्वौ जम्ब्व । हे जम्बु हे जम्ब्वौ हे
 जम्ब्व । जम्बू जम्ब्वौ जम्बू । जम्ब्वा जम्ब्वभ्या जम्ब्वभि, । जम्ब्वै
 जम्ब्वभ्या जम्ब्वभ्य । जम्ब्वा जम्ब्वभ्या जम्ब्वभ्य । जम्ब्व्या जम्ब्वो

१ स्त्रीणामित्यत्र तु न च्छ्वत्वाद् साट् । १९९ इति सूत्रेण स्त्रीशब्दस्य साट्त्वा
 दाम् पाठोऽवचनस्य स्थाने नित्य नामित्ययमादेशो भवतीत्यभाष्यतावुक्तम् ॥

२ स्त्रीशब्दस्य न भवतीति किं स्त्रीणां परमस्त्रीणां । अत्राप्ययसम्बन्धिष्व आमो
 नाम् वा भवतीत्यर्थः । श्रीणां श्रियो । शुश्रीणां सुश्रियो स्त्रीणां पुहृषाणां वेति । अत
 एव प्राट् पुङ्गिण्यु शुश्रियां सुधाणामित्युदाहरणम् ॥

जम्बूना । जम्बूवा जम्बूवो जम्बूषु । एव चमूवधुयवागूकद्रूपभृतय ॥ भूश-
ब्दात् स्वादय । अचि अहलित्युव्शेष श्रीशब्दवत् । भू भुवौ भुव । हे भू
हे भूयोहे भूव । भूव भूवौ भूव । भूवा भूभ्या भूभि । भूवै भूवे भू-
भ्या भूभ्य । भूवा भूव भूभ्या भूभ्य । भूवा भूव भूवो भूणा भू-
वा । भूना भूवि भूवो भूषु ॥ एव मूलप्रभृतय ॥ ऋकारान्तस्त्रीलिङ्गो मातृ-
शब्द । तत् स्वादय पितृशब्दवत् । शसितु शस्यगिति दीर्घ । माता मातरो
मातर । हे मात हे मातरौ हे मातर । मातर मातरौ मातृ । इत्यादि ।
एव दुहितृननान्दयातृप्रभृतय ॥ स्वमृशब्दस्य अरि लप्स्यसित्यादिना दी-
र्घ । स्वसा स्वसारौ स्वसार । हे स्वस हे स्वसारो हे स्वसार । स्वसार
स्वसारौ स्वमृ । इत्यादि ॥ ऋकारलृकारलृकारान्ता अप्रसिद्धा ॥ एकारान्त
परमेशब्द पुल्लिङ्गवत् ॥ ओकारान्तो घोशब्द । तत् स्वादय गोशब्दवत् ।
घौ घानौ घाव । इत्यादि ॥ ऐकारान्त सुरेशब्द । तत् स्वादय रेश-
ब्दवत् । मुरा मुरायौ मुराय । इत्यादि ॥ औकारान्तो नौशब्द । तत्
स्वादय नौशब्दवत् । नौ नौवौ नाव ॥

॥ इत्यजन्ता स्त्रीलिङ्गास्समासा ॥

॥ अथाजन्ता नपुसकलिङ्गा उच्यते ॥

तत्राकारान्तनपुसकलिङ्गो ज्ञानशब्द । तत् स्वादय । नपोऽचो नृस्व ।
" पञ्चतोऽनेकतरस्यान्यादेर्देक् स्वमो । २१३ । " इत्याधिकृत्य ॥

१९९ अतोऽम् । १।२।४। अकारान्तस्य नपुसकस्य सम्बन्धिनो स्व-
मोरमित्यादेशो भवति ॥ मत्वलुचौ औतो गी ॥

१ अत इति पञ्चमीविज्ञानेन नपुसकापेक्षया परत्वमात्रमुपपादय विधौ प्रियकुण्ड
अतिकुण्ड इत्यत्रापि स्यात् इति तत्सम्बन्धिविज्ञानेनाह नपुसकस्य सम्बन्धिनोरिति ॥
सूत्रे अत इति तकार किमर्थं ननु तेयनित्यवधारणाथ इति चेन्न प्रमाणाभावात्
'नपोऽचो' इत्यम् । २१६" इति विधाया इति चेत् तकारो लापबाध । यदि 'अस्याम्'
इत्युच्येत गुरुद्वय स्यात् ॥

२०० जइशस' शि' ।१।२।१८। नपुमनस्य जइशसो शिर्भ
वति ॥ श इत् सवादेशार्थ । " नममुपि ।२।१७। " इत्यधिकृत्य ॥

२०१ शावचः ।१।२।११। अजन्तस्य णो नम् भवति शी परे ॥
अमावितौ । अकार उच्चारणार्थ । मरारो देशभिधत्त्य ॥

२०२ मिदचोऽन्त्यात् ।१।१।४५। मिगम्य निर्धायते तस्याचान्
न्त्यादय परो भवति ॥ " तप्स्वत् ० ।१७१। " इत्यधिकृत्य ॥

२०३ न्यरु ।१।२।१३। द्यनप्सुटि परे यो नकार तस्मिन् परे
पूवोऽर्द्धार्धो भवति ण चैवामन्त्रणे ॥ आमन्त्रणे सौरमि ह्म्योऽन्त्यत्तुर् ।
औजसो प्राग्वत् । अमि मत्वल्चौ । औटो गी । शस शी प्राग्वत् । टादौ
पुवत् । ज्ञान ज्ञाने ज्ञानानि । हे ज्ञान हे शो हे ज्ञानानि । पुनस्तद्वत् ।
ज्ञान ज्ञाने ज्ञानानि । ज्ञानेन ज्ञानाम्या ज्ञाने । इत्यादि शेष धर्मशब्दवत् ॥
एव दर्शनचारित्रधनधान्यउल्लादय ॥ हृदयशब्दस्य यथामाद्वितीययो ज्ञान-
शब्दवत् । टादौ पदन्तित्यादिना वा हृदित्यादेश । मुपि चर्त्य । हृदा हृद
मेन हृद्या हृदयाम्याम् इत्यादि । ह्रत्सु हृदयेषु ॥ उदरशब्दस्यापि टादा
पदन्तित्यादिना वा उदन्तित्यादेश । अजादौ । " पादोऽपदस्य ग्यमुट्ठि
ण्यादौ पद् ।२।५२। " इत्यधिकृत्य ॥

२०४ ञ्नोऽन्नोऽह्त्त्वमात् ।१।२।१४०। अपदान्तस्यान श्रादे-
शो भवति मुट्ठिण्यादिवर्जिते प्रत्यये ग्या च परत न हल् पराद्वान्माच्च
परस्य ॥ शतावितौ पूर्ववत् । हलादौ सिद्धलीति पदत्वे । सयोगस्यादिस्फो
लुगित्यधिकृत्य ॥

१ मिदचोऽ त्यादिति सत्रे अच इ येक्यनन जातावेन । निधारणे पटीयम् । निधा
रण च जातिगुणक्रियाभि समुदायादेर्देहास्य पृथक्करणम् । जाते पुरुषाणा क्षत्रिय
क्षत्र । गुणस्य गवा कृष्णा गौ सम्पन्नक्षीरा । क्रियाया मृच्छतां धावत शीघ्रा इत्य
मोपरसौ ॥

२०५ नं० ११२।९५। पदान्ते नस्य लुग्भवति ॥

२०६ न्दुक् सुवाश्रये ११२।४७। नस्य लृक् सुवाश्रये कार्यं प्राप्ते असदिन भवति ॥ असत्त्वे भ्यत्या इत्यादि सुवाश्रय कार्यं न भवति । पुनर्लृक् । लृचि सकृद्धाधितो विधिर्नाधित एवेति युक्त्या पुनरात्वादि न भवति । डौ ॥

२०७ डिग्योर्वा ११२।१५०। अपदान्तस्यान श्रो वा भवति डौ ग्या च परत न हत्वमात्परस्य ॥ उद्गा उदकेन उदभ्याम् उदकाभ्याम् उठामि उदके । उद्गे उदकाय उदभ्याम् उदकाभ्याम् उदभ्य उदकेभ्य । उद्ग उदकात् उदभ्याम् उदकाभ्याम् उदभ्य उदकेभ्य । उद्ग उदकस्य उद्गो उदकयो उद्गाम् उदकानाम् । उद्गि उदनि उदके उद्गो उदकयो उदसु उदकेषु ॥ एवमासनशब्दस्य टादौ आसन्नित्यादेशे प्रक्रिया । आस्ना आसनेन आसभ्याम् आसनाभ्याम् आसमि आसने । आस्ने आसनाय आसभ्याम् आसनाभ्याम् आसभ्य आसनेभ्य । आस्न आसनात् आसभ्याम् आमनाभ्याम् आसभ्य आसनेभ्य । आस्न आसनस्य आस्नो आसनयो आस्नाम् आमनानाम् । आस्नि आसनि आसने आस्नो आसनयो आससु आसनेषु ॥ उपकुम्भशब्दात्स्वादय । “आतोऽनाट श्लुक् १४८।” इत्यधिकृत्य ॥

२०८ अव्ययीभाचस्य ११२।१५५। अव्ययीभाचस्य नप सम्यन्धिन सुप श्लुग्भवति ॥ इति श्लुचि प्राप्ताया ॥

१ सवस्मिन् कुर्वीरन् इत्यत्रापदशसामभ्यादेव नस्य लृक् न भवति । उपदेश इति नि० ‘सवादेऽभ्यमे स्मिन् स्मन् रमे, इति ‘रथो क्षेत्र’ इत्यादिमूत्रेषु स्मिन् रन् इत्यादिनिर्देश इत्यर्थ इत्यमापन्नतौ ॥

२ नो लृक् न्दुक् । आधीयत इत्याश्रय सुप् आधयो ॥ मिन् । वृनहभ्यां वृद्धहभ्यामित्यत्र ‘असिद् बहिरङ्गमन्तरङ्गे’ इति तत्र भवति इत्युक्ते कोऽप्य अन्तर्वर्तिन विप्रत्ययमार्गित्व ‘ह्रस्वस्य तत् पिति इति ॥ १४१४२१, इति सूत्रेण तगायम ‘अत’ इति सूत्रेण लृक् च न भवति । कुत ? ‘न’ इति सूत्रेण क्रियमाणो नस्य लोप एव मुदाश्रयो भवति वत न । असिद्भवात्प्राप्तिवद् बहिरङ्गायम् ॥

२०९ नातः १।१।२।१५६। अदन्तस्याव्ययीभावस्य नप सम्बन्धिनः
भूतं भवति ॥

२१० अमपञ्चम्याः १।१।२।१५७। अदन्तस्याव्ययीभावस्य नप
स्वसुपोऽम् भवति न पञ्चम्या ॥ मत्वादि ॥

२११ तृतीयाया घा १।१।२।१५८। अदन्तस्याव्ययीभावस्य नप
स्वस्यामृतृतीयाया अम् वा भवति ॥ पञ्चम्यामपञ्चम्या इति निषेधात् नाम् ॥

२१२ सप्तम्याः १।१।२।१५९। अदन्तस्याव्ययीभावस्य नप स्वस-
प्तम्या अम् वा भवति ॥ उपकुम्भम् उपकुम्भम् उपकुम्भम् । उपकुम्भम्
उपकुम्भम् उपकुम्भम् । उपकुम्भम् उपकुम्भेन उपकुम्भम् उपकुम्भाभ्याम्
उपकुम्भम् उपकुम्भैः । उपकुम्भम् उपकुम्भम् उपकुम्भम् । उपकुम्भात्
उपकुम्भात् उपकुम्भाभ्याम् उपकुम्भेभ्यः । उपकुम्भम् उपकुम्भम् उपकु-
म्भम् । उपकुम्भे उपकुम्भम् उपकुम्भयोः उपकुम्भम् उपकुम्भेषु उपकुम्भ-
म् ॥ एवम् उन्मत्तगङ्गा पारसमुद्र मध्येपुरम् अन्तस्ससार यानदमल बहि-
र्ग्रामम् परिग्रामम् अपग्रामम् आससार प्राग्रामम् अमिमिल प्रतिमुसम्
अनुवनम् इतिसमन्तमद्र मुमद्र सभलम् आमूलम् अतिशीतम् अध्यात्मम्
अनुरथ मरुण यथाक्रम प्रभृतय शब्दा नेया ॥ सर्वादय प्रथमाद्वि-
तीययोः ज्ञानशब्दवत् टादो पुवत् । सर्वे सवे सर्वाणि । इत्यादि । टादौ ।
सर्वेण सर्वाभ्यां सर्वैः । इत्यादि नेतव्यम् ॥ अन्यशब्दात् स्वादय ॥

२१३ पञ्चतोज्जेकतरस्याभ्यादेर्दङ् स्वमो १।१।२।१६०। नपोऽ-

१ सप्तसम्भृति विज्ञानादिह न भवति त्रियोपवधुः प्रत्युपवधुः ॥ यागविभाग उत्त-
राय । अत इति किं अधिलि ॥

२ अभिलयमादशा भवति । उपकुम्भ निष्ठति । उपकुम्भ पश्यति ॥

३ पञ्च मानमस्येति पञ्चत् तस्य पञ्चतोज्जेकतरस्यादेः । अन्य, अन्यतर, इतर,
वतर इतमेति पञ्च । अत्र अन्यादयस्तिष्ठ प्रवृतय । इतरवतमप्रत्ययात्ता द्वौ
शब्दौ एत पञ्च । के ते? अन्य, अन्यतर, इतर, वतर क्तम वतर, वतम
ततर वतम अयान्यतरतरा इतरवतमप्रत्ययात्ता च अयादिपञ्च ज्ञानव्या सया
न्यवान ॥

न्यादिपञ्चस्य दग्भवति स्वस्वमो परत नैकतरस्य ॥ अकावितौ । अकार उचरणार्थ । ककारोऽन्त्यविध्यर्थ ॥

२१४ श्लू ११२।५। नप स्वमो श्लुग्भवति ॥ शित्त्वात्सर्वस्य । चर्जश इति या चर्त्त । शेष पूर्ववत् । अन्यत् अन्यद् अन्ये अन्यानि । हे अन्यत् हे अन्यद् हे अन्ये हे अन्यानि । अन्यत् अन्यद् अन्ये अन्यानि । टादौ पुवत् ॥ एवमन्यतरइतरकतरकतमादय । अनेकतरस्येति निषेधात् एकतरशब्दस्य सर्वशब्दवद्रूप नेयम् । एकतरम् एकतरे एकतराणि । इत्यादि ॥ एवमन्यतमशब्दस्यापि ॥ अन्यादिपञ्चके अन्यतरशब्दग्रहणात् दग्भाव । अन्यतमम् अन्यतमे अन्यतमानि ॥ तदशब्दात् स्वादय । नित्यत्वाप्रागेव स्वमो श्लुचि सत्या स्थानिवद्भावे प्राप्ते ॥

२१५ श्लुचीगेनत् १११।५२। परस्य श्लुचि सत्या पूर्वकार्यमिगे-
नदिति द्वयमेव भवति ॥ नान्यदिति नियमान्नात्वादि । अन्यत्रात्वाल्लुचौ ।
सर्वकाये कृते पश्चात्तत्त्वगुत्वे । टादौ पुवत् । अद अमू अमूनि । अम-
त्रणद्वितीययोरप्येवम् । अमुना अमूभ्याम् अमीभि । इत्यादि ॥ इदम्
स्वमो श्लुगादि शेष पूर्ववत् । इदम् इमे इमानि । टादौ पुवत् । अनेन
आभ्याम् एभि । इत्यादि ॥ एतद्शब्दस्याप्येवम् । एतत् एतद् एते
एतानि । इत्यादि ॥ अन्वादेशे अम श्लुच्यपि श्लुचीगेनदिति
वचनादेनद्भवति । शेष पूर्ववत् । एनत् एनद् एने एनानि इत्यादि ॥
एकशब्दस्य । एकम् एके एकानि । इत्यादि ॥ द्विशब्दस्यात्वग्यादि । द्वे
द्वे द्वाभ्याम् इत्यादि ॥ क्तिशब्दस्य स्वमो श्लुचि कादेशो न भवति ।
अन्यत्र कादेशे ग्यादि सर्वशब्दवत् । किं के कानि । इत्यादि ॥ आका-
रान्त सोमपाशब्द तस्य ॥

२१६ नपोऽचो ह्रस्व ११२।१। अजन्तस्य नपुसकस्य ह्रस्वो

१ अथ उणादिप्रत्ययतोऽयतरशब्दो न दत्तरप्रत्ययान्त ॥

२ विशेषण विशेषस्य समुदायस्यान्तो भवतीति निन्तामणावुक्त्वादजन्तस्येत्यापम
तेन प्रामाणि कुलमिति ॥

भवतीति ह्रस्व ॥ तत् स्वादय । ज्ञानशब्दवत्प्रक्रिया । सोमप मोमपे
सोमपाणि । इत्यादि ॥ इकारात्तो वारिशब्द । तत् स्वादय । सो भुर्
आतो गीन्वे । “इको लुर् १२१८” इत्यधिकृत्य ॥

२१७ नम् सुंषि ११२।१०। इगन्तस्य नपो नम् भवति अज्जटै
म्वसुपि परे ॥ अमावितौ पूर्वगत । अनप्पुटि इति निषेधात् न्यगिति न
दीर्घ । णत्व । जस शौ नमादि । एकामन्त्रणे सो भुचि ॥ ‘जरसो
या ११२।६।” इत्यधिकृत्य ॥

२१८ इको लुरु ११२।७। इगन्तस्य नप स्वमो भुर् लुबद्धा
भवति ॥ लुचि ह्रस्वेत् इत्येद् न भुचि । अम भुचि शेष प्रागत् । टादा-
वजादौ नम् । आमो नम्ह्रस्वाद्साट इति ना । सिद्धलीति पदत्वे ‘न’ इति
नलुक् दीर्घ । वारि वारिणी वारीणि । हे वारे हे वारि हेवारिणी हे वारीणि ।
वारि वारिणी वारीणि । वारिणा वारिभ्या वारिभि । वारिणे वारिभ्या
वारिभ्य । वारिण वारिभ्या वारिभ्य । वारिण वारिणो वारीणा । वारिणि
वारिणो वारिणु ॥ अधिसिञ्चन्दात् स्वादय । तस्याव्ययाभावत्वाद्ध्ययीमा
वस्येति लुप भुक् । अधिसि अधिभि अधिसि । इत्यादि ॥ दध्यस्सिञ्चव्य-
क्षिञ्चानां प्रथमाद्वितीययोर्वारिशब्दवत् । टादा ॥

२१९ दध्यस्सिञ्चव्यक्ष्णोऽनङ् ११२।७। दधि अन्धि सक्थि

१ सुपाति किं तौम्बुरा वणम् । स्वगम्याधिवादेह न भवति बहुवारी निपारी
पपा । प्रक्रियायां इगन्तस्यति किं काण्ड कुट्टये । नपुसकस्यति किं मुनी साधु ॥

२ जरस-ठस्य नप स्वमो लुगभवति वा ॥ अतिजर । अतिजरस लुगम् ॥

३ प्रक्रियायां इत्था लुगवत् अम सवलोपायम् । स्वमोलुगभवतीत्यनुक्त्वा इतुक्
लुगवद्भवतीति वचनान् सवाम् लुप्यते । अ-यथा मद्यार एव लुप्येतत्परम् । इगन्त
स्येति किं यत्कुरु तत्कुरु ॥

४ अयमननादेशस्तत्सम्बन्धिन्ययसम्बन्धिन्यपि अनादावापि परे नित्य भवति ॥
परमदध्ना । परमादध्ना । प्रियादध्ना पुरुषेण ॥ अनिदध्ना दध्या ॥ नध्यस्य योषस्यो
त्तरत्रनुवृत्तनम्ययथा धनम् भवति । व्यापीति किं दधिनि । नपुसकस्येति किं दधिना
दधये । दधिनाम वधिदानशीलो वा दरी दाने धातु ॥

अक्षि इत्येतेषा नपामनङ् भवत्यजादावापि परे ॥ अडावितौ । अदुच्चार-
णार्थ । ङकारोऽन्यादेशार्थ । आदेश । दधि दधिनी दधीनि । इत्यादि ।
दध्ना दधिभ्या दधिभि । दध्ने दधिभ्या दधिभ्य । दध्न दधिभ्या दधिभ्य ।
दध्न दध्ने दध्ना । दधि दधनि दध्ने दधिषु । एवमस्थिसक्थ्याक्षिशब्दा ॥
त्रिशब्दात् जदशमो शौ नमादि । अन्यत् पुवत् । त्रीणि त्रीणि त्रिभिरि-
त्यादि ॥ शुचिशब्दस्य प्रथमाद्वितीययो वारिशब्दवत् । टादौ ॥

२२० पुमांश्चान्यतोऽच्यापि । १।२।८। यदिगन्तमन्यतो विशे-
ष्यवशान्नापि वर्तते तत्पुनर्द्वा भवति अजादावापि परे ॥ पुवद्भावे रविशब्द-
वत्प्रक्रिया । नस्वे नपुसकत्वे वारिशब्दवत् । शुचि शुचिनी शुचीनि ।
इत्यादि । शुचिना शुचिभ्या शुचिभि । शुचिने शुचये शुचिभ्या शुचिभ्य ।
शुचिन शुचे शुचिभ्या शुचिभ्य । शुचिन शुचे शुचिनो शुच्यो
शुचीना । शुचिनि शुचो शुचिनो शुच्यो शुचिषु ॥ एव सखिपत्यादय
आश्रयलिङ्गा ॥ ईकारान्तस्य ग्रामणीशब्दस्य नस्वे 'नपोऽचो ह्रस्व' इति
ह्रस्वे शुचिशब्दवत् रूप नेय ॥ ग्रामणि ग्रामणिनी ग्रामणीनि । इत्यादि ।
टादौ नमृह्रस्वौ वा न भवत । ग्रामण्या ग्रामणिना ग्रामणिभ्या ग्रामणिभि ।
ग्रामण्ये ग्रामणिने इत्यादि ॥ उकारान्तश्चपुशब्द वारिशब्दवत् । तपु तपुणी
तपूणि । इत्यादि ॥ एव तालुजानुकशेरुमभृतय ॥ उपपधुशब्दात् स्वादय ।
अव्ययीभावस्येति सुप झृक् । उपवधु उपवधु उपवधु । इत्यादि ॥
मृदुपटुगुरुलघुप्रभृतीनामाश्रयलिङ्गाना शुचिशब्दवत् प्रक्रिया । मृदु मृदुनी
मृदूनि । इत्यादि ॥ ऊकारान्तस्य खलपूशब्दस्य ह्रस्वे कृते ग्रामणिशब्दवत् ।
खलपु खलपुनी खलपूनि । इत्यादि ॥ ऋकारान्तस्य कर्तृशब्दस्याश्रय-
लिङ्गत्वात् शुचिशब्दवत् । कर्तृ कर्तृणी कर्तृणि । इत्यादि ॥ एव नेतृ-
भर्तादय । उपकर्तृशब्दात् स्वादय अव्ययीभावस्येति सुप झृक् । उपकर्तृ

१ अस्मिन् सूत्रे चकारेण वाऽनुवर्षणमुत्तरत्राविकृतपार्थम् । 'जरतो वा' इत्यतो वा
इति 'इषो लृक्' इत्यत इक् इति च चकार समुच्चिनोति । अत समुच्चयाभ्यकारोऽयम् ।

२ वेति विग्रहे । तत्र पुस्त्ये 'नमृह्रस्वौ' न भवत इत्यपि ॥

उपकर्तुं । इत्यादि ॥ ऋकारलृकारल्कारान्ता अपमिद्धा ॥ एकारान्त
परमेशब्द । तस्य ह्रस्व आसन्न इति इकार । ग्रामजिह्वशब्दवा प्रक्रि-
या । परमि परमिणी परमीणि ॥ टादौ । परमिणा परमया परमिभ्यां
परमिमि । इत्यादि ॥ ओकारान्त अतिषोडशब्द । तत स्वादय ।
ह्रस्वादि । अतिषु अतिषुनी अतिषूनि ॥ टादारजादौ या पुषदाय ।
अतिषुना अतिषया ॥ अतिषुने अतिषवे ॥ अतिषुन णनियो ॥ अ-
तिषुन अतिषो अतिषुनो अतिषयो अतिष्याम् अनिषयाम् ॥ अति-
षुनि अनिषयि अतिषुनोः अतिषयो अतिषुषु ॥ ऐकारान्त अतिरैश-
ब्द तस्य ह्रस्वे । अतिरि अतिरिणी अतिरीणि । टादौ । अतिरिणा
अतिराया । हलादौ एकदेशविहृतमनन्यबद्भवति इति न्यायेन रामस्मी-
त्यात् अतिराम्यामित्यादि ॥ औकारान्त अतिनौशब्द । तस्य ह्रस्वे ।
अतिनु अतिनुनी अतिनूनि । टादौ । अतिनुना अतिनाया अतिनुम्याम्
अतिनुभि । इत्यादि ॥ ॥ इत्यञ्जन्ता १पुसकलिता ॥

॥ अथ हलन्ता पुलिङ्गाः कथ्यन्ते ॥

तत्र हकारान्तो गुडलिह् शब्द । तत स्वादय । इहृद्व्याडिति सौरुह् ।
“इमो लिङ्गुडा षोड ११२।८१।” इत्यधिकृत्य ॥

२२१ हः ११२।८३। इत्य दो भवति पदान्ते जलि च प्रत्यये
परे ॥ जदत्वचत्वे । अजादौ सन्निकर्ष । सुपि चत्वे । गुडलिह् गुडलिह्
गुडलिहौ गुडलिह । इत्यादि । गुडलिह्सु गुडलिह्सु ॥ एव मधुलिह्
परीपह् इत्यादय ॥ गोदुह्यशब्दात् स्वादय । मुलक् ॥

२२२ दादेरेषादेर्घ्व ११२।८४। दकारादेरेषादेर्धातोर्हस्य षो

१ इम परेषा लिङ्गिह् गुडा षस्य दकारो भवति, चक्रे ॥

२ एषादेरिति शब्दो घातोरेखस्याप्याहाराय । आदिशब्दस्य प्रकारोऽय । ततश्च
एषादेर्धातोर्घो धकारादिरवयवस्तस्य हकारस्य पदान्ते जलि च प्रत्यये परे पकारादेशो
भवति ॥ अस्मिन्सूत्रे षविधान, मण्मावायम् । दादेरिति किं गुडलिहौ । एषादेरिति
किं घामलिह् । इ इति किं दष्ट ॥

भवति पदान्ते जलि च प्रत्यये परे ॥

२२३ घशो भष् ह्रपः स्ंवोश्चैकाचः प्रत्यये । ११२।७६।
झपन्तस्यैकाचोऽवयवस्य बशो भष् भवति पदान्ते सादौ ध्वादौ च प्रत्यये परे ॥
आसन्न । जश्त्वचत्वे । सुपि चत्त्वपत्वे । गोधुक् गोधुग् गोदुहौ
गोदुह । आमन्व्येऽप्येव । गोदुह गोदुहौ गोदुह । गोदुहा गोधुग्भ्या
गोधुग्भि । गोदुहे गोधुग्भ्या गोधुग्भ्य । गोदुह गोधुग्भ्या गोधुग्भ्य ।
गोदुह गोदुहो गोदुहा । गोदुहि गोदुहो गोधुस्तु ॥ एव रसदुह-
कामदुहगुणदुहादय ॥ मित्तद्रुहशब्दात् स्वादय ॥

२२४ हेहस्तुहस्तुहस्निहो वा । ११२।८६। दृहादीना हस्य
घो वा भवति पदान्ते जलि च परे ॥ पक्षे ढ, शेष प्राग्वत् । मित्तधुक्
मित्तधुग् मित्तधुद् मित्तधुह् मित्तद्रुहो मित्तद्रुह ॥ एव प्रमुह्मस्तुह्प्रविह्-
शब्दा ॥ अनडुहशब्दात् स्वादय ॥

२२५ चाः । ११२।१२८। अनडुहचतुरशब्दयोरुतो वा इत्यादेशो भ-
वति श्यनप्मुटि परे ॥

२२६ अनडुहो नम् । ११२।११३। अनडुह सौ परे नम् भवति ॥
अमावितौ । मित्त्वादन्त्यादच परो भवति मुलक् । पदस्येति हस्यल्लक् ।
न इति नलुचि परविधौ कर्तव्ये ॥

२२७ परे । ११२।४९। परे कार्ये कर्तव्ये पूर्वमसद्भवति । इति पदस्ये
त्यन्तलुचोऽसत्त्वात् नलुक् । अय न्यायो धर्मानित्यादावपि द्रष्टव्य ।
पकामन्तणे ॥

२२८ वोऽनैहचतुरोः । ११२।१२७। अनडुहचतुरोरुतो वो भवति

१ अत्र प्वन-दोषादानादिह न भवति दादङ् । एकाच इति किं धामकिद् । प्रत्य
ये इति किं दध्- । चकार समुच्चयार्थ ॥

२ मुह जिपांशायाम् । मुह धैचित्ये । स्तुह उन्मरणे । स्निह प्रीतौ ॥

३ आडुष चतुरश्च अनडुहचतुरौ । तयो उ अनडुहचतुरौ । तस्य अनडुहचतुरो ।
हे प्रियचच । हे अतिचच इत्यादि ॥

एकामन्तणे ॥ नम् । मुलुगन्तल्लचौ । हलादौ ॥

२२९ अनङ्दुद्दृष्टिणिदिग्दृष्टस्मृग्दष्टकपरिवाद् । १।२।७०।
 अनङ्दुद् दिव् उणिद् दिग् दृग् स्पृग् दृष्ट् परिवान् इत्येते शब्दा
 पदान्ते कृतदत्तोत्वगत्यङ्त्वा निपात्यन्ते ॥ अनङ्दान् अनङ्दाहौ अनङ्दाह ।
 हे अनङ्दान् हे अनङ्दाहौ ॥ अनङ्दाह । अनङ्दाह अनङ्दाहौ अनङ्दुह ।
 अनङ्दुहा अनङ्दुह्याम् अनङ्दुद्दि । अनङ्दुहे अनङ्दुह्याम् अनङ्दुह्य ।
 अनङ्दुह अनङ्दुह्याम् अनङ्दुह्य । अनङ्दुह अनङ्दुहो अनङ्दुहाम् ।
 अनङ्दुहि अनङ्दुहो अनङ्दुत्सु ॥ यकारान्तोऽप्रसिद्ध ॥ वकारात् सुदि
 व्शब्द ॥

२३० द्यौः । १।२।११२। दिव सौ द्यौरिति निपात्यते ॥ अचि सन्नि-
 कर्ष आमन्त्येऽप्येव । हलादौ अनङ्दुदिति निपातान् दिवो द्युभाव ।
 सुद्यौ सुदिवौ सुदिव । हे सुद्यौ हे सुदिवौ हे सुदिव । सुदिव सुदिवौ
 सुदिव । सुदिवा सुद्युम्या सुद्युभि । सुदिवे सुद्युम्या सुद्युभ्य । सुदिव
 सुद्युम्या सुद्युभ्य । सुदिव सुदिवो सुदिवा । सुदिवि सुदिवो सुद्युप् ॥
 रेफात् सुवादशब्द । तत् स्वादय । मुलुचि रस्य विसर्जनीय । हपि
 विसर्जनीयस्य र । मुपि ॥

२३१ रस्सुप्सि ॥ १।२।७४। रस्य रिभ्वति मुप से परे ॥ इदित्

१ अनङ्दुद्दृष्टस्य दृत् दिव्शब्दस्य तत् उणिद्वादानां गत्व परिभाज्यशब्दस्य दृत्
 च निपात्यते ॥

२ यकारात् सम्यक्शब्द । सम्य् सम्यौ समय । हलादौ व्योऽप्यति यलुक्
 समभ्याम् ॥

३ दिव् इत्युत्पन्नस्य प्रातिपदिकस्य तत्सम्बन्धिष्ययसम्बन्धिनि वा सकारादौ इयन्
 ष्युटि परे ओसरो निपात्यते । द्यौ । हे द्यौ । प्रियद्यौ । अतिद्यौ । अथादक्रियाशब्दस्या
 ष्युत्पन्नस्य निपातनादस्युरित्यत्र न भवति ॥

४ र इति किं? मित्सु अहस्तु पयस्तु इत्यत्र रेसत्त्वात् भवति ॥ मुप इति किं?
 गोस्तुगोति धूस्तुनाति । स इति किं? गो धू । इदमेव ज्ञापकं सुप्प्रसङ्गे प्रत्याहारप्रद्वण
 मत्वस्यम् । रेक्स्व दिवजन विसर्जनीयवाधनाधम् ॥

विसर्जनीयापवाद । सुवा सुवारौ सुवार । हे सुवा हे सुवारौ हे सुवार ।
सुवार सुवारौ सुवार । सवारा सुवार्म्यौ सुवार्भि । सुवारे सुवार्म्यौ सुवार्भ्य
सुवार सुवार्म्यौ सुवार्भ्य । सुवार सुवारौ सुवारा । सुवारि सुवारौ सुवा-
र्यु ॥ एव सुद्वारादय ॥ चतुरशब्दस्य बहुवचनचित्वाजतो जसादय ।
जस्युतो वा ॥

२३२ रृष्णां सदख्यानाम् । १।२।३४। रपनान्ताना सख्यावा-
चिना सम्बन्धिन आमो ना भवति ॥ अतिसुचतुष्प इति निषेधात् न दीर्घ
णत्व । सुपि रि । चत्वार । हे चत्वार । चतुर । चतुर्भि । चतुर्भ्य ।
चतुर्भ्य । चतुर्णा । चतुर्षु ॥ लकारञ्कारान्तावप्रसिद्धौ ॥ मकारान्त प्र-
दाम्शब्द । तत स्वादय सुलुक् ॥

२३३ म्वोश्च मो निः । १।२।६९। मकारान्तस्य धातोर्नकारो भवति
पदान्ते मवयोश्च परत ॥ सुपि ॥

२३४ इनस्तद् सोऽथे । १।१।१४६। पदान्ते ङनाभ्या परस्य सस्य
तङ्गा भवति न थ सयोगस्य ॥ ट इत् आदिनिश्चयर्थ । अदुच्चारणार्थ
प्रदान् प्रदामौ प्रदाम । हे प्रदान् हे प्रदामौ हे प्रदाम । प्रदाम प्रदामौ
प्रदाम । प्रदमा प्रदान्भ्या प्रदान्भि । प्रदामे प्रदान्भ्या प्रदान्भ्य ।
प्रदाम प्रदान्भ्या प्रदाम्य । प्रदाम प्रदामो प्रदामा । प्रदामि प्रदामो
प्रदान्तु प्रदान्तु ॥ एव प्रताम्प्रकाम्प्रशामादय ॥ ङकारातोऽप्रसिद्ध ॥

२ रृष्णामिति किं? त्रिशताम् चत्वारिंशताम् । रृष्णामिति बहुवचन पष्ठमभिव्यक्त्यर्थम् ।

तेन तत्सम्बन्धिन एव भवति नान्यसम्बन्धिन ॥

२ अथ स्वसयोगस्यावयव-प्रसङ्गो न भवति । अ-इति किं? अदुच्यतेति पद-इति।
ययुर्तु शरणे । भवाज्ज्योतति ॥ नन्वव सकार एव नास्ति किं अथ इति निषेधेनेति
चेत् तत्रान्तरङ्गत्वाद्यपि श्चुत्वेन सकारो भवति तथापि तस्य सकारोपदेशसामान्या-
सकारोपनिष्ठ विज्ञायते । अन्यथा सकारोपदेशानयक्यान् ।

णकारान्न सुगणश्च । तत म्वादय । सुटुगादि । सुपि ॥

२३५ डो गरुडक् शरि । १।१।१४५। पदात्ते ङणयोर्यथामङ्गल्य
गङ्ङकौ वा भवत शरि परे ॥ अकावितौ अङुच्चारणार्थ । ङोऽन्तरि
द्वचर्थ । चत्वं । टो पदात्त इत्यनेन पुत्वनिषेध । सुगण् सुगणो सुगण ।
इत्यादि । सुगण्ट्सु सुगण्णु ॥ एव सुरण्मुमण्पिष्यण्णादय ॥ नकारा
न्तात् राजन्शब्दात् म्वादय सुलुक् । न्यगिति दीर्घ । न इति नलुक् ।
एकामन्तणे सुलुचि ' न ङान्तुगिति ' वचनात् न नलुक् । शसादावजादौ
' शोऽन ' इति श । श्रुत्वेन नस्य श । ह्रादौ पदत्वेन नलुक् । तस्या
' न्दुक्मुवाश्रये ' इत्यसत्त्वान्तात्वादि । औ वा श । शेष पूर्ववत् । राजा
राजानौ राजान । हे राजन् हे राजानौ हे राजान । राजान राजानौ
राज । राज्ञा राजभ्या राजभि । राज्ञे राजभ्या राजभ्य । राज राजभ्या
राजभ्य । राज्ञ राज्ञो राज्ञा । राज्ञि राज्ञो राजसु ॥ एव मूर्धन्यक्षन्त
क्षन्मभृतय ॥ दिगन्शब्दस्य मुटि राजन्शब्दरत् । अमुटि श्रे ॥

२३६ धातोर्दीर्घीर्घोऽयहल्नि चाच्छुर्कुरोः । १।२।६८। छुर्कु-
स्वर्जितस्य धातोर्दीर्घीर्घो भवति पदान्ते यप्रत्ययवर्जितहल्परयो नपरयोश्च
चकाररेफयो परत ॥ शेष सुगमम् । दिवा दिवानौ दिवान । इत्यादि
दीन । दीना दिवभ्या दिवभि । इत्यादि ॥ सुपर्वन्शब्दात् स्वादय । राजन्
शब्दवत् । इयास्तु भेद अहल्त्वमादिति निषेधात् श । सुपर्वा सुपर्वाणौ
सुपर्वाण । इत्यादि । शसादौ सुपर्वण । सुपर्वणा इत्यादि । एव सुश
र्मन्श्रीवर्मनित्यादय ॥ पूषन्शब्दात् स्वादय ॥

२३७ इन्हन्पूपार्यम्णाः सौ । १।२।१३६। इन् हन् पूषन् अर्घ्य
मन् इत्येतेषा शावेव परे पूर्वोऽदीर्घो भवति ॥ इति नियमाच्च दीर्घोऽप्राप्ते ॥

२३८ सायतोश्च १।२।१३७ अत्वन्तस्य इन्हन्पूपार्यम्णा च
दीर्घो भवति सौ परे न चैकामन्तणे ॥ णत्वं शेष प्राग्वत् । पूषा पूषणौ
पूषण । इत्यादि ॥ एवमर्यमन्शब्द ॥ ब्रह्महन्शब्दात् स्वादय पूषन्श-

ब्दवत् प्रक्रिया । "पूर्वपदस्थाद्वान्तनम्सुप ११२।५७" इत्यधिकृत्य ॥

२३९ संकेकाचोः ११२।५८। पूर्वपदस्थाभ्या णाभ्या परस्य कवर्गवत् एकाचश्चोत्तरपदस्यान्तनम्सुपा नस्य णो भवति ॥ असुटि श्चे
"दादेरेधादेर्घ १२२२" इत्यधिकृत्य ॥

२४० नि घ्नः ११२।८५। हनो हस्य घो भवति नकारे परे ॥

२४१ घि घ्नः ११२।५२। हनो हस्य घे सति नस्य णो न भवति ॥
शेष प्राग्वत् । ब्रह्महा ब्रह्महणौ ब्रह्महण । हे ब्रह्महन ॥ ब्रह्मघ्न ॥ ब्रह्मघ्ना
ब्रह्महभ्या ब्रह्महभि । इत्यादि ॥ एव भ्रूणहनवृत्तहनशब्दौ ॥ करिन्शब्दात्
स्वादय पूप्नशब्दवत्प्रक्रिया । करी करिणौ करिण । इत्यादि ॥ एव
हस्तिनवन्तिनवण्डिनमृत्तय ॥ श्वन्शब्दात् स्वादय सुटि राजन्शब्दवत् ।
असुव्यजादौ ॥

२४२ श्वयुवन्मघोनं वस्येसुप्युश ११२।१४८। श्वन्युवन्मघ-
वन् इत्येतेषा अपदान्ताना वसब्दस्योश् भवति सुदृष्टिण्यादिवर्जिते ईप्रत्यये
ग्या च सुपि प्रत्यये च परत ॥ श इत् सर्वादेशार्थं शेष प्राग्वत् ॥ श्वा
श्वानौ श्वान । इत्यादि । शुन ॥ शुना श्वभ्या श्वभि । इत्यादि ॥ एव,

१ पूर्वपदस्थात्प्रात्परो य उत्तरपदस्यान्तो यश्च नम् यश्च सुबवयवो नकार तस्य
वा णो भवति ॥ माषवापिणौ । माषवापिनौ । ग्रीहिवापिणौ ग्रीहिवापिनौ । नम्
माषवापाणि माषवापानि । ग्रीहि-वन् ग्रीहिष्वन् । सुप् माषवापेण माषवापेन । ग्रीहिवा
पेन ग्रीहिवापेण । पूर्वपदस्यादिति किं? कूपकारेण । अन्तनम्सुपामिति किं? गङ्गाणां
भगिनी गङ्गभगिनी ॥

२ सह कु कवर्गो येन तत्सकु । एकोऽच् यस्यास्ति न द्वितीय इति तदेकाच् सकु च
एकाच् स सक्कचे तयो । तथाच पूर्वपदस्याभिभित्तादुत्तरस्य कवर्गवत्येकाचि चोत्तर-
पदे तदन्तस्य नम् सुबवयवस्य च नकारस्य च नित्य नकारो भवति ॥ कवर्गवतोऽन्त
नम्सुपाम् माशगामिणो स्वगङ्गामाणां पुष्पमेघाणां ॥

३ युवमिति नकारोच्चारण नकारात्तत्रत्ययार्थम् सेनेह न भवति । युवतो पश्य .L.
युवत्या युवत्यै । प्रतिपदिकग्रहण लिङ्गविशिष्टस्यापि प्राप्नोति । तरवद्वना
इत्यत्र तु शर्षवदग्रहणाच्च कश्चितीत्यमोषकृतौ ॥

युवादाब्दत्वात्पुत्रादि दीर्घ । युवा युवाः युवा । इत्यादि । युन ।
 युग युग्यां युगा । युगे युग्यां युग्य । इत्यादि ॥ एव मपवन्दाब्द
 स्यामुटुस्ते । मपया मपयानौ मपया । इत्यादि । मपोन । मपोन
 मपवम्यां मपयभि इत्यादि ॥ पथिन्शब्दात्सादय ॥

२८३ इयनप्पुटयन् । १।२।१००। पथिन् मथिन् क्रमुतिन् इत्येते
 पा अस्यात्तदैरन् भवति धावनपुस्तकौ च मुटि परे ॥

२८४ धो नद् । १।२।११०। पथ्यादीनां धकारस्य नद् भवति इयन
 पुटि परे ॥ अटाविनौ अट्टाचारणार्थ । ट आदिपिच्यर्थ । सौ ॥

२८५ ओस्स्यन । १।२।१११। पथ्यादीनामन आह्वयति सौ परे ।
 आलाभय इति निषेधान् हल्ङाडिति सुलुचि प्राप्ताया न स्थानिवद्भावा
 रित्वादि । अन्यस्त न्यगिति दीर्घ । अजादावमुटि ॥

२८६ न पथिमथ्यृष्टुक्षः । १।२।१०८। नान्तानामपदात्तानां
 पथ्यादीनामन्त्याजादेर्गुम्भवति ॥ हलि पदत्वात्तान्त्याजादिलुक् पुनर्न
 इति नलुक् । पथा पथाः पन्थान । हे पन्था हे पथाः हे पन्थान
 पन्था पयानौ पथ । पथा पथिम्या पथिभि । पथे पथिम्या पथिम्य
 पथ पथिम्या पथिम्य । पथ पथो पथा । पथि पथो पथिषु ॥ एव
 मथिः क्रमुतिन्शब्दौ ॥ मन्था मन्थानौ मन्थान । ऋमुक्षा ऋमुक्षाणौ

१ अन इति पठ्यास्थानेऽतः । सकारादी इत्याप्युटि परे अनस्तथाने आकारा
 देशो भवति । यीति किं पथानी । अन इति किं धकारस्य माभूत् सकारादी इत्यनपु
 टाति पचनसामर्थ्यात्प्राक् सोर्लुक् न भवति ॥

२ पथिः इत्यत्र इयनप्पुटयमित्यानि सति पचन् स इति भवति । या नडिति
 नडागमे सति पचन् स इति भवति । आस्स्यन इति अन आकारे कृते पथास् इति
 भवति । अत्र आस्स्यन इति विहितस्याकारस्य स्थानीभूतस्य नकारस्य पचन् स इति
 स्थानिवद्भावं कृत्वा हल् परस्मैक्यायां सोलुचि स्थानिवद्भावाभावात् भवति ॥ अथ
 पचन् स इत्यत्र प्रथम सोर्लोपं कृत्वा पथास्तौ स्थानिवद्भावं कृत्वा आस्स्यन
 इत्याकारो भवतित्यारेकायां आस्स्यन इति सकारद्वयमात्रमह्वान् तत्राप्यलाभयत्वात्
 स्थानिवद्भावं । अत एवोभयत्र सोलुक् न भवति ॥

अमुक्षाण । इत्यादि ॥ पञ्चन्शब्दस्य बहुत्ववाचित्वात्ततो बहुवचनान्येव ।
दतिष्णा सदस्यानामिति जश्शसो झुह् । झुचोगेनदिति नियमात्र
दीर्घ । न इति नटुह् । आमो रप्णा सदस्यानामिति नाम् नटुक् दीर्घ ।
पद्य । हे पद्य । पद्य । पद्यभि । पद्यभ्य । पद्यभ्य । पद्याना । पद्यसु ॥
स्त्रीन्सकयोग्येवम् । एन सप्तन् नवन् दशन् एकादशन् इत्यादय ॥
अष्टन्शब्दात् जसादय ॥

२४७ वाऽङ्ग आ' । १।२।२१९। अष्टन्शब्दस्य आद्वा भवति सुपि
परे ॥ एकास्त्यादन्त्यस्य दीर्घ ॥

२४८ अष्ट और्ग' । १।२।१५३। अष्टाशब्दात्परयो जश्शसोरौग्
भवति ॥ श इत् सर्वोदेशार्थ । ऐच् पक्षे पञ्चन्शब्दवत् । अष्टौ अष्ट ।
हे अष्टौ हे अष्ट । अष्टौ अष्ट । अष्टाभि अष्टभि । इत्यादि । आमो
'नित्यत्वानामि पुनराकार अष्टानाम् । अष्टानु अष्टसु ॥ जकारान्तो
मिपञ्शब्द । तत् स्वादय सुनुक् ॥

२४९ चो' कु' । १।२।८८। चो कुर्भवति पदान्ते जलि च परे ॥
'आसन्न इति घोषतो जस्य सादृशो ग चर्त्त च । सुपि कृते पत्वे च कृते
चर्त्त च' । मिपक् मिपग् मिपजौ मिपज । इत्यादि । मिपक्षु ॥ एव जन्म
भान् सुकृतभुग् इत्यादय ॥ युज्शब्दात् स्वादय ॥

२५० युञ्जोऽसमासे । १।२।११५। असमासे युज् इयनप्लुटि
नम्भवति ॥ युज्यधीति नस्य ङ । अजादौ श्रुत्वेन ञ । युह् युधौ युज् ।
'इत्यादि ॥ समासे न नम् । वियुक् वियुग् वियुजौ वियुज । इत्यादि ॥
भानामृत्शब्दात् स्वादय ॥

१ अयमाश् ससम्बन्धिनोरेव भवतीति विज्ञायते । तेन प्रिया अष्टौ येषां ते प्रिया
ष्टास्तिष्ठतीत्यत्र न भवति ॥

२ युज् योगे । अकारनिर्देशान् युञ् समाधावित्यत्र न भवति । युञ्मापन्ना ।
असमासे इति किं अभ्युक् अभ्युजौ अभ्युज । इयनप्लुटानि किं युजौ पश्य ।
युजौ कृते ॥

२५१ सयोगस्यादिस्कोल्लुङ् । १।२।९१। सयोगस्याधो । मक्यो
 लुङ्भवति पदान्ते जलि च परे ॥ ऋश्चभ्रस्तेत्यादिना जस्य ष ऋश्चभ्रत्वे ।
 अजादौ श्रुत्वेन सस्य श पुनर्जस्त्व । धानामृद् धानामृद् धानामृजौ धाना
 मृज्ज । इत्यादि । धानामृद्वत्सु धानामृद्वत्सु ॥ विश्वसृद् विश्वसृजौ विश्वसृज
 ऋश्चभ्रस्तेत्यादिना जस्य ष । विश्वसृद् विश्वसृद् विश्वसृजौ विश्वसृज
 इत्यादि ॥ एव कसपरिमृज् देवेज् सम्राज् विभ्राज् इत्यादयः ॥ परिमाद्-
 षब्दात् स्वादयः । अनहुदित्यादिना जस्य ढ । चर्त्त । परिमाद् परिमाद्
 परिमाजौ परिमाज । इत्यादि ॥ वगडान्ता अप्रसिद्धा ॥ दकारात् सर्व
 विद्शब्दः । ततः स्वादयः सुलुगादि सुगम ॥ सर्ववित् सर्वविद् सर्वविदौ
 सर्वविद । इत्यादि एव तत्त्वविद्वेदविदादयः ॥ द्विपाद्शब्दात् स्वादयः
 मुटि अविशेषः । शसादावजादौ ॥

२५२ पादोऽपदस्य ग्यमुद्छिण्यादौ पद् । १।२।१४४। अ
 पदस्य पादः पद्वपति मुद्छिण्यादिगजिते प्रत्यये ग्या च परतः ॥ चाले पद-
 स्वाज पद् । द्विपात् द्विपाद् द्विपादौ द्विपाद । हे द्विपात् हे द्विमाद् हे द्वि
 पादौ हे द्विपाद । द्विपाद् द्विपादौ द्विपद । द्विपदा द्विपाद्व्या द्विपाद्वि ।
 इत्यादि ॥ एव मुपाद्चतुष्पादादयः ॥ शकारान्तोऽप्रसिद्धः ॥ भकारान्तो गर्द-
 भशब्दः । ततः स्वादयः । वशो भपिति दस्य थ शेषः पागवत् । गर्द्भ
 गर्धब् गर्दभा गर्दभ । इत्यादि ॥ घटान्तावप्रसिद्धौ ॥ भकारान्तः सुबुध्श
 ब्दः । ततः स्वादयः भपादि । सुमुन् सुमुद् सुमुधौ सुमुध । इत्यादि । एव
 तत्त्वबुध्पिब्वबुध्प्रभृतयः ॥ खफान्तावप्रसिद्धौ ॥ छकारान्तः तत्त्वप्राच्छ

१ यदि पदात्त जलि चेति विशेषणं सयोगस्य न भवति तर्हि दद्विस्पातमित्यत्र
 प्राप्नोति । यदि धादिमहणं न क्रियत तर्हि पावकीहवन्न अतोऽपि प्राप्नोति ॥

२ गद शब्दे इति धातुः । कृशृशलिङ्गिगदिभ्योऽभन् " इति नाकशयनीयौगादि
 सन्नेषः अभञ्प्रत्यय इति सुबोधिन्यामुक्तम् ॥ ततो गदभः श्वावरतीति पञ्चान् क्रिषे
 भति शत इति सूत्रेणाकारस्य ह्रस्वि सति गर्दभ इति स्यात् ॥ तथाच गदत्युचैरि
 ति गदभः ॥

शब्द । ततः स्वादय । जश्चेत्यादिना छस्य' प । जश्त्वादि । अजादौ
अजाआह' इति' द्वित्व' । तत्त्वप्राद् तत्त्वप्राद् तत्त्वप्राच्छौ तत्त्वप्राच्छ ।
इत्यादि ॥ ठकारान्तोऽप्रसिद्धः ॥ यकारान्तः सूत्रग्रथशब्दः ततः स्वादय
जश्त्वचत्वे । सूत्रग्रत् सूत्रगद् सूत्रग्रथौ सूत्रग्रथ । इत्यादि ॥ एव अग्नि-
मभादय ॥ चकारान्तः सुवाचशब्दः ततः स्वादय कुत्वजश्त्वादि । सुवाक्
सुवाग् सुवाचौ सुवाचः इत्यादि ॥ एव वारिमुच्यहुसेचमृतय ॥ कृश्श
ब्दात्स्वादयः सुलुगन्तलुचौ ॥

२५३ पुज्यश्चिक्कुञ्चः । १।२।८९। युजजन्चक्कुञ् इत्येतेषां नस्य
कुर्मवति पदात्ते जलि च परे ॥ आसन् इत्यनुनासिको ङ । अजादौ मुपि ।
ज्ञामित्यादिना नस्य अ । मुपि ङणो गक् ङर् शरीति वा गक् । कुङ्
हुचौ कुञ्च । इत्यादि ॥ मूलवृश्न् शब्दात् स्वादयः । सयोगस्येति सलुक् ।
प्रश्चमस्तेति चस्य प' जश्त्वादि । अजादौ श्चुत्व । मूलवृद् मूलवृड् मूलवृ-
थौ मूलवृथ । इत्यादि ॥ एव वृक्षवृश्चादयः ॥ प्राक्शब्दात् स्वादयः ॥

२५४ उगिदचोऽनेघादेः । १।२।११४। उगितोऽच्चेतेथ नम्-
भवति शावनप्पुटि परे नैघादे ॥ अमावितो । प्राक्त्वात् सुलुगन्तलुचौ ।
युज्यज्जीति नस्य ङ । अजादौ ज्ञामिति अ । शसादावजादौ ॥

२५५ योऽच्च । १।२।१४१। पदान्तन्याच आदेशो भवति ग्यसुट्ठि
ण्यादौ परे ॥ शताविती शः सर्वादेशार्थः अदुच्चारणार्थः ॥

२५६ श्रे । १।२।१३९। आदेशे पूर्वोऽन्दीर्घो भवति ॥ सन्निकर्षः ।
हलादौ कुत्तजश्त्वे मुपि पत्वचत्वे । प्राद् प्राद्यौ प्राञ्च । हे प्राह हे प्रा-

१ अयस्यश्च' इत्यस्य योऽश्तिर्लुप्तनकारस्तस्य थ इत्ययमादेशो भवति ॥

२ योऽपिमा' शीतस्य निपुत्ययः । योऽच्च' इति यः शकारानुबन्धकारादशस्त
स्मिन् परे पूर्वोऽन्दीर्घो भवति ॥ शकारानुबन्धापादानादिह न भवति अभिप्रेतः ॥ अ-
कारस्तदभिप्रेत्ययः । अन्यथा हि मधुश्चुनमाचरे इति मधुक् मधुचौ मधुश्च इत्यत्र
स्यात् । आदेशो दीर्घश्च प्राञ्च इत्यादिशब्देषु योऽपिमा । परान्यवत्प्राञ्चप्रभृतिभि-
स्तान् च गदा ॥

ञ्चौ हे प्राञ्च । प्राञ्च प्राञ्चौ प्राच । प्राचा प्राग्न्या प्राग्नि । इत्यादि ॥
 एवमपाञ्चद्व ॥ प्रत्यक्षञ्चान् स्वादय प्राञ्चान्दन्त प्राक्रिया । प्रत्यङ्
 प्रत्यङ्गौ प्रत्यङ्ग । हे प्रत्यङ् हे प्रत्यङ्गौ हे प्रत्यङ्ग । प्रत्यङ्ग प्रत्यङ्गौ प्रती
 च । प्रतीचा प्रत्यङ्ग्यां प्रत्यङ्गि । प्रतीचे । इत्यादि ॥ उदन्शब्दस्य
 मुख्यविशेष । अमुख्यजादौ ॥

२७७ उद ई ॥ ११२१४७ ॥ उद परस्यापदस्याच आदेरीद्वानि
 न्यमुदछिण्यादौ परे ॥ शेष प्राग्यत् । उदङ् उन्नी उदञ्च । हे उदङ्
 हे उदञ्चौ हे उदञ्च । उदञ्चम् उदञ्चौ उर्दीच । उर्दीचा-उदग्न्याम्
 उदग्नि । इत्यादि ॥ देवद्यच्छब्दात् स्वादय । देव अन् इति स्थिते ॥

२७८ विष्वग्देवसर्वादेर्द्विगश्चि फौ ॥ १२११६५ ॥ विष्वग्दे-
 वशब्दयो र्मर्वादेष्व ट्द्विग्वनि विनन्तेऽञ्चि परे ॥ ङ्कावितौ ङोऽन्त्या
 जातिलुगर्थ । फोदेशविष्वदर्थ । पुनर्यन् । शेष प्राग्यत् । देवयर् देवद्य
 ङ्चौ देवद्यञ्च । हे देवद्यङ् हे देवद्यञ्चौ हे देवद्यञ्च । इत्यादि । अ-
 सुटि । देवद्रीच । देवद्रीचा देवद्यग्न्या देवद्यग्नि । इत्यादि ॥ एव विष्व
 द्यन्सर्वद्यचुतद्यच्यद्यच्प्रभृतय ॥ अदद्यत्तशब्दस्य ॥

२७९ चाऽट्टे । ११२१४५ ॥ अद्यन्तस्यादसौ दस्य मो या यथासम्भव
 भवति ॥ माचालो गु । स च पिनाम्यामन्यस्मिन्नसन्निति यजादौ कृते
 पुनर्गु । अदमुयङ् अदमुयञ्चौ अदमुयञ्च । हे अदमुयङ् हे अदमुयञ्चौ
 हे अदमुयञ्च । अदमुयञ्च अदमुयञ्चौ । अमुटि श्वे दीर्घे च कृते
 गोरिगत्वात् यजोऽभावे प्रवृत्तिभाव एव । अदमुर्द्विच । अदमुर्द्विचा अदमुय
 ग्न्याम् अदमुयग्नि । इत्यादि ॥ एवम् अमुयच्छब्द ॥ अमुद्यन्शब्द-
 स्य । अमुद्यङ् अमुद्यञ्चौ अमुद्यञ्च । हे अमुद्यङ् हे अमुद्यञ्चौ हे अमु-
 द्यञ्च । अमुद्यञ्चम् अमुद्यञ्चौ । अमुटि श्वे दीर्घे । अमुद्रीच । अमु-
 द्रीचा अमुद्यग्न्याम् अमुद्यग्नि । इत्यादि ॥ एवम् अद्वद्यच्छब्द ॥ सम
 च महाच इति स्थिते ॥

२६० सम्सहस्य समिसधि । २।२।६६। सम्सहस्यस्यो समि
सधि इत्यादेशौ क्रमेण भवत किन्ते अञ्चि परे ॥ यञ् तन स्वादय
प्राच्शब्दवत् प्रक्रिया । सम्यङ् सम्यञ्चौ सम्यञ्च । इत्यादि ॥ एव सध्न-
ञ्शब्द ॥ तिरस् अच् इति स्थिते ॥

२६१ तिरसस्तिर्ये ॥ २।२।६७। तिर शब्दस्य तिरिर्भवति अञ्चे-
रति परत ॥ तत स्वादय । तिर्यङ् तिर्यञ्चौ तिर्यञ्च । इत्यादि ॥
असुटि श्वे अदभावान्न तिर्यदेश सस्य श्रुत्व । तिरश्च । तिरश्चा तिर्य-
ग्या तिर्यग्भि । इत्यादि ॥ टकारान्तोऽप्रसिद्ध ॥ तकारान्तो मरुच्छब्द
तत स्वादय जश्त्वचत्वे । मरुन् मरद् मरुतौ मरुत । इत्यादि ॥ एव
हरित्प्रभृतय ॥ भवतु इति स्थिते उदित् नमाद्यर्थ । तत स्वादय । सुटि
उगिदचोऽनेधादेरिति नम् । सौ सावतोश्चेति दीर्घ मुलुगन्तुचौ ।
एकामन्त्रणे ॥

२६२ वोऽशनोऽशनन्नघोऽभगोऽभोऽस्वमश्चैकामन्त्रणे । १।२।१२१
उशनस् अघवत् भगवत् भवत् इत्येतेषा एकामन्त्रणे उशन उशनन् अघोऽ
भगोऽ भोरित्येते आदेशा क्रमेण वा निपात्यन्ते स्वमोश्च लुक् ॥ पक्षे मुल
गन्तुचौ । शेष सुगम । भवान् भवन्तौ भवन्त । हे भो हे भवन् हे भ-
वन्तौ हे भवन्त । असुटि न नम् । भवत । भवता भवन्त्या भवद्भि ॥
एवमघवत् भगवत् शब्दौ उदनुगन्धौ । गोमतुधनवत् शब्दादीनामुदनुगन्धात् ।
गोमान् गोमन्तौ गोमन्त । हे गोमन् । इत्यादि ॥ धनवान् धनवन्तौ धनव-
न्त । इत्यादि भवत् शब्दवत्प्रक्रिया ॥ शतन्ताद्भनत् शब्दात् स्वादय ।
ऋदित् नमाद्यर्थ । सुटि नम् । सावत्वन्तत्वाभावात् दीर्घ । शेष प्राक्वत्
भवन् भवतौ भवन्त । असुटि । भवत । भवता भवन्त्या भवद्भि ।
इत्यादि ॥ एव पञ्चतृपतृअदृद्वितृमुन्वतृकीणतृनुदृतृन्वतृरुन्धतृचोरयितृ
योजयितृप्रभृतय शब्दा नेया ॥ महत् शब्दात् स्वादय । ऋदित् उगित्
कार्यार्थ । नमादि ॥

२६३ स्प्रहन् ॥ ११२॥ १३५॥ सान्तस्य महत्तेश्च नकारे ण्वोऽग्दीघो
भवति स्यनप्मुटि परे न चैकामन्तणे ॥ शेष प्राग्वत् । महान् महान्तो महा-
न्त । हे महन् हे महान्तौ हे महान्त । महान्त महान्तौ महन् । महता
महत्तान् इत्यादि ॥ ददतृशब्दात् स्वादय । ऋदित् उगितच् इति नमि
प्राप्ते ॥

२६४ न नम् ॥ ११२॥ १५॥ द्विरुक्तस्य जशादिपञ्चम्य च सान्त-
स्य त्त् न भवति ॥ ददत् ददतौ ददत । इत्यादि ॥ एव दप्पुगुह्
तृनोभयतृपापचतुर्जक्षृजाप्रतृदरद्वितृचफासतृनासतृमृतय शब्दा नैया ॥
फकारान्तोऽप्रसिद्धः ॥ पकारान्त स्वप्शब्द तत स्वादय मुटि ऋत्स्
सिचादिना दीर्घ । स्वान् स्वापौ स्वाप । इत्यादि भादौ ' भेऽपोऽङ् ।
२६९ ।" इत्यङ् । स्त्स्म्या स्त्रि । इत्यादि ॥ शफारान्तो विश्वशब्द ।
तत स्वादय । प्रश्नेत्यादिना शस्य प जश्त्वादि शेष प्राग्वत् । नि-
वि- विशौ पिश । इत्यादि ॥ एव परिभ्रग् आहुनादय ॥ तादृश-
ब्दात् स्वादय । जनहुदिति शस्य ग शेष सुगम । तादृग् तादृग्
तादृशौ तादृश । इत्यादि ॥ एव याट् अमूग् श्पृष्ठादृष्ट्वादृष्ट्वादृष्ट्वा-
भवादृष्ट्मादृष्ट्वादिदृष्ट्वादृष्ट्वादृष्ट्वादृष्ट्वादृष्ट्वादृष्ट्वादृष्ट्वादृष्ट्वादृष्ट्वा-
विश्वशब्दात् स्वादय । अनहुदिति शस्य ग । तत्त्वादिक् तत्त्वा-
दि- तत्त्वादिशौ तत्त्वादिश । इत्यादि ॥ गुणस्पृशब्दात् स्वादय
अनुहुदिति शस्य ग । गुणस्पृग्- गुणस्पृग् गुणस्पृशौ गुण-
स्पृग् । इत्यादि ॥ पकारान्तो विद्विषशब्द तत स्वादय ज-
श्त्वादि । निद्विद् विद्विद् विद्विषौ विद्विष । इत्यादि ॥ एव रत्तमुप्
वैरिषिप्न्याक्षिप्मृतय ॥ पप्शब्दस्य बहुत्ववाचित्वात्ततो जसा
दय । ङतिप्णामिति जश्त्सो स्तुक् जश्त्वादि । रप्णा सङ्ख्यानामिति

आमो, -नाम् श्चक्षुस्त्वम् । अन्तान्गरीवतेरिति निषेधेन, पुत्त्व । प्रत्यये
इत्यनुनासिक । अतिसृचतुष्प इति निषेधात्-नामि न दीर्घ । पट् पट् ।
पट् पट् । पट्भि । पट्भ्य । पट्भ्य । यण्णा । पट्सु पट्सु ॥
सकारान्तो वेधश्चब्द । तस स्वादय ॥

२६५-असोऽनेधादेः । १।२।१३। असन्तस्याग्दीर्घो भवति सौ
परे नैधादे न चैकामन्तणे ॥ -सुलुचि सस्य रिक्सिर्जनीयौ । भादौ सुपि
सस्य रिक्सोत्वयोरेह सुपि रिक्सिर्जनीयश्च । तस्य छरि वेति वा स ।
वेधा, वेधसौ वेधस । हे वेध हे वेधसौ हे वेधस । वेधसा वेधोभ्या
वेधोभिरित्यादि । वेधस्तु वेधस्तु । एव चन्द्रमसुवचस्पृशतय ॥ दो-
शब्दात् स्वादय सुलगादि । अजादौ पत्व । अमुटि पक्षितिति, वा
दोपलादेश । इनादि । दो । दोषौ । दोष । इत्यादि । दोष्ण दोष ।
दोष्णा दोषा दोषभ्या दोषभ्याम् इत्यादि ॥ उशनश्चब्दात् स्वादय ।
नस्तारीत्यादिना सोर्डादेश -इत्यन्त्याजादेर्लुक् । एकामन्तणे । योशनो
शनाति विरूपेनादेशद्वय । पक्षे वेधश्चब्दवत् । अन्यत्राविशेष ।
उशना उशनसो उशनस । हे उशन हे उशनन् हे उशन हे उशनसौ
हे उशनस । इत्यादि वेधश्चब्दवत् ॥ पुरुदशश्चब्दस्य सोर्डादेश
अन्यत् वेधश्चब्दवत् । पुरुदशा पुरुदशसौ पुरुदशस ॥ एवमनेहस्
शब्दस्य । अनेहा अनेहसौ अनेहस । इत्यादि ॥ पुम्शब्दात् स्वा-
दय । उदित् नमाद्यर्थः ॥

२६६ पुसोऽडम् । १।२।११६। पुश्चब्दस्य ङम् भवति इयनप्सुटि
परे ॥ ङ इत् अत्यादेशार्थः । नम् । स्महत इति दीर्घः सुलुगन्तलुचौ ।
शल्यनुस्वार । हलादौ पदस्येति सुलुक् । मस्य परस्वोऽनुनासिकोऽनुस्वा-
रो वा । सुप्यनुस्वारः एव । शर्जम इत्यत्र नम्वज्जनात् नमादेशानुस्वार-
स्यैव शरि ग्रहणान्मकारादेशानुस्वारात्परस्य सम्य पिर्ध भवति । पुमान्

१ कर्मणा विरनुनासिकत्वेन 'मम्मो' हाते सौ । ४७१' इत्यनुनासिकप्रत्यय-
पाठः पुमो मकारस्य "शल्यनुस्वारः । ४६' इत्यनुस्वारो भवति ॥

जसादय । जसि त्वग्वसित्यादिना दीर्घ । भादौ सुपि ॥

२६९ भेऽपोऽद् । १।२।२१।८। अपोऽद्भवति भादौ सुपि परे ॥ जान ।
हे आप । अप । अद्भि । अद्भ्य । अद्भ्य । अपाम् । अप्पु ॥ शकारा-
न्तो दृशब्द तादृशब्दरत् । एव दिश्मृशप्रभृतय ॥ परारान्तो
रुशब्द । तत स्वादय सुलृ । र्द रुन् रूपौ रप । इत्यादि । एव
रिप्पिनुप्पुणुपप्रभृतय ॥ दधृशब्दान् स्वादय । अनडुदिति पत्य
ग । दधृक् दधृग दधृपौ दधृष । इत्यादि ॥ सकारान्तोऽचिस्शब्द ।
तत स्वादय । सुतुर् सत्य रिगिसर्जगीशौ ॥ अजादौ सम्प पि । हलादौ
विसर्जनीयस्म र । अचि अचिगौ अचिप । हे अचि हे अचिपौ हे
अचिप । अचिपन् अचिपौ अचिप । अचिग अचिभ्याम् अचिभिर्मि ।
इत्यादि ॥ सुयम् सुयन् इत्यादीना वैधस्शब्दरत् ॥ अनुवाराद्यन्ता
अप्रसिद्धा ॥

॥ २। हलन्ता खीलिता ॥

॥ अथ हलन्ता ननुसकलिङ्गा उच्यन्ते ॥

तत्त हकारान्तो गोहृशब्द । तत स्वादय । स्वमोश्च कृद् । हस्य
ष । यशो मर । जस्त्यादि । औतो गी । जश्सोश्चौ ॥

२७० जलान् । १।२।१२। अच परा या जन्वादि तदन्तस्य नपो
नर् नित्य मरति शौ परे ॥ नस्यानुत्वार टादौ पुवत् । गोपुक् गोपुम्

१ भादौ सुपीति किं अमम् । अभिभु ।

२ जलामिति जातिर्नृषद्वैकारवाच्यम् । १।२।१२। जलस्य एक भट्टमाया नाम
धेये अभिधेयत्वेन षतमानो ऋषयश्च भवति ॥ सम्प्रभो यव । सम्प्रभा यश । सम्प
प्रो ग्रीहि । सम्पगा ग्राह्य । एवमिति किं शोभने अङ्गिणी कलिङ्गपु । अत्र सव्येत
रनेत्रममुदायद्वयविवना ॥ इति सूत्रेण जातौ बहुवचनम् । जलमिति बहुवचनेन
या जलजातिगोत्रातिवचनेन जलराशौ नम सा जातिः सम्प्रभुमाणा निर्दिश्यत ॥
प्रक्रियायां अच परा इति किं बहुव सूत्रे । अत्र बहुव क्तः एषः तः शाभा
कृत्वा गयी त इति समाश्रयि । तत्राकारद्वयं परे रेफः कसौ चल् । चल् तु ज
कारे नासावच पर इत्यत्र नम न स्यात् । असल्लिखितं नम स्यादेव ॥

गोदुही गोदहि । हे-३ । पुनरपि । गोङ् गोङ्गु गोदुही गोदूहि । गोदुहो
गोङ्गुभ्या गोङ्गुभि । इत्यादि । एव विश्वलिङ्गादय ॥ यवान्तावप्रसिद्धौ ॥
रेफान्तो चारुशब्द । तत स्वादय । स्वमोश्च श्लुक् । जश्शसोश्शौ
अजलन्तस्वान्न नम् । शेष प्राग्वत् । वा वारी वारि । हे वा हे वारी हे वारि ।
पुनरपि । वा वारी वारि । वारा वार्या वारि । इत्यादि ॥ चतुरशब्दा-
न्तादय । जश्शसोश्शो उतो वा । शेष प्राग्वत् । चत्वारि । हे चत्वारि ।
चतुर्भि । इत्यादि ॥ लमात्तावप्रसिद्धौ ॥ मकारान्त प्रियप्रदाम्शब्द ।
तत स्वादय । पूर्वमत्यक्रिया । प्रियप्रदान् प्रियप्रदामी प्रियप्रदामि ।
इत्यादि ॥ ङकारान्तोऽप्रसिद्ध ॥ णकारान्त सुगम्शब्द । तत स्वादय ।
सुगम् सुगणी सुगणि । इत्यादि ॥ नकारान्त कर्मन्शब्द तत स्वादय ।
स्वमो श्लुचि । नलृत् । शौ न्यगिनि दीर्घ । एकामन्त्रणे ॥

२७१ अलुङ्वा । १।२।३। एकामन्त्रणे न डा लुगिनि या नकारस्या-
लृत् सा नउसके वा भवति ॥ पक्षे ऽस्य लृक् शेष प्राग्वत् । कर्म कर्मणी
कर्माणि । हे कर्मन् हे कर्म हे कर्मणी हे कर्माणि । कर्म कर्मणी कर्माणि ।
कर्मणा कर्मभ्या कर्मभि । इत्यादि । एव चर्मन्वर्मन् नर्मन् शर्मन् प्रभृतय ॥
अहन्शब्दात् स्वादय । स्वमो श्लुक् । सजूरहन्स इति नस्य रि तस्य
विसर्जनीय । ग्या डिगोर्गेनि वा श्र । हलादौ नस्य रि उत्तरमेङ् च ।
सुपि विसर्जनीय सश्च व । अह अहो अहनी अहानि । हे अह
हे अहो हे अहनी हे अहानि । अह अहो अहनी अहानि । अहो अहो
भ्याम् अहोमि । अहो अहोभ्याम् अहोभ्य । अह अहोभ्याम् अहोभ्य ।
अह अहो अहान् । अहि अरिणि अहो अहन्सु अहसु ॥ जङ्गान्त-
अट्शब्द । तत स्वादय । नमादि । टादो पदवित्यादिना वा असत्रा-
देश । पुन प्राग्वत् श्रदि । शेष सुगमम् । अलृत् अलृग् अलृत्नी
अलृजि । हे अलृत् हे अलृग् हे अलृत्नी हे अलृजि । अलृत्ना अलृत्ता
अलृत्भ्याम् अलृत्भ्याम् अलृत्भि अपभि । अलृत्ने अलृत्ने अलृत्भ्याम्
अलृत्भ्याम् अलृत्भ्य अलृत्भ्य । अलृज् अलृज् अलृत्भ्याम् अलृत्भ्य

असृज्य असृज्य । असृज अस असृजो असृजो अस्मिन् अस्मिन् ।
 असृजि असनि अस्मि असृजो असृजो अस्मिन् असृज्य ॥ वगडान्ता अप
 सिद्धा ॥ दकारान्त सुविद्शब्द । तत स्वादय । सुविद् सुविद्
 सुविदी सुविन्दि । इत्यादि ॥ द्विपातशब्दात् स्वादय । ग्या पदादेश शेष
 प्राग्वत् । द्विपात द्विपात् द्विपदी द्विपादि । हे द्विपात हे द्विपाद् हे द्विपदी
 हे द्विपान्दि । द्विपदा द्विपाद्या द्विपाद्भि । इत्यादि ॥ क्षान्तोऽप्रसिद्ध ॥
 मकारान्त सुरुभृशब्द । तत स्वादय । सुफुत् सुफुत् सुफुत्मी सुफुत्
 मि । इत्यादि ॥ घडान्तानप्रसिद्धो । धकारान्त सुगुत्शब्द । तत स्वादय ।
 सुगुत् सुगुत् सुगुधी सुगुन्धि । इत्यादि ॥ खफान्तापप्रसिद्धो ॥ छकारान्त
 शब्दमाच्छुशब्द । तत स्वादय । शब्द । शब्द । शब्दपाच्छी
 शब्दपाच्छि । इत्यादि ॥ ठकारान्तोऽप्रसिद्ध ॥ थकारान्त सूत्रप्रथमशब्द ।
 तत स्वादय । सूत्रप्रत् सूत्रप्रत् सूत्रप्रथी सूत्रप्रथि ॥ चकारान्त प्रागृश-
 ब्द । तत स्वादय । ग्या आदेशे दीर्घ । शेष प्राग्वत् । प्राक् प्राग्
 प्राची प्राधि । इत्यादि ॥ एवमप्रागृशब्द । प्रयच्छशब्दात् स्वादय । ग्या
 अदीर्घी । प्रत्यर् प्रत्यग् प्रतीची प्रत्याधि । इत्यादि ॥ उदक्शब्दस्य ।
 उदक् उदग् उदीची उदधि । इत्यादि ॥ सम्यक्शब्दस्य । सम्यक्
 सम्यग् समीची सम्यधि । इत्यादि ॥ सध्वक्शब्दस्य । सध्वक् सध्वक्
 ग् सध्वीची सध्वधि । इत्यादि ॥ तिर्यक्शब्दस्य तिर्यक् तिर्यग् तिरश्चा
 तिर्यधि । इत्यादि ॥ टान्तोऽप्रसिद्ध ॥ तकारान्त शङ्कृशब्द । तत
 स्वादय । शङ्कृत् शङ्कृत् शङ्कृती शङ्कृति । इत्यादि । टादौ पदानि
 त्यादिना वा शङ्कनादेश आदि । शङ्कना शङ्क शङ्कृत् शङ्कृत् शङ्कृति
 शङ्कमि । इत्यादि ॥ यङ्कृशब्दात् स्वादय । यङ्कृत् यङ्कृत् यङ्कृती
 यङ्कृन्ति । इत्यादि । टादौ पदानित्यादिना वा यङ्कनादेश यङ्कना यङ्क
 यङ्कृत् यङ्कृत् यङ्कृति यङ्कमि । इत्यादि ॥ दधत्शब्दात् स्वा-
 दय । दधत् । शौ ॥

जिज्ञ तन्माद्विरुक्ताज्जशादिपञ्चकाद्य परो य शता तदन्तस्म नपो नम्
वा भवति शौ परे ॥ शेष सुगम । दधत् दधद् दधती दधति दध-
ति । एव ददतृजक्षतृप्रभृतय ॥ यातृशब्दात् स्वादय । ऋदित् ॥

२७३ डिङ्योर्वाऽऽदश्च ॥ ११२॥ १६॥ अवर्णात् परो य शता
तदन्तस्य नपो नम् वा भवति ङीग्यो परत न श्राप्रत्ययात् ॥ यात्
याद् याती यान्ति । इत्यादि । एव मात् सुदत् करिष्यत् इत्यादय ॥
भर्तृशब्दात् स्वादय ॥

२७४ शप्शब्दात् ॥ ११२॥ १७॥ शपः श्याच्च परस्य शतुर्नम् नित्य
भजति ङीग्यो परत ॥ भजत् भजद् भवन्ती भवन्ति । इत्यादि ॥
एव दीव्यशब्दस्य । दीव्यत् दीव्य् दीव्यन्ती दीव्यन्ति । इत्यादि ॥
क्राणत्शब्दन्य अश्न इति निषेधात् ङीग्योर्न नम् । क्रीण् क्रीणद् क्री-
णती क्रीणन्ति । इत्यादि ॥ कयान्ताप्रसिद्धौ ॥ अकारान्त सदृशशब्द ।
तत स्वादय । सदृक् सदृग् सदृशी सदृशि । इत्यादि । एव तादृशशब्द-
य ॥ पकारात् सुगिश्शब्द । तत स्वादय । सुगिस् सुगिड सुगिषी
सुगिषि । इत्यादि ॥ सकारान्त पथसुशब्द । तत स्वादय । शौ
नभि । 'स्महत' इति दीर्घ शेष भाग्यत् । पय पयसी पयासि । इत्यादि ।
एव तेजस्रवयसृएनम्भनम्प्रभृतय ॥ विद्वन्शब्दात् स्वादय । ग्या कस
उन् । शेष भाग्यत् । निद्वन् निद्वन् निदुषी विद्वसि । एवमनाश्वप्-
पेचिवत्प्रभृतय ॥ ओर्भेम्शब्दात् स्वादय । शौ नभि दीर्घे च कृते

१ ङीग्योर्वाऽऽदश्च सुदता कुञ्ज । आदिति किं सुवती कुले । तत्रती स्त्री
तत्रती कुल । अश्न इति किं क्रीणती स्त्री क्रीणती कुले ॥ अत्र आदिति विशेषणद-
श्न इति निषेधाच्च लपदीपाभ्यां पूर्व नम् भवति । भूतपूर्वतया वा जत इत्यनुक्त्वा
आदश्च इति पञ्चमपरत्वात्तदङ्गत्वाच्च पूर्व शुक् ॥

२ भवतिः प्राप्तिः भवननामकः । द्विविः द्वि भवन सन्निधिमानमापतिभवन च ।
सन्निधिपति । पठ इति सन्निधिभवनम् । मृत्प्रीभरील्लापतिभवनम् ॥

३ अलामिति नम् । न्ययिति २

४ अलामिति नम् । न्ययिति २

पुनरनुस्वारस्ये । अचि अचिपी अचीपि । इत्यादि । एव सप्तमूहवि
सप्तमृत्तय ॥

॥ इति हल्न्ता नपुमरुलिङ्गा ॥

॥ अथालिङ्गो युष्मदस्मच्छब्दावुच्चेते ॥

तत स्वादय "युष्मदस्मदस्यामाकम् ॥ ८७ ॥, इत्यगिष्टय ॥

२७२ त्याहौ सौ ॥ ११२१८७ ॥ युष्मदस्मदित्येतयो एव अइ
इत्येतापोदेशौ यथामहन्त्य भवत तत्तन्मन्थिन्यन्यसप्तमन्थिनि वा सौ परे ॥
युष्मदस्मत्प्रकरणाममासे सुप् तत्तन्मन्थिन्यन्यसप्तमन्थिर वाच्य ॥

२७३ हेसुदोऽम् ॥ ११२१८८ ॥ युष्मदस्मदस्या परयोहेसुदोऽम्
भवति ॥ मत्प्रलुचौ ॥

२७७ मन्तस्य युवायौ ऋयो ॥ ११२१८५ ॥ द्वित्ये युष्मदस्म
दर्मापर्यन्तस्य रूपस्य युवायो भवत सुप् परे ॥

२७८ अमौहल्या ॥ ११२१८३ ॥ युष्मदस्मदोराद् भवति अमि
औनि हल्लद्वौ च सुप् परे ॥ 'एदे' इत्यनो लृट् । अम्दायी । जति ॥

२७९ यूयवयौ जसि ॥ ११२१८८ ॥ युष्मदस्मदोर्द्वयवयौ मन्तो
जसि परे ॥ अमादि । अभिन्तणेऽप्येस्म् । अभि ॥

१ अलिङ्गावयकलिङ्गं लिङ्गाभिमतस्य च्छब्दात्तत्तन्मन्थिन्यन्यसप्तमन्थिनि वा सौ परे । पञ्च पङ्क्तिः ।
उच्ये । नाञ् युष्मदस्मदम् ॥

२ आतका तत्तत्त्वामित्वम् । अल्लहम् । अतिक्रान्त्वो-कुरामतिर गयम् । अति-
क्रान्तो युष्मानतिर अल्लहम् ॥

३ इत्येतापोदेशौ यथामहन्त्या युष्मदस्मादोर्द्वौ मन्तोऽस्यावयवपर्यन्तस्य तत्तन्मन्थि-
न्यन्यसप्तमन्थिनि वा सुप् परे यथाक्रमे युष्मदस्मद इत्येतापोदेशौ भवत ॥ अत्रिक तौ
युवा अतिपुत्रम् । अवाकम् ॥ अतिक्रान्त्वो कुरामतिर अवाकम् ॥ अतिक्रान्-
न्तान् युवा अतिपुत्रान् अल्लहान् ॥ एव अतिपुत्रवा अल्लहवा इत्यादि नेयम् । मन्त-
स्यति किं ? यवयारित्यादि ॥

४ अमौह्यीति किं ॥ अहल्लहम् ॥ अतिप्रहमेव 'ह्यु'ऽऽ इति सूत्रेण
इतऽमि परे भवतीत्यर्थः ॥

५ सप्तमन्थानामभिन्तण नास्तीति भवत इति दृष्टिस्तद्विषयवादात् नन्वविधिर्वि-
कल्पनीयः ॥

२८० त्वमौ प्रत्ययोत्तरपदे चकसिन् । १।२।१८६। एकत्वे
वर्तमानयोर्दुष्मदस्मदोर्भवत्तस्य त्वमौ भवत सुपि प्रत्ययोत्तरपदयोश्च
परत ॥ अत्रापि औटि पूर्वम् । शसि ॥

२८१ ङइजोभ्यसोऽभ्य १।२।१७८। युष्मदस्मदभ्या
परस्य ङयोऽश् भवति शस आदेर्न चतुर्थीनहुवचनस्य भ्यस अभ्यम् ॥
आत्मादि । टाया त्वमौ ॥

२८२ यौमि घ १।२।१८४। युष्मदस्मदयो भवति ङिटौस्सु परत ॥
अदिद् एद इत्यतो लृक् । म्यामि युवाभौ आत्वदीर्घा । मित्यप्यात्व-
दीर्घा ॥ इयि ॥

२८३ तुभ्यमद्यौ इयि १।२।१८९। युष्मदस्मदोभ्यमद्यौ
भवतो इयि परे ॥ डेरमादि । म्यामि प्राग्वत् भ्यस अभ्यमि ॥

२८४ दोर्लृह् १।२।१८१। दान्तयो युष्मदस्मदोर्लृभवति सुपि
परे ॥ एद इति लृक् ॥ इसौ त्वमौ ॥

२८५ भ्योऽनोऽद् १।२।१७९। युष्मदस्मदभ्यां परस्य ङसे भ्यसश्च
अङ्ग भवति ॥ दोर्लृगलृङ् । वा चर्त्त । म्यामि प्राग्वत् । भ्यसोऽ-
दादि । इति ॥

२८६ तवममौ इति १।२।१९०। युष्मदस्मदोस्तनमौ भवनौ
इति परे ॥ ङसोऽश् । शित्वात्सर्वम् । एद इति लृक् । ‘ओसि युवाभौ
यत्नादि । आमि ॥

२८७ युष्मदस्मदभ्यानाक १।२।१७७। युष्मदस्मदभ्यां परस्यानआकं
भवति ॥ दोर्लृगादि । कं त्वमौ यत्नादि । ओसि प्राग्वत् सुप्पात्वादि । त्व
युवा यूय । हे त्व हे युवा हे यूय । त्वां युवा युष्मान् । त्वया युवाभ्या
दुष्माभि । तुभ्य युवाभ्या दुष्मभ्य । त्वत् त्व युवाभ्या युष्मत् युष्मद् ।

१ भ्यता सहवर्तितऽङ् । भ्योऽन् तद्वद् भ्योऽन् । अथ पञ्चम्येऽङ्गवत् न तु प-
प्रयेऽङ्गवत् । अत्रेऽङ्गवत्तस्य भ्या पञ्चम्योऽङ्गवत्तस्य प्रत्यय न तु चतुर्थीरद्वय-
नस्य । तथोक्तवत् ॥

तव युवयो युष्माक। त्वयि युवयो युष्मासु ॥ अहम् आनां वयम् । मां
आनाम् अस्मान् । मया आवाभ्याम् अस्माभि । मक्षम् आनाभ्याम् अस्म-
भ्यम् । मत् मद् आवाभ्याम् अस्मत् अस्मद् । मम आनयो अस्माकं ।
मयि आवयो अस्मासु ॥

२८८ तिङ्ठा चाक्य ॥११॥६॥ तिङन्तस्य विशेषण तेन सह
वाक्यसङ्ग भवति ॥

२८९ पदाद्यास्यस्य वस्नमौ युग्विभक्ते ॥१२॥१९॥
स्ववाग्यायवात्सदात्परयो द्वितीयाचतुर्थोपष्ठयन्त्योर्युष्मदस्मदोर्वजसौ यथा
सहरय वा भवत ॥ धर्मो वो रक्षतु । धर्मो युष्मान् रक्षतु । दान वो
दीयते । दान युष्मभ्य दीयते । तिङन्तादिपदाप्रयोगेऽपि तदर्थान्वयाद्वा
क्यस्य । शील व स्व । शील युष्माक स्व । धर्मो नो रक्षतु । धमाऽस्मात्
क्षतु । दान नो दीयते । दान अस्मभ्य दीयते । शील न स्व ।
शीलमस्माक स्व ॥

२९० वाङ्माबौ द्वित्ये ॥१२॥१९॥ द्वित्ये वर्तमानयोर्यथोक्तानि
शेषणौ युष्मदस्मदो वाङ्माबिव्येतावादेशौ यथासहरय वा भवत ॥ धमा
वा रक्षतु । धर्मो युग रक्षतु । दान वा दीयते । दान युगभ्या दीयते ।
शील वा स्व । शील युवयो स्व । धर्मो नो रक्षतु । धर्म आना रक्षतु ।
दान नो दीयते । दानमानाभ्या दीयते । शील नो स्व । शीरुमानयो स्व ॥

२९१ तेमयावेकृत्ये ॥१२॥१९॥ एकृत्ये वर्तमानयोर्यथोक्तानि
मणोर्युष्मदस्मदोर्वथासन्त्य ते मे इत्यादेशौ वा भवत ॥ दान ते दीयते ।

२ एकवचनसामभ्यादेकक्रिया वाक्यम् । आनाक्षावोग्यतासात्तत्सम्बन्धेन वाक्ये
प्रथम् । एतन्नयन यस्मिन्वत तदेव वचनम् । इह साक्षात्स्वरूपा वा तिङन्तस्य
विशेषण प्रयुज्यमानमप्रयुज्यमानं वा तत्र तिङन्तेन प्रयुज्यमानेनाप्रयुज्यमानेन वा सह
वाक्यसङ्ग भवति ॥ धर्मो वो रक्षतु । आना ते ओदन ददाति । देवदेतेन वो
पातयम् । साक्षात्स्वेऽपि तिङन्तभेद वाक्यभेदाद्ये वचनम् । ओदन पच तत्र भवि-
ष्यति । पच तव भविष्यति । ओदन भविष्यति मन भविष्यति । अथात्रक-
रणाद्विगतत्वप्रयोग ॥

दानं तुभ्य दीयते । शीलं ते स्व । शीलं तव स्व । दानं मे दीयते । दानं
मह्य दीयते । शीलं मे स्व । शीलं मम स्व ॥

२९२ त्वामो द्वितीयाया. ॥१२॥१९४॥ एकत्वे वर्तमानयो
यथोक्तविशेषणयोर्युष्मदस्मदोर्यथासद्व्य द्वितीयान्तयो त्वा मा इत्यादेशौ
वा भवत ॥ धर्मस्त्वा रक्षतु । धर्मस्त्वा रक्षतु । धर्मो मा रक्षतु । धर्मो
मा रक्षतु ॥

२९३ नेवामन्य पूर्व ॥१२॥१९५॥ युष्मदस्मदभ्या पूर्वमामन्य-
पदं नेव असदिव भवति ॥ असत्त्वे पदात्परत्वाभावात् तयोर्विभक्त्यादि न
भवति । हे जना युष्मात्रक्षतु धर्म इत्यादि । हे जना अस्मात्रक्षतु धर्म
इत्यादि । यत् त्वामन्यपदात्पूर्वं पदात्तरमस्ति तत्त पदात्परत्वाद्ब्रह्मसादि
भवति । धर्मो हे जना यो रक्षतु । धर्मो हे जना नो रक्षतु इत्यादि । राजते

१ इवग्रहणमामन्यशब्दध्वन्याधमः । पूर्वस्याविद्यमानवद्भाषो व्यवहितस्यापि अविद्य
मानवद्भाषाधमः । अन्यथा हि नामभ्यादित्यवोच्येत । तेन देवदत्त धर्मो नो रक्षतु इत्यत्र
“पदात्प्रथमाया वा ॥१२॥२००॥ पदात्पर यप्रथमात् पदं तस्मात्परयोयुष्मदस्मदोर
वादेशो यदुक्तं ब्रह्मसादि तद्वा भवति ॥ यूयं विनीतास्तद्दुरवो यो । यूयं विनीतास्त
द्दुरवो युष्मान् । यूयं विनीतास्तद्दुरवो न । यूयं विनीतास्तद्दुरवोऽस्मान् । युवां मुशी
मां तद्दुरवो या । तद्दुरवो युवां । आवा सुशीली तद्दुरवो नो । तद्दुरवा आवा मानय
न्ति ॥ अयो क्षमा तत्त धमणास्ते तुभ्यम् । अथा क्षमा तत्त धमणा म । अयो क्षमा
तत्त धमणा मभ्यम् ज्ञानं प्रयच्छन्ति ॥ धनवोस्त्व तल्लोकस्त्वा त्वा । धनवानह तल्लोको मा
तल्लोका मां मानयन्ति ॥ इति चिन्तामणौ ” इति विकल्पो न भवति ॥ स्वैरूपध्रुव
धमामन्यपदं आदेशामामात्रं नेवेति पदम् । आमान्यते सम्बाध्यते यत्पदं तदामन्य
म् । अविद्यमानत्वे प्रयोजनं ब्रह्मसाद्यभावादि । इवग्रहणं ध्वन्याधमः । आमान्यमिति
किं? धर्मो यो रक्षतु ॥ पूर्वमिति किं? मयैतत्पूर्वमाख्यायं युष्माकं मां मुनिपुङ्गवा ।
परस्परान्वेष्टं पदाद्योरिति प्रतिषेधो न ह्यन्यः ॥

जिनराज ते ॥ “ने ॥ ११२१९७ ॥” इत्यभिकृत्य ॥

२९४ पादाद्योः ॥ ११२१९८ ॥ पादाद्यो तयो वयमादि न भवति ॥

तिनोफनगरार्पादो युष्मान् पातु जितेश्वर ।

तस्यैव शासन पुण्यमस्माक मोक्षकारणम् ॥ इत्यादि ॥

२९५ मेनसीक्षात्थै ॥ ११२१९९ ॥ मनसीक्षार्थं धातुभिर्योगे त-
योर्वक्षसादि न भवति ॥ जनो युष्मान् समीक्षते । जनोऽष्मान् प्रेषते इ-
त्यादि ॥ मासीति किं जनो य पश्यति चक्षुषा ॥

२९६ चयाऽऽहैवयोगे ॥ ११२२०० ॥ चादिभिर्योगे तस्यैव सति
तयोर्वक्षसादि न भवति ॥ जनो युष्माश्च पश्यति । दान युष्मभ्य या दाय
ते । इद युष्माकमह शील । जनो युवा ह पश्यति । जनस्त्वामेव पश्यति
इत्यादि । एवमस्मदोऽपि ॥

२९७ नित्यमन्वादेशे ॥ ११२२०१ ॥ कथितस्य कथनमन्वादेश
तस्मिन् यथोक्तपिशेपणयोर्युष्मन्स्मदोर्वक्षसादि नित्यं भवति । यूय विनीतान्
हो गुरवो मानयन्ति । वयं विनीतास्तन्नो गुरवो मानयन्ति इत्यादि ॥ अ-
न्वादेशे नित्यविधानात्पूर्वस्य विकल्पः ॥

॥ अथान्वयान्युच्यन्ते ॥

२९८ तस्वैन्वामघण्टस्याइकत्वान्तुन्तिसुदसस्वाभस्थरा-

१ धामन्वपद विनाश्य । युष्मदस्मदभ्यां पूर्वमामन्वपदे तद्विशेषणे पर न नेव
अविद्यमानवप्र भवति । ओ साधू सुविहिता वा शरणं प्रपद्ये । ओ साधो सुविहित त्वां
शरणं प्रपद्य । ओ साधो सुविहित नो रक्ष । ओ साधो सुविहित मा रक्ष ॥

२ इक्षा दशम तदर्धेधातुभि सहित यश्चान्व तस्य पदान्तरयायुष्मदस्मदोयदुक्त वक्ष
सादि तन्न भवति । सा चेदीक्षा मनसि मनोविषया भवति ॥

३ तम् यन् धाम् अघण्टसि आम् क्त्वा अम् तुम् इति प्रत्ययाः । प्रत्ययश्च प्रकृत्य-
विनाभावीति एतत्प्रत्ययान्तं शब्दस्वरूपमिति विज्ञेयम् । द्विवार तस् किं इति चेत्
स्याप्रथो तस् १९८१ इति च तस् स अघण्टसीति प्रत्याहारे उपात्तः । अत
एकद्विषि १०४८ इत्यनेन कृततत्तन्तस्य ग्रहणार्थं पुनस्तत्तत्प्रहणम् ॥ यत् इत्यादि
साइवयात्तद्यपि तद्धित एव एष्यते तेन पचत इत्यादावप्ययत्वं नास्ति ॥ आमेति

दीन्यव्ययम् । १।१।३९। ॥ तस् वत् डा इत्येतदन्तानि धण्व
जिततस्यन्तानि आम् क्त्वा अम् तुम् इत्येतदन्तानि तिसृजानि सुद्धसमुप्रति
रूपाणि स्वरादीनि च शब्दरूपाण्यव्ययसृजानि भवन्ति ॥ तस् पीलु
मूलतस् इति स्थिते ॥

२९९ अव्ययात्स्वौजस् ॥ १।३।९७। अव्ययात् स्वौजस प्र
त्यया परे भवन्ति ॥

३०० अव्ययस्य ॥ १।२।१५४। अव्ययस्य सम्बाधिन सुप श्लुमयति ॥
पदसंज्ञाया सस्य रित्वादि । पीलुमूलतो विद्योतते विद्युत् । एवमन्यत्रापि ॥ यत्
मुनिवद्वृत्तमस्य ॥ डास् । किंनरा ॥ तसि । रावणत रामत बहुश ॥ आम् ।
द्रयाचक्रे ॥ क्त्वा भूत्वा ॥ अम् । पूर्वभोज ॥ तुम् । कर्तुं ॥ ति । पटपटा-
कृत्य माधनकृत्य ॥ सुद्धप्रतिरूप । रात्रौ । बेलायाम् ॥ अस्ति स्यात् ॥
समुप्रतिरूपाणि तत । फथ ॥ स्वरादि । स्वास्तिष्ठति अन्तन्तिष्ठति
मातर्गच्छतीत्यादि ॥

सदृश लिपु लिप्रेषु सर्वांम् च विभक्तिषु ।

यचनेषु च सेवेषु यत्न ज्येति तदव्ययम् ॥

॥ इति नामसंग्रहः ॥

लिङ्गदेशान्तरं प्रहणम् न तु पठ्यनुवचनस्य । तत्प्रमिति चेत् ऐकान्तिकनिमित्तं
कसम्भवे हि एकात्मकप्रत्ययौ भवति । पठ्यनुवचनं नु क्वचिदाम् क्वचिदामित्यादे
शेष प्राप्तात्तात्पर्यैकान्तिकप्रमिति तस्य ग्रहणं न भवति । लिङ्गदेशस्याप्येकान्तिक
एवेत तस्य ग्रहणम् । क्त्वा इति क्त्वात्प्रत्ययस्य । एवमित्युच्यमानं भाववत्तल्लि
ख्यप्रत्ययो वेति शब्दे ॥ अस्ति ॥ द्वितीयकचनप्रहणम् । अनुवचनस्याप्रत्ययवत्त्वान्
गच्छनुमाननुपपत्तिरिति अस्ति तस्य ग्रहणम् ॥ पीलुगुण्यलक्षणोपि केन ॥

१ सूत्रगतो द्विविध अवग्रहपाठ महिषाष्टधेति । तत्र अवग्रहपाठ पदशान्तिव्या
साय । महिषाष्टधेति प्रत्ययपाठः । जमो जपारोऽवग्रहपाठ आसाम्पादय ।
अत्र पीलुगुण्यलक्षणमुपगम्य ॥

॥ अथ स्त्रीप्रत्ययान्ता उच्यन्ते ॥

“ तिचतुर स्त्रिया तिमृचतम् १९२ ” इत्यधिकृत्य ॥

३०१ गुरुपोत्तमस्यानार्पेऽपत्येऽणिज. प्यङ् ॥१३॥२॥
अनोपऽपत्ये अणिजन्तस्य गुरुपोत्तमस्य स्त्रिया प्यङ् भवति ॥ न्यानीनां
वर्णानाम् अन्यमुत्तम तस्य समीपमुपोत्तम । पञ्चाभिना । पकार प्यदिति
प्रत्याहारार्थः । ङकार अन्त्यादेशार्थः । आङ् कारीपगन्ध्या दैवदस्या ।
गुरुपोत्तमस्येति किम् औपगवा दाशी ॥

३०२ नृदुगिटञ्चोऽस्यस्त्रादेर्दी ॥१३॥७॥ स्त्रिया वर्तमानान्तान्ता
दन्तादुगिदन्तादञ्चत्यन्ताच्च ङीप्रत्ययः परो भवति न स्वसादे ॥ ङ
इत् । नान्तात् रानी । आदि । सोर्हृङ्गडिति लृक् । ऋत ॥

३०३ क्रोष्टोद् ॥१३॥१॥ स्त्रिया वर्तमानस्य क्रोष्टुग्वदस्य ऋदादेशो
भवति ॥ क्रोष्टी फर्ती । उगित । भवती यान्ती याती भवन्ती । अञ्च ।
प्राची अपाची प्रतीची उदीची समीची मधीची तिरश्ची । अस्वसादेरिति
किं । म्यसा दुहिता ननान्दा माता याता ॥

३०४ पादो चा ॥१३॥९॥ स्त्रिया पादन्तात् ङी वा भवति ॥ ङया
पादोऽपदस्येति पद्माव । द्विपदी द्विपाद् ॥

१ अनुस्वारो विभक्तो दीर्घो युक्तपरश्च ॥ इति गुरुलक्षणम् ॥ उत्तमगद्दोऽ
दुत्तम । न्यादीनां वर्णानामस्य उत्तम । उत्तमस्य समीपमुपोत्तम गुरुलक्षकमुपो
त्तम यस्यातो तस्य ॥ क्विसम्बन्धे आर्पम् । अनार्पे इति किं प्रातिपद । अपत्य
इति किं अहिच्छेदेण जाता आदिच्छन्ती । स्त्रिया इति अणिज इति विशेषणत्वादन्य
भवति । कारीपगन्धेरपल पुमान् कारीपगन्धः बहव कारीपगन्धा चस्यां स्यात्वा बह
व कारीपगन्धा इत्यत्र टिटुणिति ङी । सौधर्मी गौरादित्वात् ङी ॥

२ ऋदिति तकार किं गृ इत्यत्र न भवति । भवती महती इत्यव्युत्पन्न प्रातिप
दिकं व्यपदेशेन द्वावाद्भवति । उगित्वात्तिष्ठे अयतिप्रहण धातादुगितो अमहणार्थम्
उखाद्यन् । अस्वसादेरिति किं स्वसा परमस्वसा अतिस्वसा । तिष्ठ चतस्र । तिष्ठचतस्रोऽ
स्वसादिषु पाठः सभिपातपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थः ॥

३०५ कुम्भपद्यादौ । १।३।१०। कुम्भपद्यादय स्त्रिया ङञन्ता निपात्यन्ते ॥ कुम्भपदी कलशपदी इत्यादि ॥ ऋच्याङित्यधिकृत्य ॥

३०६ मन्नन्यहुव्रीहेर्न च । १।३।१२। स्त्रिया मलन्तादन्नन्तबहुव्री-
हेश्च आङ् प्रत्ययो वा भवति प्राप्तश्च न भवति ॥ ङ इत् अन्त्याजादिलु-
गर्थ । दामा दामे दामा । दामा दामानौ दामान । बहुराजा बहुराजे
बहुराजा । बहुराजा बहुराजानौ बहुराजान । अजेत्याङ् अजा अश्वा
एलका मृषिका उष्णिहा कुञ्चा इत्यादि ॥

३०७ टिटृण्डेअणअगौरादिभ्यः । १।३।१४। स्त्रिया टित ठण्-
ङणभ्याम् इजित अणत अन्न गौरादिभ्यश्च ङी भवति ॥ टित उभयद्
इति स्थिते । ट इत् ङञर्थ ॥

३०८ लुगत । १।३।७८। अतो लुगभवति ङञा परत ॥ उभयी ।
ठण आक्षिकी । ङण नादेयी । इज दाक्षी । अण औपगवी कुम्भकारी ।
अज ओत्सी । गौरादिभ्य गौरी । मत्स्य ङी इति स्थिते अलुचि ॥

३०९ मत्स्यतद्धितस्य हलो यः । १।३।७९। मत्स्यशब्दस्य
तद्धितप्रत्ययस्य च हल परस्य यस्य लुग् भवति ङञा परत ॥ मत्सी
मनुषी ॥

३१० सूर्यागस्त्ययोऽङ्गे च । १।३।८०। सूर्यागस्त्ययोऽङ्गी छे
प्रत्यये च यस्य लुगभवति ॥ सौरी आगस्ती ॥

३११ ययस्यनन्त्ये । १।३।१७। स्त्रियामनन्त्ये वयसि वर्तमानात्

१ आदिघन्टेन एकपदी, शतपदा, मुनिपदी, गोपापदी इत्यादिशब्दाः । प्रहणम् ॥

२ ठण् इत्यत्र ठङ् इत्येतयोर्द्वयोमध्ये स्थितो यो णकार स इह दृढलीदापञ्चायेन
द्वयोरपि सम्बध्यते । तेन ठण् ङण् इति युज्यते । इय इम् च ईम् । अत्रेकारप्रक्षेप
किं वाराणा । बालाकया इत्यत्र ङी न भवति ॥

३ छे इति विं^१ सौर्य आगस्त्य । सुयम्येव सौरी । छ प्रत्यये सूरिय ।
आगस्ताय ॥

अर्धगन्ता षो भवति ॥ अर्धगो नरणी । अनन्य षो किं स्थविरा ॥

३१० उध्र ११३१०० । त्रिधाण्डात्तद्गुमादेर्षो भवति ॥ ११ ।
पटोर्षो ॥

३१३ श्वचनो घा ११३१२१ । श्वचनोऽन्नाद्गुमादे स्त्रिया वा
वा भवति ॥ बहुगती बहुगता । अत्र इति किं बहुधा बहुधा बहुधा ।
बहुधा बहुधा ॥ बहुधान ॥

३१४ अनाच्छादनाज्जाते पूर्वपदात् क्तादजातकृतमि
त्तप्रतिपन्नान् ११३१२४ । अनाच्छादनाज्जातिवाचिन पूर्वपदापगे य
क्तान्त जातकृतमित्तप्रतिपन्नान्त शब्द तदन्नाद्गुमादे स्त्रिया ङी
भवति ॥ शहभित्तो पेशउनी । अनाच्छादनादिति किं वस्त्रच्छाता ।
जातेरिति किं मासयाता । जानादिप्रतिपेय किं दन्ताता दन्तकृता
स्तामिता गुणप्रतिपत्ता ॥

३१५ पाणिगृहीतीति पत्नी ११३१०५ । स्त्रियां पाणिगृहीतीये
यमकारा पक्षीनाचरुशब्दा दृढता निपात्यन्ते ॥ पाणिगृहीती करगृहीती
पाण्यात्ती ॥

३१६ घाऽन्नादात् ११३१२६ । अस्याह्वाचिनो य क्तान्त तदन्ना
द्गुमादेरकारिशेषणान् स्त्रिया ङी वा भवति ॥ मलाण्डुभक्षिती मलाण्डुम
क्षिता । अस्याह्वादिति किं शहभित्ती ॥

३१७ अस्मिन्निव्ययमानाभामिकोदरोष्ठजहादन्तकर्णगृ-

१ अतः इत्युक्तनादकारात्तत्तद्दी भवतीत्यर्थः । अत्र इति किं शिषु बाण
इत्यादिरजादि । अभिप्ररजरा मुरुपणासम्प्रयुक्ता स्त्री तुमारी । प्राणिनां कातकृताव
स्था नायादिवय । तत्तद्विषेय वृद्धिमन् हानिमन् । तत्त वृद्धिमदनत्यम् । हानिमन्
त्यमिति शयम् ॥

२ राह २ नम् च । वद्यमान च सहनम्विद्यमान यन्मि तत् तस्मान् । पूर्वपदवि
पणमिद । बहुसाध्वो यस्य स बहुन् । अत्यस्य समीप यतत इत्युपान्त्य स्यात् उपा
यो यस्य स स्यात्सोपात्य चत्वस्य स मयोसोपात्यम् ॥ १ विद्यत यस्य तत् तथोक्त ।
पुन नासिमादाता द्वन्द्व इ वा प-आदनन द्वन्द्व ॥

ज्ञाज्ञगात्रकण्ठावहृच्सयोगोपान्त्यात् स्वाज्ञात् समासात्
 १।१।२७। सहनन्विद्यमानवजितादस्वाज्ञवाचिन पर यन्नासिकादि यच्चा
 वहृच् सयोगोपान्त्याद्यान्यत्स्वाज्ञवाचि तदन्ताददन्तात्ममासात् स्त्रिया ङी
 वा भवति ॥ दीर्घनासिकी दीर्घनासिका । तलोदरी तलोदरा । बिम्बोष्ठी
 बिम्बोष्ठा । समजह्नी समजह्ना । चारुदन्ती चारुदन्ता । लम्बकर्णी लम्बकर्णा ।
 पटुशृङ्गी पटुशृङ्गा । नताङ्गी नताङ्गा । तनुगाली तनुगाला । फलकण्ठी
 फलकण्ठा । अवहृच् सयोगोपान्त्यात् स्वटी स्वडा वृश्चिकी । क्षिप्रकेशी
 क्षिप्रकेशा । पृथुस्तनी पृथुस्तना रामा । बहुकेशी बहुकेशा रथ्या ।
 दीर्घमुष्टी दीर्घमुष्टा प्रतिमा । असहनन्विद्यमानादिनि किं सहनासिका
 अनासिका विद्यमाननासिका । अवहृच्सयोगोपान्त्यादिति किं पृथुजघना
 चारुगुल्फा । स्वाज्ञादिति किं बहुशोभा पुरी । बहुशोफा जरती । बहुकफा
 बहुज्ञाना क्रया । अत इति किं कल्याणपाणि ॥

अविकारोऽद्रवं मूर्ते प्राणिस्थ स्वाङ्गमुच्यते ॥

च्युत च प्राणिनस्तत्तन्निभ च प्रतिपादिषु ॥ १ ॥

१ विकारो बातादिशोभनमा तत्स्वाङ्गं न भवति । न विद्यते विकारोऽस्यासावविकारः ।
 अथवा विशेषेण द्रव्यस्यावस्थान्तरं करोतीति विकारं न विकारोऽविकारः । शोषादानां
 विकारत्वात्तद्दी ॥ द्रवणं द्रव्यं न विद्यते द्वयोऽस्त्येत्यद्रव । द्रवतीति वा द्रव्यं न द्रवमद्रव
 तत्स्वाङ्गम् । द्रवरूप कणादि तत्र ङी न भवति ॥ रूपादियोगो मूर्तिः । असर्वगतद्रव्यप
 रिणामा वा मूर्तिः तद्वत्तन्मूर्तेः शुद्धद्रव्यं तत्स्वाङ्गम् । तेनेह ङी न भवति बहुज्ञाना ।
 ज्ञाने ह्यात्मधर्मो ॥ मूर्तेम् ॥ आयुर्वृक्षवातवर्षेद्रव्याणि प्राणा ते येषां सन्ति ते प्राणिन
 ते इह द्वित्रिचतुरिन्द्रिया प्राणिनस्तेषु तिष्ठतीति प्राणिस्थम् ॥ प्राणिस्थस्यैवावयवस्य
 स्वाङ्गत्वव्यपदेशात् बहुकेशी रथ्या इत्यत्र कथं ङी भवतीति चत् अपर लक्षणद्वयमुच्यते ।
 प्राणिनश्च्युतः च ल अङ्गं तदविकारादिलक्षणमुक्तं स्वाङ्गं भवति तेन बहुकेशी रथ्या इत्यत्र
 ङी भवत्येव ॥ प्रतिमादिषु स्थितं च स्वाङ्गवाचि यदङ्गं तन्निभं तदविकारादिलक्षणस
 त्निभमङ्गं स्वाङ्गमुच्यते । तेनेह ङी भवति दीपमुष्टी प्रतिमा ॥ आदिशब्देन
 आलेभ्यादिपरिग्रहं चित्रादिविलेखितपरिग्रह इत्यर्थः ॥

३१८ द्विगो १।१।३।३६। अदन्ताद् द्विगो स्त्रिया ङी भवति ॥
त्रिलोकी अष्टसहस्री ॥

३१९ न पत्यन्तस्य १।१।३।४०। पत्यन्तस्य स्त्रिया नो भवति ॥
नान्तत्वे नृदुगिदिति ङी । दृढपत्नी दृढपति ॥

३२० सपत्न्यादौ १।१।३।४१। सपत्न्यादि स्त्रिया साधुर्वेदितश्च ॥
सपत्नी एवपत्यादि ॥

३२१ पतिवत्पत्यन्तर्वत्न्याचविधवागर्भिण्या १।१।३।४२।
अविधवायां पतिवत्नीति निपात्यते गर्भिण्यामन्तर्वत्नीति ॥

३२२ रोहिणरेचताम्रक्षत्रे १।१।३।४३। रोहिणरेचताभ्यां स्त्रिया ङी
भवति नक्षत्रे वाच्ये ॥ रोहिणी रेवती । मक्षत्र इति किं । रोहिणा रेवता ॥

३२३ नीलात्प्राण्योपह्वयो १।१।३।४४। नीलशब्दाद् स्त्रिया ङी
भवति प्राणिन्योपधौ चार्थः ॥ नीली गौ नील्योपधि । अन्यत्राद् । नीला
मेघमाला ॥

३२४ आर्यक्षत्रियाद्वाऽऽन् १।१।३।४८। आर्यक्षत्रियशब्दाभ्यां
स्त्रियामान्प्रत्ययो वा भवति ॥ नान्तत्वे ङी । पक्ष आद् । आर्याणी आर्या ।
क्षत्रियाणी क्षत्रिया ॥

३२५ धवायोगादज्येष्ठादिभ्यः १।१।३।४९। धववाचिनो यो
गात्तत्सम्बन्धान् स्त्रिया वर्तमानाच्छब्दात् ङी भवति न ज्येष्ठादिभ्यः ॥
गणकस्य भार्या गणकी क्षत्रियस्य भार्या क्षत्रियी । अज्येष्ठादिभ्यः
इति किं ज्येष्ठस्य भार्या ज्येष्ठा । एव कनिष्ठा ॥

१ पतिरस्यातीति पतिवत्नी त्रिवाहात्तत्पत्न्यतीति । उदरात्तरे गर्भोऽस्या अस्तात्य ॥
वत्नी गर्भिणी । एतां मनुप्रत्ययातौ निपात्यते ॥ अन्यत्र पतिमती भूमि । अन्तरम
स्यां शालायां वतने इति अन्तरवती शाला ॥

२ अयते गम्यते गुणैर्गुणवद्भिरिति वा आय । क्षतादपायात्सायते रक्षतीति क्षत्र
क्षत्रस्यापत्यं पुमान् क्षत्रियः । पुनर्द्वन्द्वः । अथययोगेऽयं विधिः । धवयोगे तु परत्वात्
ङी आर्या क्षत्रियी । आर्याणी स्वयमार्या स्यात्क्षत्रिया क्षत्रियाण्यपि । अत आर्यस्य
भार्या क्षत्रियस्य भार्या इति वा नाथ । स्वयमेवार्या स्वयमेव क्षत्रिया इत्यर्थः ॥

३२६ पूतकस्वमिष्टपाकपिकुसितकुसीदादैर् च । १।३।
५०। पूतकत्नादिभ्यो धवयोगात् स्त्रिया वर्तमानेभ्यो ङी भवति तेषामै-
द् चादेश ॥ ङ इत् आदेशत्वज्ञापनार्थं । आय् । पूतकतोर्भायां पूत-
कतायी । एवमग्नायी वृषाकपायी कुसितायी कुसीदायी ॥

३२७ मनोर्वा डैच् । १।३।५१। मनुशब्दाद्धवयोगात् स्त्रिया ङी
वा भवति डैचान्तादेश ॥ ङ इत् । मनायी मनायी मनु ॥

३२८ मातुलाचार्योपाध्यायादान् च । १।३।५२। मातुलादिभ्यो
धवयोगात् स्त्रिया ङी आन् च भवतो वा ॥ नान्तत्वे पुनर्ङी पक्षे आह ।
मातुलम्भ भार्या मातुली मातुलानी मातुला । एवम् आचार्या आचार्या-
नी । क्षुब्नादित्याज णत्व । आचार्या उपाध्यायी उपाध्यायानी उपाध्याया ॥

३२९ वरुणेन्द्रमृदभ्रवशर्वरुद्रादान् । १।३।५३। वरुणादिभ्यो
धवयोगे स्त्रिया नित्यमान् भवति ॥ ङी । वरुणस्य भार्या वरुणानी ।
एवमिन्द्राणी मृदानी भवानी शर्वाणी रुद्राणी ॥

३३० हिमारण्यादुरौ । १।३।५७। उरौ महत्पार्थे वर्तमानाभ्या
हिमारण्यशब्दाभ्या स्त्रियामान् भवति ॥ ङी । उरु हिम हिमानी ।
उर्वरण्यमरण्यानी ॥

३३१ चेदकिनो ङी । १।३।५८। स्त्रियामिदन्तात् ङी वा भवति न
किन ॥ दीर्घ । शक्ति शक्ती । यष्टि यष्टी । अङ्गुलि अङ्गुली ।
अकिन इति किं कृति बुद्धि ॥

१ वा इदकिन ङी इति पदच्छेद । वा इति विकल्पाथ । इदकिन इति न विद्यत
किन् यस्य स आकिन् इकारमात्र इत् इशासावकिन् च इदकिन् तस्मादिदकिन । कि
न्प्रत्ययरहितकारात्तात् स्त्रियो ङी वा भवतीत्यर्थः । इदिति किं इत् । तस्मात् किं
सेनानी ङी । किमिति नकार किं 'नामि कि' इति किप्रत्ययान्ताभिधेयभावे किम-तात्प्रा
प्त्यर्थं च न ग्रहणम् ॥ शक्तिरिति स्थिते तस्मात् ङीप्रत्ययः । शक्नोति शक्ती ॥ पुरा
ह । प्रत्ययो व्यधाति इति ङीग्रहणम् ॥

३३२ गुणादुत्तोऽचोऽखरोः । १।३।५९। अच परो य उत
तदन्ताद्गुणवाचिन स्त्रिया ङी वा भवति न खरो ॥ यन् । मृद्वी मृदु ।
पट्वी पटु । गुणादिति किं आत्तुरियम् इपुरिय चिकीपुरियम् । अखरो
रिति किं खररियम् । अच इति किं पाण्डुरिय वमुरिय ॥

३३३ बह्वादेः । १।३।६१। बह्वादिभ्य स्त्रिया ङी वा भवति ॥
बह्वी बहु । पद्धती पद्धति । चण्डी चण्डा । कल्याणी कल्याणा ॥

३३४ क्रोऽसितपलितात् । १।३।६३। असितपलिताभ्या वर्ण
वाचिभ्या स्त्रिया ङी वा भवति तकारस्य ऋदेशश्च ॥ असिक्ती अ
सिता । पलिक्ती पलिता ॥

३३५ कालशायलसारङ्गपिशङ्गपिङ्गलकल्मापात् । १।३।६४।
कालादिभ्यो वर्णवाचिभ्य स्त्रिया नित्य ङी भवति ॥ काली शयली
सारङ्गी पिशङ्गी पिङ्गली कल्मापी ॥

३३६ जातेरङ्गीयेभूद्रात् । १।३।६५। अदन्ताज्जातिवाचिन स्त्रिया

१ अगुरारिति उत हरस्य विशषम् । गुणमात्रवृत्ते शब्दस्य स्त्रीत्ववपदेशोभा-
वान् गुणादित्यस्य गुणवति द्रव्ये वतमानाच्छब्दात् ङीप्रत्ययो शातव्य ॥ अत्र मृदु पटु
इत्यादीनामत्यस्याकारस्याच परत्वं नास्ति कम ङीप्रत्ययः ? इति चेत् येन नाम्यवधाने
तेन व्यवहितेऽपि आचार्याणां बचनप्रामाण्याद्भवतीत्येकेन वर्णेन व्यवधानमाश्रीयत इति
मृदु इत्यत्र ऋकारात्परस्य दकारस्य व्यवधानं कृत्वा उकारस्याच परत्वं तस्मात् ङा ॥

२ अत्र आत्तुरिति जातिवाची । इपुरिति द्रव्यवाची । चिकीपुरिति त्रियावाची अतो
ङी न भवति ॥ खररिति गत्ववाची गर्वो गुण इति गुणवाचिनः प्राप्ते निषेधः ॥ पाण्डु-
वधु इत्यत्र हल्द्वयव्यवधानेन उकारस्याच परत्वं नास्तीति ङी न भवति । कनरस्य
वधीरयति परेषां चित्तानीति खः । अथवा खादति भक्षते परमात्मकार्यमिति खर्गवः ।
चेतुनिष्ठ चिकीपु चीन् चयने ॥

३ य इत्यस्य यान्तमित्यथ । अत इत्यधिकारात्पामर्यस्यापि यकारस्यातोपेचारः ।
यूका इति पूर्वस्मिन्नेव ङीतिङ् । यत्रिया इति यान्तोऽयम् ॥ महाङ्गीति समुदा-
यात् ङी भवत्येव जातिः तन्मैत्र्याय निषेधः । धवयोगलभ्यो ङी भवत्येव शूरस्य
भाया शय इति ॥

डी भवति स्त्रीलिङ्ग यान्त शूद्रशब्द च वर्जयित्वा ॥ कुण्टी तटी हरीतकी
निभीतकी आमलकी ॥ अस्त्रीयशूद्रादिति किं१ यूका क्षत्रिया शूद्रा ॥ जातेरि-
ति किं१ धवला देवदत्ता जाता ॥

३३७ नुरितः । १।३।७०। इदन्तान्मनुष्यजातिवाचिन स्त्रिया ङी
भवति ॥ कुन्ती दाक्षी ॥

३३८ ऊरुतोऽप्राणिनश्चायुरज्ज्वादिभ्यः । १।३।७१। मनु-
ष्यजातिवाचिन अप्राणिजातिवाचिनश्च स्त्रियामुदन्तादूद् भवति युशब्दान्त
रज्ज्वादीश्च वर्जयित्वा ॥ कुरू इक्ष्वाकू अलावू कर्कन्धू । अप्राणिन
इति किम्१ आबु । अयुरज्ज्वादिभ्य इति किम्१ अध्वर्युरिय रज्जु हनु ॥

३३९ ऊरुत्तरपदादौपम्ये । १।३।७२। ऊरुत्तरपदात् स्त्रियाम्
ऊद्भवति औपम्ये घोत्से ॥ रम्भास्तम्भोरु करिकरवृषोरु ॥

३४० सहस्रसं सहितसरितलक्ष्मणवामादे । १।३।७३।
सहादिपूर्वादूर्ध्वतरपदात् स्त्रियां ऊद्भवति ॥ सहोरु सफोरु सहितोरु
सहितोरु लक्ष्मणोरु वामोरु ॥

३४१ नारी सखी पद्मश्वश्रू । १।३।७५। एते स्त्रिया प्रत्यया-
न्ता निपात्यन्ते ॥ नारी सखी पद्म श्वश्रू ॥

३४२ यूनस्तिन् । १।३।७६। युवन्शब्दात् स्त्रिया तिङ्भवति ॥ त
इत् । प्यत्प्रत्याहारार्थ । न इति नलुक् । पुन वेदकिनो ङीति ङी न
भवति । युवति ॥

॥ इति श्रीप्रत्ययान्तसङ्ग्रह ॥

१ युश्व रज्ज्वादयश्च युरज्ज्वादय न मुरज्ज्वादय अयुरज्ज्वादय । रज्ज्वादयस्तु
प्रयोगगम्या ॥ नुरित " इत्यतो नुरित्यनुवर्तत । अप्राणिन इति व्याकरणशास्त्रे
स्यावराणा प्राणित्व नास्ति वसनामेव ॥ २ सूक्ष्मशब्द सश्लिष्टाथ ।

३ युवन्शब्दान् नृदुगीति प्राप्तो तद्वाचनार्थं तिङ्निधानान् मरुद्वाचिनो । यद्यप्येति
एवेति युक्त्या पुनर्वेदकिनो ङीति ङी न भवति ॥

॥ अथ विभक्त्यर्था सगृह्यन्ते ॥

३४३ अथीत्यर्था विभक्ति ११३१८१। स्वादीना तेषामेव
विभक्तिर्भवति ॥

३४४ प्रथमादि ११३१८२ सा विभक्ति प्रथमा द्वितीयेत्यादिभिः
भवत्या सप्तम्या ॥ कम्मिज्जत्थे प्रथमा ॥

३४५ योगे ११३१९३। योगे सम्बन्धे पदानां परस्परापेक्षाश्रणे
गम्यमाने इतो वक्ष्यमाण कार्यं भवति इति वेदितव्यम् । एकद्विपदा
निति प्रधानैर्त्थे प्रथमाविभक्तिर्भवति । धर्म धर्मो धर्मा । मुखयति
मुखयत मुखयन्ति इत्यादिक्रियायोगो द्रष्टव्यः । आमन्त्रणेऽपि आमन्त्र्ये
इति प्रथमैव । हे धर्म हे धर्मो हे धर्मा । मा रक्ष । मां रक्षत । मा
रक्षत । इत्यादिक्रियासम्बन्धो योज्यः ॥ कम्मिज्जत्थे द्वितीया ॥

३४६ हाधिस्समयानिकपोपर्युपर्यध्यध्यघोऽघोऽत्यत
रान्तरेणतस्पर्यभिसर्वाभयैश्चाप्रधानेऽमौद्गस् ११३१००।
हादिभिस्तसन्तैश्च पर्यादिभिर्योगेऽप्रधाने अनभिहितेऽर्थे वर्तमानादमौद्-

१ विभज्यन्ते विभागीक्रियन्ते सान्याकमादयोऽप्या अभिरिति विभक्त्यः । विभक्ती
नामधा विभक्त्यधा । उचरितात्सुवतादुणप्रधानभावेनावस्थिता स्वापश्यिद्विषया
कमादिश्रवणा पक्ष अधा प्रतीयन्ते ॥ तत्र स्वार्थद्वयश्रुत्वाणां प्रकृत्यर्थो । स
ख्याकर्मादिलक्षणा विभक्त्यधा । उक्तं च— जाति-यधिष लिङ्गं च प्रकृत्यर्थोऽभि
धायते ॥ सान्या च कारकं चैव प्रत्ययार्थाऽभिधीयत ॥

२ योगे इत्यस्य सम्बन्धे इत्यर्थः । स च सम्बन्धो द्विविधः एकाधताव्यपेक्षा च । तत्र
एकपदे एकाधता अव्यञ्ज्यपेक्षा ॥ प्रक्रियायां वक्ष्यमाण कायमित्वस्य योग इति
सूत्रादमेकमसूत्रापेक्षया वक्ष्यमाण कार्यमित्यर्थः ॥

३ अभिहितं क्रियया कश्चिन् प्रधानः । अभिहितत्वादत्र कारकमतिरोहितमात्मानमा
दत्तयतीति प्राप्तायमनुभवति । अनभिहितं तु तिराहितं न प्राप्तायमनुभवति ॥

शसो भवन्ति ॥ हा चैत्र वर्धते व्याधि । धिक् चैत्र विकृत । पर्वत स-
मया नदी वहति । ग्राम निरुपा वन । स्वर्गमुपयुपरि स्वर्गा । लोकमध्यधि
जीवाद्यर्था । नरकभूमिमधोऽधो नरकभूमय । अति वृद्धन्तु कुर्वन् महद्
बल । निपथ नील चान्तरा विदेहा । धर्ममन्तरेण न धै सुख ।
ग्राम परितो बनानि । ग्राममभितो ग्रामा । ग्राम सर्वतो ग्रामा । सीता-
मुभयत प्राग्विदेहा । चकारादनुक्तेऽपि “बुमुक्षित न प्रतिभाति कि-
ञ्चित्” इत्यादि ॥

३४७ वीप्स्यलक्षणेत्थभवनेष्वभिना ॥१॥३॥१०१॥ सारु-
ह्येन व्याप्तीच्छा वीप्सा तत्कर्म वीप्स्य । लक्ष्यते वस्तु येन तल्लक्षणम् ।
इत्थभावाविषय इत्थमयनम् । एष्यप्रधानार्थेषु वर्तमानात् द्वितीया भवत्यभि-
ना योगे ॥ वृक्षवृक्षमभि सिञ्चति । वृक्षवृक्षमभि विद्योतते विद्युत् ।
मातर परि मातरमभि साधुश्चैत्र ॥

३४८ भागिनि च प्रतिपर्यनुभिः ॥१॥३॥१०२॥ भागोऽस्या-
स्तीति भागी तस्मिन् वीप्स्यादिषु चास्थेषु द्वितीया प्रतिपर्यनुभियोगे ॥,मा
प्रति मा परि मामनु देवदत्त यत्तद्देय । वृक्षवृक्ष प्रति वृक्षवृक्ष परि वृक्षवृक्ष-
मनु सिञ्चति । वृक्ष प्रति वृक्ष परि वृक्षमनु विद्योतते विद्युत् । मातर प्रति
मातरमनु साधुश्चैत्र ॥

३४९ उत्कृष्टेऽनूपेन ॥१॥३॥१०३॥ उत्कृष्टेऽधिकेऽप्रधानेऽर्थे व
र्धमानात् द्वितीया भवति अनूपाभ्या योगे ॥ अनु समन्तभद्र सार्किंका ।
उप शाकटायन वैयाकरणा ॥ कर्मणीति क्रियाविषये अप्रधाने द्वितीया

१ सूत्रे पयादीनां द्वन्द्वं कृत्वा तस्य कर्मधारयसमासः । ततश्च तेषां तत्सन्तानामिति
प्रतिपात्तिः । ततो हादानां द्वन्द्वः ॥ पराधमप्रधान प्रधानमुपकार्ये यदधममन्युपादायने
ततोऽयत्तस्योपकारकं यत्तदर्थं तद्विशेषणं तत्प्रधानम् । अप्रधानमिति किं प्रधानं न
भवति । हा ताव, धिद्मातरित्यादी च तातादेराम-यनया विवक्षा न हादेवकृत्वेने-
ति न भवति ॥ हा इत देवदत्तस्य धिद्वत् देवदत्तस्येत्यत्र हादे कृते यम्भूतस्य न
स्वयं योगः । कस्य तर्हानि चेद् द्विगिष्टस्येऽन्योपपत्तौ ॥

भवति ॥ तच्च कर्म द्विविध । निर्वर्त्य गम्य चेति । कार्यविकार्यप्रध्वस्यादिक निर्वर्त्य । प्राप्यप्रकाश्यज्ञेयादिक गम्य । घट करोति । शर लुनाति । दुरित हन्ति । वन दहति ॥ ग्राम गच्छति । गृह प्रकाशयति दीप । अस्थं जानाति । शिष्य प्रमोदयति इत्यादि ॥

-३५० दिव. करणे वा ॥१॥३॥१०६॥ दिवो धानो करणेऽमर्शने चर्तमानात् द्वितीया वा भवति ॥ अक्षान् दीव्यति अनैर्दीव्यति ॥

३५१ पणैर्व्यवहोः ॥१॥३॥११०॥ पणतेर्व्यवहरतेश्च कर्म कर्म वा

१ यन्निवारयते प्रागसदवस्थ सत्प्राप्ताभाव्यते तन्निव यम् । यथा कुम्भ करोति, नगर कराति । अत्र हि कुम्भादय प्रागसन्त प्राप्ताभाव्यन्त । यद्यपि मृदावरूपेण कुम्भादय सन्ति तथापि न तत्र एव ते कुम्भादय उच्यन्ते । अपि तु क्वचित्पद्यायणैव । न तत्र ते ग्राह्ये सन्ति । स्वात्मनाऽमर्शने निष्पाद्यत सत्कार्यं भवति ॥ यत्तदुत्तरमवस्थात्तर नीयते तद्विधायमिति । तच्च द्विविध उपमृष्टद्रूपमपमृष्टद्रूप चेति । ततोपमृष्टद्रूप यथा पलाल दहति । पतित इति । एतत्प्रध्वस्य भवतीत्युपमृष्टद्रूप भवति ॥ अनुपमृष्टद्रूपं यथा काशात्कट करोति शर लुनाति । न हि यद्रूपमादाय काशपु काशाद्भद्रप्रवृत्तिस्तस्य क्वावस्थायामभाव इत्यनुपमद । तदेव विकार्यम् ॥

० करण इति किं? गृहे दीव्यति । करण साधकतमम् । ननु च कर्म च ॥१॥३॥

१ ७ दीव्यतेयत्करण तत्त्वम् च करण च भवति ॥ अक्षानां देवना अत्र यमत्वे परत्वात् करणतृतीयां प्राधित्वा कर्मपट्टी । देवना अक्षा । अत्र करणेऽनद । अक्षैर्देवयते देववृत्तो गुह्यत्वेन । अत्र करणत्वात्तृतीया । इति चिन्तामणी इति सूत्रेण तस्य करणस्य करणाय कर्मत्वं आभ्यनुज्ञायत । तत्र कर्मत्वे द्वितीया करणत्वे तृतीया च भवति तत्किमेनेनेति श्वत्सत्यम् । यदीदं नारभ्येत तदा अक्षान् दीव्यतीत्यत्र द्वितीया तृतीयादिध्योरन्यत्र साधकस्योदपनिपतितयो परत्वात्करण उक्षणस्य तृतीयैव स्यात् न कमलघण्टा द्वितीया ॥ अतो द्वितीयाप्राप्त्यभिदम् ॥

३ न निनिमेषवृत्तपणम् ॥१॥३॥१०८॥ यद्विनिमेष...त्रेयविकेय वृत्तपण्य वृत्तनेव तद्वा कम न भवति । कर्मकार्यं न करोतीत्यर्थः ॥ शतस्य दीव्यति । सहस्रस्य दीव्यति । क्रयविक्रयवृत्तपणव वा...तद्विनिमुद्रके इत्यर्थः । कमन्वाभावे पट्टी । शतस्य दीव्यते । शतस्य वृत्तं । शतस्य देवितव्यम् । शतस्य सुदेवम् । शतस्य वृत्तो देवदत्त । विनिमेषवृत्तपणमिति किं? देवान् दीव्यति स्तात्तात्पर्यम् ॥ शतशतं शतहरति विगण यन् मा पाठयतीत्यर्थः ॥ इति चिन्तामणी ॥

भवति ॥ शत पणते । शतस्य पणते । शत व्यवहरति । शतस्य व्यवहरति ॥

३५२ स्मृत्यर्थदयीशा कर्म । १।३।१११। स्मृत्यर्थानां धातूनां दयोऽश्वोश्च यत्कर्म तद्वा कर्म भवति ॥ कर्मत्वे द्वितीया । अन्यत्र षष्ठो । धर्म स्मरति । धर्मस्य स्मरति । देव ध्यायति । देवस्य ध्यायति इत्यादि । धर्म दयते । धर्मस्य दयते । लोकमीष्टे लोकस्येष्टे ॥

३५३ कृञ् प्रतियेवे । १।३।११२। प्रतियेवे अत्थे कृञ् कर्म कर्म वा भवति ॥ एधो दकमुपस्क्रुते । एधो दकस्योपस्क्रुते ॥

३५४ हिंसायां जौसनाटक्राथपिपनिप्रघ्ननाम् । १।३।११४। हिंसायां वर्तमानानाम् एतेषां कर्म वा कर्म भवति ॥ चोरमुज्जासयति चोरस्योज्जासयति । चोरमुन्नाटयति चोरस्योन्नाटयति । चोरमुत्क्राथयति चोरस्योत्क्राथयति । चोरं पिनष्टि चोरस्य पिनष्टि । चोरं निहन्ति चोरस्य निहन्ति चोरं प्रहन्ति चोरस्य प्रहन्ति । चोरं निप्रहन्ति चोरस्य निप्रहन्ति ॥

३५५ आशिषि नाथ । १।३।११५। नाथते कर्म वा कर्म भवति आशिषि गम्यमानायाम् ॥ धर्म नाथते धर्मस्य नाथते ॥ धर्मो मे मूयादित्याशास्त इत्यर्थः ॥

१ धर्म दयत रक्षतीत्यर्थः । लोकमीष्टे लोकमुदरतीत्यर्थः ॥

२ सतोऽतिशयाधानं प्रतियत्नः । अथवा सतो गुणात्तराधानायापायपरिहाराय वा समीहा पुनःपुनर्यत्नः स एव प्रतियत्नः । प्रथमं तावदयस्यान्मलाभाय यत्नो भवति । लब्धात्मनो यो यत्नः ॥ पुनर्यत्नः ॥ कृञ् इति किं कृञ् हिंसायामिति स्वादि । स तु प्रतियत्ने नास्तीत्यत एवास्योपस्क्रुते इति पदं न भवति किंतु 'कुष्टम् करणे' इत्यस्यैव भवति । ततस्तस्यैव ग्रहणं कर्तव्यम् । अथवा एकानुषङ्गग्रहणे न अनुषङ्गस्येति कृणोतीति साधकस्यैव ग्रहणं स्यात् । प्रतियत्न इति किं कुम्भं करोति ॥

३ जस ताडने । जस हिंसायाम् । नट अवस्यन्दने । कय हिंसायाम् । पिप् सञ्चूषणे । इन हिंसागत्यो । बहुवचनं सवभङ्गायम् ॥

३५६ जीह्स्थासोऽधेराधारः । १।३।१२३। अपिपूर्वाणां जीह्
स्था आम् इत्येतेषां धातूनां आधारः कर्म भवति ॥ धर्ममधिगते ।
धर्ममधितिष्ठति । धर्ममग्न्यान्ते ॥

३५७ उसोऽनूपाध्यादः । १।३।१२३। अनुपाध्यादुर्पस्य वस
तेराधारः कर्म भवति ॥ धर्ममनुवसति । धर्ममुपवसति । धर्ममधिवसति ।
धर्ममावसति ॥

३५८ अभिनिविशश्च । १।३।१२४। अभिनिर्पस्य विशेराधारः
कर्म भवति ॥ धर्ममभिनिविशते । चण्डात् कचिन् भवति ।
त्येऽभिनिविशते ॥

३५९ कालाध्यभावदेशः वा कर्म चाकर्मणाम् । १।३।१२५।
अकर्मकाणां धातूनां आधारः कालाध्यक्रियादेशरूपः कर्म वा भवति अकर्म
च ॥ मासमान्ते । क्रोश स्वपिति । गोदोहमान्ते । ग्राम वसति ॥ पशे
सप्तमी मासे आस्ते इत्यादि ॥

३६० कालाध्यनोर्व्याप्तौ । १।३।१२७। कालाध्यनोर्द्वितीया भवति
व्याप्तौ नैगन्तय गम्यमाने ॥ माममध्यगीष्ट । क्रोश गिरि ॥ वास्मिन्त्ये
तृतीया ॥

३६१ टाभ्यामिस्सिद्धौ । १।३।१२७। कालाध्यनोरप्रधानयोर्वर्त

१ वसतरिति अदायनदाचारनदादरेषः ग्रहणमिति वन् निवास इत्यनदादरेषः ग्रहणम्
वासि निवास इत्यस्मात्कुतो न भवतीति चेत् अदादेत्वात् भवतीत्याह वसतेरिति प्रोक्त
यायाम् ॥ अन्यदिस्माहव्याप्येत्यस्य स्थानाद्यस्यैव ग्रहणात् ग्राम उपवसति भावननि
वृत्तिं करोतीत्यत्र न भवति ॥

२ कालाध्यनोरिति किं? स्थात्वा पचति । व्याप्ताविति किं? मासेऽधीते । मास-
स्याधीते । वाशे क्रोशस्य वा । अत्र व्याप्तिरिति पठ्या सप्तम्या वा अवयवपवादः ।
अन्याप्तौ सम्बन्धमात्रविवक्षायां पठ्या । आधारविवक्षायां सप्तमी ॥

३ सिद्धिं क्रियाफलनिष्पत्तिम् । तत्तत्तत् क्रियाव्याप्ताववाय विधिन द्रव्यगुणव्याप्तावि
ति क्रियाव्याप्तिरेवोपहित्यते । सिद्धाविति किं? मासमधीतम् । अत्र व्याप्तिमात्रं
म्यतः सिद्धिः । पूर्वैष द्वितीयाप्राप्ता सद्वाधनार्थे योऽयं । क्रोशेन सूत्रपाठगमनत् ।
मना अभ्यासे इति धातुः ॥

मानात् टाभ्याभिसो भवन्ति सिद्धो क्रियानिष्पत्ते गम्यमानायाम् ॥ मासे-
न व्याकरणमध्यगोष्ट । क्रोशेन सूत्रपाठमामनत् ॥ हेतुकर्तृ इत्यादिना
हेत्वादिव्यप्रधानेषु वर्तमानाचृतीया भवति । कारण हेतु तत्र धमेण सुख
विद्यया यश ॥ स्वतन्त्र कर्ता तत्र चैत्रेण क्रियते कट । आत्मना
स्थीयते ॥ साधनतम करण तत्र देवदत्त परशुना छिनत्ति । आत्मा
ज्ञानेन परिच्छिनत्ति ॥ अर्थविशेषचिह्नमित्थभूतलक्षण श्वेतच्छत्रेण राजा-
नमद्राक्षीत् । ज्ञानेनात्मा लक्ष्यते ॥

३६२ सहात्थेन । १।३।१२९। सहात्थेन युक्तात् तृतीया भवति ॥
पुत्रेण सहागत । पुत्रेण सह स्थूल । पुत्रेण सार्ध । पुत्रेण साक । पुत्रेण
सम । पुत्रेण सत्रा । पुत्रेणामा भुहके ॥

३६३ यद्भेदैस्तद्वदाख्या । १।३।१३०। यस्य भेदै प्रकारैस्तद्व-
तोऽर्थस्याख्या सज्ञा भवति तस्मिन् प्रकारवत्यप्रधाने अर्थे वर्तमानाचृतीया
भवति ॥ अक्षणा काण । जात्या क्षत्रिय ॥

३६४ प्रसितावयवोत्सुकैः । १।३।१३२। प्रसितादिभिर्युक्ते
आधारे वर्तमानात् तृतीया वा भवति ॥ पक्षे सप्तमी । केशे प्रसित केशेषु
प्रसित । केशैरवयव केशेष्ववयव । धर्मेणोत्सुक धर्मे उत्सुक । तत्रा-
सक्त इत्यर्थ ॥ कस्मिन्नर्थे चतुर्थी ॥ देभ्याभ्यसिनि सम्प्रदाने अप्रधा-
नेऽर्थे वर्तमानात् देभ्याभ्यसो भवन्ति ॥ वृक्षाय जल ददाति । साधुभ्यो
दान वितरति । राज्ञे दण्ड वितरति छात्राय । चपेटा ददाति । मातापि-
तृभ्या कशिपू प्रयच्छते । मृगेभ्य तोय वितरति ॥

३६५ स्थानिवृणः । १।३।१३६। यस्याप्रयुक्तस्यार्थ प्रतीयते स
स्थानी । तस्य वृणन्तस्य कर्मणि वर्तमानाच्चतुर्थी भवति ॥ एधेभ्यो व्रजति ।
एधानाहारको व्रजतीत्यर्थ ॥

१ य करोति वा कता । क्रियासिद्धी स्वतन्त्रमगुणभूत परैरप्रयोज्य कारकमित्यर्थ ।
यथापार धातुराद सत्कारक ॥ कता । अत्मा ज्ञानेन परिच्छिनत्ति । अत सातत्यगमो
अतति सतन गच्छति जानातीत्यात्मा ॥

३६६ शुद्धद्वेष्ट्यासूयात्यैयं प्रति कोपो न च कर्म । ११३।
 १३७। श्रोत्रार्थार्थानुगिर्युक्ते य प्रति कोपो भवति तस्मिन्नप्रधाने अर्थे
 वर्तमानाद्यतुर्थी भवति । तद्विषय कर्म न भवति च ॥ देवदत्ताय
 कुप्यति । देवदत्ताय कुप्यति । देवदत्ताय दृढ्यति । देवदत्ताय अपचिकीर्षति ।
 देवदत्ताय ईर्ष्यति । देवदत्तायासूयति ॥ न च कमेति किं देवद
 त्ताय कुप्यते ॥

३६७ शुद्धद्वेष्टा नोपसर्गात् । ११३। १३८। उपसर्गात्पराभ्यां शुद्ध
 द्वाभ्यां युक्ताद्यतुर्थी न भवति ॥ चैत्रमभिकुप्यति । चैत्रमभिदृढ्यति ॥

३६८ स्पृहेर्चा । ११३। १३९। स्पृहेर्धातो कर्मणि वर्तमानाद्यतुर्थी वा
 भवति ॥ धर्माय स्पृहयति । धर्म स्पृहयति ॥

३६९ मन्यस्याकाकादिषु यतोऽचज्ञा । ११३। १४०। यस्माद्
 चज्ञाऽन्यस्य ज्ञायते तस्मिन् मन्यते कर्मणि वर्तमानाद्यतुर्थी वा भवति न
 काकादे ॥ तृणाय मन्यते भोगान् । तृण मन्यते भोगान् । अकाकादिष्विति
 किं काक मन्यते याचक ॥

३७० भद्रायुष्यक्षेमसुगतार्थहितार्थहितैराशिपि । ११३।
 १४१। भद्राद्यर्थहितशब्देऽ युक्ते अप्रधाने अर्थे वर्तमानाद्यतुर्थी वा

१ अमप कुप् । अपचिकीर्षा श्रोह । अक्षमा इप्सा । शुभेण दापविष्करणमसूया ।
 एतदर्थेधातुभिर्योगः । य प्रतीति किं मनसा कुप्यति । मनसा दृढ्यति ॥ नो चेत् य
 प्रतीत्यङ्गत्वा क्षपे इति सप्तम्या निदस्यत ॥ तत्र कुभि साक्षात्कापविषय । दृष्टादय
 परपरया । तदर्थाना नोपकायतया कापविषयत्वादिति ॥ कोपविषयरेतयोम इति शत्रय
 प्रतिपत्तु ताह मनसेत्यत्रापि स्यात् । य प्रतीति सति न स्यात् । मन प्रति कापाभावाद्
 परिमन्त्रोप इति तद्व्याच । न च कर्मत्युक्ते किं प्रतिग्रहणेति चेन् कर्तव्यपि स्यात् ॥
 योप इति किं धनिनो दृढ्यति धनेच्छया मायामीष्यति वार्येण । देवदत्तमसूयति लि
 प्याया । कमप्रतिपेधो भावादो लायय । देवदत्तायासूयते । अमु मानस उपनाये ॥

२ स्पृहयतेधातोर्थादाप्य प्राप्य कर्म तस्मिन्निति । स्पृहेरिति षष्ठ्या व्यवहितमप्याप्ये
 इत्यपेक्ष्यते । अयथा योगे इत्येतदभिप्राये प्रक्रममेवेन तृतीया निर्दिश्येत यथा
 शुद्धद्वेष्टा नोपसर्गात् इति । आप्ये इति किं पुष्पेभ्य स्पृहयति मनसा । स्पृह
 इत्याद्याम् ॥

भवति आशिषि प्रयुज्यमानायाम् ॥ पक्षे षष्ठी । धर्माय भद्रमस्तु धर्मस्य वा । धर्माय शुभमस्तु धर्मस्य वा । चैत्राय युष्मयात् चैनस्य वा । चैत्राय जीवित भूयात् चैत्रस्य वा । धर्माय क्षेम भूयात् धर्मस्य वा । धर्माय कुशल भूयात् धर्मस्य वा । सद्घाय सुखमस्तु सद्घस्य वा । सद्घाय शर्मास्तु सद्घस्य वा । चैत्रायार्थो जायतां चैत्रस्य वा । चैत्राय फल सम्पद्यतां चैत्रस्य वा । चैत्राय हितमस्तु चैत्रस्य वा । चैत्राय पर्य भूयात् चैत्रस्य वा ।

३७१ शक्तार्थवपणनमः स्वास्तिस्वाहास्वधाहितैः । १।१।-
१४२। शक्तार्थवपडादिभिश्च युक्तेऽप्रधानार्थे वर्तमानाच्चतुर्थी नित्य
भवति ॥ चैत्राय शक्तो मेव । मल्लाय प्रभवति मल्ल । पुत्रपायाल युव-
ति । अमये वपद् । अर्हते नम । धर्माय स्वस्ति । इन्द्राय स्वाहा ।
गुरुभ्यस्स्वधा । सर्वस्मे हित ॥

३७२ रुचिकल्प्यर्थधारिभिः प्रेयविकारोत्तमर्णेषु
। १।३।१४३। रुच्यर्थैर्धातुभिर्युक्ते प्रेये कल्प्यर्थैर्निकारे धारिणा चोत्त-
मर्णे वर्तमानाच्चतुर्थी भवति ॥ साधवे रोचते धर्म । सुदृशे स्वदते
तस्य । क्लेप्मणे कल्पते दधि । बन्धाय जायते राग । चैत्राय शत
धारयते मेव ॥

३७३ उत्पातेन ज्ञाप्ये । १।३।१४७। उत्पातेन ज्ञाप्ये वर्तमाना-
च्चतुर्थी भवति ॥

॥ लोफ ॥ वाताय कपिला विद्युदातपायातिलोहिनी ॥

पीता वर्पाय विज्ञेया दुर्भिक्षाय सिता भवेत् ॥ १ ॥

१ नमःशब्दोऽन्यथान्यस्वरूपः । तत्र वपडादिभिः सादृचर्यादनन्यवरूपः । तद्योग-
चतुर्थी भवति । नमः सिद्धेभ्यः । तेन सादृचर्यादनन्यवरूपः । तद्योगे द्वितीया ।
सिद्ध नमः ॥

० प्रेय इति किं देवदाताय रोचते मोदरो मापुर्षण । अत्र मापुर्षे न प्रीयमान-
मत्तो न स्यात् । सर्वप्रमेचरोचते इत्यत्र प्रतिभातीति दंष्ट्रार्थमात्रं भवति । छत्रि अग्नि-
प्रियां दीप्तां च वर्तते । तत्र न स्यात् ॥ ० उत्तम उत्तमार्थं धनिक इत्यर्थः ॥

३६६ शुद्धहेर्ष्यासूयात्थैर्य प्रति कोपो न च कर्म । १।३।
 १३७। क्रोधाद्यर्थैर्धातुभिर्युक्ते य प्रति कोपो भवति तस्मिन्प्रधाने अर्थे
 वर्तमानाच्चतुर्थी भवति । तद्विषय कर्म न भवति च ॥ देवदत्ताय
 क्रुष्यति । देवदत्ताय कुप्यति । देवदत्ताय दृढ्यति । देवदत्ताय अपचिन्नीर्यति ।
 देवदत्ताय ईर्ष्यति । देवदत्तायासूयति ॥ न च कमेति किं? देवद
 त्ताय कुप्यते ॥

३६७ शुद्धदुहा नोपसर्गात् । १।३।१३८। उपसर्गात्पराभ्यां शुद्ध
 दुहाभ्यां युक्ताच्चतुर्थी न भवति ॥ चेत्रमभिक्रुष्यति । चेत्रमभिदृढ्यति ॥

३६८ स्पृहेर्षा । १।३।१३९। स्पृहेर्धातो कर्मणि वर्तमानाच्चतुर्थी वा
 भवति ॥ धर्माय स्पृहयति । धर्म स्पृहयति ॥

३६९ मन्यस्याकाकादिषु यतोऽवज्ञा । १।३।१४०। यस्माद्
 यज्ञाऽन्यस्य ज्ञायते तस्मिन् मन्यते कर्मणि वर्तमानाच्चतुर्थी वा भवति न
 कानादे ॥ तृणाय मन्यते भोगान् । तृण मन्यते भोगान् । अकाकादिष्विति
 किं? काक मन्यते याचक ॥

३७० भद्रायुष्यक्षेमसुखात्थैरहितार्थैरहितैराशिपि । १।३।
 १४१। भद्राद्यर्थैरहितशब्देन युक्ते अप्रधाने अर्थे वर्तमानाच्चतुर्थी वा

१ अमप क्रुष् । अपचिन्नीया शोह । अक्षमा इत्या । शुग्णु दापाविष्करणमसूया ।
 एतदयं धातुभिर्युक्ते । य प्रतीति किं? मनसा कुप्यति । मनसा दृढ्यति ॥ नो चेत् य
 प्रतीत्यङ्गत्वा काप इति सप्तम्या निर्दिश्यते ॥ तत्र कुपि साक्षात्कापविषय । शुद्धद्वय
 परपरया । तदयानां कोपकायतया कापविषयत्वादिति ॥ कोपविषयैरेतयोरे इति शक्य
 प्रतिपत्तुं तर्हि मनसस्तत्रापि स्यात् । य प्रतीति सति न स्यात् । मन प्रति कोपाभावात्
 यस्मिन् कोप इति तदयाद्य । न च कर्मैत्युक्ते किं प्रतिग्रहणेति चेत् कतयपि स्यात् ॥
 कोप इति किं? धनिनो द्रुष्यति घनेच्छया भाग्यामीर्ष्यति वार्येण । देवदत्तमसूयति किं
 पृथक् । एवमप्रतिषेधो भाग्यदौ गत्य । देवदत्तायासूयते । असु मानस उपतापे ॥

२ स्पृहयतभातोयदाप्य प्राप्य कम तस्मिन्निधिति । स्पृहेरिति यथुषा यवहितमप्याप्ये
 इत्येवमर्थे । अन्यथा योगे इत्येतदभिसम्बन्धे प्रथमाभेदेन तृतीया निर्दिश्यते यथा
 शुद्धदुहा नोपसर्गात् इति । भाष्ये इति किं पुष्पभ्य स्पृहयति मनसा । स्पृह
 इत्येवमर्थम् ॥

३७४ श्लाघहुस्स्थाशपा प्रयोज्ये । १।३।१४८। श्लापादि
भिर्युक्ते प्रयोज्ये वर्तमानाच्चतुर्थी भवति ॥ देवदत्ताय श्लाघते । स्वगु-
णादिक धर्मं विज्ञापयितुमिच्छतीत्यर्थः ॥ चैत्राय हुते । नास्ति न
जाने न मया हृतमिति तस्य ज्ञापयतीत्यर्थः ॥ छत्रेभ्यस्तिष्ठते कन्या
स्वाभिप्रायं ज्ञापयतीत्यर्थः । मैत्राय शपते पित्राद्यस्पर्शनादिना शपथं
करोतीत्यर्थः ॥

३७५ गल्हादिभिर्बहुलम् । १।३।१४९। गल्हादिभिर्धानुभिर्युक्ते
अप्रधानेऽर्थे वर्तमानाच्चतुर्थी बहुलं यथासम्भव भवति ॥ पापाय गल्हते ।
युद्धाय सनद्धते । चैत्राय कथयति । कचिन् भवति मनसा निगल्हते ।
कचिद्विक्लप्य चैत्राय धर्मं ब्रूते चैत्र वा । शस्त्रे प्रणमति शास्तार वा ॥

कचित्प्रवृत्ति कचिदप्रवृत्ति कचिद्विभाषा कचिदन्यदेव ॥

विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुल्यं वदन्ति ॥ -

३७६ यदर्थम् १।३।१५०। यत्प्रयोजनं किञ्चिद्विवक्ष्यते तस्मिन्प्र-
धानेऽर्थे वर्तमानाच्चतुर्थी भवति । रथाय दारु । रथनाय स्थाली ॥
कस्मिन्नर्थे पद्ममी ॥

३७७ ङसिभ्याभ्यस्तोकात्पकतिपयकृच्छ्रादसत्त्वे
१।३।१५१। असत्त्वे अद्रव्ये वर्तमानेभ्यः स्तोत्रादिभ्यः ङसिभ्याभ्यसो
भवन्ति वा ॥ पक्षे करणत्वात् तृतीया । स्तोत्रान्मुक्तं स्तोत्रेण मुक्तं ।
अल्पान्मुक्तं अल्पेन मुक्तं । कतिपयान्मुक्तं कतिपयेन मुक्तं । कृच्छ्रा-
त्पठति कृच्छ्रेण पठति । असत्त्वं इति निः । स्तोत्रेण विषेण हतं ॥

३७८ आरादर्थैः १।३।१५२। दूरार्थैस्समीपार्थैश्च युक्तात्पञ्चमी
वा भवति ॥ पक्षे षष्ठी । आमाद्दूरं आगस्य दूरं । आमाद्विप्रदृष्टं
आगस्य वो । आमात्समीपं आगस्य वा । आमात्समीपं आगस्य वा ॥

३७९ हेतौ गुणेऽस्त्रियाम् । १।३।१५४। अस्त्रीलिङ्गे हेतौ गुणे
द्रव्याश्रये धमे वर्तमानात्पञ्चमी वा भवति ॥ रत्नत्रयान्मोक्ष रत्नत्रयेण वा
भवति ॥ अज्ञानाद्वन्ध अज्ञानेन वा । अस्त्रियामिति किं^२ बुद्ध्या व्यवहरति ॥

३८० ऋणे । १।३।१५५। हेतौ^३ ऋणे वर्तमानात्पञ्चमी नित्य भवति ॥
शताद्वद्द सहस्राद्वद्द ॥ अपादाने अपायेऽवधाविति पञ्चमी । ग्रामादपैति
वृक्षादवतरति धर्मादपेति । पापाद्विभेति साधु । कुसूलात्पचति । ततो
गृहीत्वा पचतीत्यर्थः ॥

३८१ आख्यातयुपयोगे । १।३।१५७। उपयोगो नियमपूर्वक
विद्याग्रहण तस्मिन् गम्यमाने आख्यातयुपयोगेऽर्थे वर्तमानात्पञ्चमी भवति ॥
उपाध्यायादधीते । आचार्याच्छृणोति ॥

३८२ आडा । १।३।१५८। आडा युक्तात्पञ्चमी भवति अवधौ ॥
आ ग्रामात् गच्छति । आ सूत्रग्रन्थो यशो गत समन्तभद्रस्य ॥

३८३ वज्र्येऽपेपरिणा । १।३।१५९। अपपरिभ्या युक्ताद्वज्र्येऽर्थे
वर्तमानात्पञ्चमी भवति ॥ अपग्रामाद्वर्षति परिग्रामाद्वर्षति ॥

३८४ प्रतिनिधिप्रतिदाने प्रतिना । १।३।१६०। प्रतिना युक्ता-
त्पञ्चमी भवति प्रतिनिधौ प्रतिदाने च गम्यमाने ॥ वासुदेवात्प्रति प्रद्युम्न ।
तिलेभ्य प्रति मापानाददाति ।

१ अस्त्यग्राभिर्युमात् । नास्त्यत्र भटोऽनुपलभ्ये । इत्यादी नामन्यादेभूमादि हेतु ।
कस्य तर्हि^४ तरङ्गानस्य । तत्र ग्रासादात्प्रेक्षते इत्यादिबद्भवति । इह हेतु दिनोति
गच्छति कार्य कारणत्वेन, शाय्य श्लापकत्वेन इति । पलसाधनयोग्य पदाथ इति वा ।
हेताविति किं^५ जाड्यस्यैतद्रूप । गुण इति किं^६ धनेन कुल्म् ॥

२ हेताविति किं^७ शतेन बद्ध । अत्र शत ऋण बाधकत्वेन विवक्षित कर्तुं । अत
कर्तृकरणेत्यादिना तृतीया एव भवति ॥

३ कुसूलेऽन्तगृह तस्मात्तण्डुलान् गृहीत्वा पचतीत्यर्थः ॥

४ आ पाटलीपुत्रात् वृष्टो देव इत्यत्र नापाय इति तत्र कथं पचमी^८ इति चेत् अत्र
अवधौ पचमी नापाये । पाटलीपुत्रमवधीकृत्य तस्याप्य वृष्ट इत्यर्थः ॥

५ वज्र्य इति किं^९ अपशब्दो देवदत्तस्य । अपग्रामाद्वर्षतीत्यस्य ग्रामं वज्रयिना
पचतीत्यर्थः ।

३८७ स्थानिष्यकर्माधारे । १।३।१६१। स्थानिष्यान्तस्य कम
प्याधारे च वर्तमानात्पञ्चमी भवति ॥ प्रासादात्प्रेक्षते आसनात्प्रेक्षते
प्राणादमाह्वय आसने उपविश्य प्रेक्षन् इत्यर्थः ॥

३८६ दिनेच्छब्दान्यात्थाराद्वहिरितरैः । ११।१।१६२। दि-
च्छब्दैरन्यार्थगाराद्वहिरितरैश्च युक्तात्पञ्चमी भवति ॥ ग्रामात्पूर्व । ग्रामा-
दपर । ग्रामादक्षिण । ग्रामादुत्तर । मासात्पूर्व । वाल्यात्पर । चैत्रादन्य ।
चैत्राद्वन्न । ग्रामादारात् । ग्रामाद्वहि । चैत्रादितर ॥ कस्मिन्नर्थ पृष्ठी ।
रुसोसामिति योगे अग्रधानेऽर्थे वर्तमानात् पृष्ठी भवति ॥ राश पुन ।
राश पुन्य । चैत्रम्य पुन । अपवादप्रतिनिर्मुक्तोऽस्य निपय ॥

३८७ स्तात्ता १।३।१६४। स्तात्प्रत्याहारगृहीतप्रत्ययान्तेर्युक्तात्
पृष्ठी भवति ॥ ग्रामस्य परस्तात् । ग्रामस्य दक्षिणत । ग्रामस्याधगत ।
ग्रामस्य पश्चात् । ग्रामस्य पुर । ग्रामस्य पुरस्तात् । ग्रामस्योपरि ।
ग्रामस्योपरिष्ठात् ॥

६८८ करणे ज्ञोऽज्ञाने ।१।३।१६५। अनानार्थस्य ज्ञानादे
करणेऽथ वर्तमानान् गृही भवन्ति ॥ धर्मस्य जानीते धर्मग वर्तत इत्यर्थे ॥

३८९ कृत्यामुक्तस्पाणुलक्षणग्रात्तर्गव्यपैत्यदृगेन क-
र्मकर्त्रो. ॥१॥३॥१६६॥ दृष्टस्य कामुक्तव्यस्य च कर्मणि र्त्नरि
चाप्रदानेऽप्ये वर्तमानान् पृष्टी गति न पुणादे ॥ धर्मस्य प्रणेना

१ अर्थ प्रतीति शक्ति तादात्म्यस्येति ॥ स्थानी । मन्त्राणां ध्येय इति नियमः । एतन्मन्त्रस्य ध्येयमन्तरात् ॥

२. नि. दृष्टं साद दिवापरा । दिशि या वाक्सावेष्टा साद सादी रिता
 यतः । अनु यतमा ततः ॥ ना दिशा वाक्सावेष्टा दृष्टव्य सादस्य देश यावन्ति वृत्त
 रतः ॥ दिवापरा इत देगाद्यन्वितावति अवर्तते अमोघवृत्तः । अस्मिन् वास्ये
 दिवापरादस्येष्टा अथ दृष्टव्य च वाक्सावेष्टा तपोपथसमीपतः । दिशा दृष्टा इति कुतो
 विज्ञेयः । दिवापरा इति वाक्सावेष्टादीनाम् । दिवापरायेष्टा दृष्टा । प्रत्यक्षदृष्टव्य
 इति । अस्मात्परादिभिः विज्ञेयवशात् । अन्वाद्य इति रिता दृष्टव्य इति
 रिता इति दृष्टव्य उपरि उक्तव्येष्टा दृष्टव्येष्टा दृष्टव्येष्टा दृष्टव्येष्टा दृष्टव्येष्टा

भूमृता भेत्ता । भगवतो देवना । गुरोरासिका । वियाया कामुरु ॥ न
वुणादेरिति किं । वुण् एषानाहारको व्रजति धर्मं कुर्वन् । चादारभ्य आ
उकण कण् । धर्मं कृतो देवदत्तेन । धर्मं कृतवान् देवदत्त । धर्मं
यजमान । तर्कमर्थाय । धर्मं वदिता । धर्ममभिलाषुक ॥ सार्थं सुरु
धर्मो भजता । सुनान शास्त्र भवता । अव्यय धर्मं ज्ञात्वा । धर्मं कर्तुं ॥
एव्यन्ति ग्रामहमी ॥ ऋणेन शत धारी ॥

३९० क्तस्य सदाधारे । १।३।१६७। वर्तमाने आधारेऽपि विहितो
य क्त तदन्तस्य कर्मणि कर्तरि च वर्तमानात् पष्ठी भवति ॥ राज्ञा
मत । सक्तूना पीन । गुरुणामासित ॥ कस्मिन्नत्ये सप्तमी ॥

६९१ क्तेनो ड्योस्सुप् । १।३।१७१। क्तेनन्तस्य कर्मण्यप्रधाने
वर्तमानात् ड्योस्सुपो भवन्ति ॥ धर्मं कृती । प्रवचनेऽधीती ॥

३९२ हेतौ कर्मणा । १।३।१७२। कर्मणा युक्ते हेतौ वर्तमानात्
सप्तमी भवति ॥ मोक्षे धर्ममाराधयति । जाने प्रवचनमधीति ॥

चर्मणि द्वीपिन हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् ।

वालेषु चमरी हन्ति सीप्ति पुष्क(सीम) लसे हत ॥

३९३ स्वेशेऽधिना । १।३।१७४। अधिना युक्तान् स्वे ईधरे च
वर्तमानात् सप्तमी भवति ॥ अधिमगधेषु श्रेणिक अधिश्रेणिके मगधा ।
आधारे इति अप्रधाने अधिकरणे वर्तमानात् सप्तमी भवति । धमे जास्ते ।
गृहे शेते स्थाल्या पचत्योदन ॥

३९४ सुजैत्यै काले वा । १।३।१७७। सुजैत्यैर्युक्ते काले आधारे

१ क्तप्रत्ययाऽताद्विहित इन् क्तेन तस्य । य इन्प्रत्य क्ताऽतद्विहितस्तदन्तस्य ॥

२ हेताविति किं देवदत्तस्य कट करोति । कर्मणति किं अग्नेन वसति । विद्यया
वसति । तृतीयाऽपवादा योग । सीमल्को नाम वृषत् । अत्र निमित्तस्य क्रिया प्रति
विषयभावविषयाया आधार इत्येव सिद्धे हेतुविनशाया तृतीया प्राप्तातीति तद्वाचको योग

३ सुजप्रत्ययस्याया येषां ते सुजयास्तैर्युक्ते इत्यर्थः । बहुमाहिरयमिति बहुवचनान्
विराजते तत्र बहुत्वापत्ते । एतदधमव बहुवचनम् । सुजयारति किं अह्नि भुङ्क्त
बहुमीक्षिध्रयण किं अप्रयोगे गम्यमानेऽर्थे भागूत् । माते पञ्चदृत्यो भुङ्क्त । मागस्य
पञ्चदृत्यो भुङ्क्त ॥

वर्तमानात् सप्तमी वा भवति । द्विरदि मुद्के । द्विरद्वो मुद्के ॥

३९५ स्वांमी-धराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभृत्प्रसूतैश्च । १।३।१७९। स्वाम्यादिभिर्गुक्तात् सप्तमी वा भवति ॥ पक्षे पष्ठी । गोपु स्वामी । गोप्यीश्वर गोप्यधिपति । गोपु दायाद । गोपु साक्षी । गोपु प्रतिभृ । गोपु प्रसूत । गवा स्वामीत्यादि ॥

३९६ यद्वाचो भावलक्षणम् । १।३।१८०। भाव क्रिया यस्य भावो भावान्तरस्य लक्षण शेषक भवति तस्मिन्नर्थे वर्तमानात् सप्तमी भवति ॥ गोपु दुष्मानासु गत । दुष्मास्वागत ॥

३९७ पष्ठी चानादरे । १।३।१८१। यस्य भावो भावान्तरस्य लक्षण तस्मात् सप्तमी पष्ठी च भवतोऽनादरे गम्यमाने ॥ रदति लोके प्राजाजीत् । रदतो लोकेत्य प्राजाजीत् ॥

३९८ कारकमध्यध्वकाले पञ्चमी च । १।३।१८६। द्वयो कारकयोर्मध्ये अध्वनि काले च वर्तमानात् सप्तमी पञ्चमी च भवत ॥ वाणोऽय नोशे लक्ष्य विध्यति । वाणोऽय क्रोशालक्ष्य विध्यति । मुनिरय ग्रहे भोक्ता मुनिरय ग्रहाद् भोक्ता ॥

१ दायमादत्ते इति दायाद । अथवा दायति भुङ्क्ते इति दायाद । चकारेण वाऽनुवृण्यते । स्वामीधराधिपतिरिति पयायग्रहणात् पयायान्तरयोगे न भवति । आदी पष्ठा सिध्वेव सप्तमी तु नास्ति क्रियाप्रतीत्यभावादनधिकरणत्वादिति पक्षे सप्तम्यर्थं वचनम् ॥

२ शापक प्रसिध्द लक्षण अप्रसिध्द लक्ष्य लक्ष्यति । अत्र गत दौर्देन भावेन कालत प्रसिध्देन अप्रसिध्द देवदत्तादेर्गमन लक्ष्यत ॥

३ चकार सप्तमीसमुच्चयाय । अस्ति चकारे षष्ठ्या सप्तम्यपवादकतया चाधेत ॥ मण्डूस्फुल्ला यद्वाचो भावलक्षणमित्यनुवर्तते । क्रोशति चधुरमै क्रोशतो चधुवगस्य प्राजाजीत् ॥ क्रोशतोऽनादृत्य प्राजाजीदित्यय ॥

४ क्रियानिर्वतक कारक । कारक च कारक च कारके तयोर्मध्य कारकमध्य तस्मिन् द्वयो कारकयोर्मध्ये चोऽध्वा कालस्य तस्मिन्वर्तमानादित्यर्थः । चकार पञ्चमीसप्तम्यो समुच्चयाय । इह कर्तृकर्मणो कर्माधिकरणयो कर्मापादानयोर्मध्येऽध्वा कायेत्यादि । मुनिरय ग्रहे भाकेत्यत्र भुक्तिभियाकर्तृकत्वयोर्मध्ये ग्रह काल । सम्प्रदानमपादान करणाधिकरण तथा ॥ भाव कर्म न कर्ता च सप्तधा विद्धि कारकम् ॥

३९९ चेष्टागत्याप्येऽनाक्रान्ते द्वितीयाचतुर्थी ॥१॥३॥
१८७। चेष्टारूपाया गतेराप्ये कर्मणि वर्तमानात् द्वितीयाचतुर्थी भवत
नाक्रान्ते ॥ ग्राम गच्छति ग्रामाय गच्छति । अनाक्रान्त इति किं' स्त्रिय
गच्छति आक्रम्य मुङ्ग इत्यर्थ । चेष्टागत्याप्य इति किं' । ग्राम
मनसा प्रपद्यते ॥

४०० तुल्यात्थैस्तृतीया ॥१॥३॥१८८। तुल्यात्थैर्युक्तास्तृतीया
भवति ॥ मात्रा तुल्य । पित्रा समान ॥

४०१ पंष्टी ॥१॥३॥१८९। तुल्यात्थैर्युक्तात् पष्ठी भवति ॥ मातुस्तुल्य ।
पितुस्तमान ॥

४०२ द्वितीया चैनेनानञ्चेः ॥१॥३॥१९०। एनप्रत्ययान्तेन
युक्तात् द्वितीया पष्ठी वा भवत नाञ्चे ॥ ग्राम पूवेण । ग्रामस्य पूवेण ।
अनञ्चेरिति किं' ग्रामग्रामात् ॥

४०३ पञ्चमी चर्त्ते ॥१॥३॥१९१। ऋतेयुक्तात् द्वितीयापञ्चम्यो
भवत ॥ ऋते धर्म उतस्तुल्यम् । ऋते धर्माद्वा ॥

४०४ पृथग्राना तृतीया च ॥१॥३॥१९२। पृथग्रानायुक्तात् तृतीया-

१ चतुर्थी वे-युक्त्वा पक्षे कर्मणि द्वितीया सिद्धति विज्ञाने कृति कर्मणि द्वितीयाप्राप्ती
इत्यामुकेलादेना पष्ठी द्वितीयापवादत्वात् । द्वितीयाग्रहणे तु द्वितीयाग्रहणस्यान्यथाऽनर्थ
धयात् परत्वाच्च पष्ठी बाधित्वा द्वितीयेव स्यात् इति पष्ठीबाधनार्थे द्वितीयाग्रहणम् ॥ पुन
द्वितीयाग्रहणात् द्वितीया पष्ठी बाधते । इह चतुर्थी कथं पष्ठा बाधते? इति चेत् कता
कटस्यचन्द्र पष्ठी बाधनात् ग्रामाय गच्छतीत्यत्र चतुर्थी च ॥ ग्रामाय गच्छतीत्यत्र
प्राप्ती परत्वाच्चतुर्थी पष्ठी बाधत । चतुर्थ्या विकल्प इति पष्ठीबाधनाथ । तेन ग्राम
गता ग्रामाय गता एव संबन्ध इत्ययम् । यथाग्रहा किं मनसा पाटलपुत्र गच्छति ।
आय इति किं? ग्रामादागच्छति । गतिग्रहणं हि? ओम्न पचति ॥

२ तुल्यशब्द उपमेयवाची तस्यार्था येषां ते तुल्याधारस्तैः । अर्थग्रहा परमायाधम् ।
उपमाऽस्ति वृष्णस्य उपमा नास्ति वृष्णस्यैवप्रोपमाशब्दो न तुल्याध इति न भवति ॥
उपमा तुला इव वा यथा तथा न तुल्याया । तेन शुद्धा सम सङ्कट इत्यादी इत्ययम् ॥

३ तृतीयामधिकस्य पष्ठीविधानं सप्तमीबाधनार्थं । तेन तत्रां तुल्य स्वामी । गानि-
स्तुल्य म्याम इत्यत्र स्वामीभवेति गमनी तस्यात् । योगवैभाग उपराध ।

पञ्चम्यौ भवत ॥ पृथग् देवदत्तेन देवदत्ताद्वा । ताना देवदत्तेन देवदत्ताद्वा ॥

४०५ विनेमास्तिस्व ॥ ११३॥१९३॥ विनायुक्तात् दमा भ्रातरो
चास्तिस्वो विभक्तयो द्वितीयातृतीयापञ्चम्यो भवन्ति ॥ विना धर्म । विना
धर्मेण । विना धर्माद्वा नुतस्सुख ॥

४०६ ससमी चासत्त्वारादर्थ्यात् ॥ ११३॥१९४॥ अद्रव्यवा
चिनो दूरान्तिकार्थात् द्वितीयातृतीयापञ्चम्यमिषम्यो भवन्ति ॥ ग्रामस्य दूर
दूरेण दूरात् दूरे वा गच्छति । ग्रामस्य समीप समीपेन समीपात् समीपे
वा गच्छति ॥

४०७ हेतौ हेत्वर्थं सर्वाः प्रायः ॥ ११३॥१९५॥ हेत्वर्थयुक्ते
हेतौ वर्तमानात् प्रायेण सर्वा विभक्तयो भवन्ति ॥ धर्मेण हेतुना । धर्माय
हेतवे । धर्माद्धेतो । धर्मस्य हेतो । धर्मे हेतौ वर्तते ॥ एव किं निमित्त ।
किं कारण इत्यादि ॥

॥ इति कारकसंग्रहः ॥

॥ अथ समाससंग्रहोऽभिधीयते ॥

परस्परपक्षेणा पूर्वात्तरपदानां सुबन्तानां कथञ्चिदेकपक्ष्य समास । स
न पोढा । बहुव्रीहिरव्ययीभावस्तत्पुरुष कर्मधारयो द्विगुर्द्वन्द्वश्चेति । तत्र
बहुव्रीहिलिङ्गा । उत्तरपदार्थप्रधान उभयपदार्थप्रधान अन्यपदार्थप्रधान
श्चेति । तत्र उत्तरपदार्थप्रधानो यथा । द्वि दशन् इति स्थिते द्वि शब्दा
दौद् दशन्शब्दाज्जम् द्वौ वारो दशेति विगृह्य । “सुप्सुपा समासो बहुल
॥ १११॥११॥” इत्यधिकृत्य ॥

१ समान संक्षेपण । परस्परपक्षयोः पूर्वात्तरपदयोरेकत्वेन यस्मिन् समास ॥

२ सुबन्त सुबन्तेन सह बहुल समस्यते तत्समस्य स्यात्संग्रह्य भवति ॥ बहुलमिति
प्रयोगानुसरणार्थम् । बहुलग्रहणात् कथितुम् सुपा । असुप् सुपा । सुप् असुपा । असु-
प्यसुपाऽपि समस्यते । तस्यां राजपुरुष । मात्यर्कं नभ । अत्र यचत्तम् । अर्थात्
पिवत् । मात्यर्काऽस्मिन्निति एवार्थं चेति संग्रह्य । मात्यकमिति समासेऽस्ति विशेषः ।
अन्यपदार्थप्रधाना यथा न सुत्पत्तिरिति । अनुस्यवत्तदिति तिङ्गन्तम् । अधिकाराया
‘१११॥११॥’ इति यावत् ॥

४०८ सुज्वात्थे सह्या सह्यया सह्येये षट्प्रीहि
॥११२॥ चार सुजत्थे विकल्पस्सशयो वा वात्थे । चाराद्यत्थेषु वर्तमान
सह्यावाचि सुवन्त सह्येये वर्तमानेन सह्यावाचिना सुवन्तेन समस्य-
ते स समासो बहुव्रीहि ॥

४०९ प्रत्ययस्य च सुपः श्रुक् ॥१२१॥ समासस्य प्रत्ययस्य
च निमित्तस्य सुपः श्रुक् भवति ॥

४१० सूक्तं पूर्वं ॥१११०८॥ समासविधौ प्रथमानिर्दिष्ट पद पूर्वं
प्रयोज्यम् इति ॥ द्विशब्दस्य पूर्वनिपातः । " बहुव्रीहे काष्ठे ॥११॥
१८६॥ " इत्यधिकृत्य ॥

४११ प्रमाणीसह्याङ्गः ॥१११८९॥ प्रमाणीशब्दान्तात्सह्या-
वाचिशब्दान्ताच्च बहुव्रीहेर्द्व्ययस्य भवति ॥ ड इत् । अन्त्याजादिलुगर्थः
बहुव्रीहेराश्रयलिङ्गत्वात्तिलिङ्ग्या रूपं नेयम् । अन्य बहुत्ववाचित्वाज्जसा
दयः । द्विदशा पुमासः । द्विदशा स्त्रियः । द्विदशानि यस्माणि । एवं
त्रिदशचतुर्दशादयः ॥ उभयपदार्थप्रधानो यथा । द्वि लि इति स्थिते ।
द्विशब्दादौ त्रिशब्दाज्जस् । द्वौ वा त्रयो वेति निगृह्य । सुज्येति
समासः । सुपः श्रुक् ॥

४१२ सङ्ख्याङ्गः समासे ॥१११९२॥ समासे अस्या सङ्-
ख्या महत्या सङ्ख्याया पूर्वं निपतति इति ॥ द्विशब्दस्य पूर्वनिपातः ।

१ उपगु असु इति स्थिते तद्विप्रत्ययान्तावयवस्य सुपः श्रुक् । पुत्रमिच्छत्यात्मन
पुनर्वाच्यतीति धातुप्रत्ययातावयवस्यापि । समासस्य हि आरम्भरूपाय पदमिति ज्ञेया
करणानां प्रसिद्धिः । समासप्रत्ययातान्तोत्पन्नस्य सुपः श्रुक् न भवति । अध्ययभावात्
स्येत्सारम्भात् प्रत्ययस्येति सुपोऽयं प्रत्ययः परिपृश्यते । चकार समासाय । अस्य
योगस्याव्ययस्येत्सारात्त्वाद् इह पृथगारम्भः श्रुच्च प्रतिषेधः प्राप्त्यन्तरानुमानबाधनाय ।
अयना विपासर्वविषयः प्राप्त्यन्तरमनुमीयेत ॥

२ अङ्गुल्यन्ताद्बहुव्रीहे काष्ठे वर्तमानान्तरं समासान्तो भवति ॥ द्वे अङ्गुली यस्य
सदृशङ्गुलं त्र्यङ्गुलमित्यादि । घातना कष्टघना वा विजृम्भणं काष्ठमुच्यते । दीर्घाङ्गु-
ली तीक्ष्णाङ्गुली शक्तिः । काष्ठ इति द्विः पञ्चाङ्गुलिर्हस्तः ॥

प्रमाणीति ड इत्यादि । द्विसा पुरषा । द्विसा स्त्रिय । द्विसाणि वस्त्राणि ।
एव पद्यपा पदस्त्रा सताष्टा अष्टनवा नन्दशा दशैकादशा इत्यादयः ॥
अन्यपदार्थप्रधानो यथा । उप विंशति इति स्थिते । उभाभ्यां सु । उप
समीप गता विंशतिर्येषामिति विगृह्य ॥

४१३ अच्ययम् । १२।१।४। अच्यय भुवत् सङ्ख्यावाचिना भुवन्ते
न मह नमम्यते द्वितीयाद्यन्यान्यपदार्थेऽभिधेये स च समानो बहुरीहि ॥
शेष प्राग्वत् । प्रमाणीति टस्य ॥

४१४ इजाद्यायात्तद्धित । १२।१।४२। इङ्गुद्ध इत्यत आरभ्य
आ आयप्रत्ययान्ताद्धित प्रत्ययसद्धितसो भवति इति । तद्धितसज्ञा
याम् ॥

४१५ विंशतेस्तेडिति । १२।३।७३। विंशतेस्तेर्लुभभवति डिति
तद्धिते परे ॥ पुनरेरिति लुक् । उपविद्या । एवमुपनिषादयः ॥ प्राप्त
उदक । ऊढ रथ । उपहृत बलि । उद्धृत ओदन । आयत बाहु । बहु
वृक्ष । उच्चैस् मुख इति स्थिते । प्राप्तादिभ्यः सु आयतबाहुभ्यामो बहुवृ
क्षाभ्यां जम् । प्राप्तमुदक यम् । ऊढो रथो येन । उपहृतो बलिर्यस्मै ।
उद्धृत ओदनो यस्मात् । आयतौ बाहू यस्य । बहवो वृक्षा यस्मिन् । उच्चै-
र्मुख यम्येति क्रमेण विगृह्य ॥

। ४१६ एकार्थं च । १२।१।५। एकार्थं समानाधिकरणमव्यय च

१ एव समानोऽर्थो द्वयमधिकरण यस्य तत् एकार्थं सल्लिख्यत्याविभक्त्ययम् ।
एकाध इति किं पञ्चमिश्रकमस्य बहुनाधिकारात् अग्नौ सार्धं सत्रा साक पुत्रोऽस्येत्यत्र
न भवति । क्वचिदयत्रापि भवति क्वे इत या स वृत्तर । क्वचिदित्य प्रपत्तिरिति
पणानि प्रपणं उद्गृह्येव मुख यस्य न उद्गृह्य । पितृस्थान इत्यादौ उद्गृह्येव उद्गृह्य
तुल्यं वतत इत्येकाधत्वम् । भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामेकाधप्रवृत्ति सामानाधिकर-
ण्यम् । प्राप्तमित्यादिना समानाधिकरण । यमित्यादि द्वितीयान्तमव्ययम् ।
प्राप्त इत्यादिरव्ययम् । प्रतुरविवक्षप्रदर्शनार्थं चतुर्वच्यते । अन्यथा यदनेका-
र्थेऽपि भवति रिमेकाधप्रवृत्तेति ॥

सुबन्त सुबन्तेन सह समस्यते द्वितीयाद्यन्तान्यपदात्थेऽभिधेये स च समासो बहुव्रीहिः ॥ सुप्र० २० ॥

४१७ विशेषणसर्वादिसङ्ख्य बहुव्रीहौ ॥ १२११११०॥
विशेषण सर्वादि सङ्ख्यावाचि च सुबन्त बहुव्रीहौ पूर्ण प्रयोज्य ॥ भेदक विशेषण भेद्य विशेष्य । प्राप्तोदको ग्राम । ऊढरथोऽनङ्गान् । उपहतमलिर्यक्ष । उद्भूतौदन शराव । आयतबाहु पुमान् । बहुवृक्षो ग्राम । उच्चेर्मुखश्चेत् । सुप्रजाभ्यां सु शोभना प्रजा अस्येति विगृह्य समासे ॥

४१८ अल्पजायाः ॥ १२१११९७॥ नञ् दुस् इत्येतेभ्य परो य प्रजाशब्द तदन्ताद्बहुव्रीहेरस्वा भवति ॥ परिति लृक् । सुप्रजा सुप्रजसौ सुप्रजस इत्यादि । पक्षे न्यगोपत इति ह्रस्व सुप्रज । एव दु प्रजसअ-प्रजसशब्दौ ॥ अल्पा मेधा अस्येति विगृह्य । समासे ॥

४१९ अल्पाच्च मेधाया ॥ १२१११९८॥ नञ् दुस् इत्येतेभ्य अल्पशब्दाच्च परो यो मेधाशब्द तदन्ताद्बहुव्रीहेरस् भवति ॥ अल्पमेधा अल्पमेधसौ अल्पमेधस इत्यादि ॥ एवममेधसदुर्मेधससुमेधसशब्दा ॥ तुल्या जातिर्येषामिति विगृह्य समासे ॥

४२० जातिश्छस्सामान्यवति ॥ १२११२०२॥ जातिशब्दाद्बहुव्रीहेरिदं प्रत्ययो भवति सामान्यवत्यर्थे ॥ छ ईच् । तुल्यजातीया । एव

१ मन्दाच्च मेधाया अस् भवतीत्येके मन्दमेधस इति । तथाच प्रयोगः । यस्तद्देवास्ति चेदत्र त्रिषम मन्दमेधसाम् । इति नागकुमारकाव्ये ॥ यक्षोधरकाव्यादावप्येवमेवोक्तम् ॥ मानिष्ठ्येकार्थति गुम्भाव ॥

२ दुजात सूतपुत्रस्यैवत्यत्र यो जातिशब्दो जन्मपथाय स । न सामान्यवान् । सामान्यवतीति सामान्यमानसम्बन्धित्यपदार्थे समासे वाच्य इत्युच्यते । न तु विधायमानसामान्यसम्बन्धिनिति । तत्र सामान्य विधीयमान वाऽस्तु प्रतिविध्यमान वाऽस्तु रावया तत्सम्बन्धिन्यन्यपदार्थं च्छ । अजातीय सजातीय इत्यादि ॥ सामान्यवतीति किं बहुजातिग्राम । अत्र ग्रामो न सामान्यवान् किं तर्हि तदधिष्ठिता पुरुषा । सामान्यप्रदण किं दुजाते सूतपुत्रस्य । अत्र जातिशब्दो जन्मपथाय । जानीयश्चरम्य धर्मादिदु पठितत्वात् यन्नातीय तनातीय इति सिध्यति ॥

प्रमाणीति ङ इत्यादि । द्वित्रा पुरुषा । द्वित्रा स्त्रिय । द्वित्राणि वस्त्राणि ।
एव पञ्चपा षट्सप्ता सप्ताष्टा अष्टनरा नवदशा दशैकादशा इत्यादयः ॥
अन्यपदार्थप्रधानो यथा । उप विंशति इति स्थिते । उमाभ्या सु । उप
समीप गता विंशतिर्येषामिति विगृह्य ॥

४१३ अव्ययम् । १।१।४। अव्यय सुप्त सहस्रव्यावाचिना मुबन्ते
न सह समस्यते द्वितीयाद्यन्यान्यपदात्थेऽभिधेये स च समासो बहुव्रीहिः ॥
शेष प्राग्वत् । प्रमाणीति ङस्य ॥

४१४ ङजाद्यायास्तद्धित । १।१।४२। इज्युद्ध इत्यत आरभ्य
आ आयप्रत्ययान्ताद्विहित प्रत्ययस्तद्धितमज्ञो भवति इति । तद्धितसना
याम् ॥

४१५ विंशतेस्तेर्ङिति । १।१।४३। विंशतेस्तेर्ङुभवति ङिति
तद्धिते परे ॥ पुनरेरिति लुक् । उपविंशा । एवमुपत्रिंशादयः ॥ प्राप्ता
उदक । ऊढ रथ । उपहृत बलि । उद्धृत ओदन । आयत बाहु । बहु
वृक्ष । उच्चैस् मुख इति स्थिते । प्राप्तादिभ्यः सु आयतबाहुभ्यामौ बहुवृ
क्षाभ्या जस् । प्राप्तामुदक यम् । ऊढो रथो येन । उपहतो बलिर्यस्मै ।
उद्धृत ओदनो यस्मात् । आयतौ बाहू यस्य । बहवो वृक्षा यस्मिन् । उच्चै
र्मुख यस्येति ऋणेन विगृह्य ॥

४१६ एकार्थं च । १।१।५। एकार्थं समानाधिकरणमव्ययं च

१ ऋ. समानोऽर्थो द्वयमधिकरण यस्य तत् एकार्थं सल्लिख्यतयाविमर्शयधम् ।
एवाय इति किं? पञ्चमिभूकमस्य बहुलाधिकारान् अस्त्यर्थे सत्ता साक पुत्रोऽन्वयवध
न भवति । क्वचिदयत्रापि भवति परे कृत येन स कृतकर । क्वचिन्नित्य प्रपत्तिरिति
पणानि प्रपण उच्यन्ते मुख यस्य स उष्ट्रमुख । भित्तस्यान इत्यादौ उप्रादिपद उष्ट्रमुख
मुल्ये चतेत इत्येकाधत्वम् । भिन्नप्रकृतिनिमित्तानां शब्दानामेकाधप्रकृते समानाधिकर
णम् । प्राप्तादिभ्यामुदकमित्यादिना समानाधिकरणं । यमित्यादि द्वितीयात्तमन्वयपदम् ।
प्राप्त इत्यादिरन्वयपदाय । प्रचुरविषयप्रदानायमस्यार्थं च युज्यते । अथवा यद्यनेका
धस्य भवति विमर्शयधनेति ॥

हस्यो भवति नाशिसमासस्य ईयसन्तस्य च बहुव्रीहे ॥ आसन्न । चित्त-
गुर्देवदत्त । रूपवती भार्याऽभ्येति विगृह्य । प्राग्वत्समासादि । पुत्रद्वारो
हृत्स्यध । रूपवद्भार्य । एव दिव्यवाणि । प्रियनारिरित्यादय ॥ बहुच
प्रेयस्यो यस्येति विगृह्य पूर्ववत्समासादि । अनशीवोबहुव्रीहेरिति निषे-
धान्न हस्य ॥

४२७ ईयसः । १२।१।१३०। ईयमन्तात् कच् न भवति ॥ बहुप्रेयसी
पुमान् ॥ शोभनो गन्धोऽस्येति विगृह्य प्राग्वत्समासादि ॥

४२८ मृत्पूतिसुरभेर्गन्धाविद्रुणे । १२।१।२०४। स्वादिभ्यः परो
यो गन्धशब्दः तदन्ताद्बहुव्रीहेरिद्वयति गुणे वाच्ये ॥ तद्वत् । परित्यक्तो
हृत् । सुगन्धि । एवमुद्रन्धि । पूतिगन्धि । सुरभिगन्धि ॥

४२९ घाऽल्पे । १२।१।२०५। अल्पेऽस्थे गन्धशब्दान्ताद्बहुव्रीहे
रिद्धा ॥ वृतस्य गन्धोऽल्पो यस्मिन्निति मृतगन्धि वृतगन्ध ओदन ॥

४३० चोर्षमानात् । १२।१।२०६। उपमाने गन्धशब्दान्ताद्बहुव्री-
हेरिद्धा भवति ॥ पद्मस्येव गन्धो यस्य पद्मगन्धि पद्मगन्ध ॥ द्वौ
पादावभ्येति विगृह्य समास ॥

४३१ सुसङ्ख्याचाहस्त्यादेः पादस्य लुक् । १२।१।२०७। सो
सङ्ख्यावाचिन उपमानाच्च परो य पादशब्दः तदन्तस्य बहुव्रीहेर्लुग्भवति
न हस्त्यादेः । द्विपाद् । एव सुपाद्चतु पाद्व्याघ्रपादादय । न हस्त्या-
देरिति किं हस्तिपाद । प्रिया जायाऽस्येति विगृह्य समासादि ॥

४३२ जायाया जानिः । १२।१।२१६। बहुव्रीहेरन्तस्य जाया-
शब्दस्य जानिर्भवति ॥ प्रियजानि ॥

४३३ चाऽन्यार्थे । १२।२।११३। अन्यार्थे बहुव्रीहौ सहस्य सो

१ मृत्पूतिसुरभेरेति किं तावन्वो हिङ्गु । उपगन्धा वचा । शोभनगन्धा
कुष्ठतगरादय । समासस्यान्त इत्यधिकार आ पादपरिसमाप्तेरेति चित्तामणी ॥

२ पुनवाग्रहणमुत्तरत्र वा इत्यधिकारनिवृत्त्ययम् ॥

सजाताय । विजातीय । यज्जानीय । तज्जानीयादय ॥ मुधर्मागोशब्दाभ्या
मु शोभनो धर्मोऽप्येति निगूढ प्राम्दत्तमाम ॥

४२१ धर्मादन् द्विपदात् ॥ १२१११०९ ॥ धर्मशब्दान्नाद्विपदवद्
गोहेरन् भवति ॥

४२० न वृत्त्यन्तः ॥ ११११६५ ॥ समामान्त पर पदमन न मरति ॥

४२३ ए ॥ १२११७४ ॥ अपदात्तेऽवगणेरण्योर्नु भवति तद्धिते परे ॥
पुनन्तत स्यादय । मुधर्मा मुधर्माणौ मुधमाण इत्यादि । एनर् अनन्त
धर्मनिरयादय । द्विपदादिति किं कृतसप्तधर्म ॥ समानो धर्मोऽप्येति
बहुव्रीहौ ॥

४२४ स समानस्य धर्मादियु च ॥ १२१११०९ ॥ समासे
समानशब्दस्य सो भवति धर्मादियु दगादियु च परेषु ॥ मयमा ।
सपक्ष । सदेश इत्यादि ॥ चित्तागोशब्दाभ्या अम् चित्ता गावोऽप्येति
निगूढ पूर्ववत्समासादि ॥

४२५ मानिस्त्व्येकार्थयो स्त्वन्यतोऽनूः ॥ १२११४१ ॥ अन्यतो
विशेष्यवशात् त्रिया वर्तमान शब्द समामे पुनद्वयमि मानिशब्दे मीति
त्रैकात्ये विशेष्ये च परे । नोदन् ॥ पुनत्वागडभार ॥

४२६ न्यंगोप्यतोऽनशीयोवहुव्रीहेर्हस्य ॥ १२१११२३ ॥
न्यङ्प्रधान गो गोशब्द यश्च प्यत् स्त्रीप्रत्ययस्तदन्तस्य समानस्य

१ द्विपदपदुर्गहिरित्युक्त बाहुपदवहुव्रीहिरप्यस्तीति चित्तायने तस्य १ भवतीत्यर्थः ।
तत्रोदाहरण यथा परम स्त्री धर्मा यस्य स परमस्वधर्मः । कृत एवो धर्मो येन स
कृतस्वधर्मः ॥ धर्मादिति किं सम्प्रकाशः ॥

२ अप्यञ्चतीति 'यक्' । गच्छन्तीति गौ । एतत्प्रत्याहारगङ्गीतप्रत्यय च्यन् । राय
एव गोप्यत् । 'यक्' तत् गोप्यच्च न्यंगोप्यन् तस्य न्यंगोप्यत । इत्यागसी बहुव
द्विष इयावहुव्रीहिः । अशी चासी इयोवहुव्रीहिश्चासीयोऽनुव्रीहि न विद्यते अशीयावहुव्री
हिर्हस्य सप्तन्यायोवहुव्रीहि तस्य । 'यङ्'प्रहणं किं सुगा । एवप्रहणं किं अतितामि ।
अनिलस्मी । अतिथी । अतिभू ॥ अनशीयोवहुव्रीहेरिति किं अर्थः ।
तुयमि न ॥

एतेभ्यो यथायोगे स्वादय । अकलङ्कस्य शब्दप्रथा । क्षतस्य सम्पत् । मद्राणां समृद्धिः । यवनानाम् ऋष्यभावः । जनानामभावः । वातस्य अत्ययः । कम्बलस्यायमकालः । स्त्रीषु अधिकृत्य । रथस्य पश्चात् । चक्रेण सह । रूपस्य योग्यम् । अर्थमर्थं प्रति । ज्येष्ठानामनतिवृत्त्या । शीलस्य सदृशः । सरलः तृणः । कुम्भस्य समीपः । पद्मीवनिर्कायस्यान्तः कृत्वा इति विगृह्य ॥

४५२ शब्दप्रथासम्पत्समृद्धिवृद्धयर्थाभावाद्ययासम्प्र-
तिसुष्पश्चाद्युगपद्यथासदृक्साकल्यान्तेऽव्ययम् । २।१।१८।
शब्दप्रथादिष्वर्थेषु वर्तमानमव्ययं सुखन्तं सुखन्तेन सह समन्यते स च समाप्तोऽव्ययीभावः ॥ शेषः प्राग्वत् । शब्दस्य प्रथा नामाख्यातिः तत्र इत्यङ्गलङ् । सम्पदन्यूनत्वं तत्र ॥

४५३ सहस्यकालेऽव्ययीभावे । २।२।१११। अव्ययीभावे सहशब्दस्य सो भवति न काले गम्यमाने ॥ संक्षत्रम् । ऋद्धेरधिक्यं समृद्धिः तत्र सुमद्रम् । ऋद्धेरभागे वृद्धिः तत्र दुर्यवनम् । अर्थस्यासत्त्वम् अर्थाभारः तत्र निर्जनम् । अत्ययोऽतिक्रमः तत्र निरातः । भोगादेरवर्तमानत्वमसम्प्रति तत्रातिकम्बलः । कर्मादयः सुवर्त्या तत्राधिक्षिः । हृत्वादि ॥ पश्चात्पृष्ठं तत्रानुरथः । सहभारो यौगपद्य तत्र सहस्यः स सचक्रः । योग्यता वीप्सा पदार्थानतिवृत्तिः यथाऽर्थः । तत्र क्रमेण अनुरूपः । प्रचर्त्यम् । अनुज्येष्ठः ॥ सादृश्ये सदृक् सशीलः सहस्यः स । सारूप्यमनुरयवः तत्र सतृणः सहस्यः समानः । अन्तः समीपमवसानं च तत्र उपकुम्भः । सपद्मी । वनिफायः सहस्यः स ॥

४५४ जरायां दृश्यः । २।१।१५२। जराशब्दान्तादव्ययीभावाद्व्यति-
डसादेशश्च ॥ ङ इत् । जरायास्समीपमुपजरमम् इत्यादि ॥

ब्दात् ढस् पारशब्दात्सु गङ्गाया पारमिति विगृह्य ॥

४४६ पारे मध्येऽन्तः पष्ठया ।२।१।१०। पारे मध्ये अन्तर इत्ये
तानि सुगन्तानि पष्ठयन्तेन सह समस्यन्ते पूर्वपदार्थे वाच्ये ॥ शेष प्रावत् ।
निपातनादेत्य । हर्यादि । पारेगङ्गम् । एव समुद्रस्य मध्य मध्येसमुद्र ।
वधूनामन्तः अन्तर्वधु ॥ यावत् अमत्र इति स्थिते उमाभ्या जम् यावन्त्य
मन्त्राणीति विगृह्य ॥

४४७ यावदवधारणे ।२।१।१०। यावदित्येनत्सुगन्तः सुगन्तेन
सह समस्यते । अवधारणे सङ्ख्यानियमे धोये ॥ यावदमत्र भौनया
तियीन् ॥ आढ सु ससार इत्यतो ङसि आ ससारादिति विगृह्य ॥

४४८ बहिष्पर्यपाडच् ।२।१।११। बहिरादिसुबन्तः सुबन्तेन सह
समस्यते ॥ शेष प्रावत् । आससार । बहिर्ग्रामान् । बहिर्ग्राम । परिग्रामा
त् । परिग्राम । अपग्रामात् अपग्राम । प्राग्रामात् प्राग्राम ॥ अभि सु
मित्र अम् इति स्थिते मित्रमभिमुग्रामिति विगृह्य ॥

४४९ लक्षणेनाभिप्रत्याभिमुख्ये ।२।१।१२। अभि प्रति
इत्येते सुबन्ते लक्षणवाचिना सुगन्तेन सह समस्यते आभिमुख्ये धोत्ये ॥
अभिमित्र गच्छति । एव प्रत्यग्नि पतन्ति शलमा ॥ अनु सु विदेह षस्
इति स्थिते अनु विदेहान् आयते इति विगृह्य ॥

४५० दैर्घ्येऽनु ।२।१।१३। अन्विति सुगन्तः लक्षणवाचिना सुगन्तेन
सह समस्यते दैर्घ्ये गम्यमाने ॥ अनुविदेह सीना सीतोदा च ॥ अनु सु
मेर ङस् इति स्थिते मेरो समीप इति विगृह्य ॥

४५१ समीपे ।२।१।१४। समीपे वर्तमान अन्वित्येतत् सुबन्तः
समीपवाचिना सुगन्तेन सह समस्यते ॥ अनुमेरु कुरव ॥ इति अक्लङ्क ।
सह क्षत् । सु मद्र । दुम् यवन । निस् जन । नि वात् । अति कम्बल ।
अपि म्ही । अनु रथ । सह चक्र । अनु रूप । प्रति अर्थ । अनु ज्येष्ठ ।
सह शील । सह तृण । उप कुम्भ । सह षड्जीवनिवाय । इति स्थिते

एतेभ्यो यथायोग स्वादय । अकलङ्कस्य शब्दप्रथा । क्षतस्य सम्पत् ।
मद्राणा समृद्धि । यवनानाम् ऋद्धिमान् । जनानामभाव । वातस्य
अत्यय । कम्बलस्यायमकाल । स्त्रीषु अधिकृत्य । रयस्य पश्चात् । चक्रेण
सह । रूपस्य योग्यम् । अर्थमर्थं प्रति । ज्येष्ठानामनतिवृत्त्या । शीलम्य
सदृश । सकल तृण । कुम्भम्य समीप । यद्बन्धुविकायस्यान्त कृत्वा
इति विग्रह ॥

४५२ शब्दप्रथासम्पत्समृद्धिवृद्ध्यर्थाभावात्प्रथासम्प-
तिसुप्पश्चाद्युगपद्यथासद्वृत्ताकल्पान्तेऽव्ययम् । १२।१।१८।
शब्दप्रथादिष्वर्त्येषु वर्तमानमव्यय सुबन्त सुगन्तेन सह समम्यते स च
समासोऽव्ययीभावः ॥ शेषः प्राग्वत् । शब्दस्य प्रथा नामाख्यातिः तत्र
इत्यकलङ्कः । सम्पदन्यूनत्वं तत्र ॥

४५३ सहस्यकालेऽव्ययीभावे । २।२।१११। अव्ययीभावे
सहस्यस्य सौ भवति न काले गम्यमाने ॥ सैश्वर्यम् । ऋद्धेरविविधम्
समृद्धि तत्र सुमद्रम् । ऋद्धेरभावो नृद्धि तत्र दुर्यवनम् । अर्थभ्यामसत्त्व
अर्थभाव तत्र निर्जनम् । अत्ययोऽतिक्रम तत्र निवात । भोगादि-
मानस्यमसम्प्रति तत्रातिक्रम्यल । कर्मादय सुवर्था तत्राधिधि । दृष्ट-
पश्चात्पृष्ठ तत्रानुरथ । सहभावो योगपद्य तत्र सहस्य स सच-
वीप्सा पदार्थानतिवृत्ति यथाऽर्था । तत्र क्रमेण अनु-
अनुज्येष्ठ ॥ सादृश्ये सदृक् सदीर्घ सहस्य स । मा-
सतृण सहस्य समाव । अन्त समीपमवमान च तत्र-
वनिनाय सहस्य स ॥

४७४ जराया दध ॥ २१११७२ जरायास्तमीपमुपजरसन् दध ॥
हसादेगध ॥ इ इत् । जरायास्तमीपमुपजरसन् दध ॥

३ सञ्ज्ञानमय सपन क्षय क्षयरम सम्मतिरिति वा हिन्दुः । सञ्ज्ञानमय सपन क्षय क्षयरम सम्मतिरिति वा हिन्दुः । सञ्ज्ञानमय सपन क्षय क्षयरम सम्मतिरिति वा हिन्दुः ।

४५५ अन० । २।१।१५३। अनन्तादव्ययीभावादद्भवति ॥ नोऽपद
स्येत्यन्त्याजादिलुक् । आत्मन्यधिट्य वर्तमानम् अर्ध्यात्म । एवमुपरा
जमित्यादि ॥

४५६ नपुंसकाद्वा । २।१।१५४। नपुंसकलिङ्गादधन्तादव्ययीभावा
दद्वा भवति ॥ कर्म प्रति नियत प्रतिकर्म प्रतिकर्म ॥

४५७ गिरिनदीपौर्णमास्याग्रहायणीजयं. । २।१।१५५।
गिर्याधन्ताज्जयन्ताच्चाव्ययीभावादद्वा भवति ॥ गिरेस्सर्मापमुपगिरम् उपगिरि ।
एवमुपनदम् उपनदि । एवमुपपौर्णमासम् उपपौर्णमासि । उपाग्रहायणम्
उपाग्रहायणि । उपभिपजम् उपभिपर् । उपमरतम् उपमरत् ॥

४५८ सरजसोपशुनानुगमम् । २।१।१५७। एते अव्ययीभावे
अदन्ता निपात्यन्ते ॥ रजसा सह सरजस । शुन समीपमुपशुन । गवाम्
मुयानम् अनुगम । सरजसश्चब्द समासातरेऽपि ॥ यथा सु काल अन्
इति स्थिते । कालमनतिक्रम्य इति निगूढ ॥

४५९ यथाऽथा. । २।१।१५९। अधाप्रत्ययान्त यथेत्यव्यय सुनन्तेन
सह समस्यते ॥ यथानालम् । यथा इति किं यथा चैत्रस्तथा मैत्र ॥

उत्तरपदार्थप्रधानो यथा ॥ सूप सु प्रति सु इति स्थिते अल्प सूप
इति निगूढ ॥

४६० नित्यं प्रतिनाऽल्पे । २।१।१६। अल्पात्थं वर्तमानेन प्रतिना
सह सुबन्त नित्य समस्यते स च समासोऽव्ययीभावः ॥ शेष प्रादब्
सूपप्रति । एव दधिप्रतिगृतप्रत्यादय ॥

तत्सुरूपसमासो द्वेधा । पूर्वपदार्थप्रधान उत्तरपदार्थप्रधानश्चेति । तल
पूर्वपदार्थप्रधानो यथा । नन् स अथ स इति स्थिते नाश्च इति विगूढ ॥

१ जयप्रसादादण्टहीतिवर्णरूपप्रत्ययान्तात् । उपगिरि इत्यत्र 'नपोऽचो ह्रस्व' इति
र०३ । उपन्बद् उपन्बन् । उपसविध उपसमित् । उपकुम्भ उपकुम्भम् ।
इत्यादिदृष्टम् ॥

४६१ नय् । २।१।२४। नञ् सुपा समस्यते स च मसासो बहुव्री-
यादिलक्षणरहितस्तत्पुरुष ॥ अथ प्राग्वत् । अ इत् । हल्यनञ्समासे नृक
सादित्वादिविशेषणार्थ ॥

४६२ नञोऽश् ॥ २।२।६०। नञोऽञ् भवति समासे सुबन्ते परे ॥
शित्वात्सर्वम् ॥

४६३ अशोऽचि नद् ॥ २।२।६४। नजादेशादश् परम्याचो नद्
भवति ॥ अटावितौ । टित्वादादौ । पुन स्वादि । अनश्च । एवमनेक
इत्यादि ॥ पूर्व सु काय ङस् इति स्थिते पूर्व कायस्येति विगृह्य ॥

४६४ पूर्वापराधरोत्तरमशिनोऽभिज्ञेन ॥ २।१।२५। पूर्वा-
धशवाचि सुबन्त अभिज्ञावयविना अशिवाचिना सुबन्तेन सह सम-
स्यते स समासस्तत्पुरुष ॥ पूर्वकाय । एवमपरकाय । अधरकाय । उत्त-
रकाय ॥ अर्ध सु देश ङस् इति स्थिते अर्ध देशस्येति विगृह्य ॥

४६५ समेऽर्धम् ॥ २।१।२६। समेऽर्धो वर्तमानोऽर्धशब्द अशिवाचिना
सुपा समस्यते स च तत्पुरुष ॥ अर्धदेश । समे इति किं देशार्थ ॥

उत्तरपदार्धमवानो यथा ॥ दुस् जन इति स्थिते द्वाम्या सु । निन्दितो
जन इति विगृह्य ॥

४६६ तिदुस्त्वत्याद्कन्यस्तत्पुरुषः ॥ २।१।२०। तिस्रश्च दुस्
सु अति आह् कु इत्येतानि चाव्ययानि सुबन्तानि सुपा समस्यन्ते म

१ यकारो निषेधप्रतिपत्तिनिवृत्त्यर्थ । नेति हाच्यमाने पूर्वोत्तरपदस्य विधिनिषेधो
अप्यने । तदयतद्विरुद्धत्वदभावेषु नञ् । बहुव्रीयादिलक्षणरहित इति किं न विद्यते
अद् यस् स अनङ्ग ॥

२ अग्निनेति किं पूर्वं नामो कायस्य । अभिज्ञेति किं पूर्वच्छात्राणां । अत्रासत्या
शिन पृथग्भावो वा अपृथग्भावो वाऽस्तु न तद्विवक्षा । आशेन एवमेव सति अत्र
समासो न नानार्थे इति सूत्राभिप्रायः ॥ असञ्जप्रतिषेधशब्दश्च न भवति पूर्व परिभाषा-
स्य । अत्र समासवशादङ्गत्वेऽपि वस्तुतया भेद एवेति समासो न भवति । अत्रमितु-
र्यागमिनि समासस्त्वैकत्वेऽपि पाणि पाद इति भिन्नमेव ॥ पूर्वादिग्रहणं किं दक्षिण
कायस्य ॥

४५५ अन' ।२।१।१५३। अन्न'तादव्ययीभावादद्भवति ॥ नोऽपद
स्थेत्यन्याजादिलुट् । आत्मन्यधिकृत्य वर्तमानम् अध्यात्म । एवमुपरा
जमित्यादि ॥

४५६ नपुंसकाद्वा ।२।१।१५४। नपुंसकलिङ्गादनन्तादव्ययीभावा
दद्वा भवति ॥ कर्म प्रति नियत प्रतिकर्म प्रतिकर्म ॥

४५७ गिरिनदीपौर्णमास्याग्रहायणीजयं. ।२।१।१५५।
गिर्याघन्ताज्जयन्ताच्चान्ययीभावादद्वा भवति ॥ गिरेस्समीपमुपगिरम् उपगिरि ।
एवमुपनदम् उपनदि । एवमुपपौर्णमासम् उपपौर्णमासि । उपाग्रहायणम्
उपाग्रहायणि । उपमिषजम् उपमिषक् । उपमरुतम् उपमरुत् ॥

४५८ सरजसोपशुनानुगवम् ।२।१।१५७। एते अव्ययीभावे
अदन्ता निपात्यन्ते ॥ रजसा सह सरजस । शुन समीपमुपशुन । गवाम
नुयानम् अनुगव । सरजसश्चब्द समासान्तरेऽपि ॥ यथा सु काल अम्
इति स्थिते । कालमनतिक्रम्य इति विगृह्य ॥

४५९ यथाऽथाः ।२।१।१९। अथाप्रत्ययान्त यथेत्यव्यय सुन्तने
सह समस्यते ॥ यथाकालम् । अथा इति किं यथा चैतस्तथा मेत ॥

उत्तरपदार्थप्रधानो यथा ॥ सूप सु प्रति सु इति स्थिते अल्प सूप
इति विगृह्य ॥

४६० नित्य प्रतिनाऽल्पे ।२।१।१६। अल्पार्थे वर्तमानेन प्रतिना
सह सुन्त नित्य समस्यते स च समासोऽव्ययीभावः ॥ शेष प्राग्वत्
रूपप्रति । एव दधिप्रतिगृतप्रत्यादयः ॥

तत्पुरुषसमासो द्वेधा । पूर्वपदार्थप्रधान उत्तरपदार्थप्रधानश्चेति । तत्
पूर्वपदार्थप्रधानो यथा । नन् स अथ स इति स्थिते नाथ इति विगृह्य ॥

१ जयप्रत्याहारगृहीतवणरूपप्रत्ययान्तात् । उपगिरि इत्यत्र 'नपोऽचो ह्रस्व' इति
ह्रस्व । उपरुषद उपपन्नम् । उपसमिष उपसमि । उपकुम्भ उपकुम्भम् ।
इत्यादिदृष्टव्यम् ॥

४६१ नञ् । २।१।२४। नञ् सुपा समस्यते स च मसासो बहुव्री-
ह्यादिलक्षणरहितस्तत्पुरुष ॥ शेष प्राग्वत् । न इत् । हल्यन्समासे लुक्त
सादित्यादिविशेषणार्थ ॥

४६२ नञोऽश् ॥ २।२।६०। नञोऽश् भवति समासे सुबन्ते परे ॥
शित्त्वात्सर्वस्य ॥

४६३ अशोऽचि नद् ॥ २।२।६४। नजादेशादश् परस्याचो नद्
भवति ॥ अट्वावितौ । टित्वादादौ । पुन स्वादि । अनश्च । एवमनेक
इत्यादि ॥ पूर्व मृ काय ङम् इति स्थिते पूर्व कायस्येति विगृह्य ॥

४६४ पूर्वापराधरोत्तरमशिनाऽभिन्नेन ॥ २।१।२५। पूर्वा-
धशवाचि सुबन्त अभिन्नावयविना अशिवाचिना सुबन्तेन सह सम-
स्यते स समासस्तत्पुरुष ॥ पूर्वकाय । एवमपरकाय । अधरकाय । उत्त-
रकाय ॥ अर्ध सु देश ङम् इति स्थिते अर्ध देशस्येति विगृह्य ॥

४६५ समेऽर्धम् ॥ २।१।२६। समेऽर्धे वर्तमानोऽर्धशब्द अशिवाचिना
सुपा समस्यते स च तत्पुरुष ॥ अर्धदेश । समे इति किं देशार्ध ॥

उत्तरपदार्थमवानो यथा ॥ दुम् जन इति स्थिते द्वाम्या सु । निन्दितो
जन इति विगृह्य ॥

४६६ तिदुस्स्वत्यादृक्कन्यस्तत्पुरुषः ॥ २।१।२०। तिसश्च दुम्
सु अति आङ् कु इत्येतानि चाव्ययानि सुबन्तानि सुपा समस्यन्ते स

१ अकारो नियेधप्रतिपत्तिनिवृत्त्यर्थ । नेति ह्युच्यमाने पूर्वोत्तरपदस्य विधिर्नियधो
'जायते । तदयतद्विरुद्धतद्भावेषु नम् । बहुव्रीह्यादिलक्षणरहित इति किं न रिद्यते
अहम् यस्य स अनङ्ग ॥

२ अशिनिति किं पूर्वे नाम्ने कायस्य । अभिन्नेति किं मूलच्छात्राणां । अत्रांशस्यो
शिन पृथग्भावो वा अपृथग्भावो चाऽस्तु न तद्विवक्षा । अशिन 'एकत्वे सति अत्र
समासो न नानार्थे इति सूत्राभिप्रायः ॥ प्रसज्यप्रतिषेधत्वादन न भवति पूर्व पाणिपाद
स्य । अत्र समासवशादेकत्वेऽपि वस्तुतया भेद एवेति समासो न भवति । प्राशित्य-
र्थागमिति समासस्यैकत्वेऽपि पाणि पाद इति भिन्नमेव ॥ पूर्वोदितदृक् किं दग्गुण
पापस्य ॥

च समासो बहुव्रीह्यादिलक्षणरहितस्तत्पुरुष ॥ शेष प्राम्बत् । दुर्जन ।
एव शोभनो जन मुजन । अनिशयित महत् अतिमहत् । ईषदुष्णम्
ओष्ण । सुसितो मार्ग उमार्ग ॥ दुस् राजन् इति स्थिते । पूर्व
वत्समासादि ॥

४६७ राजन्सम्बे । २।१।१६९। राजन्सस्तिशब्दान्तात्तत्पुरुषसमा
सादद् भवति ॥ ट इत् ङ्यर्थ ॥

४६८ सग्रामचारिपीठसर्पिकलापिकुधुमितैतलिजा
जलिलाङ्गलिशिलालिशिखण्डिसूकरसद्यसुपर्वणोऽपदस्य
। २।१।६९। सग्रामचारिभित्त्यादेर्नान्तस्य चापदस्य अत्याजदेर्लुग्नभवति तद्धिते
परे ॥ सस्य रित्वादि । दृराज । दुस्सस्तीत्यतोऽटि एरिति लुङ् दुस्सल ॥
सुराजन् अतिराजन् इति अतोऽटि प्राप्ते ॥

४६९ प्रारूढात्स्थितेः पूजायाम् । २।१।१२७। प्रशस्तवाचिस्व
तिपूर्वात्समासाद्बहुमीहे फाष्टे ट इति टात्प्राम्यो विहित प्रत्यय स न
भवति ॥ सुराजा । अतिराजा ॥ न राजा इति निगृह्य समासे ॥

४७० न नञ् । २।१।१२५। नञ्समासाद्यथोक्त समासान्तो न
भवति ॥ अराजा । एकमसखा इत्यादि ॥ कु आगम इति स्थिते
प्राम्बत् समासादि ॥

४७१ को कदधि । २।२।११८। अव्ययस्य को कद् भवति

१ अत्र राजश्रिते नान्तनिर्देशादनकारान्त न भवति । तेन मन्त्राणां राज्ञी भद्रराज्ञी ।
एव सति प्रवृत्तिप्रद्वणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहण ॥ भवति । राज्ञीत्यस्य ङीप्रत्ययात्
स्वाम्यात्तत्त्व नाम्नि ॥

२ सग्रामचारिन्, पीठसर्पिन्, कलापिन् कुधुमिन् तैतलिन् जाजलिन् लङ्ग
िन् शिलालिन् शिखण्डिन् सूकरसद्यन् सुपर्वन् इत्येतेषां नगराणामना चापद
सङ्गणानभिधाय ॥

३ अपीति किं कुतूष्णम् । कथं कुतूष्णानि नाम कुतूष्णानिरिति? धृपादरादिरा
त्यिच्छन्तः ॥

अनादानुत्तरपदे परे समासे ॥ कदागम । कादर्थ इत्यादि ॥ कु
पुरुष इति स्थिते समासादि ॥

४७२ पुंरूपे का वा । २।२।१२१। को का वा भवति पुरुषश-
ब्दे परे समासे ॥ कापुरुष । कुपुरुष ॥ कु पथिन् इति स्थिते समासादि ॥

४७३ ऋक्पू पथ्यपोऽत् । २।१।१३९। ऋक् पू पथिन्
अप् इत्येतदन्तात्समासात् अन् भवति ॥ त इत् । अन्त्यानादिलुक् ॥

४७४ पंथ्यक्षयोः । २।२।१२३। को का भवति पथ्यक्षयो पर-
तस्समासे ॥ कापथ एव काक्ष ॥ कु उष्ण इति स्थिते ॥

४७५ काकवौ वाष्णे । २।२।१२४। को काकवौ वा भवत
उष्णशब्दे परे समासे ॥ कोष्ण कवोष्ण । पक्षे कदुष्ण ॥ प्र आचार्य
इति स्थिते द्वान्या सु गत आचार्य इति विगृह्य ॥

४७६ गतादिषु प्रादयः । २।१।२१। गताद्यर्थे वर्तमान प्रादि
सुनन्त सुनन्तेन सह सम्पद्यते स च समासस्तत्पुरुष ॥ प्राचार्य । एव
सगतोऽर्थ समर्थ । अतिक्रान्तो मार्गमतिमार्ग । उद्गतो बेलामुद्गेल ।
निष्क्रान्तो महान्निर्मल अपगतोऽर्थोदपार्थ ॥ अध्वानमुपगत इति
विगृह्य समासे ॥

४७७ उपसर्गादध्वनः । २।१।१४२। उपसर्गात्परो योऽध्वन्शब्द
तदन्तात्समासादद्भवति ॥ उपाध्वो रथ । व्यध्वो दुरध्व इत्यादि ॥

४७८ प्रत्यन्ववात्सामलोऽन्नः । २।१।१४३। प्रत्यन्ववपूर्वात्

१ पुरुषे इति किं? कृद्वे राजा । आ वा इत्यनुक्त्वा कावचन साधयेम् । यथा कुइ
र्यस्य रूपस्य समासो भवति कापुरुष इति सचाक्षरेण सिध्यति । यदा तु “ को दिशा
व्यायस्य ” इति अकिं सति साकनुशब्दस्य ककुपुरुष इति तदाऽऽकारविधौ कश्चापुरुष
इति प्राप्नोति तत्रेष्टम् । अतः साकोऽपि का इत्येव स्यादित्येवमर्थ कावचनम् ॥

२ पथीति पथिन्शब्दग्रहणात्तत्परायमेऽव्युत्पद्ये न भवति । कुपथ वन । अक्षेति
सामान्यनाक्षशब्दमात्रं गृह्यते । कुत्सितं पन्था कापथ । कुत्सितं अक्ष बाध ।
अक्षो द्युते वरुणाद्देवनादी निर्मातके ॥ अल्पे २।२।१२२। ईषदर्थे वर्तमानस्य को
कादेशो नित्यं भवति ॥ कालवर्णमित्यादि दृष्टव्यम् ॥

सामन्नन्तालोमन्नन्ताच्च समासादद् भवति ॥ प्रतिगतः साम प्रतिसामम् ।
अनुगतः साम अनुसामम् । अवमष्ट साम अवसामम् । एव प्रतिलोमम्
अनुलोमम् अवलोमम् ॥ प्रति उरस् इति स्थिते प्रतिष्ठितमुरसीति
विगृह्य समासे ॥

४७९ प्रतेरुरसः सप्तम्या ॥ १२११४४ ॥ प्रतिपूर्वात् सप्तम्यन्तात्
उरस अद्भवति समासे ॥ प्रत्युरस ॥ ग्राम अम् नी हु इति स्थिते ग्राम
नयतीति विगृह्य ॥

४८० स्वंकृताऽस्युक्तम् ॥ १२११२२ ॥ अस्युक्त सुमन्त स्वंकृदन्तेन
सुपा समस्यते ॥

४८१ ग्रामाग्राणीः ॥ १२११६६ ॥ ग्राम अग्र इत्येताभ्या परस्य
नियो नस्य णो भवति ॥ ग्रामणी । एवमग्रणी । कुम्भकारादयः ॥ स्वय
सु वृत सु इति स्थिते स्वय कृतमिति विगृह्य ॥

४८२ स्वय सामि क्तेन ॥ १२११२९ ॥ स्वय सामि इत्येते अव्यये कान्तेन
सुपा समस्यते ॥ स्वयकृत सामिपक ॥ सुहूर्त् अम् सुख सु इति स्थिते
सुहूर्त् सुखमिति विगृह्य ॥

४८३ व्याप्तौ ॥ १२११२२ ॥ व्याप्तौ द्वितीयात् कालवाचि सुमन्त व्यापकेन
सुपा समस्यते ॥ सुहूर्त्सुखम् । एव क्षणस्थायि र्यर्ममोग्य ॥ धर्म अम् श्रिन
म् इति स्थिते धर्म श्रित इति विगृह्य ॥

४८४ श्रितादिभिः ॥ १२११३३ ॥ द्वितीयान्त सुमन्त श्रितादिभिः

१ सप्तम्या इति किं? प्रतिगतमुर उरसि वतत इत्यर्थः । सुबर्धऽव्ययीभावे उरसि
प्रतिष्ठित प्रत्युरसम् ॥

२ य इदस्युक्तमात्मानमात्रित्य विहितं स खलु ॥ यस्मात्परादातो कृद्विहितस्त
दस्युक्त पञ्चम्युक्तमित्यर्थः ॥ स्वंकृदिति किं? आत्मन कृत्मात्मकृतम् । अत्र केवल
यागोरेव प्रत्ययः । साधन इतीति समासः ॥ अस्युक्तमिति किं? विपक्षे अलखलो
क्ता । अलकृत्वा खलकृत्वा ॥ कुम्भकार इत्यादौ कमणोऽण् इत्यण्प्रत्ययः । अतः यम
'णोऽण् इत्यस्युक्त पञ्चम्युक्त' कुम्भशब्द एतदन्तेन कारणादेन समस्यते । अयमेव
पञ्चम्यो ग्रामणीरिति द्वितीयेऽपि शेषः । अत्र ग्राममुम्भौ ग्रामणी नीध परस्व स्मन्दात्ताः ॥

३ वदवचनादाकृतिगणोऽयः । तत्र वत्त्वपुत्रसु । सुहृन्पुत्रसु इत्यादि । त्रित,
अतस्त पणित क्त, अयस्त्व, प्राप्त आपन्न, ग्रामिन्, ग्रामिन् इति गितादिराकृतिगणः ॥

सुमुन्नतै समस्यते ॥ धर्मश्रित । एव दु समतीतो दु सातीत । ओदन
बुमुक्षु ओदनबुमुक्षु ॥ ईषदुष्णमिति विगृह्य ॥

४८५ ईषदुष्णवचनैः । १२।१।३५। ईषदित्यव्यय गुणवाचिभिः सु-
बन्तैस्समस्यते ॥ ईषदुष्णम् । एवमापन्मधुर ईषदज्ञान ॥ मद टा विह्वल
सु इति स्थिते मदेन विह्वल इति विगृह्य ॥

४८६ तृतीया तत्कृतैः । १२।१।३६। तृतीयान्त तत्कृतेन गुणवा-
चिना सुबन्तेन मह समस्यते ॥ मदविह्वल । एव नखच्छेद इत्यादि ॥
स्वेन कृतमिति विगृह्य ॥

४८७ साधन कृता । १२।१।३७। साधनवाचि सुन्नत दृढन्तेन
सुपा समस्यते ॥ स्वकृतम् । एव परकृत नखानिभिरामित्यादि ॥ रथ डे
दारु मु । पितृ डे अर्थ मु । भूत भ्यस् बलि मु इति स्थिते । रथाय दारु ।
पित्रे इद । भूतेभ्यो बलिरिति विगृह्य ॥

४८८ चतुर्थी प्रकृतिस्वात्थार्थादिभिः । १२।१।३९। चतु-
र्थ्यन्त सुन्नत प्रकृतिनाचिना चतुर्थ्यर्थवाचिना अर्थशब्देनार्थादिभिश्च
सुन्नतै समस्यते ॥ रथदारु । पितृर्थ । भूतबलि ॥ अल मु कुमारि डे
इति स्थिते अल कुमार्य इति विगृह्य ॥

४८९ तयाऽलम् । १२।१।४०। अलमित्यव्यय चतुर्थ्यन्तेन समस्यते ॥
न्यगोप्यत इति ह्रस्व । अलकुमारिर्मत । अल पुरपायेति विगृह्य समासे ॥

१ तत्कृतेस्तृतीयान्तपदार्थकृतायगुणवर्त्ता सुबन्तैरित्यथ ॥ तेन तृतीया-तस्याधन
श्रुता अथा येषां ते तत्कृतास्तैरिति समास । तत्कृतोपेति किं? अस्या काण । गुणवा
चिनेति किं? धायन घनवान् । घननमद्वय किं? गुणेऽपि वर्त्तते तैमां भूत-भूतेन
पाठन विधया भाष्यम् ॥ अत्र तु मयति समास शकुलया कृत खण्ड शकुलखण्डो
देवदन । शकुलाखण्डा देवदत्तस्य ॥ शकुलाखण्डो देवदत्त इत्यनेन श्वयशब्दमात्राना
धिकरण्यार खण्डशब्दस्य गुणिनि श्वय पृतिर्द्वयो शकुलाखण्डा देवदत्तस्येत्यत्र तु
पष्ठमा खण्डशब्दस्य गुण एतद्वयविशेषायां वृत्तिरित्याह्वयते ॥ पठ्ठी हि भेदना
दशयति । इह खण्डित इति खण्ड खण्डन खण्ड इति वा विधायन ॥ साधन
श्रुतेति समास ॥

४९० गोऽपटक्षाशितग्वलकर्मालपुरुषात् । १२।१।१३७।
अपटक्षादिभ्यः सप्रत्ययो भवति ॥

४९१ छघढस्वफप्रत्ययस्येयियेयीनायन् । १२।१।१३१। तद्धित
प्रत्ययस्य छ ईय् भवति घ इय् ढ एय् स ईन् फ आयन् ॥ शेष प्राग्वन् ।
अलपुरुषीणा कन्या । एवमलकर्मणि ॥ न षडक्षीण्यस्येति बहुव्रीहे स
अपटक्षीण मन्त्रादि । आशिता गावोऽस्मिन्नित्याशितगवीनम् अरण्य
निपातनाच्चम् ॥ चोराद्वयमिति विगृह्य ॥

४९२ पञ्चमी भयादिभिः । १२।१।१४१। पञ्चम्यन्त भयादिभिस्तु
घटैः समस्यन्ते ॥ चोरमय ग्रामागत इत्यादि ॥ राज् पुरुष इति विगृह्य ॥

४९३ पृष्ठयज्ञात् । १२।१।१४३। पृष्ठ्यन्त सुपा समस्यन्ते न यज्ञात् ॥
न विनिमेयद्यूतपणमित्यादेर्विहितपृष्ठ्यन्त । राजपुरुष नडुक् । जीवगुणा ।
भोक्षमार्ग इत्यादि ॥ अयज्ञात्ति किं धर्मस्य चाता ॥ देवानां याजक ।
साधूनां पूजक इति विगृह्य ॥

४९४ याजकादिभिः । १२।१।१४४। पृष्ठ्य त याजकादिभिः सुबन्तै
समस्यन्ते ॥ याधक्नाधनार्थं वचा । देवयाजक । साधुपूजक । एव
भृन्तेत्यादि ॥ भवत आसिकेति विगृह्य समासे प्राप्ते ॥

४९५ न कर्तरि । १२।१।१४७। कर्तरि पृष्ठ्यन्त वृत्प्रत्ययान्तेन सुपा न
समस्यन्ते ॥ ओदनस्य भोजक ॥ अपा स्रष्टा इति विगृह्य समासे प्राप्ते ॥

४९६ कर्मणि त्रा च । १२।१।१४८। कर्मणि पृष्ठ्यन्त कर्तरि वृत्प्रत्य
यान्तेन वृत्प्रत्ययान्तेन च सुपा न समस्यन्ते ॥

४९७ वृत्सात्वर्यव्ययनिर्धार्यडञ्जतानश्मतिपूजाधारकैः
। १२।१।५०। वृत्सात्वर्यव्ययैर्निर्धार्यवान्निर्भेदन्तैः श्रुतैरानश्मन्तैर्मतिपूजाधार्यैः
धारकान्तैश्च पृष्ठ्यन्त न समस्यन्ते ॥ फलानां वृत्त । सत्तूना पूर्ण ।
देवदत्तस्य कृत्वा । देवदत्तस्य पुरस्तात् । गवा वृष्णा सम्पन्नक्षीरतमा ।

१ । वमस्त्यन्तरापां या यष्टा निघावते या यत्तयष्टी । तदन्तस्य समामो न भवती
॥ ५५ ॥

सम्भ्राजा पञ्चम शान्ति । देवदत्तस्य पचन् पचमान । सता मत । सता पूजित । इदमहे सप्त ॥ मोक्षस्य पन्था इति विगृह्य समासे अत्त्व मोक्ष-
पथ । ऋचोऽर्धमिति विगृह्य ॥

४९८ संमेऽर्धम् । २।१।२६। समभागे वर्तमानमर्धमिति सुवत्त पण्ड्यन्तेन समस्यते ॥ (इत्युक्तेन समासे) अत्त्वादि । अर्धर्च देवपुरम् इत्यादि ॥ राज्यस्य घूरिति विगृह्य समासे ॥

४९९ धुरोऽनक्षस्य । २।१।१४०। धुरन्तात्समासादद् भवति नाक्षस्य ॥ राज्यधुरा । अनक्षस्येति किं? अक्षधू ॥ ब्रम्हणो वर्च इति विगृह्य समासे ॥

५०० ब्रह्महस्तिराजपर्याद्वर्चसः । २।१।१४७। ब्रह्मादे परा द्वर्चसः समासादद् भवति ॥ ब्रह्मवर्चसम् । एव राजवर्चसम् इत्यादि ॥ आसन्म्य गौरिति विगृह्य समासे ॥

५०१ गोस्तत्पुरुषात् । २।१।१६८। गोशब्दान्तात्तत्पुरुषसमासादद् भवति ॥ ट इत् । स्त्रिया ड्यर्थः । अच् । टित्वात् डी । आस्रगवी । एव सुरगवीकामगवीप्रभृतयः ॥ जिनानां रानेति विगृह्य समासे राजन्सप्रेरित्यद् जिनराज । सुरराज । नरराजादयः । स्त्रियाम् अतिराजी । एवममेस्तत्त्वा अभिसख इत्यादयः ॥ अह पूर्वमिति विगृह्य पूर्णापरेति समासे ॥

५०२ सदृख्याव्ययसर्वाशात् । २।१।१८१। सङ्ख्याशब्दादव्ययात्सर्वशब्दादशवाचिनश्च परो योऽहन्शब्दः तदन्तात्तत्पुरुषसमासादद् भवति । अहन्शब्दस्य चाह इत्ययमादेशो भवति ॥ “अतोऽह् २।२। १६८।” इति क्रमसंवात् णत्वः । पूर्वाह् । एवमपराह् । मध्याह् । मायाह् इत्यादयः ॥ वर्षाणां रात्रिरिति विगृह्य समासे ॥

१ समप्रविभाग एवेदमिति यादृशेतिङ्गम् नपुंसकङ्गम् ॥ अयम् एवदेश-
ऽभिधेयं पुङ्गवम् । समप्रविभागेऽपि पद्यायमासः ॥ अर्धविप्लवः विधेयसमाय
इत्यरु ॥

४९० गोऽपटक्षाशितगवलकर्मालपुरुषात् । १२।१।१३७
अपटक्षादिभ्य रामत्ययो भवति ॥

४९१ उघटररफप्रत्ययस्येयिषीनायन् । १२।१।१३१। तद्धि
प्रत्ययस्य छ ईय् भवति घ इय् ढ एय् ख ईन् फ आयर् ॥ शेष प्राग्व ।
अलपुरुषीणा कन्या । एवमलफर्मीण ॥ १ पटक्षीण्यम्येति बहुप्राहे न
अपटक्षीण मन्त्रानि । आशिता गावोऽस्मिन्निष्याशितगवीनम् अरुण्य
निपातनाज्ञम् ॥ चोराद्वयमिति विगृह्य ॥

४९२ पञ्चमी भयादिभिः । १२।१।१४१। पञ्चम्यत् भयादिभिस्तु
घन्तै समस्यते ॥ चोरमय प्रामागत इत्यादि ॥ रात्र पुरुष इति विगृह्य ॥

४९३ पृष्ठयत्नात् । १२।१।१४३। पृष्ठयन्त सुपा समस्यते न यत्रान् ॥
न निनिमेषदूतपणमित्यादेर्विहितपृष्ठयन्त । रात्रपुरुष । लुक् । जीवगुणा ।
मोक्षमार्ग इत्यादि ॥ जयगान्ति किं धर्मस्य ज्ञाना ॥ देवाना याजक ।
साधूना पूजक इति विगृह्य ॥

४९४ याजकादिभिः । १२।१।१४४। पृष्ठ्य त याजकादिभिः सुबन्तै
समस्यते ॥ माधकनाथनार्थ वचन । देवयाजक । साधुपूजक । पर
भूभतेत्यादि ॥ भवत आसिञ्जेति विगृह्य समासे प्राप्ते ॥

४९५ न कर्तरि । १२।१।१४५। कर्तरि पृष्ठयन्त वुप्रत्ययान्तेन सुपा न
समस्यते ॥ ओदनस्य भोजक ॥ अपा स्रष्टा इति विगृह्य समासे प्राप्ते ॥

४९६ कर्माणि आ च । १२।१।१४६। कमेणि पृष्ठयन्त कर्तरि वुप्रत्य
यान्तेन वृप्रत्ययात्तेन च सुपा न समस्यते ॥

४९७ तृप्तार्थाव्ययनिर्धार्यडच्छत्तानश्मातिपूजाधारक्तैः
। १२।१।५०। तृप्तार्थैरव्ययैर्निर्धार्यवाचिभिर्दन्तैः शत्रुतैरानशन्तैर्मतिपूजात्था
धारक्तान्तैश्च पृष्ठयन्त न समस्यते ॥ फलाना तृप्त । सकृन्ना पूर्ण ।
देवदत्तस्य कृत्वा । देवदत्तस्य पुरस्तात् । गवा वृष्णा सम्यन्वशीरतमा ।

१ विभजत्वत्तरप्राप्तौ या पृष्टा विधीयते सा यज्यपृष्टा । तदन्तस्य समासो न भवती
त्यर्थः ।

तत्पुरुषसमासे निपात्यते आक्षेपे गम्यमाने ॥ पात्रसमित । कृपकच्छप ।
कृपमण्डुक । मातरिपुरुष पिण्डोत्तूर गेहेनर्ती गोष्ठेशूर कणेजप इत्यादय
॥ गोष्ठे श्वा गोष्ठश्च स्वश्रेयसेति निपातनाददन्तत्व ॥

कर्मधारयो द्विविध । उत्तरपदार्थप्रधाना पूर्वपदार्थप्रधानश्चेति । तत्र
उत्तरपदार्थप्रधानो यथा, नीलं सु उत्पलं सु इति स्थिते नीलं च तत्
उत्पलं च तदिति विगृह्य ॥

५०८ विशेषणं व्यभिचार्येकार्थं कर्मधारयश्च । २।१।५८।
व्यभिचारि विशेषणं समानाधिकरणं सुबन्तं विशेष्येण सुपा समस्यते स
च समानं तत्पुरुषसज्ञं कर्मधारयमज्ञश्च ॥ शेषं प्राग्वत् । नीलोत्पलम् ।
एवं सम्यग्दर्शनं सम्यग्ज्ञानं सम्यक्कारित्वं सद्गमं इत्यादयः । व्यभि-
चारीति किं तद्वक्तुं सर्पः । एकार्थ इति किं जातस्योक्षा ॥ अन्यं च
तत् तमश्च तत् इति विगृह्य समासे ॥

५०९ समयान्धात्तमसः । २।१।१४९। समं अव अन्य इत्ये-
तेभ्यः परो यस्तमश्चब्दः तदन्तात्समासाद्भवति ॥ अघतमसम् । एवं
सन्ततं तमं सन्तमसम् । अवध्रष्टं तमं अवतमसम् ॥ जातश्चासांनुक्षा
चेति विगृह्य समासे ॥

५१० जातमहृद्वाङ्मुखा कर्मधारयात् । २।१।१५८।

१ नीलं च तदुत्पलं च तदित्यत्र चकार समुच्चयार्थोत्तनाय । तच्छब्दं सामाना-
धिकरण्योत्तनाय । चशब्दः प्रयागसापेक्षकभेदसूचनाय । पुनस्तत्तच्छब्दप्रयोगो भेद-
सापेक्षकभेदसूचनाय । नीलोत्पलादिषु उत्पलादिजतिशब्दो विशेष्यमव ॥

२ विशिष्यते नियम्यत व्यावर्त्यते न्यग्रच्छिद्यते भिद्यते येन तद्विशेषणं भेदकमिति
यावत् ॥ तत्र चातत्र च प्रवृत्तिर्व्यभिचारः सोऽस्यास्तीति व्यभिचारिः ॥ तत्र चान्यत्र
च व्यभिचरति सञ्चरति सम्भवतीत्येव शीलं व्यभिचारिः ॥ अनेकप्रकारं वस्तु प्रकारान्त-
रेभ्योऽप्यप्युपैकस्मिन्नुपाते प्रकारे यद्यवस्थापयति तद्यवस्थापकं भेदकं विशेषणं,
यद्यवस्थाप्यमानं तद्वयं विशिष्यम् ॥ तत्र तद्व्यवस्थापको वृथिवादी न वर्तते ह्यव्यभि-
चारीत्युच्यते ॥ यद्यधीनाती वर्तमानावात् व्यभिचारीति न शङ्कनीया ॥ तद्विवक्षाया
अत्रानाम्भवात् ॥ आभ्यवृत्त्यापमानशो वृत्तारो वर्तते न तत्तादृशव्यवस्थापनं निदर्शनम्

५०३ पुण्यवर्षादीर्घमङ्गयार्तैकाच्चाद्वात्रेः । २।१।१८२।
पुण्यादेस्मङ्ग्यादेश्च परो यो रातिशब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषसमासादन् भवति ॥
वर्षारान् । एव पूर्वरात्र । मध्यरात्र । अर्धरात्र । अपररात्र इत्यादि ॥
पुरुषस्यायुरिति विगृह्य समासे ॥

५०४ स्वंःश्रेयसश्लोचसीयसनि.श्रेयसपुरुषायुपगोष्ठन्व
द्विस्ताचद्विस्ताचा । २।१।१८३। एते जदन्ता निपात्यन्ते । पुरुषायुप ॥

५०५ नाव । २।१।१८७। अर्धपूर्वात्नावतात् समासादङ् भवति ॥
नावोऽर्द्धम् अर्द्धनाव स्त्रिया अधनारी ॥ अक्षेषु शौण्ड इति विगृह्य ॥

५०६ संसमी शौण्डादिभिः । २।१।५२। ससम्यन्त शौण्डादिभि
मुच्यन्तैस्समस्यते ॥ अक्षशौण्ड । एव रणवीर । फलाकुशल । वादनिपुण
इत्यादयः ॥

५०७ पात्रिसमितादयः । २।१।५७। प्रावेसमित इत्यादयः शब्दा

१ शोभन श्रेयः श्लोचसीयसनि । श्लोचसीयमिति अस्यैव पद्याय । आशीविषय जनयो
प्रयोगः ॥ मिश्रित श्रेयस निश्रेयस जनधरहित कन्याणमिष्यथ । पुरुषस्यायुः पुरु
षायुप ॥ गाढे आ गोष्ठ्य । द्विस्तावती द्विस्ताचा । त्रिस्तावती त्रिस्ताचा धेदि । यथा
मनया प्रयोगः । अतो द्विगुणा त्रिगुणा यना वदिकनोच्यते ॥

२ अक्षेषु प्रसक्त शौण्ड इव व्यसना अक्षशौण्डो मत्त इत्यर्थः ॥ बहुवचनादाहति
गणोऽयम् । तेन शिष्टप्रयोगानुसारेण स्थात्या पङ्क्तौ स्थालीपङ्क्तौ । काम्पित्ये सिद्ध
काम्पित्यसिद्ध । आतपगुणमित्यादि सिद्धम् ॥ शौण्डाद्यन्तो यद्यपि मद्यपे ह्यः स इह
वृत्तौ गौणो यथा मद्यपो मद्यपाने प्रसक्तो भवति तथा शौण्डेषु प्रसक्तो व्यसनीयः तत्र
वर्तते । इत्यर्थलाभः प्रसक्तावलाभः यथाप्रनाते ॥

३ पात्रादिभिः क्षेपे इत्यस्यानुगमनम् । पात्रे भाजने भोजनाय एष सामना
समागता भोजने एव सन्ति न कस्या तरे । अत्र पात्रे एव समिता सनद्धा ना यत्र
कार्योत्तर इत्यवधारणाल्लेखः ॥ नागरि पुरुष पुमान् यथा भर्तेति मातरिपुरुष इत्युच्यते
किं प्रतिपद्य सेवमानः । अत्रे आह — पुरुषस्य इह श्रवणनस्तेन मातर्येव पुरुषो
मातरः सजयित्वाऽऽयस्मात्मर्षस्माद्विभेतीति मातरिपुरुषो गौहः । एव गृहेनर्ता गेहेऽप्यत्र
इत्यादि । ७० एव तृप्त स्वमात्राद्भेदाद्वारेण न ततो ऽप्यत्र पदमत्रिद्वारं कृतं
ति गौहोऽप्यत्र दारिद्र्ये ॥

तत्पुरुषसमासे निपात्यते आक्षेपे गम्यमाने ॥ पात्रसमित । कूपकच्छप ।
कूपमण्डुक । मातरिपुरुष । पिण्डेशूर गोहेनर्ती गोष्ठेशूर कणेजप इत्यादयः ।
॥ गोष्ठे स्था गोष्ठश्च स्वश्रेयसेति निपातनाददन्तत्वं ॥

कर्मधारयो द्विविध । उत्तरपदार्थप्रधान पूर्वपदार्थप्रधानश्चेति । तत्र
उत्तरपदार्थप्रधानो यथा, नीलं सु उत्पलं सु इति स्थिते नीलं च तत्
उत्पलं च तदिति विगृह्य ॥

५०८ विशेषण व्यभिचार्येकार्थकर्मधारयश्च । १२।१।५८।
व्यभिचारि विशेषण समानाधिकरण सुबन्त विशेष्येण सुपा समस्यते स
च सामानं तत्पुरुषसञ्ज्ञं कर्मधारयसञ्ज्ञश्च ॥ शेष प्राग्वत् । नीलोत्पलम् ।
एव सम्यग्दर्शनं सम्यग्ज्ञानं सम्यक्कारित्वं सद्वर्त्म इत्यादयः । व्यभि-
चारीति क्रिः तक्षकः सर्पः । एकार्थ इति किं जातम्योक्षा ॥ अन्यच्च
तत् तमश्च तत् इति विगृह्य समासे ॥

५०९ समवान्धात्तमसः । १२।१।१४९। सम् अवः अन्य इत्ये-
नेभ्यः परो यस्तमश्शब्दः तदन्तात्समासाद्भवति ॥ अन्यतमसम् । प्र-
सूतत तमः सन्तमसम् । अवभृष्टं तमः अवतमसम् ॥ जातव्यासङ्गम्
चेति विगृह्य समासे ॥

५१० जातमहद्वाङ्मूक्षणः कर्मधारयात् । १२।१।२३५

१ नीलं च तदुत्पलं च तदित्यत्र चकार समुच्चयार्थवोक्तत्वात् । तद्वत् इत्यत्र
धिकरणव्यवोक्तत्वात् । चशब्दः प्रयागसापेक्षकभेदसूचनाय । पुनस्तद्वत् इत्यत्र
सापेक्षकभेदसूचनाय । नीलोत्पलादिषु उत्पलादिभातिशयो विद्यमानः ।

२ विशिष्यते नियम्यते व्यावर्त्यते व्यवच्छिद्यते भिद्यते येन तद्वत् इत्यत्र
भावः ॥ तत्र चान्न च प्रवृत्तिर्व्यभिचारः सोऽस्यास्तीति व्यभिचारः । तत्र चान्न
च व्यभिचारि सञ्चरति सम्भवतीत्यत्र नीलं व्यभिचारि ॥ अन्यच्च
रेभ्यो व्यवच्छिद्य एकस्मिन्पाते प्रकारे यदवस्थापयति तद्वत् इत्यत्र
यदवस्थाप्यमानं तद्वत् विशिष्यम् ॥ तत्र तक्षकशब्दे एकार्थक्यं व्यभि-
चारित्वं व्यक्तम् ॥ वर्धनीजाती वतमानरात्रौ व्यभिचारति न इत्यत्र
अप्रायोग्यत्वात् ॥ आद्यशब्दादप्रायोग्येणावती वततेन तद्वत् इत्यत्र

जातादिभ्यः परो य उक्षन्शब्द तदन्तान् कर्मधारयमभासाद्भवति ॥
जातोश्च । एव महोऽन वृद्धोश्च ॥ पुमाश्चाक्षौ गौश्च पुगप । अर् ॥

५११ अह् ॥ १२।१।१७९ ॥ अहन्शब्दान्तात्तत्पुण्यसमासाद् भवति ॥
परम च तत् अहश्च परमाह । एव सुदिनाह पुण्याह प्रथमाह
ग्राह सूर्याह मध्याह सायाह । सङ्गच्छाध्ययेत्यादिना अहोदेश ॥ पुण्या
क्षामौ रात्रिश्चेति पुण्यरात्र । एव दीर्घरात्र सङ्गच्छातरात्र सर्वरात्र
एकरात्र मध्यरात्र । पुण्यापयेत्यान्तिना अन् ॥ पूर्ववदार्थप्रमाणो यथा
भीरश्चासौ क्षत्रियश्चेति विगृह्य ॥

५१२ निन्त्योऽपापाणकेन ॥ १२।१।६२ ॥ निन्त्यवाचि सुवन्त निन्त्या
वाचिना तपा समस्यते न पापाणशब्दा । स च समासस्तत्पुण्य कर्म-
धारयश्च ॥ क्षत्रियभीर, तार्किक्वठर मिक्षुविट ॥ अपापाणकेनेति
किं पापकुलाल । अणवनापित ॥ क्षत्रीन श्यामेति विगृह्य ॥

५१३ गौणैस्तेन ॥ १२।१।६३ ॥ गौणार्थवाचि सुवन्त गुणयानि
ना सुवन्तेन समस्यते स च तत्पुण्य ॥ शर्त्ताश्यामा सा । ए
कुमुदश्यामादय ॥ सिंह इव पुरुष इति विगृह्य ॥

५१४ व्याघ्रादिभिर्गौणैस्तदनुक्तो ॥ १२।१।६४ ॥ उपमेयस्य
चि सुवन्त गौणैर्व्याघ्रादिभिर्मुवन्तै समस्यते तस्य गुणस्यानुक्तो सत्या

१ निन्त्य कुस्यो निदासचि सुवन्त । वैयाकरणसूचि गमूचिनिष्प्रतिभा वैयाकर-
णौ वैयाकरणसूचि । स सूचयति उपरि पश्यतीति सूचि निष्प्रतिभा उच्यते ।
गमूचि स्थापितप्रतिभा इत्यमर ॥ निन्त्य इति किं वैयाकरणस्योऽस्तथा हु शीतो
दुभय इत्यस्य न वैयाकरणता निन्त्यतः । किं तादृ? जत्र तदाश्वो वैयाकरणतत्पिष्ठान
इत्यम् । तद्वि वयावरणव तद्व्योपाश्रयवैवाणादीयते न निदाससम्बन्धाय ॥ नि-
न्त्यस्य पूमानपातनार्थं वचाम् । यापशदाणमन्वाभ्या सार्धं न रामस्यत इत्यर्थ ॥
वाचाट मिठो धूत इत्यर्थः । अह स्थापयामुप ॥ कुस्यस्योऽस्तथाश्वोऽस्तथा
पक्षा सम ॥

२ गुणादायनो गौणः । अथत्र प्रसिद्धोऽयत्र वर्तमानो गौणः ॥ अङ्कुरमामं च
सुन्धायवाधनिमित्तं प्रयोजने च भद्राभेदाभ्यामाकारापेक्षो गौणः ॥

स च समामस्तत्पुरुष कर्मधारयसञ्ज्ञश्च ॥ पुत्पर्मिह । भव्यपुण्डरीक ।
मुगपन्न । पाणिपल्लव इत्यादि ॥ मुनिवृन्दारक इव पूज्य इति विगृह्य ॥

५१५ वृन्दारकनागकुञ्जरः । १२।१।७०। समानाधिकरण मुबन्त
वृन्दारकादिभि पूजावाचिमुन्नतै समस्यते स च तत्पुरुष कर्मधारय-
सनश्च ॥ मुनिवृन्दारक । एव जिननाग । नृपकुञ्जर ॥ को राजेति
विगृह्य ॥

५१६ किं क्षेपे । १२।१।७२। किमित्येतत्मुन्नत समानाधिकरणेन
मुबन्तेन समस्यते क्षेपे निन्दाया स च समासस्तत्पुरुष कर्मधारयस
ञ्ज्ञश्च ॥ राजन्मरेरित्यदि प्राप्ते ॥

५१७ किंम. क्षेपे । १२।१।१२६। किम पगद्विहित समासान्तो
न भवति क्षेपे निन्दायाम् ॥ किराजा नीतिवजित । किसखा शाठ्य
वान् भुवि । किंगोरवाहक इत्यादि ॥ युगतिश्चासौ ब्राह्मणी चेति विगृह्य ॥

५१८ पोटांयुवतिस्तोरुककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्वप-
यणीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्तप्रशसारूढैर्जातिः । १२।१।७३।
एकार्थ जातिवाचि मुन्नत पोटादिभि प्रशसारूढैश्च मुन्नतैस्समस्यते स
च समासस्तत्पुरुष कर्मधारयश्च ॥ मानीति पुषद्भाव । ब्राह्मणयुवति ।
स्तोक गुणो गुणस्तोक । मुनिप्रवक्ता । क्षत्रियधूर्त । गोमतल्लिका । गोमच-
र्चिका । गोमकाण्डमित्यादि ॥ कुमारश्चासौ श्रमणश्चेति विगृह्य ॥

१ क्षेपे इति किं? कस्य राजा किराज । कस्य सखा किसख ॥

२ पुदपवेपधारिणी स्त्री पोटा । गर्भे एव दास्य गता वा ॥ नामयुवति वृन्दारकयु-
वति । अत्र पूजाया वृन्दारकनागति समास । युवति प्राप्तयौवना ॥ स्तोत्रकतिपय
शब्दावत्यर्थे ॥ बहद्वहन्ती वा गर्भे वशा या नोपजायते ॥ सल्लुप्तसूता गृष्टि स्याद्
पयस्त्वेन दायन ॥ १ ॥ गृष्टि सल्लुप्तसूता एववार प्रसूता गोमृष्टि अतृगृष्टि ।
धेनु स्यात्प्रवक्तृका गोधेनु ॥ वशा वध्या गर्भमेव न गृह्णाति गोवशा अजवशा ॥
वेहद्वभधारिणी गावेहत् अजवेहत् ॥ वध्नयो वृद्धवत्स वध्नयेण वृद्धवत्मेन या दुहते
सा वध्नयणी । वध्नयो वृद्धवत्सोऽस्यास्तीति वा वध्नयणी । कठप्रवक्ता । कालापथो
निध । कालाप्यापक । कठयत कालापधूत अत्र धूतशब्दो निन्दनवचनसात्र पूर्वपद

जातादिभ्यः परो य उल्लनशब्दः तदन्तात् क्रमधारयसमासात् इति ॥
जातोक्ष । एव महोक्ष वृद्धोक्ष ॥ पुमाश्चासौ गोश्च पुगव । अट् ॥

५११ अह ॥ १०११७० ॥ अहन्-अन्तात्तत्पुरुषसमामा-ट् भवति ॥
परम च तत् अहश्च परमाह । एव सुदिनाह पुण्याह प्रथमाह
प्राह स्याह मयाह सायाह । सह्यद्याध्ययेत्यादिना अहान्तेन ॥ पुण्या
चामौ रात्रिश्चेति पुण्यगत । एव दीर्घरात्र सह्यद्यातरात्र सर्वरात्र
एकरात्र मध्यरात्र । पुण्यावपेत्यादिना अत् ॥ पूर्वपदार्थप्रधानो यथा,
भीरुश्चासौ क्षत्रियश्चेति विगृह्य ॥

५१२ निन्ध्योऽपापाणक्रेन ॥ १०११६२ ॥ निन्ध्यवाचि सुमन्त निन्ध्य
वाचिना सपा समस्यते न पापाणाम्भ्या । स च समासस्तत्पुरुषः कर्म
धारयश्च ॥ क्षत्रियभीरु, तार्किकवठर मिक्षुमिट् ॥ अपापाणक्रेनेति
किं पापकुलाल । अणकनापित ॥ शस्त्रीव ज्ञामेति विगृह्य ॥

५१३ गौणैस्तेन ॥ १०११६३ ॥ गौणार्थवाचि सुमन्त गुणवाचि-
ना सुमन्तेन समस्यते स च तत्पुरुषः ॥ शस्त्रीश्यामा सा । एव
कुमुदश्यामादयः ॥ मिह इव पुरुष इति विगृह्य ॥

५१४ व्याघ्रादिभिर्गौणैस्तदनुक्तौ ॥ १०११६४ ॥ उपमेयवा-
चि सुमन्त गौणैर्व्याघ्रादिभिस्सुमन्तैः समस्यते तस्य गुणम्यानुक्तौ सत्या

१ निन्ध्य तु म्यो निदावाचि सुमन्तः । व्याकरणसूत्रेण रसचिनिधितिमा व्याकर-
णो व्याकरणसूत्रेण । य मूचयति उपरि पत्यतीति स्वसचि निधितिभ उच्यते ॥
स्वमचि स्थानिधितिभ इत्यमरः ॥ निन्ध्य इति किं व्याकरणकारस्तथो दुःशाला
दुमन इत्यत्र न व्याकरणता निन्ध्यतः । किं तर्हि अत्र तदाशया व्याकरणताविधान
इत्यम् । तर्हि व्याकरणतः तद्व्योपा-अण्यव्योपादीयते न निदासम्बन्धाय ॥ विशेष-
णस्य पुरानपातनार्थं यन्मम् । पापशब्दावकाशदाभ्यां सार्धं न समस्यत इत्यर्थः ॥
वाचाट् क्तिवो घृत इत्यर्थः । वठर स्वमानुमुत्त । कुप्यकुत्सितावद्यत्तमया
परा मया ॥

२ गुणानुक्तौ गौणः । अन्यत्र प्रसिद्धाऽयत्र यत्तमाना गौणः ॥ आङ्गारमार्गः ॥
उपमायसार्गमत्ते प्रयाजम् च नदभेदाभ्यामाशारेणो गौणः ॥

उत्तरपदे परे समाहारे च गम्यमाने स च तत्पुरुष कर्मधारयो द्विगुसञ्ज्ञः ।
द्विगुर्न नाम्नि ॥ तत्पुरुषत्वाद्वोशब्दादिद् । पञ्चगवधन । अष्टाना सहस्राणा
समाहार इति विगृह्य द्विगुसमासः । स्त्रीलिङ्गत्वाद्दिगोरिति स्त्री । अष्टसहस्री ।
एव त्रिलोकी इत्यादि ॥ पञ्चाना राज्ञा समाहार इति विगृह्य समासे ॥

५२२ द्विगोरञ्जहोऽद् ॥ २।१।१६२ ॥ अन्नन्तादहन्नन्ताच्च द्विगोरङ्
भवति ॥ शेष प्राग्वत् । पञ्चराजी । त्रयाणामह्ना समाहार इति विगृह्य समासे
अद् । अह । एव पञ्चाह इत्यादि ॥

५२३ सङ्ख्याव्ययादङ्गुलः ॥ २।१।१८५ ॥ सङ्ख्यावाचिनोऽव्ययाच्च
परो योऽङ्गुलिशब्दः तदन्तात्तत्पुरुषाङ्गो भवति ॥ द्वयोरङ्गुल्योस्त्रमाहार
व्यङ्गुलम् । एव व्यङ्गुलम् । अङ्गुलिमतिक्रान्तमत्यङ्गुलम् इत्यादि ॥

द्वन्द्वसमासो द्विधा ॥ अवयवप्रधानः समाहारप्रधानश्चेति । तत्रावयव-
प्रधानो यथा । प्लक्षश्च न्यग्रोधश्चेति विगृह्य ॥

५२४ द्वन्द्वस्सहोक्तौ ॥ २।१।८० ॥ सुनन्तः सुबन्तेन सह समस्यते
द्वयोरर्थयोः सहवचने समाहृतौ । स च समासो द्वन्द्वः ॥

५२५ लघुघ्यजायदल्पाजर्च्यमेकम् ॥ २।१।११९ ॥ द्वन्द्वे
लघ्वक्षरः पितृजम्जायदन्तमल्पाजर्च्यं च एकं पूर्वं प्रयोज्यम् ॥ शेषः प्राग्वत् ।
प्लक्षन्यग्रोधौ । एव गुणमुख्यौ । अग्निधूमौ । इन्द्राग्नी । अस्त्रशस्त्रे । वासुदे-
वार्जुनौ ॥ ब्राह्मणः क्षत्रियश्चेति विगृह्य समासे ॥

५२६ वर्णभ्रात्रनुपूर्वम् ॥ २।१।१२० ॥ वर्णः भ्राता च अनुपूर्वः

१ भ्रात्रणक्षत्रियविदुश्च वपाः । युधिष्ठिरभीमात्रुनादयोः भ्रातरः । तयोः कममनन्ति
अभ्यः । अनुमदभावेनमिति निवृत्तम् । 'समात्रायेकः' ॥ २।१।८९ ॥ समात्राणां तुल्यार्था
नां शब्दानामप्यस्य सहवचने त्रयोमेक एव प्रयोक्तव्यः ॥ वक्रश्च कुटिलश्च वक्त्रो कुटिलः
या । बहुवचनमन्तम् ॥ 'मुख्यसहयेयः' ॥ २।१।८२ ॥ युधिः स्वप्नः ये दादाः सन्ताना
एकरूपा भवन्ति तयोः सहवचने एक एव प्रयोक्तव्यः सहायकारां शब्दरूपं वक्ष्यित्वा
वृत्त्यै वृक्षश्च वृक्षा । मुनीति किं मातृमातारौ अत्र जनयित्रायाः यनादृशादिनो वीटि
मातारौ मातराविति रूपं मिथ्यम् । अमेदे मातृभ्यां भ्रातृभिरित्येके ॥ यदित्युपि

५१० कुमारः श्रमणादिना । २।१।७८। कुमारशब्द श्रमणादिना
मुपा समस्यते ॥ कुमारश्रमण । एव कुमारतापस । कुमारव्रजजट ।
कुमारोणि । कुमारसेन इत्यादि ॥ श्रिया उपश्रितो बर्धमान इति विग्रहः ॥

५२० मयूरव्यसकादयः । २।१।७९। मयूरव्यसक इत्यादयः
शब्दा वृत्तसमासा निपात्यन्ते ॥ धीवर्धमान । एव उदर च तत् अवार
च उदारचम् । उद्यनीचम् । गेहिस्वागता । अर्धतपिस्ता । यानागत ।
शाकभित्तु । घृतौदा । अन्तरथ । यत्निवट इत्यादि ॥

द्विगुणमासो यथा ॥ पञ्चन जर गो जम् धन म् इति स्थिते । पञ्च गात्रो
धनमस्येति विग्रहः । “दिगेधिक सज्जानादितोत्तरपदे । २।१।६८।”
इत्यधिकृत्य ॥

५२१ सङ्ख्या समाहारे च द्विगुश्चानामन्ययम् । २।१।६९।
सङ्ख्यायाचि सुपन्तमेकार्थं सुपन्तेन समस्यते सङ्ख्या तद्वितप्रत्यये
निर्याये । ततः षट्पूर्त इत्यादि निपात्यमाणैरेत्यनन्तरं सिध्ये युतप्रहणनिन्दय
मिति वदिन्यम् ॥ प्रसक्तया रूपा प्रसक्ताह्ना ॥ पादादीना द्वन्द्व । स्वयन्त्र पा-
दादिभिरुपस्यते । सम्बन्धे हि तत्पर्यायाणां प्रहणं स्वान् ॥ तद्विनिष्ठमत प्रसक्ता
दादनेव सम्बन्धते ॥ लिप्रसक्ता प्रसक्तादा भवन्ति केचिज्जातिशब्दा परार्थे प्रमु-
च्यमाना प्रसक्ता समस्यति । यथा सिद्धो माणस्य । केचिद्वृणक्त स गुणसम्बन्ध यथा
रसपीयो ग्राम क्षोभन पाकः ॥ केचिन्नु रद्विशब्दा एषां प्रसक्तैव पदार्थः । इहात्मा
गृह्यते न पूर्वद्वयम् । रद्विप्रहणादिह न भवति गौ शशना । जातिरिति किं एवदत्ता
पादा । गौ मनात्रिका गोमतल्लिहा ॥

१ एहि स्वागतमिति वस्योक्ता एहिस्वागता । आख्यातमाख्यातन विन्यासात् एव
अस्तीति पिततति एतत् एतत् अधीर्तोषवता ॥ शास्त्रभोजं भिगुरिति विग्रहः । घृतप्र-
धन आदन । अम्बुजोदय । सत्तिष्ठपूर्ण घट ॥

२ दिग्वाचि अपिनामित्येतत्सुप्तमेकार्थं मुपा समस्यते वा सङ्ख्यायां तद्विते प्रत्यय
विवक्ष्यते उत्तरपदे च परे स च समासल्युरूपः कर्मधारयः ॥ सङ्ख्यायां दक्षिणा
कोसला दीपणकोमला । उत्तरपाञ्चाला । तद्विते दाक्षिण्यो यासायां भरो दाक्षिण्य
शाल ॥ अधिकया पञ्चाशत् अधिकया यशो भूतो भावी वा अधिकपाटीकः । उत्तर-
पद दक्षिणाशालश्रिय । अधिकसवधन । सङ्ख्यातद्वितोत्तरपदेन नित्य । समास । अ-
यथा तदमात्रम् ॥

उत्तरपदे परे समाहारे च गम्यमाने स च तत्पुरुष कर्मधारयो द्विगुसञ्ज्ञश्च ।
द्विगुर्न नाम्नि ॥ तत्पुरुषत्वाद्गोशब्दादद् । पञ्चगवधन । अष्टाना सहस्राणा
समाहार इति विगृह्य द्विगुसमास । स्त्रीलिङ्गत्वाद्विगोरिति स्त्री । अष्टसहस्री ।
एव त्रिलोकी इत्यादि ॥ पञ्चाना राज्ञा समाहार इति विगृह्य समासे ॥

५२२ द्विगोरन्नहोऽद् । २।१।१६२। अन्नन्तादहन्नन्ताच्च द्विगोरद्
भवति ॥ शेष प्राग्वत् । पञ्चराजी । त्रयाणामह्ना समाहार इति विगृह्य समासे
अद् । ज्यह । एव पञ्चाह इत्यादि ॥

५२३ सङ्ख्याव्ययादङ्गुलेः । २।१।१८५। सङ्ख्यावाचिनोऽव्ययाच्च
परो योऽङ्गुलिशब्द तदन्तात्तत्पुरुषाङ्गो भवति ॥ द्वयोरङ्गुल्योस्त्रमाहार
अङ्गुलम् । एव ज्यङ्गुलम् । अङ्गुलिमतिक्रान्तमत्यङ्गुलम् इत्यादि ॥

द्वन्द्वसमासो द्विधा ॥ अवयवप्रधान समाहारप्रधानश्चेति । तत्रावयव-
प्रधानो यथा । एकश्च न्यग्रोधश्चेति विगृह्य ॥

५२४ द्वन्द्वस्सहोक्तौ । २।१।८०। सुजन्त सुबन्तेन सह समस्यते
द्वयोरर्थयो सहवचने समाहृतौ । स च समासो द्वन्द्व ॥

५२५ लघुघ्यजाद्यदल्पाजर्च्यमेकम् । २।१।११९। द्वन्द्वे
लघ्वक्षर विसृज्यमजाद्यदन्तमल्पाजर्च्यं च एक पूर्वं प्रयोज्य ॥ शेष प्राग्वत् ।
लक्षन्यग्रोधौ । एव गुणमुख्यौ । अग्निधूमौ । इन्द्राग्नी । अन्नशक्ते । वासुदे-
वार्जुनो ॥ नाक्षत्र क्षत्रियश्चेति विगृह्य समासे ॥

५२६ वर्णभ्रात्रनुपूर्वम् । २।१।१२०। वर्ण भ्राता च अनुपूर्व

१ माझणर्शात्रयविश्वशा वणा । युधिष्ठिरभीमार्जुनादयो भ्रातर । तेषां कममनति
कम्य । अनुप्रहणादेवमिति निवृत्तम् । ' समानामेक । २।१।८१। समानानां ह्युपार्था
नां शब्दानामप्यस्य सहवचन तेषामेक एव प्रयोक्तव्य ॥ वन्ध कुटिलश्च वक्त्रो कुटिलौ
वा । यदुवचनमतः ' लम् ' ॥ " गुप्यसह्येय । २।१।८२। गुपि सव्य ये शब्दा समाना
एकरूपा भवन्ति तेषां सहवचने एक एव प्रयोक्तव्य सव्येयत्वाच्च शब्दरूप वज्रयित्वा
वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षौ । सुपाति किं मातृमातारौ अत्र जनयित्रायाः मातृयादिना ओटि
मातारौ मातापतिनि रूप भिद्यते । धमेदे मातृभ्या मातृभिस्त्विये ॥ यस्मिन् गुपि

प्रथम प्रयोग्यम् ॥ त्राक्षणात्रियौ । एव यलमद्रासुदेनौ ॥ ॥ च देवन्त
श्चेति विगृह्य समासे ॥

५२७ त्यदादिः । २।१।८३। त्यदादे त्यदादिनाऽप्येन वा द्वद्वसमामे
त्यदादिरेवावशिष्यते । त्यदादीना मियो यत्परं परं तदेवैकं गिष्यते ॥ तो ।
एव स च त्व चेति विगृह्य । युवा । त्व चाह चार्ता ॥ समाहारमभानो
यथा । वधूश्च यरश्चेति विगृह्य समासे ॥

५२८ दन्धो चा । २।१।९३। दन्धसमास एकार्थो वा भवति ॥
एकार्थत्वेन नपुसकत्व । वधून् वधूवरौ वा । एव लोका लोकमित्यादि ॥
अथाश्च रथाश्चेति विगृह्य समासे ॥

५२९ सेनाद्भुजजन्तु । २।१।९८। सेनाज्ञाना शुभ्रजन्तू द्वद्व
एकार्थो नित्य भवति ॥ अश्वरथ । यूकालिखम् । अहिर्नुल ॥ वदराणि
चामलकानि चेति विगृह्य समासे ॥

५३० फल जातिः । २।१।९९। फलवाचिना जातिशब्दाना द्वद्व
एकार्थो नित्य भवति ॥ वदरामलकम् । एवमाग्रपनममित्यादि ॥ पाणी च
पादौ चेति विगृह्य समासे ॥

५३१ पाणितूर्याङ्गम् । २।१।१०१। प्राप्यज्ञाना तूर्याङ्गाना द्वद्व
एकार्थो नित्य भवति ॥ पाणिपाद । शङ्खपटङ्गम् इत्यादि ॥ स्त्री च पुमाश्चेति
विगृह्य समासे ॥

५३२ स्त्रिगा पुंसो दन्धाच्च । २।१।१५१। स्त्रीशब्दात् परो य
पुंसशब्दस्तन्तात् दन्धात् कर्मधारयाच्च समासादभवति ॥ स्त्रीपुंस ॥
तेनुवानद्वाश्चेति विगृह्य समासे ॥

ये शब्दा समानास्तस्मिन्नेव सहवचने एक एव प्रयोज्य इत्यर्थः ॥ असह्येय इति
विश्वे द्वौ च द्वौ च द्वयविति न भवति । द्वद्वोऽपि न भवत्यवभिधानात् ॥ विशतिश्च
विशतिश्च विशती अत्र सत्त्वात्तत्वादेवक्ष्यते । इति गिन्तामणी ॥

१ स्त्री भूत्वा पुमान् जात स्त्रीपुंस शिखण्डी ॥

५३३ धेन्वनडुहर्ग्यजुषाहोरात्रनक्तदिवरात्रिदिवाह-
र्दिचोर्वष्टीवपदष्टीवाक्षिभुवदारगवम् । २।१।१६०। धेन्वनडु
हादय शब्दा द्वन्द्वे अदन्ता निपात्यन्ते ॥ धेन्वनडुहम् । एवम् ऋक्
यजुश्च ऋग्यजुषम् । अहश्च रात्रिश्च अहोरात्र । नक्त च दिवा च नक्तदिव ।
रात्रिश्च दिवा च रात्रिदिवम् । अहश्च दिवा च अहदिवम् । ऊरू च अष्टौ
वन्तौ च ऊर्वष्टीव । पदौ च अष्टौवन्तौ च पदष्टीवम् । अक्षिणी न त्रुणौ
च अक्षिभुव । दाराश्च गावश्च दारगव ॥ दधि च पयश्चेति विगृह्य समाप्ते ॥
५३४ न दधिपयआदिः । २।१।१०५। दधिपयसित्यादेर्द्वन्द्व
एकात्थो न भवति ॥ दधिपयसी । वाष्मनसे । पाठाददन्तत्वम् ॥

॥ इति श्रुत्समाससङ्ग्रहः ॥

अथ समासे सुप श्रुचि प्रासायां कचिदश्रुग्विधिरुच्यते
ओजसा कृतमिति विगृह्य समासे । "नोत्तरपदेऽसत्त्वे । २।२।२।" इति
अधिरुच्यते ॥

५३५ ओजोऽञ्जस्तहोऽम्भस्तपसष्टः । २।२।४। ओजसादिभ्य
परस्य ट समासे श्रुग् न भवति ॥ ओजसाकृतम् । अञ्जसाकृतम् । सहसा
कृतम् । अम्भसाकृतम् । तपसाकृतम् ॥ परस्मै पदमिति विगृह्य समासे ॥

५३६ डेव्याकरणे । २।२।८। डे इति सुप समासे श्रुग् न भवति
व्याकरणे विषये ॥ एवमात्मनेपदमित्यादि ॥ वण्ठे कालोऽस्येति विगृह्य
समासे ॥

५३७ अकामेऽमूर्धमस्तकात् स्वाज्ञात् । २।२।१२। मूर्धमस्त

१ धेवाहुहमहणमसमाहारार्थः । समाहारे तु 'सुदपहस्तमाहारे । २।१।१६१। चव
र्गदकारपरद्वारात्वात् द्वन्द्वात्समाहारे वतमानात्समासात्तो भवति ॥ वान्त्वच ।
स्वास्त्य । वाग्दपद । वाक्त्वप । छत्रोपानह ॥ अन्यत्र छत्रोपानद्भ्याम् । इति चि
न्तामणी । इति सूत्रेणैव सिद्धम् ॥ द्वन्द्वादिनि किं? ऋग्यजुषस्य स ऋग्यजुष ।
पुण्याधिमावहोरात्रौ ॥ रात्रिदिवा चत्र च पश्यति तुल्यकात् ॥ अन एव निपातनाग्रम् ।

२ चानासत्त्वं इत्यसत्त्वं य समास उक्तस्तदवयवस्य सुप पञ्चम्यत्वा उत्तरपदे
द्वउभ भवति ॥ स्तोत्रमुक्त । अन्धमुक्त । दूरादागत । अतिरिक्तादागत ॥

५४९ तुमो मनस्कामे ।२।२।६९। तुमोऽतस्य लुग् भगति
मनस्कामयो परत समासे ॥ गतुमना ॥ गन्तुकाम ॥ इपीकाया-
स्तूलमिति विगृह्य समासे ॥

५५० मालेपीकेष्टकस्यान्तस्य च भारितूलचिते ।२।२।८०।
मालादीना तदताना च ह्रस्वो भवति यथासङ्ख्य भार्यादिषु परत
समासे ॥ इपिकृतूलम् । एव मालभारि । इष्टकचित ॥ भुव कुटिरिति
विगृह्य समासे ॥

५५१ भ्रुयोऽच कुटिकुसे ।२।२।८१। भ्रुशब्दस्य ह्रस्वोऽच
भवत कुटिकुसयो परत समासे ॥ भ्रुकुटि । भ्रुकुटि । भ्रुकुस ।
अकुस ॥ एकोत्तरा दशेति विगृह्य ॥

५५२ एकादश षोडश षोडन् षोढा षड्वा ।२।२।१०१।
एनादशादय समासे कृतात्वादयो निपात्यन्ते ॥ एकदश । एव षड्मिर
षिना दश षोडश । षड् दन्ता अस्येति षोडन् ॥ द्वाभ्यामधिका दशति
विगृह्य समासे ॥

५५३ द्वाष्टात्रयोऽनशीतौ प्राक्जतादबहुव्रीहौ ।२।२।१०२।
शतात् प्राक् सङ्ख्यावाचिन्युत्तरपदे द्वि अष्टन् त्रि इत्येतेषा यथासङ्ख्य
द्वा अष्टा त्रयस् इत्येते आदेशा भवन्ति । अबहुव्रीहौ समासे नाशी-
तिशब्दे ॥ द्वादश । एव द्वाविंशति । द्वाविंशत् ॥ अष्टादश । अष्टा-
विंशति । अष्टाविंशत् ॥ त्रयोदश । त्रयोविंशति ॥ त्रयस्त्रिंशत् ॥
अनशीतानिति किं द्यशीति त्र्यशीति । अबहुव्रीहानिति किं द्विदशा ।
अष्टदशा । त्रिदशा ॥

५५४ चत्वारिंशदादौ वा ।२।२।१०३। द्वा अष्टा त्रयस् इत्या
देगाश्चत्वारिंशदादौ उत्तरपदे वा भवन्ति ॥ द्वाचत्वारिंशत् द्विचत्वारिंश
त् ॥ अष्टाचत्वारिंशत् अष्टचत्वारिंशत् । त्रयश्चत्वारिंशत् त्रिचत्वारिंशत्
इत्यादि ॥ महत् वीर इत्याम्या सु महाश्वासी वीरश्चेति निगृह्य समासे ॥
“ महत् वरघासविशिष्टे द्वा ।२।२।१०४। ” इत्यधिकृत्य ॥

५५५ जातीयैकार्थ्ये । २।२।१०६। महत् जातीयमत्यये समाना-
धिकरणे च परतो ङा भवति ॥ ङ इत् अन्याजादिलुगर्थ । महावीर ।
एत महागुण इत्यादि ॥ क्षीरमुदक यस्येति विगृह्य समासे ॥

५५६ नाम्नुत्तरपदस्य च । २।२।१३६। उत्तरपदस्य पूर्वपद-
स्य च उदकशब्दस्य उद इत्यादेशो भवति नाम्नि समासे ॥ क्षीरोद ।
एव लवणोद्वादय । उदपर्वत उदमेष ॥

५५७ श्लुग्वा । २।२।१३७। नाम्नि पूर्वपदस्य उत्तरपदस्य च श्लुग्वा
भवति ॥ सत्या भामा सत्यभामा इत्यादि ॥ पृषदुदर यस्येति विगृह्य समासे ॥

५५८ पृषोदरादयः । २।२।१७२। पृषोदरादय शब्दा साधवो
वेदितव्या ॥ पृषोदर । अश्व इव तिष्ठतीत्यश्वत्थ । पिशितमश्नातीति
पिशाच इत्यादि । शिष्टप्रयोगानुसारेण वेदितव्यम् ॥

वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ ॥

धातोस्तदर्थान्तिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविध निरुक्तम् ॥ १ ॥

वर्णागमो गवेन्द्रादौ सिद्धे वर्णविपर्यय ॥

पोडशादौ विकारमस्याद्वर्णनाश पृषोदरे ॥ २ ॥

वर्णनाशविकाराम्ना धातोरातिशयेन य ॥

योगस्तदुच्यते प्राज्ञैर्मध्वैरभमरादिषु ॥ ३ ॥

॥ इत्यश्लुग्विधिसमाप्तसङ्ग्रह ॥

॥ अथ पदवाक्याश्रित विध्यन्तरमुच्यते ॥

५५९ सम्भ्रमेऽसकृत् । २।३।१। सम्भ्रमे वर्तमान पद वाक्य वा

१ अविहितलोपाममादेशविकारा शिष्टेः प्रयुज्यमाना । अश्वरूपेणामिरत्र तिष्ठतीति
अश्वत्थ इति लिङ्गामदधामुक्तम् ॥

२ हिस् दिशायामिति धातोस्तद्वत्त्वात् दिनस्तीति सिद्ध इति हकारविपर्यय । विकार-
परिणाम । यथा पोडजेत्यत्र दकारस्य ङकार ॥

३ मर्णा रीतीति मयूर । अत्र महीशब्देवारस्य नाश हकारस्य विकारः यकार ॥
रुधातो ऊर इत्यादेश ॥ अमनू रीत्याति अमर । मनोषा दशब्दस्य रादेशश्च ॥

जसहृदनेस्वार प्रयुज्यते ॥ जय जय जय । बिन जि निन । अहिदि-
रदि । सर सर सर । हस्त्यागच्छति हस्त्यागच्छति हस्त्यागच्छति ।
लु पशयध्व लु पशयध्व लु पशयध्वम् इत्यादि ॥

७६० मृदाभीक्ष्ण्याविच्छेदे प्राग् द्विः । २। १२। मृदापत्त्य
वर्तमान पञ्च नाम्य वा शब्दरूप द्वि प्रयुज्यते ॥ भृशम् अत्यर्थं पचति-
पचति । आभीक्ष्ण्यं पौन पुन्य पचतिपचति पठतिपठति यद्वद । अदि
च्छेदे क्रियान्तराव्यवधानं तत्र जयजय । एवं नमोनम । करणकरणम्
इत्यादयः ॥

५६१ प्रोपोत्स पादपरणे । २।३।६। मादीनि शब्दरूपाणि
पादपरणे द्वि प्रयुज्यन्ते ॥

प्रप्रणम्य जि। मन्य ससथित्य तप परम् ॥

उपोषयते श्रेय उत्पन्नमहोदय ॥ १ ॥

५६२ सामीप्येऽधोऽधुपरि । २।३।७। सामीप्ये वर्तमानानि
अधस् अपि उपरि इत्येतान्यन्यानि द्विं प्रयुज्यन्ते ॥ अधोऽधो नरक-
भूमय । अध्यधिग्रामं वसति छेर । उपर्युपरि स्वर्गपटलानि ॥

५६३ वीप्सायाम् । २।३।८। वीप्साया वर्तमान शब्दरूप द्वि
प्रयुज्यते ॥ वृक्षवृक्षमभिभिद्यति । भूमेमेवैव चेतयते ॥ “आद्यमध्य
सम्मत्यसूयासोपेऽश्चन्त्यश्च हृत । २।३।१७।” इत्यधिष्ठित्य ॥

५६४ दूरादामन्यस्य गुरुयैको लभत् ॥२॥३७॥ वाक्यम्याहु
मोऽन्त्योऽह् दूरादामन्यस्य सम्बन्धी अनन्त्यो वा ऋषिर्द्विगुणः

१ चार्यैर्वाग्निमन्त्रं सम्मतिं पूजनं वा । परगुणानामसद्वृत्तमभूत्वा । क्रोधं कोपं
एतेष्वर्गेषु वृत्तमानस्य वाग्यस्याभूतमायमप्रतीत्यर्थं पदं द्विरुच्यते । तत्त आदीं पूवाका
मन्त्राणां मध्यं इत्योऽन्त्यं प्लुता वा भवन्ति सम्मती ॥ माणवक ३ माणवक १ माणवक १
माणवक १ । द्यौर्मतं सचक्षि माणवक ॥ राजा ३ म राजन् शोभन् सद्यसि राजा ॥

२ प्रधान काव्यसम्प्रययादिद्वयं भवति । आगच्छ भो कपिल माणव । माणवेति
 कापिलस्यस्य विवेषण । संप्रहर्षं अट्टदिति प्रतिपेक्षानिवृत्त्यर्थं इदमेव शापक इव
 संप्रहर्षात्तमेव संप्रहर्षस्य ॥

लृकारश्च न एकं हुतो वा भवति ॥ आगच्छ भो देवदा३३ । आगच्छ
भो दे३यदत्त । आगच्छ भो देवदा३३त्त । आगच्छ भो देवदत्त ॥ वृष-
शिखा३ । वृ३षशिख । वृषशिख ॥ अनृदिति किं१ कृष्णामित्र ॥

५६५ ओमः प्रारम्भे । २।३।२१। प्रारम्भे वर्तमानस्योम हुतो वा
भवति ॥ ओ३म् (वृ) ऋषभ पवित्रम् । ओ३ श्रीशान्तिरस्तु सुखमस्तु ॥
प्रारम्भ इति किम्१ । ओम् इत्यादि ॥

॥ इति द्विरुक्तप्रुतविधिसङ्ग्रहः ॥

॥ अथ तद्धितसंग्रहः कथ्यते ॥

तद्धितप्रत्यया द्विप्रकारा । अर्त्यान्तरवृत्तयः स्वार्थिकाश्चेति । तत्तार्थान्त-
रवृत्तयो यथा । उपगु ङम् इति स्थिते उपगोरपत्यमिति विगृह्य ॥

५६६ प्रागृजितादण् । २।४।४। टो जित इत्यतस्सूत्रात् प्राग्येऽर्थ्या
कथ्यन्ते तेषु सुबन्तात् अण् प्रत्ययो भवति ॥ इत्यधिकृत वेदितव्यम् ॥

५६७ ङसोऽपत्ये । २।४।१८। षष्ठ्यन्तादपत्येऽर्थे अण् प्रत्ययो
भवति ॥ ण इत् आरेजर्त्य । सुप श्लुकः ॥

५६८ आरैचोऽश्वादेः । २।३।८४। प्रकृतेरचामादेरच आ आद
ऐच् इत्येते अदेशा भवन्ति जिति णिति च तद्धिते प्रत्यये परे ॥ आसन्न
इति उत औत् ॥

५६९ अवस्वयम्भुवः । २।३।८२। अपदस्योवर्णस्य अव् भवति
तद्धिते परे न स्वयम्भुवः ॥ तत स्वादि । औपगव । स्रिया टिड्डणिति
ही । औपगवी । एव कापटव इत्यादि ॥ दक्षस्यापत्यमिति विगृह्य ॥

१ ष्विदर्थे वर्तित्वात्पुनरथा१तरे वर्तितु निमित्तमुपादीयते तदथा१तर तत्र वृत्तिरथा
न्तरवृत्तिः ॥ प्रकृतादथा१दन्वोऽयौऽथा१तरम् ॥ वृत्तयो द्विप्रकारा अने३श्या प्रत्ययनिय
ताथेति । अनकाथा अणादय । प्रत्ययनियता इत्यादय । एवस्मिन्नेवार्थे विद्यमाना
इत्यर्थः ॥

असकृदनेरार प्रयुज्यते ॥ जय जय जय । बिन जिन निन । अहिरहि-
रहि । सर मर सर । हस्त्यागच्छति हस्त्यागच्छति हस्त्यागच्छति ।
लघु पलायध्व लघु पलायन् लघु पलायध्वम् इत्यादि ॥

५६० भृशाभीक्ष्ण्याविच्छेदे प्राग् द्वि ॥ २।३।२। भृशाद्ये
वर्तमान पद वाक्य वा शब्दरूप द्वि प्रयुज्यते ॥ भृशम् अत्यर्थं पचति
पचति । आभीक्ष्ण्यं पौन पुन्य पचतिपचति पठतिपठति वदवद । अनि-
च्छेद क्रियान्तराव्यवधानं तत्र जयजय । एव नमोनमः । करणकरणम्
इत्यादयः ॥

५६१ प्रोपोत्स पादपूरणे ॥ २।३।६। प्रादीनि शब्दरूपाणि
पादपूरणे द्वि प्रयुज्यन्ते ॥

प्रप्रणम्य स्निग्धं भव्यं ससश्रित्य तप परम् ॥

उपोमपद्यते श्रेय उदुत्पन्नमहोदय ॥ १ ॥

५६२ सामीप्येऽधोऽधुपरि ॥ २।३।७। सामीप्ये वर्तमानानि
अधम् अधि उपरि इत्येतान्यन्ययानि द्वि प्रयुज्यन्ते ॥ अधोऽधो नरक-
भूमय । अध्यधिग्रामं वसति लोक । उपर्युपरि स्वर्गपटलानि ॥

५६३ वीप्सायाम् ॥ २।३।८। वीप्सायां वर्तमानं शब्दरूप द्वि
प्रयुज्यते ॥ वृक्षवृक्षमभिसिञ्चति । भवेमवे नेव चेतयते ॥ “आद्यमप्य-
सम्मत्पसूयाकोपेऽश्चन्त्यश्च हृत ॥ २।३।१७ ॥” इत्यधिकृत्य ॥

५६४ दूरादामन्त्रयस्य गुरुर्वैको लघुत् ॥ २।३।२७। वाक्यस्याशु-
योऽन्त्योऽच् दूरादामन्त्रयस्य सम्बन्धी अनन्त्यो वा ऋवर्धितो गुरु-

१ कार्येण्वभिमतस्य सम्मानि पूजनं वा । परगुणानामसहजममूया । क्रोधं क्रोप ।
एतेष्वर्थेषु वर्तमानस्य वाक्यस्याभूतमात्रणीयार्थं पद द्विरुच्यते । तत्र आदौ पूजाका-
वच्येन मध्येऽन्त्योऽच् पठ्यते वा भवति सम्मतौ ॥ माणवक ३ साणवक । माणवक ।
माणवक । शोभनं रात्रिं माणवक ॥ राजा ३ म् रात्रिं गोमन् सख्यनि राजा ॥

२ प्रपाने वायसमप्रत्ययादिह न भवति । व्यापच्छ भोः कपिलं मानव । माणवति
कार्पट्यस्य विज्ञेयः । रूपद्वयं अनुदिति प्रतिषेधनिवृत्त्यर्थं इदमेव रूपकं ऋषय-
रूपयोरेव ग्रहणस्य ॥

लृकारश्च स एकं हुतो वा भवति ॥ आगच्छ भो देवदत्ता ३ । आगच्छ
भो देवदत्त ३ । आगच्छ भो देवदत्त ३ । आगच्छ भो देवदत्त ॥ कृष-
शिखा ३ । कृषशिख ३ । कृषशिख ॥ अनुदिति किं १ कृष्णमित्र ॥

५६५ ओमः प्रारम्भे । २।३।२१। प्रारम्भे वर्तमानस्योम हुतो वा
भवति ॥ ओ३म् (वृ) ऋषम पवित्रम् । ओ३ श्रीशान्तिरस्तु सुखमस्तु ॥
प्रारम्भ इति किम् १ । ओम् इत्यादि ॥

॥ इति द्विरुक्तमुतविधिसङ्ग्रहः ॥

॥ अथ तद्धितसंग्रहः कथ्यते ॥

तद्धितप्रत्यया द्विप्रकारा । अर्थान्तरवृत्तयः स्वार्थिकाश्चेति । तत्तार्थान्त-
रवृत्तयो यथा । उपगु ङम् इति स्थिते उपगोरपत्यमिति विगृह्य ॥

५६६ प्रागुजितादण् । २।४।४। टो जित इत्यतस्सूत्रात् प्राग्येऽर्थो
कथ्यन्ते तेषु सुबन्तात् अण् प्रत्ययो भवति ॥ इत्यधिकृत वेदितव्यम् ॥

५६७ ङसोऽपत्ये । २।४।१८। षष्ठ्यन्तादपत्येऽर्थे अण् प्रत्ययो
भवति ॥ ण इत् आरैजत्यर्थः । सुप श्लुक् ॥

५६८ आरैचोऽध्यादेः । २।३।८४। प्रकृतेरचामादेरच आ आद्
ऐच् इत्येते अदेशा भवन्ति जिति णिति च तद्धिते प्रत्यये परे ॥ आसन्न
इति उक्त औत् ॥

५६९ अचस्वयम्भुवः । २।३।८२। अपदस्योवर्णस्य अच् भवति
तद्धिते परे न स्वयम्भुवः ॥ ततः स्वादि । औपगव । स्त्रिया टिङ्गणिति
ङी । औपगवी । एव कापटव इत्यादि ॥ दक्षस्यापत्यमिति विगृह्य ॥

१ कचिदर्थं वर्तित्वात्पुनरुच्यते यदिति निमित्तमुपादीयते तदर्थान्तरं तत्र वृत्तिरप्या
न्तरवृत्तिः ॥ प्रकृतादथादन्योऽर्थोऽथात्तरम् ॥ वृत्तयो द्विप्रकारा अनेकायाः प्रत्ययनिय-
ताः चेति । अनकाया अणादयः । प्रत्ययनियता इमादयः । एकस्मिन्नेवार्थं विद्यमाना
इत्यर्थः ॥

५७० अत इम् ॥२॥१२१॥ अकारान्तादपत्ये इन् भवति ॥ य
इत् । आरैजर्त्य । परित्यक्तो लृत् । शेष प्राप्नोत् । दाक्षि । स्त्रिया द्वितीति
ही । दाक्षी ॥ गर्गम्भापत्य वृद्धमिति विगृह्य ॥

५७१ पौत्रादि वृद्धम् ॥१॥१२२॥ पौत्राद्यपत्य वृद्धस्य भवति ॥

५७२ गर्गादेर्यम् ॥२॥१२३॥ गर्गादेर्वृद्धेऽपत्ये यन् भवति ॥
शेष प्राप्नोत् । गार्ग्ये गार्ग्या । बहुत्वे ॥

५७३ धेज्जगोपवनादिश्यापर्णान्तात् ॥२॥१२४॥ गोप
गोले वर्तमानाद्यन जगश्च प्रत्ययस्य बहुत्वे शुभ्रमिति न गिर्या गोपवना
दिश्यापर्णान्तं वर्तयित्वा ॥ शुचि स्थानियद्वावाभावात् नरैश्च । गर्गा । एष
गर्गान् गर्गैरित्यादि ॥ श्रिया ॥

५७४ ययोऽपावदात् ॥१॥१२५॥ यज्प्रत्ययान्तात् स्त्रिया ही
भवति । पानदाम्या ॥ छगत् इत्यतो लुचि मत्स्येति यस्य लृत् । गार्गी ।
एष यात्स्य चात्मी इत्यादि ॥ गर्गात्पापत्य युवेति विगृह्य ॥

५७५ प्रपौत्रायस्ती चश्मज्ज्यापोत्राग्रो. सति युवा

१ कुलं पुत्रातीति पुत्र । पुत्रस्यानन्तरापन्न पौत्र पौत्र आदिस्य तत् । पौत्रमिति
किं गार्गी । आदिशब्देन वक्ष्यमाणप्रपौत्राद्यस्तीति सूत्रं निर्दिष्टवदय ज्ञायसि भ्रातरि च
युते सति प्रपौत्रादीनां वृद्धसम्बन्धं गार्ग्ये ॥

२ गोपवनं अग्निरेत्यासी गोपवनादि । श्यापणं अन्तो मस्यासी श्यापर्णात् ।
गोपवनादि श्यापणात्तच्च तथोक्त । न गोपवनश्यापणात्तस्तथोक्तस्तस्मात् ॥ गोपव
नमिदानीनाद्यन्तर्गेषु । गोपवन । शिशु । विद्धु । साजम् । अश्ववतान । श्यामक ।
श्यापर्ण इति निष्ठादिगणात्तन्मत्स्यस्य दा यज्या इत्यर्थे ॥

३ प्रगतं पौत्रं पौत्रात्प्रगतो वा प्रपौत्रः । स आदिस्य तत् प्रपौत्रादि । पौत्रापत्य
परमप्रवृत्तेऽनुयम् । अत्र परमप्रवृत्तिर्गर्गः । तस्यापत्य गार्गी । तदनन्तरापत्य वृद्धो
गार्ग्यस्तृतीय इत्यत् । अनुयौ गार्ग्यायणौ युवा ॥ 'आयात् ॥२॥१२६॥ अयात् य
प्रत्यय स आयात् परमप्रवृत्तेरेव नान्तरवृद्धयुवभ्यः ॥ उपगारेपत्य वृद्ध आपगव ।"
इति नियमसूत्रं तत् आपादिलनुरतते ॥ आयादिति किं गार्ग्यायणस्यापत्य युवा ग-
र्ग्यायण इन् न भवति ॥ दाक्षिरिलन वृद्धापत्येऽपि अत इति इन्प्रचयो भवति ॥

१११११४। श्रीवर्जित प्रपौताद्यपत्य युवसञ्ज भवति वंश्ये ज्यायमि आतरि
च जीवति सति ॥ इति युवसञ्जाया ॥

५७६ वृद्धाद्युनि । १२।४।२०। यून्त्यपत्ये वृद्धप्रत्ययान्तादेव प्रत्ययो
भवति ॥

५७७ यविजः । १२।४।३३। यजन्तादिजन्ताच्च यून्त्यपत्ये फण् भवति ॥
ण इत् । फस्य आयन् । गार्ग्यायण । एव दाक्षायण ॥ सुधातुरपत्नमिति
विगृह्य ॥

५७८ सुधातृव्यासवरूढनिपादचण्डालविम्बस्याकङ् च
१२।४।२७। सुधात्रादिभ्योऽपत्ये इज् भवति तेषामकङ् चान्तादेश ॥
अढावितौ । सौधातकि । एव वैयासाकि वारुटाकि नैपादकि चण्डालकि
इत्यादि ॥ पुत्रत्यापत्यमिति विगृह्य ॥

५७९ पुनर्भूपुत्रदुहितृननान्दभ्योऽनन्तरेऽज् । १२।४।२८।
पुनर्भ्वादिभ्योऽनन्तरेऽपत्ये अज् भवति ॥ पौत्र । एव पौनर्भव दौहित्र
नानान्द्र ॥ कन्याया अपत्यमिति विगृह्य ॥

५८० कन्यात्रिवेण्योऽकनीनत्रिवर्णौ च । १२।४।४९।
कन्यात्रिवेणिम्यामपत्ये अज् भवति तयोर्भासइरेय कनीनत्रिवर्णादेशौ च
भवत ॥ कनीन त्रैवण । शतमातुरपत्यमिति विगृह्य ॥

५८१ सङ्ख्यासम्भद्रान्मातुर्हृत् । १२।४।५१। सङ्ख्याया
सम्भद्राभ्या च परान्मातृशब्दादपत्ये अज् भवति ऋतो दुरादेशश्च ॥ ङ
इत् । शातमातुर । एव द्वेमातुर पाष्मातुर साम्मातुर भाद्रेमातुर । दिते-
रपत्यमिति विगृह्य ॥

५८२ दितेश्च ङण् । १२।४।५४। मण्डूकशब्दादितिशब्दाद्यापत्ये ङण्वा
भवति ॥ ङण्य एय् । दितेय माण्डूकेय । पशे

५८३ पत्युत्तरपत्यमादित्यादित्येदितेज्योऽणपवादे चास्ये
१२।४।६। पत्युत्तरपद्मा यमाप्तिभ्यश्च प्राणुजेतीयेऽन्वेऽन्वे ज्यो भवति

अणपवादे च ॥ ज इत् । दैत्य । वृहस्पतेरपत्य बार्हस्पत्य । यमस्यापत्य
याम्य । आदित्यस्यापत्यमादित्य । अदितेरपत्यम् आदित्य ॥ विनताया
अपत्यमिति विगृह्य ॥

५८४ प्यतः । २।४।५५। प्यदन्तादपत्ये ढण् भवति ॥ वेनतेय ।
एव सौपर्णेय ॥ नाभेरपत्यमिति विगृह्य ॥

५८५ इतोऽनिघ्नः । २।४।५७। इदन्ताद् द्यच्चादपत्ये ढण् भवति
नेघ्नन्तात् ॥ नाभेय । नैधेय । बालेय इत्यादि ॥ कल्याण्या अपत्यमिति
विगृह्य ॥

५८६ कल्याण्यादेर्ङिन् च । २।४।६२। कल्याण्यादिभ्योऽपत्ये
ढण् भवति ङिन्चान्त्यादेश ॥ ङ इत् । कल्याणिनेय । एव सुभगा
या अपत्यमिति विगृह्य ॥

५८७ ह्रस्वगसिन्धोः । २।३।१०६। ह्रस्वगसिन्ध्वन्ताना मिति
णिति च तद्धिते परे पूर्वपदस्योत्तरपदस्य चादेरच आरौचो भवन्ति ॥
सौभागिनेय । एव सौहार्द इत्यादि ॥ दास्या अपत्यमिति विगृह्य ॥

५८८ क्षुद्रादिभ्यो ढण् वा । २।४।६४। अङ्गहीना शीलहीनाश्च
स्त्रिय क्षुद्रा ताभ्योऽपत्ये ढण्वा भवति ॥

५८९ लुग्व्योर्वल्कौ । २।३।३५। प्रत्ययस्यावयवे कौं च बलि
कौ च परे वकारयकारयोर्लुग् भवति ॥ पक्षे ढण् । दासेर दासेय । एव
कौलटेर कौलटेय इत्यादि । आतुरपत्यमिति विगृह्य ॥

५९० आतुर्च्यः । २।४।७१। आतृशब्दादपत्ये व्यो भवति ॥ आतृ-
च्य ॥ स्वसुरपत्यमिति विगृह्य ॥

५९१ स्वसुश्च छः । २।४।७२। स्वसृशब्दाद्भातृशब्दाच्चापत्ये छो
भवति ॥ स्वर्षाय । आत्रीय ॥

५९२ मातृपित्रादेर्दृण्छणौ । २।४।७३। मातृपितृपूर्वात्स्वसुरपत्ये
दृण्छणौ भवत ॥ ङित्वात् ऋनो ङ् । उरिति पि । मातृष्वसुरपत्य

मातृष्वसेय मातृष्वसीय । एव पैतृष्वसेय पैतृष्वसीय ॥ कुलस्याप-
त्यमिति विगृह्य ॥

५९३ कुलात् न्वः । २।४।९०। कुलशब्दादपत्ये सो भवति ॥ ख
ईन् । कुलीन ॥

५९४ दुःकुलादृण् । २।४।९२। दुः कुलशब्दादपत्ये ढग् वा भवति ॥
पक्षे ख । दुः कुलस्यापत्य दौष्कुलेय दुष्कुलीन ॥

५९५ महाकुलादश्वत् । २।४।९३। महाकुलशब्दादपत्ये अन्-
स्वजौ वा भवत ॥ पक्षे ख । महाकुलस्यापत्य माहाकुल । माहाकुलीन
महाकुलीन ॥

५९६ श्वशुराद्यः । २।४।९४। श्वशुरशब्दादपत्ये यो भवति ॥
श्वशुरस्यापत्य श्वशुर्य ॥

५९७ जातौ राज्ञः । २।४।९५। राजन्शब्दादपत्ये यो भवति
जातौ क्षत्रियत्वे गम्यमाने ॥

५९८ येऽनोऽप्ये । २।३।६१। व्यण्वर्जिते यप्रत्यये अनो तुम्भ भव-
ति ॥ राज्ञोऽपत्य राजन्य । जाताविति किम् अन्यत्राणेष ॥

५९९ अपि । २।३।६२। अप्यनो तुम्भ भवति ॥ राजन ॥

६०० क्षत्ताद् घः । २।४।९६। क्षत्रशब्दादपत्ये घो भवति चा-
तिश्चेत् ॥ घस्य इय् क्षत्रिय । अन्यत्र क्षात्रि ॥ मनोरपत्यमिति
विगृह्य ॥

६०१ मनोर्याण् पद् च । २।४।९७। मनुशब्दादपत्ये याणौ
भवत तस्य पगागमश्च ॥ अकावितौ । मनुष्य मानुष इत्यादि ॥

६०२ पृथिव्या आन् । २।४।९८। पृथिवीशब्दात् प्राग्जितीयेऽर्थे
आऔ भवत ॥ पृथिव्या अपत्य पार्थिव । स्त्रिया पार्थिवी पार्थिवा ॥

६०३ देवाद्यश्च । २।४।१२। देवशब्दात्प्राग्जितीयेऽर्थे यव्यौ
भवत ॥ देवस्यापत्य दैव्य दैव । स्त्रिया दैवी ॥

अणपवादे च ॥ न इत् । दैत्य । बृहस्पतेरपत्यं बार्हस्पत्य । यमस्यापत्यं याम्य । आदित्यस्यापत्यमादित्य । अदितेरपत्यम् आदित्य ॥ मिनताया अपत्यमिति विगृह्य ॥

५८४ प्यतः । २।४।५७। प्यदन्तादपत्ये ढण् भवति ॥ वेनतेय । एव सौपणेय ॥ नामेरपत्यमिति विगृह्य ॥

५८५ इतोऽनिघ्नः । २।४।५७। इदन्ताद् यच्चादपत्ये ढण् भवति नेनतात् ॥ नामेय । नैघेय । बालेय इत्यादि ॥ कल्याण्या अपत्यमिति विगृह्य ॥

५८६ कल्याण्यादेर्ङिन् च । २।४।६२। कल्याण्यादिभ्योऽपत्ये ढण् भवति ङित्चान्त्यादेश ॥ ङ इत् । कल्याणिनेय । एव सुमगा या अपत्यमिति विगृह्य ॥

५८७ दृद्गसिन्धो । २।३।१०६। दृद्गसिन्ध्वन्तानां ङिति ङिति च तद्धिते परे पूर्वपदस्योत्तरपदस्य चादेरच आरौचो भवन्ति ॥ सौमाग्निनेय । एव सौहार्द इत्यादि ॥ दास्या अपत्यमिति विगृह्य ॥

५८८ क्षुद्रादिभ्यो ढण् वा । २।४।६४। अङ्गहीना शीलहीनाश्च स्त्रिय क्षुद्रा ताभ्योऽपत्ये ढण्या भवति ॥

५८९ लुग्व्योर्वल्कौ । २।३।३५। मत्स्यस्यावयवे कार्ये च बलि षौ च परे वकारयकारयोर्लुग् भवति ॥ पक्षे ढण् । दासेर दासेय । एव कौलटेर कौलटेय इत्यादि । आतुरपत्यमिति विगृह्य ॥

५९० आतुर्व्यः । २।४।७१। आतृशब्दादपत्ये व्यो भवति ॥ आतृव्य ॥ स्वसुरपत्यमिति विगृह्य ॥

५९१ स्वसुश्च छः । २।४।७२। स्वसृशब्दाद्भ्रातृशब्दाच्चापत्ये छो भवति ॥ स्वसीय । भ्रात्रीय ॥

५९२ मातृपित्रादेर्दृण्छणौ । २।४।७३। मातृपितृपूर्वात्स्वसुरपत्ये दृण्छणौ भवतः ॥ द्वित्वान् क्तो लृक् । उरिति पि । मातृपितृपत्य

मातृप्वसेय मातृप्वसीय । एव पैतृप्वसेय पैतृप्वसीय ॥ कुलस्याप-
त्यमिति विगृह्य ॥

५९३ कुलात् सः । १२।४।९०। कुलशब्दादपत्ये सौ भवति ॥ ख
ईन् । कुलीन ॥

५९४ दुःकुलादून् । १२।४।९२। दुःकुलशब्दादपत्ये दुः वा भवति ॥
पक्षे स । दुःकुलस्यापत्य दौष्कुलेय दुष्कुलीन ॥

५९५ महाकुलादबृहन् । १२।४।९३। महाकुलशब्दादपत्ये अबृ-
हन् वा भवति ॥ पक्षे स । महाकुलस्यापत्य माहारुल । माहाकुलीन
महाकुलीन ॥

५९६ श्वशुराद्यः । १२।४।९४। श्वशुरशब्दादपत्ये यो भवति ॥
श्वशुरस्यापत्य श्वशुर्य ॥

५९७ जातौ राज्ञः । १२।४।९५। राजन्शब्दादपत्ये यो भवति
जातौ क्षत्रियत्वे गम्यमाने ॥

५९८ येऽनोऽप्ये । १२।३।६१। व्यप्वर्जिते यप्रत्यये अनो लुप्त भव-
ति ॥ राज्ञोऽपत्य राजन्य । जातानिति किम् । अन्यप्राणेव ॥

५९९ अणि । १२।३।६२। अप्यनो लुप्त भवति ॥ राजन ॥

६०० क्षत्राद् घः । १२।४।९६। क्षत्रशब्दादपत्ये घो भवति जा-
तिश्चेत् ॥ घस्य इय् क्षत्रिय । अन्यत्र क्षात्रि ॥ मनोरपत्यमिति
विगृह्य ॥

६०१ मनोर्याण् पण् च । १२।४।९७। मनुशब्दादपत्ये याणौ
भवत तस्य पणामश्च ॥ अकावितौ । मनुष्य मानुष इत्यादि ॥

६०२ पृथिव्या आत् । १२।४।९८। पृथिवीशब्दात् प्राग्जितीयेऽर्थे
आऔ भवत ॥ पृथिव्या अपत्य पार्थिव । न्विया पार्थिवी पार्थिवा ॥

६०३ देवाद्यश्च । १२।४।१२। देवशब्दात्प्राग्जितीयेऽर्थे यद्वयौ
भवत ॥ देवस्यापत्य दैव्य दैव । स्रिया दैवी ॥

६०४ स्त्रीपुमात् दनवृत्तङ्गत् ॥२॥१॥१६॥ स्त्रीपुमाव्याभ्या
 दत्यत्ययात्प्राग्नेऽर्थान्तेषु च दान् न्यद् इत्येतौ प्रत्ययौ यथासहस्र
 भवत ॥ टनाधितौ । स्त्रिया अपत्य सैन । पुंसोऽपत्य पौत्र । पदस्येति
 सञ्चर ॥

६०५ राष्ट्राज. स्वरूपाद्राजापत्येऽजिः ॥२॥१॥१८॥ राष्ट्र
 वाचितो राजयाचिश्च स्वरूपाच्छब्दाद्रान्यपत्ये चार्थे अञ् भवति त्रिस्र
 जश्च ॥ विदेहाना राजा वैदेह वैदेहौ ॥

६०६ घट्टपञ्चत्रियाम् ॥२॥१॥२०८॥ घट्टपु वर्तमानस्य मे क्षु
 भवति न स्त्रियाम् ॥ विदेहा । एव पाञ्चाल पाञ्चाली पाञ्चाला ॥ विदेह
 स्यापत्य वैदेह वैदेहौ विदेहा इत्यादि । अस्त्रियामिति किं । वैदेह
 पाञ्चाल्य ॥ भिक्षाणा समूह इति विगृह्य ॥

६०७ भिक्षादेश्च समूहे ॥२॥१॥२२८॥ भिक्षादेरन्यस्माच्च
 समूहेऽर्थे अणादयो भवन्ति ॥ इत्यण् । भैक्ष । गर्भिणीना समूहो गार्भिण ।
 यौवन काक मायूरम् इत्यादि ॥

६०८ गोघ्नोक्षयत्सोष्टाजोरभ्रष्टमनुप्यराजन्यराजपु
 ष्रराज्ञो बुव् ॥२॥१॥२३०॥ गोघ्नराचिन उक्षादिभ्यश्च समूहे बुञ् भवति ॥

६०९ वोरकः ॥२॥३॥२४॥ प्रत्ययस्य वोरसो भवति ॥ औपगवाना
 समूह औपगवकम् । उदणा समूह औदकम् । एव वासात् औदकम्
 आजकम् औरग्रक वार्द्धक मानुषक राजन्यक राजपुत्र राजक ॥

६१० केदारारण्यश्च ॥२॥१॥२३१॥ केदारश्चब्दात् समूहे बुञ्
 ण्यश्च भवत ॥ केदाराना समूह वैदारक केदार्य ॥

१ कृत्रियसहस्राज्जनपदशब्दात् जनपदसंख्याच्च क्षत्रियश्च दान् यथासहस्र राजनि
 रक्षतरि च क्षत्रियेऽपत्ये चाभिधेवेऽङ् भवति । ए च त्रिसङ्गो भवति ॥ सट्पादिति
 किं सुराष्ट्राणा राजा सौराष्ट्र । निष्टृष्टस्यापत्य त्रैष्टृष्ट ॥

२ भिक्षादिग्रहण अचित्तट्ण्वाघनायम् । भिक्षाणा भिक्षाघ्नानां । भिक्षुत इति
 भिक्षा इति कर्मण्यधोऽङ् च द ॥

६११ ब्राह्मणनाणवगाडवाद्यः । १२।४।१३४। ब्राह्मणादिभ्य
सङ्गे यो भवति ॥ ब्राह्मणानां समूहो ब्राह्मण्यम् । एव भाणत्र्य गाडव्य ॥

६१२ कवचिहस्त्यचित्ताच्च ठण् । १२।४।१३२। कवचिहस्ति-
भ्यामचित्त्वाचिन केदारशब्दाच्च समूहे ठण् भवति ॥

६१३ इरुठः । १२।३।३२। प्रत्ययान्यवन्म ठ इह भवति ॥ कवचिना
समूह कावचिक । हस्तिना समूह हस्तिकम् । आपूपिक केदारिक ॥

६१४ धेनोरनञः । १२।४।१३३। अनञ्पूर्वाद्धेनो समूहे ठण् भवति ॥

६१५ दोसिसुसुगशब्दकस्मात्तः कः । १२।३।३३। दोस-
ब्दात् इसुसतादुगन्तात् शब्दकस्माद्वर्जिततकारान्ताच्च परस्य प्रत्ययस्य
ठङ्को भवति ॥ अदित् । धेनूना समूहो धैनुकम् । अनानिति किम्
आधेनव ॥

६१६ गणिकाया ण्यः । १२।४।१३५। गणिकाशब्दात्समूहे ण्यो
भवति ॥ गणिकानां समूहो गणिक्य ॥

६१७ केशाद्या । १२।४।१३६। केशशब्दात्समूहे ण्यो वा भवति ॥
पक्षे ठण् । कैश्य कैशिक ॥

६१८ छोऽश्वात् । १२।४।१३७। अश्वशब्दात् समूहे छो वा भवति ॥
पक्षेऽण् । छ ईय् । अश्वानां समूह अश्वीय आश्वम् ॥

६१९ गोरथवातात्रकव्योलम् । १२।४।१४१। गोरथवातेभ्य
समूहे यथासङ्गं न कव्य कल इति प्रत्यया भवन्ति ॥ गवा समूहो
गोता । रथानां समूहो रथकव्या । बलि पदत्वान्नातो लुक् वातानां
समूहो वातूल ॥

६२० पाशादेश्च यः । १२।४।१४२। पाशादेर्गवादेश्च समूहे यो
भवति ॥ पाशानां समूह पाश्या । एव तृप्या खल्या गव्या रथ्या वात्या ॥

१ अनम इति प्रतिषेधो लिङ्ग समूहे तद तस्यापि भवतीति । वानहास्तिक गोधेनुकम्
२ पाश, तृण, खल, धूम अगार, पाँडे, गल, पिटक, पिटाक, दारुद, इल,
नल, धन, वृत् इति पाशादीर्ण ॥

६२१ ग्रामजनवन्धुगजसहायात्तल् ।२।४।१४३। ग्रामादिभ्य
समूहे तल् भवति ॥ ल इत् । ग्रामाणा समूहो ग्रामता । बलि पदत्वान्नातो
लुक् । जनता वन्धुता गजता सहायता । वनस्पतीना समूहो वानस्पत्य ।
स्त्रीणा समूह स्त्रैणम् । एव पौंसम् इत्यादि ॥

६२२ श्वखलादिभ्योऽविन् ।२।४।१४४। श्वादिभ्य समूहे अन्
भवति । खलादिभ्य इन् ॥ शुना समूह शौन । दण्डिना समूहो दाण्ड ।
खलाना समूहः खलिनी ॥

६२३ पुरुषात् कृतहितवधविकारे च ढ्व् ।२।४।१४५।
पुरुषशब्दात् कृताधर्थे समूहे च ढ्व् भवति ॥ ढ एय् । पुरुषेण कृत
पुरुषाय हित पुरुषस्य वध पुरुषस्य विकार पुरुषाणा समूहो वा पौरु-
षेय ॥ भस्मनो विकार इति विगृह्य ॥

६२४ विकारे ।२।४।१४६। पृष्ठ्यन्तविकारे यथायोगमणादयो भव
न्ति ॥ द्रव्यस्यावस्थान्तर विकार तत्राण् भास्मन । मृत्तिकाया विकारो
मार्तिक ॥

६२५ विकारापत्येऽश्महितनाम्नो वा ।२।४।१४७। अश्मन्
हितनामन् इत्येतयोर त्याजादेर्यथासङ्ख्य विकारेऽपत्ये च तद्धिते परे लुक्वा
भवति ॥ अश्मनो विकार आश्म । आश्मन । हैतनाम हैतनामन ॥

६२६ त्रपुजतो पक्क ।२।४।१४८। त्रपुजतुभ्या विकारे अण् भव
ति तयो पकागम ॥ त्रपुणो विकारस्त्रापुष जातुष ॥

६२७ कसीयाञ्ज्य ।२।४।१४९। कसीयशब्दात् विकारे ज्यो भव
ति अस्य लुक् च ॥ कसीयस्य विकार कास्य ॥

६२८ कौशेयम् ।२।४।१५०। कोशस्य विकार कौशेयमिति निपात्यते

६२९ हेमादिभ्योऽब् ।२।४।१५१। हेमादिभ्यो विकारे चावयवे
चान् भवति ॥ हेमो विकारोऽवयवो वा हैम विष्टरम् । एव राजत सौव-
र्णमित्यादि ॥

६३० घाऽभक्ष्याच्छादने मयद् । २।४।१६२। पृष्ठ्यन्ताद्विकारे अवयवे च मयद्वा भवति न भक्ष्याच्छादनयो ॥ भस्मनो विकार भस्ममय पक्षे अणादि । एव कपोतस्य विकार कपोतमय कपोत । दूर्वामय दौर्व । खदिरमय खादिर । अभक्ष्याच्छादन इति किं? मौद्ग सूय । कार्पास पट ॥

६३१ शराद्येकाचः । २।४।१६३। शरादिभ्य एकाचश्च विकारा वयवयोर्मयद् भवति ॥ शरस्य विकार शरमयम् । एव दर्भमय मृन्मय बाष्पमयमित्यादि ॥ घनस्य विकार इति विगृह्य ॥

६३२ नाम दुः । १।१।१७। नाम दुसज्ञ वा भवति ॥

६३३ दोरप्राणिनः । २।४।१६४। अप्राणिनो दुसज्ञाद्विकारावयवयो- मयद् भवति ॥ घनमयम् । एव दृपन्मय । पक्षे अणादि । धान दार्प- दम् इत्यादि ॥

६३४ त्यदादिः । १।१।१८। त्यदादिर्दुसज्ञो नित्य भवति ॥ दुस- शक्तत्वान्मयद् तस्य विकारस्तन्मयम् । एव यन्मय तन्मय मन्मय ॥

६३५ यस्यास्वादिरादैच् । १।१।१९। यस्याचामादिरच् आदैज्वा भवति स दुसज्ञो भवति ॥ आम्रमय सालमय तैलमयमित्यादि ॥

६३६ गोत्रीहे शकृत्पुरोडाशे । २।४।१६५। गोत्रीहिम्या विकारेऽवयवे च मयद् भवति यथासङ्ग्य शकृति पुरोडाशे चाथे ॥ गोवि- कारो गोमय शकृत् । अन्यत्र गव्य । ग्रीहिमय पुरोडाश । अन्यत्र गेह ॥

६३७ पिष्टिका हैयङ्गवीनम् । २।४।१६७। एतो विकारे साधू वेदितव्यौ ॥ पिष्टस्य विकार पिष्टिका । खोगोदोहस्य विकार हैयङ्गवीन ॥

६३८ बहुल शुक्पुष्पमूले । २।४।१६९। विकारावयवयोर्विहि- तस्य प्रत्ययस्य बहुल शुप् भवति पुष्पे मूले च वाच्ये ॥ मल्लिकाया

१ जातिगुणक्रियाद्रव्यनिरपेक्ष यन्नामधेय सव्यवहारार्थे इत्याभियुज्यते तन्नाम । सा किरुप्रवृत्तिनिमित्त विना निमित्तान्तरेण ॥ "गोयोऽचि ॥ २।४।३। गोसन्दादादिप्रत्यय प्रसङ्ग यप्रत्ययो भवति ॥" इति क्रमसूत्रेण यप्रत्यय । गति भव गन्तम् । गन्त त्रिषु गतो भवम ॥

विहार पुष्प मटिका । एव सूत्रिणा त्वमालिना मान्ती । वृद्ध्या अत्र
ययो मूल बृहती । पाठा इत्यादयः । कचिन् भवति कारहाटमित्यादि ॥

६३९ फले । २।४।१७०। विहागवयवप्रत्ययस्य शुभ् भवति पदे
वाच्ये ॥ आमन्त्र्या विहार फल्म् आमलम् । एव बदरमात्रमित्यादि ।
हरीतक्या विहार फल् हरीतकी । एव द्राक्षादयोऽपि नियतान्ति ॥

६४० पक्षादेरण् । २।४।१७१। पक्षादिभ्यो विहारावयवयो अम्
भवति फले वाच्ये ॥ शुचोऽपवाद । पक्षस्य विहार फल् शाशम् ।
एवमाहुम्भर कारवेष्टमित्यादि ॥

६४१ जम्बा वा । २।४।१७२। जम्बुशब्दाद्विहागवयवयोरप्या
भवति फले वाच्ये ॥ जम्बा विहार फल् जाम्बव । पक्षे शुच्युभयथा
लिङ् । जम्बु जम्बू ॥ मिद्धान्तस्य बोद्धाऽध्येता वेति विगृह्य ॥

६४२ बोद्धध्येतो । २।४।१७३। पष्ठ्यन्ताद् बोद्धर्यध्येतारि चार्थ
जणादयो भवन्तीत्यण् ॥ सेद्धान्त । एव भौमिदिन मौहूर्तिक छान्दस
वैद्य इत्यादि ॥ व्याकरणस्य बोद्धा अध्येता वेति विगृह्य अणि सति ॥

६४३ पदे ट्वष्टैच् । २।३।८७। आरेच्प्राप्तेरच आदेशयोर्यवयो
पदे परत टैच् भवति ॥ ट इदादिविध्यर्थः । वैयाकरण ॥

६४४ न्यायादिपदकल्पलक्षणान्तकृत्वाख्यानाख्यायि
काट्टण् । २।४।१७४। न्यायादिभ्यः पदकल्पलक्षणान्तेभ्यः कृत्वाख्या
नाख्यायिकानाचिभ्यश्च बोद्धध्येतो ठण् भवति ॥ न्यायस्य बोद्धा अध्येता
वा नैयायिकः । एव तार्किक पौराणिक वैजपदिक जैनयज्ञरत्निक शा

१ कतुञ्ज आख्यायन च आख्यायिका च कृत्वाख्यानाख्यायिकम् । पद च कल्प च
लक्षण च पदकल्पलक्षणः । पदकल्पलक्षणमन्ते यस्य शब्दस्य स पदकल्पलक्षणान्तः ।
न्यायादिभ्यः पदकल्पलक्षणान्तश्च कृत्वाख्यानाख्यायिक च न्यायादिपदकल्पलक्षणात्कृ-
त्वाख्यानाख्यायिक तस्मात्तयोश्च ॥ कचिदयस्य व्युत्पत्त्यवयवमुपस्थानमाहवा । गण-
प्रभो यत्र नायनेनैव स्ववृत्तमाख्यायत् माऽऽट्टयायिका । आट्टयायिकोपलभ्यार्थं
कल्पिता वधा ॥

चदलक्षणिक काल्पवृक्षिक कोतुकरूपिक वासवदत्तिक इत्यादि ॥

६४५ अधर्मक्षत्तससर्गाङ्गत्रेर्विद्याया । १२।४।१७६। विद्या शब्दान्ताद्बोद्धव्येनो ठण् भवति न धर्मादिपूर्वात् ॥ सार्वविधिक चातुर्द-
शविधिक । अधर्मादेरिति क्रिः धर्मविद्य । सात्रविद्य । सासर्गविद्य ।
आकाविद्य । त्रैविद्य ॥ शाकटायनीयस्य बोद्धा अध्येता वेति विगृह्य
अणि सति ॥

६४६ प्रोक्तात् ॥ १२।४।१८३। प्रोक्तप्रत्ययान्ताद्विहितस्य बोद्धव्येतृ-
प्रत्ययस्य भुग् भवति ॥ शाकटायनीय जेनेन्द्र इत्यादि ॥

६४७ मातृपितृभ्रातृर्युलङ्घ्यम् ॥ १२।४।१८५। मातृशब्दादुल्ङ्
भवति पितृशब्दाद्य भातर्यर्थे ॥ डित् । मातृभ्राता मातुल । एव
पितृव्य ॥

६४८ पित्रोर्हामहद् ॥ १२।४।१८६। मातृपितृशब्दाभ्या टामहद्
भवति प्रत्येक मातरि पितरि चार्थे ॥ डटावितौ । पितु पिता पितामह ।
पितामही माता । मातुःपिता मातामह । मातामही माता ॥

६४९ राजन्यादिभ्यो वुञ् ॥ १२।४।१९०। राजन्यादिभ्यो राष्ट्रे
वुञ् भवति ॥ राजन्यानां राष्ट्र राजन्यकम् । एव वैराटक मालवकमित्यादि ॥

६५० निवासादूरभवाविति देशे नास्ति ॥ १२।४।१९२।
निवासे अदूरभवे च पष्ठ्यन्तादण् भवति देशे नास्ति ॥ ऋजुनावो निवासः
आर्जुनाव । वराणसाया अदूरभवा वाराणसी ॥

६५१ सोऽत्रास्ति ॥ १२।४।१९३। प्रथमान्तात् सोऽस्मिन्नस्तीत्यर्थे
अणादयो भवन्ति देशे नास्ति ॥ उदुम्बरास्सन्यस्मिन् औदुम्बर
नगरमित्यादि ॥

१ तिप्ता मात्रा या । टित्त्वित्वाभ्या पित्रोरिति पिता च माता च पितरौ तयोरिति
विज्ञायते । यत्ति समानामेक इत्येङ्गापात् पिता च पिता न पितरौ तयोरिति तद्धि
टित्व व्यर्थं स्यात् ॥

६५२ तेन निर्दृष्टञ्च । २।४।१९। तृतीयान्तात्तेन निर्दृष्टेऽर्थे
देशनामि अण् भवति ॥ सर्गैरानृचस्तागर ॥

६५३ कुमुदनडवेतसमहिपाङ्कित् । २।४।१९७। उमुदादि
भ्यो निवासाद्यर्थे डित् मतुर्भवति देशे नामि ॥ कुमुदानां निवाय उमु
द्वान् । एव नङ्गान् वेतस्वान् महिष्मान् ॥

६५४ नडशाष्टादल । २।४।१९८। नडशाडाम्या निवासाद्यर्थे
डिद्वलो भवति देशे नामि ॥ नङ्गल शाङ्गल ॥

६५५ शर्करायाष्टण्जाण् च । २।४।२०१। शर्कराशब्दान्
निवासाद्यर्थे ठ ण् ठण् छ अण् तत्येते प्रत्यया भवन्ति देशे नामि ॥
शर्कराणां निवास शर्करिक् शर्करक् शर्करिक् शर्करीय शर्कर ॥
पौपी पौर्णमासी अत्येति विगृह्य ॥

६५६ साऽस्य पौर्णमासी । २।४।२०३। प्रथमान्तात् साऽस्य
पौर्णमासीत्यस्मिन्नर्थे ठण्वा भवति ॥ चैत्री पौर्णमासी अत्येति चैत्रिक् चैत्रो
वा । एव कार्तिकिक् कार्तिको वा । फाल्गुनिक फाल्गुनो वा । श्रावणिक
श्रावणो वा ॥ अर्हन् देवता अत्येति विगृह्य ॥

६५७ देवता । २।४।२०६। प्रथमान्तात् साऽस्य देवतेत्यस्मिन्नर्थे
अणादयो भवन्ति ॥ इत्यण् । अर्हित ॥ एव जैन सौगत शैव
वैष्णव इत्यादि ॥

१ अत्येत्यवयवसम्बन्धे इह पठ्यते । पौर्णमासीति पूर्ण मास पक्षद्वयमस्यां त्रिषो सा
अथवा पूणमासश्चो यस्यां त्रिषो । अथवा पूर्णमासा पूर्णचन्द्रण युक्ता त्रिषोरिति ।
पूणमासे इयं त्रिषो पौर्णमासी ॥ आप्रहायण्यश्चत्वारिंशः । २।४।२०४। आप्रहायण्य
श्चत्वारिंशः साऽस्य पौर्णमासीत्यस्मिन्नर्थे ठण् भवति ॥ आप्रहायणी पौर्णमासी अत्येति
आप्रहायणिक । एवमाश्रयिक ॥ चैत्रकार्तिकीफाल्गुनीश्रावणाद्वा । २।४।२०५। चैत्रादि
भ्यः साऽस्य पौर्णमासीत्यस्मिन्नर्थे ठण्वा भवति ॥ चैत्री पौर्णमासी अत्येति चैत्रिक्
चैत्रो वा । एव कार्तिकीको कार्तिको वा । फाल्गुनिक फाल्गुनो वा । श्रावणीक श्रावणो
वा ॥ (तादृशप्रपुस्तके सूत्रद्वयमिदमाधिकं दृश्यते)

६६८ महेन्द्राद्या । २।४।२०९। महेन्द्रशब्दात्साऽस्य देवतेत्यग्निन्
मथे छपौ वा भवत ॥ महेन्द्रो देवता अस्येति महेन्द्रीय महेन्द्रिय
महेन्द्रो बलि ॥

६६९ कसोमादृचण् । २।४।२१२। कसोमशब्दाभ्या साऽस्य देवते-
त्यस्मिन्नर्थे दृचण् भवति ॥ टणावितौ । क परमात्मा देवता अस्य काप ।
कायी पूजा ॥ परत्वादात् सोमो देवताऽस्य सौम्य ॥

६६० युद्धेऽर्थयोद्धृभ्यः । २।४।२१६। अर्थ प्रयोजन तद्वाचिनो
योद्धृवाचिनश्च प्रथमान्तात् पष्ठ्यर्थे युद्धे वाच्ये अणादयो भवन्ति ॥
सुलोचना प्रयोजनमस्य युद्धस्य सौलोचन । विद्याधरा योद्धारोऽस्य
वैद्याधर युद्ध ॥

६६१ प्रहरणात् क्रीडायां ण । २।४।२१९। प्रहरणवाचिन
सप्तम्यर्थे क्रीडायां णो भवति ॥ मुष्टि प्रहरणमस्या क्रीडाया मौष्ट्या । एव
दाण्डा इत्यादि ॥ कुसुम्भेन रक्तमिति विगृह्य ॥

६६२ टो रागाद्रक्ते । २।४।२२०। तृतीयान्ताद्वागवाचिन तेन
रक्तमित्यस्मिन्नर्थे अणादयो भवन्तीत्यण् ॥ कौसुम्भ यक्ष । कौडकुम
हारिद्रमित्यादि ॥

६६३ लाक्षारोचनादृण् । २।४।२२१। लाक्षारोचनाभ्या रक्ते ठण्
भवति ॥ लाक्षया रक्त लाक्षिक । रौचनिक ॥

६६४ चन्द्रोपेतात्काले । २।४।२२५। चन्द्रोपेताक्षत्रवाचिन
तेन युक्ते काले अणादयो भवन्तीत्यण् ॥ पुष्येण चन्द्रोपेतेन युक्ता पौर्णमासी ॥

६६५ तैपपौपम्मात् । २।३।७७। नक्षत्रवाचिनो निहिते प्रत्यये
परे तिप्यपुष्यशब्दयोस्तैपपौपौ निपात्येते ॥ पौषी तैषी । चित्रया चन्द्रोपेतया
युक्ता पैर्णमासी चैत्री । विशाखया वैशाखी । ज्येष्ठया ज्यैष्ठी । अषाढया

आपाद्री । भद्रपद्मया भाद्रपत्नी । अधयुजा आधयुजी । टासिकामि कार्तिकी ।
मृगशापेण मार्गशीर्षी । मघाभिर्माघी । फल्गुन्या फाल्गुनी ॥

६६६ अत्रणाश्वत्थाघ्नाम्न्य । १२।४।२२८। चन्द्रोपेनाम्या अथ
णाश्वत्थाम्या युक्ते काले अप्रत्ययो भवति तामि निषेये ॥ अत्रणेन चन्द्रोपेतेन
युक्ता पौर्णमासी अत्रणा । एवमश्वत्था ॥ यस्मिन् स्थितो रथ इति विगृह्य ॥

६६७ छन्दे रथे । १२।४।२३३। तृतीयान्ताच्छन्दे रथेऽथे अणादयो
भवन्तीत्यण् ॥ चाग्रो रथ । एव काम्नलो गाँण इत्यादि ॥

६६८ स्थण्डिले शेते प्रती । १२।४।२३६। स्थण्डिलशब्दात् सप्त
म्यन्तात् शेते इत्यस्मिन्नेऽण् भवति प्रतिनि वाच्ये ॥ स्थण्डिले शेते इति
स्थण्डिले प्रती ॥

६६९ ससृकृते भक्ष्ये । १२।४।२३७। सप्तम्यन्तात् तत्र ससृकृते
भक्ष्येऽथे अणादयो भवन्तीत्यण् ॥ भ्राष्ट्रे ससृकृता भ्राष्ट्रा अपूषा ॥

६७० कर्त्तव्यमेर्द्धण् । १२।४।८। कल्पयन्मिया प्रागजिताये अत्ये ण्
भवति ॥ कलौ ससृकृत कालेयम् । अग्रौ ससृकृतमाग्नेयम् ॥

६७१ शूल्योरुयक्षैरेयदाधिकौदन्वित्कादन्वितम् । १२।४।
२३८। शूल्यादय ससृकृते अर्थ साधवो वेदितव्या ॥ शूले ससृकृत शूल्यम् ।
उत्थायामुत्थय । क्षीरे क्षैरेय । दक्षि दाधिकम् । उदक्षित्यौदक्षित्यम्
औदक्षित वा ॥

६७२ क्वचित् । १२।४।२३९। उक्तार्थेभ्य क्वचिदन्यत्ताप्यत्ये
अणादयो भवन्ति ॥ इत्यण् । चक्षुषा गृह्यत इति चाभुष रत्नम् । एव भ्रात्रण
शब्द । उद्वान्नेलेन पिष्टमोत्सूल । कलौ दृश्यते कालेय मिध्यात्नम् । अथे
रुद्धने आश्वो रथ ॥ नद्या जातो भवो वेति विगृह्य ॥

६७३ नद्यादिराष्ट्रदूरोत्तरादृणघैत्याहन् ।३।१।१। जितात् प्राक् येऽर्था वक्ष्यन्ते तेषु कृतादिषु नद्यादेर्दण् भवति राष्ट्राद् घ दूरादेत्य उत्तरादाहन् ॥ अणपवाद । नादेय । एव राष्ट्रिय दूरेत्य औत्तराह ॥

६७४ पारावाराचारपारेभ्यः ग्व. ।३।१।२। पार अवार पारा-
वार अवारपार इत्येतेभ्य प्राग्वितीयेऽर्थे खो भवति ॥ पारे जातो भवो
चा पारीण । एवमवारीण पारारारीण अवारपारीण ॥

६७५ ग्रामाद्यस्वञ् ।३।१।३। ग्रामशब्दात् प्राग्वितीयेऽर्थे कृतादौ
यस्वञौ भवत ॥ ग्रामे कृत इत्यादि विगृह्य ग्राम्य ग्रामीण ॥

६७६ कन्यादेश्च ढकञ् ।३।१।४। कन्यादेर्ग्रामाच्च प्राग्वितीयेऽर्थे
कृतादौ ढकञ् भवति ॥ कात्रेयक । पुष्करे जात पौष्करेयक । एव
ग्रामेयक ॥

६७७ कुलकुक्षिग्रीवाच्छास्यलङ्कारे ।३।१।५। कुलादिभ्यो
यथासङ्गश्च श्वादिषु वाच्येषु प्राग्वितीयेऽर्थे ढकञ् भवति ॥ कुले जात
कौलेयक श्वा । एव कोलेयकोऽसि । ग्रेवेयकोऽलङ्कार ॥

६७८ दक्षिणापश्चात्पुरस्तस्यण् ।३।१।७। दक्षिणादिभ्य
प्राग्वितीयेऽर्थे कृतादौ त्यण् भवति ॥ दक्षिणाया जात दक्षिणात्य एव
पाश्चात्य पोरस्त्य ॥

६७९ क्रेहामातस्त्रान्त्यच् ।३।१।८। क्वादिभ्यस्तसन्तात् त्रान्ताच्च
प्राग्वितीयेऽर्थे त्यन् भवति ॥ च इत् । क जात इत्यादि । कृत्य इहत्य
अमात्य कुतस्त्य अत्रत्य इत्यादि ॥

१ ' हे कृतञ्चक्रातसम्भूते ।३।१।८।१ " इत्यारभ्य " हो जित- ।३।२।२। " इति सूत्रपर्यंत प्रवरणभेदेन वक्ष्यमाणपर्वेषु अणादयो भवन्ति ॥ तेषामुदाहरणं नदानां समूहा नदिर्न । राष्ट्रस्यापत्य राष्ट्र इति चिन्तामणौ ॥

२ नुतिताद्ययो जतिरूपजना अस्या इति कत्री गंधमी ॥

३ पद्मे वरिष्ठप्राते च्छास्त्रिंशते फले गदे । वायमागडमुत्ते तीर्थं जते ॥

६८० चैपमोत्त-वस ॥३१११०॥ ऐपमम् क्षम श्वम् इरेतेभ्य प्राजितीयेऽर्थे त्यज्या भवति ॥ पक्षे तनद् । ऐपमो जात ऐपमस्त्य ऐप मस्तन । एव श्वस्त्य श्वस्तन । श्वस्त्य श्वस्तन ॥

६८१ चूदकप्रागपाकप्रतीचो य ॥३११११॥ दिवादिभ्य प्राग् नितीयेऽर्थे यो भवति ॥ दिवि भव दिव्यम् । एवमुदीच्य प्राच्य अपाच्य प्रतीच्य ॥

६८२ भवतष्टण्डस् ॥३१११२॥ भवच्छब्दात् प्राग्वितीये अर्थे टण्डसौ भवत ॥ णसानितौ । भवत इद भावत्क भवदीय । सिति पदत्वाज्जिश् ॥

६८३ जनपरराज्ञोऽवच्छ. ॥३१११२५॥ जनादिभ्य प्राग्वितीये अर्थे अवच्छो भवति ॥ जनस्येद जननीयम् । एव परकीय राजकीय ॥

६८४ दोश्छ. ॥३१११२६॥ दुसञ्जकालप्राग्वितीये अर्थे छो भवति ॥ तस्येद तदीयम् । एव त्वदीय मदीय ॥

६८५ उष्णादिभ्य* कालात् ॥३१११२७॥ उष्णादे परो य कालशब्दस्तदन्तात् प्राग्वितीये अर्थे छो भवति ॥ उष्णकाले भव उष्ण कालीय । एव शीतकालीय ॥

६८६ व्यादिभ्य. ठण्णिठौ ॥३१११२८॥ व्यादिभ्य* परो य कालशब्द तदन्तात् प्राग्वितीये अर्थे ठण्णिठौ भवत ॥ णिताविती । निराले भव वैकालिक । एव पौर्वकालिक सार्वकालिक ऐदङ्कालिक । सिया वैकालिकी वैकालिका इत्यादि ॥

६८७ समुद्रान्तनावो ॥३१११३०॥ समुद्रशब्दात् प्राग्वितीये

१ इदं केचित् 'स्वजनपरराज्ञोऽवच्छ' इति पठन्ति तत् स्वकीयमिति सिद्ध । अकार पुष्पावाध । राख्या इदं राजकीय । अकार मुक्त्वा उक्त सति हि यलि पदात्तत्वाप्रस्य तापेन राजकीयमिति सिध्यतीत्युक्ते आह- "त्वमौ प्रत्ययोत्तरपदे चैकस्मिन् ॥२८०॥" प्रत्यये परे तत्प्रादेशी मन्त्रो वदुले न । तत्र पुष्पदीय अस्मदीय मिति सिध्यति ॥

कृताचर्थे बुन् भवति नरि गावि च वाच्ययो ॥ समुद्रे भव सामुद्रको
ना । स्त्रिया आडि । त्यायदायत इति इत् सामुद्रिका नौ । अन्यत्राणेष्व ।
सामुद्र लवण ॥

६८८ वा । ३।१।५५। पर्वतशब्दात् प्राग्जितीये अर्थे छो वा भवति ॥
पक्षेऽण् । पर्वते भव पर्वतीय पार्वतमित्यादि ॥

६८९ युष्मदस्मदोऽङ्ग्वजौ वाकङ् चैकस्मिस्तवकमम
कम् । ३।१।५७। युष्मदस्मद्वा प्राग्जितीये अर्थे अङ्ग्वजौ वा भवत
तयोराकङ् चान्तादेश एकत्वविशिष्टेऽर्थे तवकममकादेशो ॥ युष्माकमय
यौष्माक यौष्माकीण । अस्माकमयम् आस्माक आम्माकीन । तवाय
तावक तारकीन । ममाय मामक मामकीन । स्त्रिया यौष्माकी यौष्मा
कीणा । आस्माकी आस्माकीना । तावकी तावकीना । मामकीना ॥

६९० नरिका मामिका । ३।३।९१। नरिका मामिकेति स्त्रिया
निपात्येते ॥ ममेय मामिका । पक्षे छ । युष्मदीय अस्मदीय ॥

६९१ योऽर्धात् । ३।१।५८। अर्धशब्दात् प्राग्जितीये यो भवति ॥
अध भवमर्ध्य ॥

६९२ सादेष्टण् । ३।१।५९। सपूर्वपदादर्धात् प्राग्जितीये ठण्
भवति ॥ विजयार्थे भवो वैजयार्थिक । एवमोत्तराधिकमित्यादि ॥

६९३ समानादिलोकोत्तरपदाध्यात्मादिभ्यष्टण् । ३।१।६४
समानपूर्वपदाहोकोत्तरपदात् अध्यात्मादिभ्यश्च प्राग्जितीये ठण् भवति ॥

६९४ अनुशक्तिकादीनाम् । ३।३।१०८। अनुशक्ति इत्येवमा-
दीना णिति परे पूर्वोत्तरपदयोरारेचो भवन्ति ॥ समानग्रामे भव सामा-

१ समान आदिर्येषां ते समानादयः । उत्तरं च तत्पदं च उत्तरपदं । लोक उत्तर-
पदं येषां तं लोकोत्तरपदं । आत्म-यधिकृत्याध्यात्म तद्गोदेयेषां ते अध्यात्मादयः ।
पुनरुद्भूत ॥

२ शतमर्यास्तीति श्रुतिकं । अङ्गुल शक्तिकाऽनुशक्तिः । स आदिर्येषां तं । इह
लोकपरग्रेकसादी अनुशील्यदिगणे पठिती शतम्ब्यो ॥

६८० चैपमोक्षश्च' ॥३१११०॥ ऐपमम् दाम् शम् इत्येवम्
प्राग्जित्तयेऽर्थे त्यज्जा भवति ॥ पक्षे तनद् । ऐपमो जान ऐपमस्त्य ऐप
मस्तन । एव दाम्त्य दाम्तन । शम्त्य श्वस्तन ॥

६८१ घृदन्प्रागपाकप्रतीचो य ॥३११११॥ दिवादिभ्यः प्राग्
जित्तयेऽर्थे यो भवति ॥ दिवि भव दिव्यम् । एवमुदीच्य प्राग्
अपाच्य प्रतीच्य ॥

६८२ भवतष्टण्डस् ॥३१११२॥ भवच्छब्दात् प्राग्जित्तये अर्थे
ठण्डसौ भवत ॥ णमावितौ । भवत इद भावत्क भवदीय । मिति
पदत्वान्नश् ॥

६८३ जनपरराज्ञोऽकृच्छ' ॥३१११२५॥ जनादिभ्यः प्राग्जित्तये
अर्थे अकृच्छो भवति ॥ जनस्येद जनक्रीयम् । एव परकीये राजक्रीय ॥

६८४ दोइछ' ॥३१११२६॥ दुसञ्जकात्प्राग्जित्तये अर्थे छो भवति ॥
तस्येद तदीयम् । एव त्वदीय मदीय ॥

६८५ उष्णादिभ्यः कालात् ॥३१११२७॥ उष्णादे परो य
कालशब्दस्तदन्तात् प्राग्जित्तये अर्थे छो भवति ॥ उष्णकाले भव उष्ण
कालीय । एव शीतकालीय ॥

६८६ व्यादिभ्यः ठण्णिठौ ॥३१११२८॥ व्यादिभ्यः परो य
कालशब्दस्तदन्तात् प्राग्जित्तये अर्थे ठण्णिठौ भवत ॥ णितायितौ ।
विकाले भव वैकालिक । एव पौर्वकालिक सार्वकालिक ऐदङ्कालिक ।
क्षिरां वैकालिकी वैकालिका इत्यादि ॥

६८७ समुद्रान्ध्रनावो' ॥३१११३०॥ समुद्रशब्दात् प्राग्जित्तये

१ इह केचित् "स्वजनपरराज्ञोऽकृच्छ" इति पठन्ति सत स्वकीयमिति सिध्य ।
अकार पुष्पावाप । राश्या इद राजकीय । अकार मुक्त्वा उक्त' सति द्वि मति
पदान्तत्वाप्रस्य लोपेन राजकीयमिति सिध्यतीत्युक्ते आह "त्वमो प्रत्ययोत्तरपदे
चैकस्मिन् ॥२८०॥" प्रत्यये परो त्वमादेशो भवतो नृत्वे न । तत्र शुभमदीये अस्मदीये
मिति सिध्यति ॥

७०२ भर्तुसन्ध्यादेरण् । ३।१।७६। नक्षत्रक्रतुवाचिभ्य सन्ध्यादिभ्यश्च प्राग्वितीये अण् भवति ॥ पुण्ये जात पोष । एव माघ वासन्तः शारद साध्य शश्वत । शश्वतघ्नपि शाश्वतिक ॥

७०३ प्रावृष एण्यः । ३।१।७८। प्रावृष प्राग्वितीये एण्यो भवति ॥ प्रावृषि भन प्रावृषेण्य ॥

७०४ ण्योऽन्वब्धिद्वीपात् । ३।१।७९। अन्विसमीपे वर्तमानाद् द्वीपात् प्राग्वितीये ण्यो भवति ॥ द्वीपे जात द्वैप्य । अन्वब्धीति किं नदीसमीपे द्वेप ॥

७०५ पश्चादाद्यन्ताग्रादिभ्यः । ३।१।८०। पश्चादादिभ्य प्राग्वितीये इमो भवति ॥

७०६ स्वरदीनाम् । ३।१।८१। स्वरदीनामव्ययाना अपदात्तानामत्याजादेर्लुग् भवति तद्धिते परे ॥ पश्चाज्जात पश्चिम । एवमादिभ्यः अन्तिम अग्रिम ॥

७०७ मध्यान्मः । ३।१।८२। मध्यशब्दात् प्राग्वितीये मो भवति ॥ मध्ये जातो मध्यम ॥

७०८ उत्कर्षापकर्षयोर् । ३।१।८३। उत्कर्षापकर्षयोर्मध्ये वर्तमानान्मव्यशब्दात् प्राग्वितीये अद्भवति ॥ मध्ये जातो मध्य ॥ प्रागुक्ता नामणादीना दणादीनाश्च प्रत्ययानामर्थविशेषा इतो दर्शयिष्यते ॥

७०९ ऐ कृतलब्धक्रीतसम्भूते । ३।१।८४। सप्तम्यन्तात् कृते लब्धे क्रीते सम्भूते वाऽर्थे यथायोगमणादयो दणादयश्च भवन्ति ॥ सुप्ते कृतो लब्ध क्रीतस्सम्भूतो वा सौम्य । एव माधुर नादेय राष्ट्रिय इत्यादि ॥

१ नायुल्लङ्घ्ये नात्यपङ्क्त्ये मध्यमपरिमाणा मध्ये वैयाकरण १ मध्या बुधा । मध्या स्त्री । नातिदीर्घ नातिह्रस्व मध्यमप्रमाण मध्य काष्ठ । नातिस्पृहो नातिह्रस्वो मध्य काय ॥

२ डेरिति सप्तम्यन्तोपलक्षणमेत्याह सप्तम्यन्तादिति । डेरिति चतुर्थानिर्देशो न भवतीत्यभिधानात् ॥ आधारप्रमाणानतिरिक्तप्रमाणता आधारस्य गम्भीरता ॥ नशादि १०० इति सूत्रेण कृतार्थं दण् भवति । योगविभाग उत्तराय ॥

न्यामिक । एव ऐहलौकिक । पारलौकिक । अध्यात्म भवे आध्यात्मिकम् ।
एवमाधिदैविक सामानिकमित्यादि ॥

६९५ वर्षाकालेभ्यः । ३।१।६६। वर्षाशब्दात् कालविशेषवाचिभ्यश्च
प्राग्जितौघे ठण् भवति ॥ वर्षासु भवो वार्षिक । एव मासिक दैवसिक ॥

६९६ निशाप्रदोषहेमन्तात् । ३।१।६९। निशादिभ्यः प्राग्जि-
तौघे ठण् वा भवति ॥ पक्षेऽण् । निशाया भव नैशिक नैशो वा ।
प्रादोषिक प्रादोषो वा । हेमन्तिक ॥

६९७ लुक्तोऽणि । ३।१।७०। अणि हेमन्तस्य तो लुग्या भवति ॥
हैमन्त हैमन्तो वा ॥

६९८ श्वसस्तद् च । ३।१।७२। श्वस प्राग्जितौघे ठण् वा भवति
तस्य तद् च ॥ श्वो भव श्वस्तिक । पक्षे श्वस्त्य ॥

६९९ पूर्वाह्नापराह्नाचनद् । ३।१।७३। पूर्वाह्नापराह्नाभ्यां प्राग्जितौघे
तनङ्ग्या भवति ॥ पूर्वाह्ने भव पूर्वाह्नतन पौर्वाह्निक । अपराह्नतन ।
एवमापराह्निक ॥

७०० सायं चिर प्राहे प्रगेऽव्ययात् । ३।१।७४। सायमादिभ्यः
अव्ययाच्च कालवाचिनः प्राग्जितौघे तनङ्ग्य भवति ॥ ट इत् ऊद्यर्थः ।
साये जात सायन्तन । एव चिरन्तन प्राहेतन प्रागेतन पुरातन
इदानीतन श्वस्तन द्यस्तन इत्यादि ॥

७०१ पुराणम् । ३।१।७५। पुराणम् पुराणमिति निपात्यते ॥ पुराण
मवि ॥

१ बहुवचनान् यथाकथञ्चिन् ॥ कालशब्दाच्च कालायादकालायाच्च कालत ॥ अत्र
लादपि कालायात्कालेभ्य इति चो विधिः ॥ १ ॥ कदम्बपुष्पसहचरित का- कदम्ब
पुष्प तत्र देवमृण कादम्बपुष्पिकम् । एव वैहिपलान्त्रिकम् ॥

२ त इति द्विः अत्यस्य उन्विकल्पो माभूत् ॥

३ सायामिति यमकारात्तमव्ययः तस्याभ्यवादित्वननैव सिद्धः । अनव्ययस्यापि सा
यमन्तरयेद प्रत्ययसन्निवोगे रूपांतरनिवृत्त्यर्थं मातस्य निपात्यते ।

न्यत्थ यथायोग प्रत्ययो भवति ॥ प्रदोषे जयी प्रादोषिक प्रादोष इत्यादि ।
चानुर्कर्षणात् काल इति निवृत्तम् ॥

७२० भवे ॥ ३।१।११२। सप्तम्यन्तात् भवे सत्यत्थे यथायोग प्रत्ययो
भवति ॥ मुग्धे भव सौम्र । एव माधुर नादेय इत्यादि ॥

७२१ दिगाद्यङ्गाशाद्यः ॥ ३।१।११३। दिगादिभ्यः शरीरावयववा
चिभ्यश्च सप्तम्यन्तेभ्यः भवेऽथे यो भवति ॥ दिशि भवो दिश्य । एव
घर्ष्य मुख्य ओष्ठ्य उरस्य मूर्धन्य इत्यादि ॥

७२२ मध्याच्छणदिना मरु च ॥ ३।१।११४। मध्यशब्दाद्
भवेऽथे छणदिना भवन्ति मरु चागम ॥ मध्ये भवो मध्यमीय माध्यम
मध्यदिन ॥

७२३ जिहामूलाङ्गुलेश्च छः ॥ ३।१।११५। जिहामूलाङ्गुलिभ्या
मध्याच्च भवेऽथे छो भवति ॥ जिहामूले भवो जिहामूलीय । एवमङ्गु-
लीय मध्ययि ॥

७२४ चर्गान्तात् ॥ ३।१।११६। वर्गान्तात् भवेऽथे छो भवति ॥
कवर्गे भव कवर्गीय । एव चवर्गीय इत्यादि ॥

७२५ यखौ चाशब्दे ॥ ३।१।११७। वर्गान्ताद्भवे यखौ छश्च
भवन्ति न शब्दे ॥ मुनिवर्म्य मुनिवर्गीण मुनिवर्गीय । अशब्द इति
किं कवर्गीय ॥

७२६ गम्भीरपञ्चजनवाहिर्देवात् ॥ ३।१।१२३। गम्भीरादिभ्यो
भवे व्यो भवति ॥ गम्भीरे भवो गाम्भीर्य । पाञ्चजन्य । स्वरादित्वाद-
न्त्याजादिल्लक् बाष्पः । दैव्य ॥

७२७ अन्तःपूर्वात् ॥ ३।१।१२७। अन्तश्शब्दपूर्वादव्ययीमावाङ्भवेऽथे
ठण् भवति ॥ अन्तरगारे भव आन्तरगारिक । आन्तर्भूतसत्तिक इत्यादि ॥

१ भवतोऽत्र यथायौ ॥ अन्यथा इति भवजातो भिद्येते ॥

२ पञ्चजनायै रक्षणि मर पाञ्चजन्य इति लिङ्गभट्टयानुसम् ॥

७१० कुशले । ३।१।८५। सप्तम्यन्तात् कुशलेऽथ अणादयो भवन्ति ॥
सुमे कुशल सौम । एव माधुर । नादेय इत्यादि ॥

७११ पथोऽकम् । ३।१।८६। पथ कुशले अको भवति ॥ पथि
कुशल पथक ॥

७१२ जाने । ३।१।८८। सप्तम्यन्तात् जातेऽथ अणादयो भवन्ति ॥
सुमे जान सौम । एव माधुर । नादेय इत्यादि ॥

७१३ प्रावृषष्टम् । ३।१।८९। प्रावृषो जातेऽर्थ ठो भवति ॥ प्रावि
जात प्रावृषिक ॥

७१४ कालात्साधुपुष्प्यत्पच्यमाने । ३।१।१००। पच्य
चिन सप्तम्यन्तात्साधौ पुष्प्यति पच्यमाने चार्थे यथायोग प्रत्ययो भवति ॥
निशाया साधु नैशिक नैशो वा प्रणीप । वसन्ते पुष्प्यन् वासन्त
सद्वकार । शरदि पच्यन्ते शारदा मसच्छदा ॥

७१५ उसे । ३।१।१०१। सप्तम्यन्तात् कालवाचि उसेऽर्थे यथा
योग प्रत्ययो भवति ॥ ग्रीष्मे उसा ग्रीष्मा शाल्य ॥

७१६ ग्रीष्मवसन्तादा । ३।१।१०५। ग्रीष्मवसन्ताम्यानुसेऽथे
गुञ्जा भवति ॥ ग्रीष्मे उत्त ग्रीष्मक ग्रीष्म । वासन्तक वासन्त ॥

७१७ देये ऋणे । ३।१।१०६। सप्तम्यन्तात् कालवाचिन देये ऋणे
यथायोग प्रत्ययो भवति ॥ मासे देयमृण मासिकम् । एव सावत्स-
रिकमित्यादि ॥

७१८ स्वचि मृगे । ३।१।११०। सप्तम्यन्तात् कालवाचिनो स्वचि
मृगेऽथे यथायोग प्रत्ययो भवति ॥ निशाया स्वच् नैशिको मृग नैशो वा ॥

७१९ जयिनि च । ३।१।१११। सप्तम्यन्तात् कालवाचिन जयि

१ जाने इति किं? शयने नीते ॥

२ प्रावृष एण्य १७०३ ॥ इत्यस्यापवा ॥

३ ऋण इति किं? मासपया भिक्षा । स्वासी देय स्वस्तिवाचनम् ॥

न्यत्थे यथायोग प्रत्ययो भवति ॥ प्रदोषे जयी प्रादोषिक प्रादोष इत्यादि ।
चानुर्कर्षणात् काल इति निवृत्तम् ॥

७२० भवे ॥ १३१११२॥ सप्तम्यन्तार् भवे सत्यत्थे यथायोग प्रत्ययो
भवति ॥ सुप्ते भव सौप्त । एव भाधुर नादेय इत्यादि ॥

७२१ दिगाद्यङ्गाशाद्यः ॥ १३१११३॥ दिगादिभ्यः क्षरीराज्यववा-
चिभ्यश्च सप्तम्यन्तेभ्यः भवेऽथे यो भवति ॥ दिशि भवो दिश्य । एव
धर्म्य मुख्य ओष्ठ्य उरस्य मूर्धन्य इत्यादि ॥

७२२ मध्याच्छणदिना मरु च ॥ १३१११४॥ मध्यशब्दाद्
भवेऽथे छणदिना भवन्ति मरु चागम ॥ मध्ये भवो मध्यमीय माध्यम
मध्यदिन ॥

७२३ जिह्वामूलाङ्गुलेश्च उ. ॥ १३१११५॥ जिह्वामूलाङ्गुलिभ्या
मध्याच्च भवेऽथे छो भवति ॥ जिह्वामूले भवो जिह्वामूलीय । एवमङ्गु-
लीय मध्यीय ॥

७२४ वर्गान्तात् ॥ १३१११६॥ वर्गान्तात् भवेऽथे छो भवति ॥
कर्मो भव कवर्गीय । एव चवर्गीय इत्यादि ॥

७२५ घररौ चाशब्दे ॥ १३१११७॥ वर्गान्ताद्भवे यत्नौ छश्च
भवन्ति न शब्दे ॥ मुनिवर्ग्य मुनिवर्गीण मुनिवर्गीय । अशब्द इति
किं कवर्गीय ॥

७२६ गम्भीरपञ्चजमवहिर्देवात् ॥ १३१११८॥ गम्भीरादिभ्यो
भवे न्यो भवति ॥ गम्भीरे भवो गाम्भीर्य । पाञ्चजन्य । स्वरादित्वाद्-
न्त्याजादिलुक् बाह्य । दैव्य ॥

७२७ अन्तःपूर्वात् ॥ १३१११९॥ अन्तरशब्दपूर्वादव्ययीमावाङ्भवेऽथ
ठण् भवति ॥ अन्तरगारे भव आन्तरगारिक । आन्तर्वसतिक इत्यादि ॥

१ भवतेऽथ सप्ताया न अन्याप इति भवजातौ मिलेते ॥

२ पञ्चजन्ये रश्मि भव पाञ्चजन्य इति किङ्गमस्यानुक्तम् ॥

७२८ हेसो व्याख्याने च ग्रन्थात् । ३।१।१३०। पष्ठचन्तात् व्याख्याने सप्तम्यन्ताच्च भवेऽत्ये ग्रन्थवाचिन जणादयो भवन्ति ॥ सुपा व्याख्यानं सुप्सु भव वा सौप्सु । एव तेड कर्तमित्यादि ॥

७२९ ऋग्गृह्यजिज्याम्यष्टण् । ३।१।१३१। ऋग्शब्दात् व्यङ्गाद वर्णान्तान् इज्यावाचिनश्च व्याख्यान भवे चार्थे ठण् भवति ॥ ऋचा व्याख्या तत्र भव वा आचिक । सौत्रिक वार्तिक आमिहोवृक् सामयिक काल्याणिकमित्यादि ॥

७३० डस स्वे । ३।१।१३७। पष्ठचन्तात् स्वे सम्बन्धि यथायो यमणादयो भवन्ति ॥ उपगोविदम् औपगवम् । आर्हत मत । गात्र नान्यमित्यादि ॥

७३१ य । ३।१।१४२। रथान् रथान्ताच्च स्वेऽत्ये यो भवति ॥ रथम्याय रथ्य । महारथ्य इत्यादि ॥

७३२ बाह्यपथ्युपकरणे । ३।१।१४५। बाह्यनात् स्वे बाह्यपथ्युपकरणे चान् भवति नान्यत्र ॥ अश्वस्य बाह्य आश्वो रथ । आश्व पथा । आश्व पथ्ययनम् इत्यादि ॥

७३३ डैसेरागते । ३।१।१५८। पञ्चम्यन्तादागतेऽर्थे यथायोगमणा न्यो भवन्ति ॥ सुभादागत सोम । एव माधुर नादेय । कुत कुत आगत कोतस्कुत इत्यादि ॥

७३४ विद्यापोनिसम्बन्धाद् बुञ् । ३।१।१५९। विद्यासम्बन्धापो निसम्बन्धाच्च बुञ् भवति ॥ आचार्यादागतमाचार्यकम् । उपाध्यायादागत उपोपाध्यायकम् इत्यादि । पितामहादागत पैतामहकमित्यादि ॥

१ व्याख्यामतऽवयवश्च कथ्यते येन तद्व्याख्यानं । चरारा दभय इत्यस्य समुच्चयार्थं ग्रन्थ गन्तव्यदभ । ग्रन्थादिति किं पाठस् पुनस्त व्याख्यान ॥

२ ऋगिति स्वरूपग्रहणं नाथग्रहणं । अथग्रहणे हि तदीज्यत्स्यैयग्रहणान्तरं क्रियते प्रतीक सप्तान् दूरे । एतदपमेव ग्रहणं क्रियतेरूपग्रहणं तथा स्थात् । इज्यावाचिनं पनावाचिनं ॥

३ सुभादागच्छन् वृक्षमूलादागत इत्यत्र वृक्षमूलानां तस्यैव रूपमपि भवति ॥

४ विद्या च योनिश्च सम्प्र योऽप्यति बहुमादि ॥

७३५ उष्टण् । ३।१।१६१। ऋकारान्ताद्विधायोनिस्तन्मन्धवाचिन
आगते ठण् भवति ॥ पितुरागत पैतृक् । मातृक् । आतृकमित्यादि ॥

७३६ पित्र्य वा । ३।१।१६०। पितृशब्दादागते पित्र्यमिति वा
निपात्यते ॥ पितुरागत पित्र्य पक्षे ठण् ॥

७३७ आयस्थानात् । ३।१।१६२। आयस्थानवाचिन आगते ठण्
भवति ॥ शुल्कशालाया आगत शोल्कशालिकम् । एवमापणिक ॥

७३८ शुण्डिकादेरण् । ३।१।१६३। शुण्डिकादेरागते अण् भवति ॥
शुण्डिक सुरापण तन्मादागत शोण्डिकम् । एवमौदपानमित्यादि ॥

७३९ नृहेतुभ्यो मयदूप्यौ वा । ३।१।१६४। नरवाचिनो हेतु-
वाचिनश्चागते मयदूप्यौ वा भवते ॥ पक्षे अणादि । देवदत्तादागत देवदत्तमय
देवदत्तरूप्यम् । अत्र बलि पदत्वान्नातो लुक् देवदत्त देवदत्तीय वा । कर्मण
आगत कर्ममय कर्मरूप्य कर्मण वा इत्यादि ॥

७४० प्रभवति । ३।१।१६५। पञ्चम्यन्तात् प्रभवत्यर्थे अणादयो
भवन्ति ॥ हिमवत प्रभवन्ती हैमवती गङ्गा । जैनी दिव्यमाणा ॥

७४१ त्यदादेर्मयद् । ३।१।१६७। त्यदादे प्रभवत्यर्थे मयद् भवति ॥
तस्मात् प्रभवत् तन्मयम् इत्यादि ॥

७४२ वैदूर्यः । ३।१।१६८। विदूरशब्दस्य प्रभवति वैदूर्य इति
निपात्यते ॥

७४३ टः प्रोक्ते । ३।१।१६९। तृतीयान्तात् प्रोक्तेऽर्थे व्याख्यातेऽर्थे
वा यथायोगमणादयो भवन्ति ॥ मद्रबाहुणा प्रोक्तानि भाद्रबाह्वाणि उत्तरा-
ध्ययनानि । एव सामन्तमद्रम् आकलङ्क जैनेन्द्रमित्यादि ॥ यस्याश्वादिरा-
दैच् इति दुसजाया दोश्छ । शाकटायनेन प्रोक्त शाकटायनीय पाणिनीय
जैमिनीयम् इत्यादि ॥

१ स्वामिप्राप्त्यो भाग आय तस्योपतिस्थान । अणादेवाषकोऽय विधि ॥

२ प्रथमत उपलभ्यमान प्रभव । अन्ये प्रभवति जायमाने इत्याह ॥ जात इति
भूते सामान्यतात् अय नु पञ्चम्य-तादृतमाते इत्यमोषइतौ ॥

७२८ ईमो व्याख्यानं च ग्रथात् । ३।१।१३०। पष्ठयन्तात्
व्याख्यानं सप्तम्यन्ताच्च भवेत्यत्र ग्रन्थवाचिनः अणादयो भवन्ति ॥ मुञ्च
स्यात्पानं मुप्सु भव वा सौवम् । एव तैः कर्तमित्यादि ॥

७२९ अंगमप्रिज्याम्यष्टम् । ३।१।१३१। ऋक्षब्जश्च द्वाष्ट
यणान्तात् इज्यावाचिनश्च व्याख्या भवे चात्थ ठण् भवति ॥ ऋक्ष
व्याख्यानं तत्र भव वा आर्चक । सौत्रिक वार्तिक प्राभिद्वौगृक सामयिक
काल्याणिकमित्यादि ॥

७३० डम् स्वे । ३।१।१३७। पष्ठयन्तात् स्वे सम्बन्धिति यथायौ
ममणादयो भवन्ति ॥ उपगोविदम् औपगवम् । अर्हित मन । गात्र
नादेयमित्यादि ॥

७३१ य । ३।१।१४२। रथान् रथान्नाच्च स्वेत्ये यो भवति ॥
रथम्याय रथ्य । महारथ्य इत्यादि ॥

७३२ चाक्षपथ्युपकरणे । ३।१।१४५। बाह्यात् स्वे बाह्यपथ्युप
करणे चान् भवति नान्यत्र ॥ अश्वस्य बाह्य आश्वो ग्य । आश्व पन्था ।
आश्व पथ्ययनम् इत्यादि ॥

७३३ ईसेरागते । ३।१।१५८। पष्ठम्यन्तादागतेऽर्थे यथायोगमणा
न्यो भवन्ति ॥ शुभादागत सौम । एत माधुर नादेय । कुत कुत
आगत कीतस्तुत इत्यादि ॥

७३४ विद्यापोनिसम्बन्धाद् बुञ् । ३।१।१५९। विद्यासम्बन्धाद्यो
निसम्बन्धाच्च बुञ् भवति ॥ आचार्यादागतमाचार्यकम् । उपाध्यायादागत
भोपाध्यायकम् इत्यादि । पितामहादागत पितामहकमित्यादि ॥

१ व्याख्यानं उच्यते कथ्यते येन तद्व्याख्यानं । परारा दन्व इत्यस्य समुच्चयार्थं
ग्रन्थं गन्तव्यम् । ग्रन्थादिति किं ? पाठ्य पुनस्त व्याख्यानं ॥

२ ऋगिति स्वरूपग्रहणं गण्यग्रहणं । अथग्रहणे हि तदीज्यस्यैवग्रहणान्तरं । इत्येनं प्रत्या
सत्तनं दूरे । एतदथमत्र ग्रहणं ऋगिति रूपग्रहणं यथा स्यात् ॥ इत्याशाचिनं पञ्चवाचिनं ॥

३ शुभादागच्छन् वृक्षमूल्यदायत इत्यत्र वृक्षमग्राणां तटीयनापायान् भवति ॥

४ विद्या य योनिश्च गम्भयोऽस्ति बहुवचि ॥

पथि दृते च यथायोग प्रत्ययो भवति ॥ सुप्न गच्छन् सौप्न पन्था दूतो
- वा । एव माधुर नादेय इत्यादि ॥

७५२ अभिनिष्कामति द्वारे । ३।१।१९१। द्वितीयान्तादभिनि-
ष्कामति द्वारेऽर्थे यथायोगमणादयो भवन्ति ॥ सुप्नमभिनिष्कामति द्वार
सोप्नम् । एव नादेयमित्यादि ॥

७५३ भजति । ३।१।१९२। द्वितीयान्ताद्भजत्यर्थे यथायोग प्रत्ययो
भवति ॥ अर्हन्त भजन् आर्हत । एव जैनपत्य नादेय इत्यादि ॥

७५४ महाराजाचित्तादेशकालाट्ठण् । ३।१।१९३। देशका-
लवर्जिताभ्या महाराजाचित्ताभ्या भजति ठण् भवति ॥ महाराज भजन्
माहाराजिक । एवमापूपिक शाष्कुलिक इत्यादि । अदेशकालादिति किं^२
सोप्न पूर्वाहृतन ॥

७५५ सोर्निवासादस्य । ३।१।१९७। प्रथमान्तान्निवासवाचिन
पञ्च्यर्थे यथायोग प्रत्ययो भवति ॥ सुप्नो निवासोऽस्य सोप्न । एव माधुर
नानेय इत्यादि ॥

७५६ ठण् । ३।२।१। इत ऊर्ध्व येऽर्था वक्ष्यन्ते तेषु ठण् प्रत्ययो
भवतीत्यधिक्रियते यावत् “ य ” इति सूत्रम् ॥

७५७ टो' जितजयद्दीव्यत्ववन्त्सु । ३।२।२। तृतीयान्ताज्जित-
दिप्त्वेषु ठण् भवति ॥ अक्षो'चित जयन् दीव्यन् वा आक्षिक । रानिणेण
रानन् खानित्रिक ॥

७५८ सस्कृते । ३।२।३। टान्तात् सस्कृते ठण् भवति ॥ दध्ना
सस्कृत दाधिक । उपाध्यायेन मस्कृत आपाध्यायिक ॥

१ ट इताद् धरणे तृतीया ना'यप्रानभिधानात् । तेन देवदत्तेन जित धनेन जिताभि
स्यत्र न भवति ॥ अभ्या खननह्गुत्या खनतात्यत्र सत्यप्यह्गुल धरणत्व मुख्य
धरणभावाऽभ्या एव नाह्गुत्या इति अह्गुलन भवति । यथा प्रामादागच्छन् वृक्षमूल
दाग' इत्यमापनृता ॥ प्राग्विजतादिरयणप्र'ययो निरुप्त ॥

७४४ एकदिशि ।३।१।१७९। तृतीयान्तादेकदिशि यथायोगमणादयो भवन्ति ॥ सुदाम्ना एकदिक् सौदामनी । नादेयी इत्यादि ॥

७४५ तस्म् ।३।१।१८०। तृतीयान्तादेकदिशि तस्म् भवति ॥ सुदाम्ना एकदिक् सुदामतो विद्युत् । एव पीलुमूलतो विद्युत् इत्यादि । तत्स्यदित्यव्ययम् ॥

७४६ उपज्ञाते ।३।१।१८१। तृतीयान्तादुपज्ञाते प्रथमतो ज्ञाते यथायोगमणादयो भवन्ति ॥ अर्हना प्रथमतो ज्ञातम् आर्हत प्रवचन । सामन्तभद्र महाभाष्यमित्यादि ॥

७४७ नास्ति कृते ।३।१।१८३। टान्तात् कृते यथायोगमणादयो भवन्ति प्रत्ययान्त चेत् कर्म्यचिन्ताम भवेत् ॥ माक्षिकाभि कृत माक्षिक मधु । एव क्षौद्रमित्यादि ॥

७४८ ग्रन्थे ।३।१।१८६। टान्तात् कृते ग्रन्थे यथायोग प्रत्ययो भवति ॥ यररुचिना कृतानि वाररुचानि वाक्यानि । एव शाकटायनीयानि व्याकरणमूलाणि ॥

७४९ अमोऽधिकृत्य ।३।१।१८७। द्वितीयान्तादधिकृत्य कृते ग्रन्थे यथानिर्हित प्रत्ययो भवति ॥ सुभद्रामधिकृत्य कृत सौमित्र । रौमिगण । सुभद्रारत्नावलीश्रीमतीकल्याणादय उपचारत सिद्धा ॥

७५० ज्योतिषम् ।३।१।१८८। द्वितीयान्तादधिकृत्य कृते ग्रन्थे ज्योतिषमिति निपात्यते ॥ ज्योतीप्यधिकृत्य कृतो ग्रन्थो ज्योतिष ॥

७५१ गच्छति पथि दूते ।३।१।१९०। द्वितीयान्तात् गच्छति

१ एका समाना दिक् साधारणा दिक् यस्य स । सुदामा नाम पर्वत । यस्यां दिशि निवृत्तनैकदिगुच्यते ॥

२ पूर्वेण यथाऽण्नादयो ण्णादयश्च प्रत्यया विहिता प्रत्ययान्तरमिदं । सर्वप्रकृतमितीदं विधीयते ॥ सुदामानाम गिरिरिति लिप्ताभक्षोक्तत्वात् ॥

३ उपज्ञा ज्ञानमाय स्यादित्यमर । प्रथमतो विनोपदेशेन वा ज्ञातमुपज्ञात तस्मिन् ॥

४ पथिकपु गच्छत्यु तदेतत् पथा गच्छतीत्युच्यते । सुभ्रादिप्राप्तिवा पथोगमनम् ॥ पथि दूत इति किं सुभ्रं गच्छति देवदत्त । पाठ्यापुन गच्छति न पथ्य कतिवा इत्यमोऽर्थो ॥

पथि दूते च यथायोग प्रत्ययो भवति ॥ सुप्त गच्छन् सौप्त पन्था दूतो
- या । एव माधुर नादेय इत्यादि ॥

७५२ अभिनिष्कामाति द्वारे । ३।१।१९१। द्वितीयान्तादभिनि-
ष्कामाति द्वारेऽर्थे यथायोगमणादयो भवन्ति ॥ सुप्तमभिनिष्कामाति द्वार
सौप्तम् । एव नादेयमित्यादि ॥

७५३ भजति । ३।१।१९२। द्वितीयान्ताद्भजत्यर्थे यथायोग प्रत्ययो
भवति ॥ अर्हन्त भजन् आर्हत । एव जैनपत्य नादेय इत्यादि ॥

७५४ महाराजाचित्ताददेशकालाट्ठण् । ३।१।१९३। देशका-
लवर्जिताभ्या महाराजाचित्ताभ्या भजति ठण् भवति ॥ महाराज भजन्
माहाराजिक । एवमापूपिक शापकुलिक इत्यादि । अदेशकालादिति किं ?
सौप्त पूर्वाहतन ॥

७५५ सोर्निवासादस्य । ३।१।१९७। प्रथमान्तानिवासनाचिन
यन्त्यर्थे यथायोग प्रत्ययो भवति ॥ सुप्तो निवासोऽस्य सौप्त । एव माधुर
नादेय इत्यादि ॥

७५६ ठण् । ३।२।१। इत ऊर्ध्व येऽर्था वक्ष्यन्ते तेषु ठण् प्रत्ययो
भवतीत्यधिक्रियते यावत् “ य ” इति सूत्रम् ॥

७५७ टो' जितजयद्दीव्यत्वन्तस्तु । ३।२।२। तृतीयान्ताजित-
दिप्थ्येषु ठण् भवति ॥ अक्षैर्जित जयन् दीव्यन् वा आक्षिक । खनित्रेण
खनन् खनित्रिक ॥

७५८ सस्कृते । ३।२।३। दान्तात् सस्कृते ठण् भवति ॥ दध्ना
सस्कृत दाधिक । उपाध्यायेन सस्कृत औपाध्यायिक ॥

१ ट इतिह करणे तुताया ताचत्रानभिधानात् । तेन देवदत्तेन जिन धनेन जितमि
त्यत्र न भवति ॥ अभ्या खनन्नङ्गुत्या खनतास्तत्र सत्यप्यङ्गुल करणत्व मय
करणभावोऽभ्या एव नाङ्गुत्या इति अङ्गुलेन भवति । यथा ग्रामादागच्छन् घृक्षमृत्
दागत इत्यभोषतृत्तौ ॥ अगिजतादित्यण्प्रत्ययो निवृत्त ॥

७९० वक्रये । ३।२।५१। पष्ठानाद्वक्तये ठग भवति ॥ आरण्य
वक्रय आपणिक । ण्य नैगमिर इत्यादि ॥

७९१ तदस्य पण्यम् । ३।२।५२। प्रथमातात् पष्ठचत्वे ण्ये वाच्ये
ठग भवति ॥ अपूषा पण्यस्य आपूषिक । शाशुम्निक । ताम्बुम्निक ।
इत्यादि ॥

७९२ शिरपम् । ३।२।५३। प्रथमातात् पष्ठचत्वे ठण् भवति
प्रथमान्त चेत् शिरप स्यात् ॥ ठण् शिरपमस्य नात्तिक । ण्य गैतिक
वादनिक मार्दङ्गिर इत्यादि ॥

७९३ प्रहरणम् । ३।२।५४। प्रथमातात् पष्ठचत्वे ठण् भवति
प्रथमान्त चेत् प्रहरण स्यात् ॥ अस्ति प्रहरणमस्य आसिक । एव चाकिर
धानुष्क इत्यादि ॥

७९४ शक्तिपष्टेष्टीकण् । ३।२।५५। प्रथमाताम्या शक्तियष्टिम्या
टीकण् भवति प्रथमान्त चेत् प्रहरणम् ॥ शक्ति प्रहरणमस्येति शाक्तिक ।
याष्टीक इत्यादि ॥

७९५ दैष्टिकास्तिकनास्तिका । ३।२।५६। दैष्टिनादयष्टणन्ता
निपात्यते ॥ दिष्टिर्देव प्रमाणमस्येति दैष्टिक । अस्ति परलोकादिमतिरस्य
आस्तिक । तद्विपरीनो नास्तिक ॥

७९६ शीलम् । ३।२।५७। प्रथमातात् पष्ठचत्वे ठण् भवति प्रथमात
चेत् शील स्वभाज स्यात् ॥ अपूपमक्षण शीलमस्य आपूपिक । एव दाधिक
सार्पिक इत्यादि ॥

७९७ छत्रादेरञ् । ३।२।५८। छत्रादिभ्यस्तदस्य शीलमित्यसि नत्वे
अञ् भवति ॥ छत्रवच्छीलमस्य छात्र । शिक्षा शीलमस्य शैक्ष इत्यादि ॥

१ छत्रशब्देन गुरुच्छिशावरणादिका क्रियोच्यते । उपचाराच्छिष्याऽपि छत्रवद्गुरु
च्छिशावरणादिप्रवृत्तवद्वाञ्छ उच्यते ॥ छत्र शिक्षा, सुखा निष्ठा भिक्षा तितिक्षा,
सुरा स्वाभिश्चदा उदस्थान परोदा, कृपि, कर्मन्, तपन्, सत्य, शत्रुवत्, विगिरा
इति छत्रादिपण ॥

७९८ तूष्णीकः । १२।१६४। तूष्णीम्माव शीलमस्येति अस्मिन्त्यर्थे
तूष्णीक इति निपात्यते ॥

७९९ तत्र नियुक्ते । १२।१७२। सप्तम्यन्तान्नियुक्तेऽर्थे ठण् भवति ॥
शुल्कशालाया नियुक्त शौल्कशालिक । एवमापणिक इत्यादि । द्वारे
नियुक्त इति ठणि ॥

८०० द्वारादेः । १२।१८८। द्वारादेर्यस्यो णिति तद्धिते टैच्
भवति ॥ दौवारिक ॥

८०१ ठोऽगारान्तात् । १२।१७३। अगारान्तान्नियुक्ते ठो भवति ॥
देवागारे नियुक्त देवागारिक । एव षोष्ठागारिक ॥

८०२ अध्यायिन्यदेशकालात् । १२।१७४। अयोम्यदेशकाला-
चिन अध्यायिन्यर्थे ठण् भवति ॥ अशुचावध्यायी आशुचिक । सन्ध्या
यामध्यायी सान्ध्यिक । एव श्माशानिक औलिक इत्यादि ॥

चन्द्रसूयोपरागश्च निर्घातो भूमिकम्पनम् ।

दिग्दाहो गर्जित विद्युदुल्का सन्ध्योत्सवोऽशुचि ॥

श्मशानाम्याश इत्यप्यदेशकालादय स्मृता ॥

८०३ निकटादिषु वसति । १२।१७६। निकटादिभ्यस्तत् वस-
तीत्यर्थे ठण् भवति ॥ निकटे वसन् नैकटिक । एव वार्तामूलिक ॥

८०४ संतीत्यर्थः । १२।१७७। समाने तीर्थे वसन् सतीत्यर्थे इति
निपात्यते ॥

८०५ चन्द्रायण च चरति । १२।१८०। गोदानादिभ्यश्चन्द्रा-
यणशब्दाच्च चरत्यर्थे ठण् भवति ॥ गोदान चरन् गौदानिक । एवमान-
गारिक चान्द्रायणिक इत्यादि ॥

१ अदेशकालादिति किं । बह्वारभूमावध्याया । पूर्वच्छेदध्याया इत्यमोपवृत्ता ॥

२ तरन्ति भग्न्याः सत्तारसमुद्र लङ्घने यन् स तीर्थम् । कोऽयं परमहितोपदेशकगुह-
रित्यर्थः ॥ तीर्थं प्रवयने पात्रे स्नानान्नाय विदावरे ॥ पुष्पारण्ये चलेष्वपि महासरयां
महामुने ॥ १ ॥

८०६ देवप्रतादीन द्विन् । १३।२।८१। देवप्रतादिभ्यधरति द्विन् भवति ॥ इ इत् । देवप्रन चर्त् देवप्रनी । ण्व तिप्प्रनी ॥

८०७ सङ्गय प्राप्तेऽन्ध । १३।२।८४। सङ्गयशब्दात् प्राप्तेऽन्धे ठग् भवति ॥ सङ्गय प्राप्त साङ्गयिक ॥

८०८ पथष्टण् । १३।२।८७। पथो याति ठग् भवति । पथ्यायां यात् पथिक ॥

८०९ नित्य ण पन्थश्च । १३।२।८८। पथो नित्य याति णो भवति पथ पथादेशश्च ॥ पथा नित्य यान् पन्थ ॥

८१० योगाद्ये शक्ते । १३।२।९१। योगादेस्तमौ शक्ते ठग् भवति ॥ योगाय शक्त योगिन । ण्व सान्तापिक इत्यादि ॥

८११ योग्यकामुक्ते । १३।२।९२। शक्ते ण्ता निपात्येते ॥ योग्य शक्त योग्य । कर्मणे शक्त कामुक ॥

८१२ काले काये च भववत् । १३।२।९५। कालाचिनस्तत्र देये काय च भववत्प्रत्ययो भवति ॥ वर्णामु देय कार्य वा वार्षिकम् । एव मासिक नेश नैशिकमित्यादि ॥

८१३ तेन हस्तयथाकथाचाद्यणम् । १३।२।९७। हस्तयथाकथाचाभ्या तेन देये काय च यथामह्य यणौ भवत ॥ हस्तेन देय कार्य वा हस्त्यम् । एव याथाश्रयाच ॥

१ देवप्रतादय प्रयागगम्या । प्रभूत प्रत देवप्रतम् ॥

२ अवते इत्यर्थो गम्य ज्ञानस्य विषय इत्यर्थ । न जाने स्थाणुत्त पुरुष । सङ्गय प्राप्त पन्थ साङ्गयिक इति यावत् ॥ अथ इति किं साङ्गयितरि मामूत् । सोऽपि दि सङ्गय प्राप्तो भवति तस्य तद्भावादित्यमाधृतौ ॥

३ कत्यते दस्तुपरिणतिर्यस्मादसौ कालस्तस्मिन् । भवार्थ यथैव प्रत्यय उक्तस्तथैव प्रत्ययो भवति ॥ याभ्य प्रकृतिभ्या यन विगण्य य प्रत्यया भवऽथ भवन्ति ताभ्य प्रकृतिभ्यस्तत्र विगण्य कार्ये देवे चार्थे ते प्रत्यया भवन्तीत्यर्थ ॥ कतिहिं यवसान्दय यातयति । प्रत्ययस्य भावोऽत्राप्यनिदिश्यत इत्यमाधृतौ ॥

८१४ सम्पादिनि । १।२।९८। तृतीयान्तात्सम्पादिनि ठण् भवति ॥
कुण्डलाभ्यां सम्पादि कोण्डलिक मुखम् । एवमाङ्गदिकौ बाहू इत्यादि ॥

८१५ कर्मवेपाद्यः । १।२।९९। कर्मवेपाभ्यां सम्पादिनि यो भवति ॥
कर्मणा सम्पादि कर्मण्य दैव । वेप्यो नट ॥

८१६ कालात्परिजय्यलभ्यकार्यसुकरे । १।२।१००। काल-
याचिन परिजय्याद्यथे ठण् भवति ॥ मामेन परिजय्यो मासिको व्याधि ।
एव मासेन लभ्य कार्य सुकरो वा मासिक पट इत्यादि ॥

८१७ निर्वृत्ते । १।२।१०१। कालवाचिनो निर्वृत्ते ठण् भवति ॥
मासेन निर्वृत्तो मासिक । एव रात्रिक इत्यादि ॥

८१८ समयात्प्राप्तात् । १।२।११३। समयादस्य प्राप्त इत्यस्मि-
न्नर्थे ठण् भवति ॥ समय प्राप्तोऽस्य सामयिक कार्यम् ॥

८१९ ऋत्वादिभ्योऽण् । १।२।११४। ऋत्वादिभ्योऽस्य प्राप्ते
अण् भवति ॥ ऋतु प्राप्तोऽस्त्यर्चव पुष्पादि । एव योद्धमित्यादि ॥

८२० कालाद्यः । १।२।११५। कालादस्य प्राप्त इत्यस्मिन्नर्थे यो
भवति ॥ काल प्राप्तोऽस्य काल्यमध्ययन ॥

८२१ प्रयोजनस् । १।२।११७। प्रथमान्तात्तदस्य प्रयोजनमित्य
स्मिन्नर्थे ठण् भवति ॥ जिनमह प्रयोजनमस्य जैनमहिकम् । एव नैष्ठिक
मौक्तिक । व्यवहार प्रयोजनमस्येति ठणि टैचि प्राप्ते ॥

८२२ जः स्वङ्गादेः । २।३।९०। व्यतिहारे जप्रत्ययान्तस्य स्वङ्गादेश्च
ष्णिप्ति तद्धिते आदेरच आरैचो भवन्ति ॥ व्यावहारिक इत्यादि ॥

८२३ चूलादिभ्योऽण् । १।२।११९। चूलादिभ्यः प्रयोजने अण्
भवति ॥ चूला प्रयोजनमस्य चूल कर्म । एव श्राद्धमित्यादि ॥

८२४ उत्थापनादेः । १।२।१२१। उत्थापनादेः प्रयोजने छो

१ प्रवृत्तिसाध्य फल प्रयोजन । तत्तु प्रयोजक प्रवक्तकजनक उत्पादकमित्यन्योपवृत्ती ॥

२ उत्थापन । अनुप्रवचन । अनुवादन । धनुपान । अनुवासा । आरम्भण इत्यु
त्थापनादिगण ॥

८०६ देवव्रतादीन् टिन् । ३।२।८१। देवव्रतादिभ्यश्चाले टिन् भवति ॥ ट इत् । देवव्रतं चण् देवव्रती । ण टिन्मनी ॥

८०७ मङ्गं प्राप्तेर्त्य ॥ ३।२।८२। सद्यःप्राप्तं प्राप्तेर्त्य ट् भवति ॥ सङ्गं प्राप्तं माङ्गिक ॥

८०८ पथपृष्ण् ॥ ३।२।८३। पथो याति ट् भवति । पथान् यन् पथिक ॥

८०९ नित्य णः पन्थश्च ॥ ३।२।८४। पथो नित्य याति णो भवति पथ पन्थादेशश्च ॥ पथान् नित्य यान् पाथ ॥

८१० योगादये शक्ते ॥ ३।२।८५। योगादेशस्मै शक्ते ट् भवति ॥ योगाय ण्क्त योगिक । एव मान्तारिक इत्यादि ॥

८११ योग्यकार्मुके ॥ ३।२।८६। शक्ते णौ निपात्येते ॥ योगाय शक्त् योग्य । कर्मणे ण्क्त कार्मुक ॥

८१२ फाले कार्यं च भववत् ॥ ३।२।८७। फाल्याचिनस्ता देये कार्यं च भववत्पलायो भवति ॥ वर्षासु देयं कार्यं वा यापिकम् । एव मामिक नैग नैशिकमित्यादि ॥

८१३ तेन हस्तयथाकथाचायणम् ॥ ३।२।८८। हस्तयथाकथाचाभ्यां तेन देये कार्यं च यथासङ्गं यणौ भवत ॥ हस्तेन देयं कार्यं वा हस्त्यम् । ण यथाकथाच ॥

१ देवव्रतादयः प्रयोगगम्याः । प्रभूतं यत देवव्रतम् ॥

२ नयते इत्यर्थो गम्यं ज्ञानस्य विषय इत्यर्थः । न जाने स्थाणुस्त पुरुषः । सङ्गं प्राप्तं पदाम् सङ्गिक इति यावत् ॥ अथ इति किं सङ्गमित्तरि माम् । सोऽपि हि सङ्गं प्राप्तो भवति तस्य तद्भावादिभ्यमोच्यते ॥

३ कल्प्यते वस्तुपरिणित्यस्मादसौ वालस्तास्मिन् । भवार्थं यथैव प्रत्यय उक्तस्तथैव प्रत्ययो भवति ॥ याभ्यः प्रकृतिभ्यां यन् विशिष्टं च प्रत्यया भवऽर्धं भवन्ति ताभ्यः प्रकृत्यभ्यस्तान् विशिष्टं कार्यं दयं चार्धं ते प्रत्यया भवन्तावय ॥ यतिर्हि सवसादस्य यानयति । प्रत्ययस्य भावोऽत्राप्यभिदिश्यते इत्यभाषवृत्ता ॥

८१४ सम्पादिनि । ३।२।९८। तृतीयान्तात्सम्पादिनि ठण् भवति ॥
कुण्डलाभ्या सम्पादि कौण्डलिक मुखम् । एवमाङ्गलिकौ बाहू इत्यादि ॥

८१५ कर्मवेपायः । ३।२।९९। कर्मवेपाभ्या सम्पादिनि यो भवति ॥
कर्मणा सम्पादि कर्मण्य दैव । वेप्यो नट ॥

८१६ कालात्परिजय्यलभ्यकार्यसुकरे । ३।२।१००। काल
वाचिन परिजय्याद्यर्थे ठण् भवति ॥ मासेन परिजय्यो मासिको व्याधि ।
एव मासेन लभ्य कार्य सुकरो वा मासिक पट इत्यादि ॥

८१७ निर्वृत्ते । ३।२।१०१। कालवाचिनो निर्वृत्ते ठण् भवति ॥
मासेन निर्वृत्तो मासिक । एव रात्रिक इत्यादि ॥

८१८ समयात्प्राप्तात् । ३।२।११३। समयादस्य प्राप्त इत्यस्मि-
न्नर्थे ठण् भवति ॥ समय प्राप्तोऽस्य सामयिक कार्यम् ॥

८१९ ऋत्वादिभ्योऽण् । ३।२।११४। ऋत्वादिभ्योऽस्य प्राप्ते
अण् भवति ॥ ऋतु प्राप्तोऽस्यार्चव पुष्पादि । एव यौद्धमित्यादि ॥

८२० कालाद्यः । ३।२।११५। कालादस्य प्राप्त इत्यस्मिन्नर्थे यो
भवति ॥ काल प्राप्तोऽस्य काल्यमध्ययन ॥

८२१ प्रयोजनस्य । ३।२।११७। प्रथमान्तात्तदस्य प्रयोजनमित्य
स्मिन्नर्थे ठण् भवति ॥ जिनमह प्रयोजनमस्य जैनमहिकम् । एव नैष्ठिक
मौक्तिक । व्यवहार प्रयोजनमस्येति ठणि टैचि प्राप्ते ॥

८२२ अः स्वद्वादे । २।३।९०। व्यतिहारे जप्रत्ययान्तस्य स्वद्वादेश्च
णिाति तद्धिते आदेरच आरेचो भवति ॥ व्यावहारिक इत्यादि ॥

८२३ चूलादिभ्योऽण् । ३।२।११९। चूलादिभ्य प्रयोजने अण्
भवति ॥ चूला प्रयोजनमस्य चोत्त कर्म । एव यौद्धमित्यादि ॥

८२४ उत्थापनादेश्छः । ३।२।१२१। उत्थापनादे प्रयोजने छो

१ प्रयोजनस्य पठ प्रयोजन । तत्तु प्रयोजक प्रयोजक जनक उत्पादकमिन्द्रोपपत्ति ॥

२ उत्थापन । अनुप्रयोजन । अनुवादा । अनुपान । अनुवासन । अग्रमन्त्र इत्यु
त्थापनादिगण ॥

भवति ॥ उत्थापनं प्रयोजनमस्य उत्थापनीय गीतम् । एवमनुवाद नीयमित्यादि ॥

८२५ स्वर्गस्वस्तिवाचनादिभ्यो यश्चुरु ॥३२॥१२३॥ स्वर्गादे प्रयोजने यो भवति स्वस्तिवाचनादेष्टुश्चुरु ॥ स्वर्ग प्रयोजनमस्य स्वर्गम् । एव यश्चम्यम् इत्यादि । स्वस्तिवाचन प्रयोजनमस्य स्वस्तिवाचनम् । एव शान्तिवाचनमित्यादि ॥

८२६ मूल्यैः क्रीते ॥३२॥१४६॥ मूल्यवाचिनस्तेन क्रीते ठण् भवति ॥ सप्तत्या क्रीत साप्ततिरुम् ॥ एवमाशीतिरुमित्यादि ॥

८२७ तस्य वापे ॥३२॥१४७॥ पृथ्वन्ताद्वापे क्षेत्रे ठण् भवति ॥ प्रस्थस्य वाप प्रास्थिक क्षेत्रम् । एव द्रौणिकमित्यादि ॥

८२८ ईशे ॥३२॥१५३॥ पृथिवीसर्वभूमिभ्याम् ईशे अञ् भवति ॥ पृथिव्या ईश पार्थिव सार्वभौम ॥

८२९ लोकसर्वलोकात् ॥३२॥१५५॥ लोकसर्वलोकाम्या ज्ञाते ठण् भवति ॥ लोकस्य ज्ञात लौकिक । एव सार्वलौकिक ॥

८३० मानम् ॥३२॥१६०॥ प्रथमान्तात्तदस्य मानमित्यस्मिन्नर्थे ठण् भवति ॥ प्रस्थो मानमस्य प्रास्थिको राशि । एव कौडविक इत्यादि ॥ चत्वारि प्रमाणमस्येति विगृह्य

८३१ संहारयादतेश्चाशक्तिष्टे कः ॥३२॥१२६॥ सह्यचावा-

१ मूल्यैरिति किं? देवदत्तेन क्रीत पाणिना क्रीत । शूपाभ्यां कात् पूर्वे क्रीतमिति परिमाणान्दात् द्विवचनबहुवचनात्तात् प्रत्ययो न भवति अनभिधानात् । शूपादयो अयश्चपरिमाणानामयानां पाथका ॥ न च सत्याभेदवाचिभक्तिर्वान्य इव वृत्तावप्यस्ति । यत् तु प्रमाणभेदप्रतिपत्तौ प्रमाणमस्ति तत्र भवत्येव । द्वाभ्यां शूपाभ्यां क्रीत द्विपूर्वं त्रिपूर्वं ॥ तथा मुद्रं क्रीत मौद्रिक । न लोकेन मुद्रेन कय सम्भवति ॥ निर्देयादेव तृतीयात्तत्र विज्ञायते इत्यमोषवृत्तौ ॥

२ ङीन त्रिंशद्विंशतीनामुपादानम् । अशक्तिष्टेरिति निषेधादणोऽपवाद । विशलादया गुणशब्दा गुणे गुणिनि च उपात्तइत्लिङ्गसत्त्वा एव वर्तन्ते । विंशतिगवां विंशतिगोवश्चत सारस्वमपाम् ॥

चिनो डत्यन्तात् त्रिशद्विंशतिभ्या च माने को भवति न शत्तिष्ठन्तात् ॥
चतुष्कम् । एवमष्टक दशक कतिक त्रिंशत्क विंशतिकम् । अशत्तिष्ठेरिति
किं । चात्वारिंशत्क साप्ततिक षाष्टिक ॥

८३२ पञ्चदशद्वर्गे वा । ३।२।१६४। एतौ माने वा निपात्येते वर्गे
विधेये ॥ पक्षे फ । पञ्चमानमस्येति पञ्चत् पञ्चको वा वर्ग । दशत्
दशको वा ॥

८३३ स्तोमे डट् । ३।२।१६५। सङ्ख्यायास्तदस्य मानमित्यस्मिन्नत्थे
डङ् भवति स्तोमेऽभिधेये ॥ डटावितौ । द्वादश मानमस्य द्वादश स्तोम ।
एव चतुर्विंश इत्यादि ॥

८३४ अर्हति । ३।२।१७३। द्वितीयान्तादर्हति ठण् भवति ॥
आन्दोलमर्हन् आन्दोलिक । एव श्वेतच्छत्रिक इत्यादि ॥

८३५ पात्रात् । ३।२।१७५। पात्रशब्दादर्हति यघौ भनत ॥
पान्य पानिय ॥

८३६ कडङ्गरदक्षिणास्थालीविलाच्छयौ । ३।२।१७६। कड-
ङ्गरादिभ्योऽर्हति छयौ भवत ॥ कडङ्गरमर्हन् कटङ्गरीय कटङ्गयौ वा गौ ।
एन दक्षिणीयो दक्षिण्यो वा ब्राह्मण । स्थालीविलीया स्थालीविल्या वा
तण्डुला ॥

८३७ शालीनकौपीनार्तिवजीनाः । ३।२।१७७। एते अर्हति
निपात्यन्ते ॥ शालाया प्रवेशमर्हन् शालीनो मुहूर्तादि । कृपप्रवेशमर्हन्
कौपीन वस्त्रखण्डम् । ऋत्विजमर्हन् आत्विजीनो यजमान ॥

८३८ वैरङ्गिकः । ३।२।१७९। विरागशब्दात्तन्त्रित्यमर्हति ठण्
प्रत्ययो विरङ्गान्देशश्च निपात्यते ॥ विरागमर्हन् वैरङ्गिक साधु ॥

८३९ यः । ३।२।१८१। अधिकारोऽय ॥

भवति ॥ उत्थापन प्रयोजनमस्य उत्थापनीयं गीतम् । एवमुदा-
त्तमित्यादि ॥

८२५ स्वर्गस्वस्तिवाचनादिभ्यो यञ्ङुत् ॥१२॥१२३॥ स्व-
र्गादे प्रयोजने यो भवति स्वस्तिवाचनादेष्टुः ॥ स्वर्ग प्रयोजनमस्य
स्वर्गम् । एव यज्ञस्वा इत्यादि । स्वस्तिवाचन प्रयोजनमस्य स्वस्तिवाच-
नम् । एव शान्तिवाचनमित्यादि ॥

८२६ मृत्तयेः क्रीते ॥१२॥१४६॥ मूल्यमाचिस्तेन क्रीते ठण्
भवति ॥ सप्तत्या क्रीत साप्तनिकम् ॥ एवमार्थातिक्रममित्यादि ॥

८२७ तस्य घापे ॥१२॥१४७॥ पण्यन्ताद्घापे क्षेत्रे ठण् भवति ॥
प्रस्थस्य वाप प्राथिकं क्षेत्रम् । एव द्रोणिमित्यादि ॥

८२८ ईशे ॥१२॥१५३॥ पृथिवीसर्वभूमिभ्याम् ईशे अञ् भवति ॥
पृथिव्या ईश पार्थिव सार्वभौम ॥

८२९ लोकसर्वलोकात् ॥१२॥१५५॥ लोकसर्वलोकाम्या शने
ठण् भवति ॥ लोकस्य ज्ञान लौकिक । एव सार्वलौकिक ॥

८३० मानम् ॥१२॥१६०॥ प्रथमान्तात्तदस्य मामित्यस्मिन्नर्थे ठण्
भवति ॥ प्रत्यो मानमस्य प्रास्थिको राशि । एव कौटुबिक इत्यादि ॥
चत्वारि प्रमाणमस्येति विगृह्य

८३१ संख्याढतेश्चाशक्तिष्टेः कः ॥१२॥१२६॥ सहस्रावा

१ मूलैरिति किं? देवदत्तन क्रीत पाणिना क्रीत । शूर्पाभ्यां क्रीत नृपे क्रीतमिति
परिमाणशब्दात् दिक्चननद्वयवचनात्तात् प्रत्ययो न भवति अनभिधानात् । शूर्पादयो
प्राप्यकपरिमाणानामयानां वाचका ॥ न च सख्याभेदवाचिविभक्तिर्मान्य ॥ कृताव-
प्यस्ति । यत् न प्रमाणभेदप्रतिपत्तौ प्रमाणमस्ति तत्र भवत्येव । द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीत
द्विशूर्पे त्रिशूर्पे ॥ तथा मुद्ने क्रीत मौद्रिक । न ह्येकेन मुद्नेन कथं सम्भवति ॥ निर्द-
शादेव कृतीया तस्य विज्ञायते इत्यमोचवृत्तौ ॥

२ वीनं त्रिंशद्विंशतीनामुपादानम् । अशक्तिष्टेरिति निषेधादणोऽपवाद । त्रिंशत्वादयो
गुणशब्दा गुणे गुणिनि च उपात्तम्बलिसरया एव वक्तव्ये । त्रिंशतिगवो विंशतिगव
इति सामुत्वमयम् ॥

८४५ धनगणं लब्धा ।३।२।१८९। धनगणाभ्या लब्धरि यो भवति । धन लब्धा धन्य । एव गण्य ॥

८४६ पदमस्मिन् दृश्यम् ।३।२।१९१। पदशब्दादस्मिन् दृश्य-मित्यत्रात्थे यो भवति ॥ पदमस्मिन् दृश्य पद्य कर्दम ॥

८४७ नौविषेण तार्यवध्ये ।३।२।१९२। नौविषाभ्या यथासङ्ख्य ताये वध्ये चार्थे यो भवति ॥

८४८ ओदौतोऽवाब्धि ।२।३।३६। ओकारौकारयो स्थाने यकारादौ प्रत्यये अव् आव् इत्येतौ रुमेणादेशौ भवत ॥ नावा तार्य नाव्य । विषेण वध्यो विष्य ॥

८४९ न्यायात्थादनपेते ।३।२।१९३। न्यायात्थाम्याम् अनपेते यो भवति ॥ न्यायादनपेत न्याय्यम् । एवमर्थ्य ॥

८५० मदस्य करणे ।३।२।१९४। मदशब्दात् करणे यो भवति ॥ मदस्य करण मद्य ॥

८५१ वक्ष्यपथ्यवयस्यधेनुप्यागार्हपत्यजन्यधर्म्यहृद्यमूल्यम् ।३।२।१९५। एते यप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते ॥ वक्ष गतो वक्ष्य । पथोऽपेत पथ्य । वयसा तुल्यो वयस्य । आ ऋणप्रदानादीयमाणा धेनु धेनुप्या । गृहपतिना सयुक्तो गार्हपत्य । जनीं वधू हरन्तो जन्या जामातृवयस्या । धर्मादनपेत धर्मण प्राप्त च धर्म्य । हृदयस्य प्रिय हृद्य । मूलेन समो मूल्य ॥

८५२ तत्र साधौ ।३।२।१९६। सप्तम्यन्तात् साधौ यो भवति ॥ सभाया साधु सम्य । एव कर्मण्य । सामान्य इत्यादि ॥

१ ओदौत इति किं? रेयति । यीति किं? गोकाम्यति । प्रत्ययम्यति किं? गायान् नीयानम् ॥ गव्यूतिमात्रमप्यन गत इति अर्धपरिमणवृत्ति पृषोदरादि ॥

२ वक्ष्यो गुरोर्विधय इत्यर्थः । निपातः हि वक्ष्यमित्यादि न भवति वक्ष गत इच्छां प्राप्ताऽभिप्रेत गत इत्यर्थः । एवमत्रादि ॥ पथ्य ओदादि । वयस्य सरतः । आ ऋणप्रदानादीयमाणा अपमर्णेनोत्तमर्णाय । भार्या प्याया जनि कृत्या । जन्या त्रिगुणा परस्य ये । धर्म्य मुनम् । हृदयौघम् । हृद्यो देश । हृदयस्य वयनम् । हृद्यो वशीकरणमत्तः । मूलोपाशानेन समस्तुल्यो गन्ध पट इत्यम् । तुल्यशब्द सदृशप्रायः तुल्यपरिधि निपातनात्सिद्ध इत्यनेपवृत्ती ॥

८४० वहति रथप्रासङ्गात् । १३।२।१८२। रथप्रासङ्गाम्या वहति
यो भवति ॥ रथ वहन् रथ्य । एव प्रासङ्ग्य ॥

८४१ धुरो यदण् । १३।२।१८३। धुरो वहति यदणौ भवत ॥ धुर
वहन् धुर्य धौरेयो वा ॥

८४२ वामाद्यादे रा* । १३।२।१८४। वामादिपूर्वाद्धुरो वहति सो
भवति ॥ वामधुर ग्रहन् वामधुरीण । एव सर्वधुरीण इत्यादि ॥

८४३ शकटादण् । १३।२।१८५। शकटशब्दाद्ग्रहण्य भवति ॥
शकट वहन् शाकटो गौ ॥

८४४ हलसीरादण् । १३।२।१८६। हलसीराम्या वहति ठण् भवति ॥
हल वहन् हालिक । एन सैरिक ॥

१ प्रसज्यते इति प्रासङ्गो युग । यद्वरयानां घमनकाले स्फुट आसज्यते । तद्वहन्
प्रासङ्ग्य । यस्वयत् प्रसङ्गादागत प्रसङ्गमिति न भवत्यनभिधानात् ॥ रथग्रहण विमथ
यो हि रथ वहति स रथ्यो बोद्धा भवति । रथात्सादेन बोद्धे । १३।१।१४१। नियममूत्र
मेतत् रथात्सादे संप्रवात्केवलस्य स्वेऽर्थे य प्रत्यय स रथस्य बोद्धि रथाद्ग्रे एव भवति
॥ रथस्याय बोद्धा रथ्य । द्विरथ त्रिरथ । रथस्वद रथ्य चक्र । आश्वरथ युगम् । अ
न्यत्र वाक्यमेव रथस्यद । अश्वरथस्याय स्वामा ॥” इत्येव सिद्धम् । इति षेदश्रुत
धामदम् । तस्य च इत्यन्य ‘ ह्रुग् द्विगोरलुचोऽनपत्येऽज्याद १०।४।१५। द्विगारलुप
न्तारपरो य प्राग्जितायेऽपत्यवर्जितेऽर्थे अजादियदारादिषु प्रत्यय तस्य श्रुतभवति ॥
पञ्चसु कपालेषु संस्कृत पञ्चकपालस्य पञ्चकपाल प्रा । पञ्चेऽण्य पञ्चेऽण्य वा देव
ताऽस्य पञ्चेऽत्र । द्योऽत्र ॥ यादे द्वयो रथयो द्विरथ्या वा अस द्विरथ । त्रिरथ ।
रथा सादय नाद्ग्रे इति य ॥ अनुच इति किं पञ्चसु कपालेषु संस्कृत पञ्चकपालं
तस्यद पाञ्चकपालम् । अनपत्य इति किं द्वेवदति । पञ्चनापति । अयादेरिति
किं पञ्चगमयम् ॥’ इति सूत्रेण दृग्भवति ॥ ६

२ अत यग्रहण विमथमिति न दण्चेत्येवेत्येत तत्र चरारेण यथाविहित प्रत्यय ।
प्रत्यये सति तस्य सम्यक्विनशायां यद्वरण् प्रसज्येत । तन्निवृत्त्यर्थं यग्रहणनिदा
भाषयत्तौ ॥

३ शाकटाद् हलसीराम्या ‘ दसरत्त’ इति स्वत्वविधयायाम् ठण् सिद्धी । अथ
विशेषा प्रत्ययाभ्यामभिधापयितुं घनमिलमोघवत्तौ ॥

८४५ घनगण लब्धा ।३।२।१८९। घागणाभ्या लब्धरि यो भवति । घन लब्धा घन्य । एव गण्य ॥

८४६ पदमस्मिन् दृश्यम् ।३।२।१९१। पदशब्दादस्मिन् दृश्य-
मित्यत्रार्थे यो भवति ॥ पदमस्मिन् दृश्य पद वर्दम ॥

८४७ नौविषेण तार्थ्यवध्ये ।३।२।१९२। नौविषाम्या यथासद्व्य-
तार्थ्ये वध्ये चार्थ्ये यो भवति ॥

८४८ ओदौतोऽवान्यि ।२।३।३६। ओऽरौकारयो स्थाने यकारादो
प्रत्यये अव् आव् इत्येतौ रुमेणादेशौ भवत ॥ नावा तार्थ्य नाव्य । विषेण
वध्यो विष्य ॥

८४९ न्यायात्थादनपेते ।३।२।१९३। न्यायात्थाभ्याम् अनपेते
यो भवति ॥ न्यायादनपेत न्याय्यम् । एवमर्थ्य ॥

८५० मदस्य करणे ।३।२।१९४। मदशब्दात् करणे यो भवति ॥
मदस्य करण मद्य ॥

८५१ वक्ष्यपथ्यवयस्यधेनुप्यागार्हपत्यजन्यधर्म्यहृद्यमू-
ल्यम् ।३।२।१९५। एते यप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते ॥ वक्ष गतो वक्ष्य । पथोऽ-
पेत पथ्य । वयसा तुल्यो वयस्य । आ ऋणप्रदानाद्दीयमाना धेनु धेनुप्या ।
गृहपतिना सयुक्तो गार्हपत्य । जनीं वधू हरन्तो जन्या जामातृवयस्या ।
धर्मादनपेत धर्मेण प्राप्त च धर्म्य । हृदयस्य प्रिय हृद्य । मूलेन समो मूल्य ॥

८५२ तत्र साधौ ।३।२।१९६। सप्तम्यन्तात् साधो यो भवति ॥
सभाया साधु सभ्य । एव कर्मण्य । सामान्य इत्यादि ॥

१ ओदौत इति किं? रैयति । यीति किं? गोकाम्यति । प्रलयस्यति । १? गोयान
नौयानम् ॥ गयूनिमात्रमध्वान गत इति अध्वपरिमाणवृत्ति पृषोदरादि ॥

२ वक्षो गुरोर्विषेय इत्यर्थः । निपातन हि स्वधर्म्यमिताह न भवति वक्ष गत इच्छां
प्राप्ताऽभिप्रेत गत इत्यर्थः । एवमन्वजानि ॥ पथ्य ओदनादि । वयस्य सप्तः । आ
ऋणप्रदानाद्दीयमाना अधमर्णेनोत्तमर्णाय । भाया जाया जनि कुल्या । जया क्षिणा
वरस्य वे । धर्म्य गुराम् । हृद्यमौषधम् । हृद्यो देह । हृदयस्य बन्धनम् । हृद्यो
पशीकरणमतः । मूलेनोपादानेन समस्तुत्यो मूल्य पद इत्यर्थः । तुल्यराज्य सद्व्यवसाय-
हृत्वायैरिति निपातनात्सिद्ध इत्यमोषनृत्तौ ॥

८५३ पथ्यतिथिचसतिस्वपतेर्दग् । १३।२।१९७। पथ्यादिभ्य
साधौ ढण् भवति ॥ पथि साधु पाथेयम् । एवमातिथेय वासतेय स्वापनेय ॥

८५४ परिपदो ण्यश्च । १३।२।१९९। परिपच्छब्दात् साधौ णो
ण्यश्च भवत ॥ परिपदि साधु पारिपद पारिपद्यो वा ॥

८५५ सर्वजनात् खञ्ज । १३।२।२००। सर्वजनात्साधौ ण्य खञ्ज
भवत ॥ सर्वजनेषु साधु सार्वजन्य । सार्वजनीन ॥

८५६ प्रतिजनादे. । १३।२।२०१। प्रतिजनादे साधौ गन् भवति ॥
प्रतिजने साधु प्रातिजनीन । एवमैदयुगीन इत्यादि ॥

८५७ कथादेष्टण् । १३।२।२०२। कथादे साधौ ठण् भवति । कथाया
साधु काथिक । एव नैकटिक वैतण्डिक इत्यादि ॥

८५८ पाद्यागर्घ्ये । १३।२।२०४। एतौ तदर्थे निपात्येते ॥ पात्रार्थं
पाद्य जलम् । अग्न्यर्थं द्रव्यम् अग्न्यर्थम् ॥

८५९ ण्योऽतिथे. । १३।२।२०५। अतिथिशब्दात्तदर्थे ण्यो भवति ॥
अतिथ्यर्थमातिथ्यम् ॥

८६० छ । १३।२।२०८। आपादपरिसमाप्तेर्येऽर्था वक्ष्यन्ते तेषु छ
त्ययो भवति ॥ इत्यधिक्रियते ॥

८६१ तस्मै हितेऽराजाचार्यब्राह्मणवृष्णे. । १३।२।२११।
चतुर्ल्यन्तात् हिते छो भवति न राजादे ॥ सर्वस्मे हित सर्वाय । एव
यस्तीय इत्यादि । अराजादेरिति किं । ततो वान्यमेव राज्ञे हितम् ।
आचार्याय हित । ब्राह्मणाय हित । वृष्णे हित ॥

८६२ रथम्बलतिलयवमापवृष्यब्रह्मप्राण्यग्नाद्य. । १३।२।
२१४। रथादिभ्य प्राण्यङ्गवाचिनश्च हिते यो भवति ॥ रथाय हिता
रथ्या भूमि । एव खल्य तिल्य यव्य माप्य वृष्य ब्रह्मण्य दत्त्य चक्षुष्यम्
इत्यादि ॥

८६३ प्योऽजावेः । १३।२।२१९। अजाविम्या हिते प्यो भवति ॥
पइत् । अजायै हित अजय्य । एवमविम्य ॥

८६४ भोगोत्तरपदात्मन्भ्या खः । १३।२।२१७। भोगोत्तर-
पदादात्मन्शब्दाच्च हिते खो भवति ॥ मातृमोगाय हित मातृभोगीण ।
एवमात्मने हित आत्मनीन । नश्रुतेरलुक् ॥

८६५ पञ्चसर्वविश्वाज्जनात्कर्मधारयात् । १३।२।२१८।
पञ्चादिपूर्वाज्जानात्कर्मधारयात्तद्धिते खो भवति ॥ पञ्चजनेभ्यो हित
पञ्चजनीन । सर्वजनीन । विश्वजनीन ॥

८६६ सर्वाण्यो वा । १३।२।२२०। सर्वशब्दात् हिते णो वा
भवति ॥ पक्षे छ । सर्वेभ्यो हित सार्व सर्वाय ॥

८६७ परिणामिनि तदर्थे । १३।२।२२१। चतुर्थ्यन्तात्तदर्थे
परिणामिनि वाच्ये छो भवति ॥ अङ्गारेभ्य इमानि अङ्गारीयाणि काष्ठानि ।
एवमोदनीयास्तण्डुला इत्यादि ॥

८६८ तस्याहं कृत्ये चत् । १३।३।१। पष्ठ्यन्तादहं कृत्ये वद्ध-
वति ॥ राज्ञोऽहं कृत्य राजवद्वृत्तमस्य । एव यथावद्विधिवदित्यादि ॥

८६९ सुप इये । १३।३।२। सुबन्तादिवाक्ये सादृश्ये वद्धवति ॥

१ अथय दीर्घमेपावा इत्यमर ॥ पकार पिति तद्धिते' इति पुभावार्थ ॥ अ
जाभ्यो हिता अजभ्या युषिकः ॥

२ पञ्चजनशब्दयोस्तद्धिते द्विगुणधारय । तत्र कमधारयाधिकारात् ॥ कमधार
यादिति किं? पञ्चानां जनाय हित पञ्चजनीय । सर्वजनीय । विश्वजनीय इत्यमोघवृत्ती ॥

३ तद्भाव परिणाम । अथवा पूर्वोक्तार परिहरन् उत्तराकारमवाप्नोति केनचित्प्रका
रेण तिष्ठतीति ॥ परिणाम । सोऽस्यास्तीति परिणामी तस्मिन्वाच्ये सति । तस्मै इद
तदर्थम् ॥ परिणामिनीति किं? मूत्राय यथागू । उच्चाराय यवान्न सम्पद्यते न तु तदय
म् ॥ अत्र पादस्य परिसमाप्तत्वाच्छ्रुत्ययो निवृत्त ॥

४ सुप इति किं? गच्छप्राप्ते इव भदत्वात् वीप्सितदेशस्यासम्प्राप्ति । अथायानो
वृत्तिरिति अङ्गहारात्प्रायत्वात् ॥

मुनिविव मुनिद्वन्द्वने । देशमिव देवमत्तस्माति गुरुर । सधुव साधुमदान-
यते इत्यादि ॥

८७० भोचे त्यतः ॥१॥१॥५॥ पृथक्ताद्वाने स्वरूपे लक्ष्मी
भवत ॥ अभिधानप्रत्ययहेतु पदार्थधर्मो भाव । त इत् । स्त्रीनिष्कर्ता ।
गोर्भाव गोत्व गोना । गुणस्य भाव गुरुत्व गुरता । एव पाचक्य पाच
कता । देवदत्तत्व तेवदत्तता इत्यादि ॥

८७१ पृथ्वादेर्धेयमन् ॥१॥१॥८॥ पृथ्वादेर्भावे इमन्या भवति ॥ पते
त्यतलो ॥ प्राप्तश्च भवति ॥

८७२ रं पृथुमृदुलृशभृशदृढपरिवृढस्यो ॥१॥१॥५१॥
पृथादे नतो रो भवति णीष्ठेयसु इमनि च परत ॥

८७३ अन्याजादेः ॥१॥१॥५७॥ कृप्रत्ययान्तस्यान्याजावध्वं लुम्
भवति णीष्ठेयसु इमनि च परत । पृथोर्भाव प्रथिमा पृथुत्व पृथुता पार्थव
अदिमा मृदुत्व मृदुता मार्दव ॥

८७४ प्रियस्थिरस्फिरोरुगुरुनहलतृप्रदीर्घवृन्दारकस्ये-
न्नि च प्रास्यास्फावर्गवर्गह्रस्वद्राघवृन्दम् ॥१॥१॥५२॥ प्रियादेर्यथा
सङ्ख्य प्रादिर्भवति णीष्ठेयसु इमनि च परत ॥ इति बहुलम्य भावो बहिमा
बहुलत्व बहुलता बाहुल्य । प्रियस्य भाव प्रेमा प्रियत्व प्रियता । उरोर्भा
व उरत्वम् उरता औरव वरिमा । गुरोर्भाव गुरुत्व गुरता गौरव गरिमा
दीर्घस्य भाव दीर्घत्व दीर्घता दीर्घ्य द्रापिमा इत्यादि ॥

८७५ स्थूलदूरयुवहस्यक्षिप्रक्षुद्रस्य ल्वादेरेङ्केः ॥१॥१॥
५६॥ स्थूलादेर्णीष्ठेयसु इमनि च परतो ल्वादेर्लुग्भवति इक एङ् च ॥ स्थ
विमा दविमा यविमा । ह्रस्वस्य भावो ह्रस्विमा ह्रस्वत्व ह्रस्वता । एव क्षिप्र

१ यस्मादभिधानप्रत्ययौ भवत स भाव । शब्दप्रतीतिप्रवृत्तिनिमित्त पदार्थधर्म
इत्यर्थ । इस्तिव रजस्त्व कृष्णस्य चम् । समासकृतद्वितीयपि स्निग्धदेवु जालामि
धानमेन । यच्छब्दद्वय सान्दस्वरूप सञ्ज्ञासञ्ज्ञिमन्वधो धा ॥ स्वभावतरतात्
गुणसक तत्त्व त्रिधा वेदितव्यम् ॥

स्य भाव क्षेपिमा क्षिप्रत्व क्षिप्रता । क्षुद्रस्य भाव क्षोभमा क्षुद्रत्व क्षुद्रता ॥

८७६ वर्णदृढादिभ्यष्टयण् च । ३।३।९। वर्णवाचिनो दृढादि-
भ्यश्च भावे इमन् ट्वण च वा भवत ॥ टणावितौ । शुक्लस्य भाव
शुक्लिमा शौक्य शुक्ल च शुक्लता । एव कृष्णिमा कृष्ण्य कृष्णत्व कृष्णता
शितिमा शैत्य शितिता शितित्व । दृढस्य भावो दृढिमा दार्ढ्य दृढत्व
दृढता । एव परिग्रहिमा पारिवृढ्य परिवृढत्व परिवृढता । कृशस्य भाव
कृशिमा क्शैर्य कृशत्य कृशता । भृशस्य भावो भ्रशिमा भाश्य भृशत्व
भृशता । स्थिरस्य भाव स्थेमा स्थैर्य स्थिरत्व स्थिरता इत्यादि ॥

८७७ पतिराजान्तगुणाद्वराजादिभ्य कृत्ये च । ३।३।१०।
पत्यन्ताराजान्ताहुणाङ्गात् राजादिभ्यश्च भावे कृत्ये च ट्वण भवति ॥
अधिपतेर्भावं कृत्य वा आधिपत्यम् । एव नारपत्य मोपत्य इत्यादि । अधि-
राजस्य भाव कृत्य वा आधिराज्यम् । एव योवराज्यमित्यादि । मूढस्य
भाव मूढ्य वा मोढ्यम् । एव जाज्य पाण्डित्यमित्यादि । राज्ञो भाव कृत्य
वा राज्यम् । अत्र इति निषेधादनो लुग्नवति । एव ब्राह्मण्य वैदुष्य
इत्यादि । वाधिकारात्त्वत्वे च । अधिराजस्य अधिराजतेत्यादि । टिद्धि
धानान् न्नियामपि । औचित्ता । सामग्री । चातुरी । वैदर्भी इत्यादि ॥

८७८ महायात्रा । ३।३।११। सहायाद्भावे कृत्ये च ट्यण् वा
भवति ॥ सहायस्य भाव कृत्य वा साहाय्य साहायक सहायत्व सहायता ॥

८७९ यय प्राणिजातेरब् । ३।३।१२। ययोवाचिन प्राणिजाति-
वाचिनश्च भावे कृत्ये चान् भवति ॥ कुमारस्य भाव कृत्य वा कोमारम् ॥

१ गुणोऽङ्ग निमित्त येषां प्रवृत्तस्ते गुणाङ्गा गुणाद्वारण गुणिनि वर्तमाना शब्दा
इत्यर्थः । ट्वण कृत्य कर्मणि नियाया । चकारो भाव कृत्य भवति ममुद्यथापि । आ
धिराज्यमिच्छन् राजनृगणे इत्यङ् । येऽनोऽव्ये । व्यग्रान्ते यत्रान्ते अनो लुङ् ।
भरतीति ' निषेधादत्र सप्तम्यन्तरी यादत्ता अन्त्यादित्वा न भवतीति वेदितव्यम् । रा
ज्यमिच्छन्त्यायेवमेव ज्ञेयम् ॥ उचितस्य भाव कृत्य वा औचित्य आचि-
रस्ययर्मौचित्य । टि निदि दः । लुग्न इत्यन्ता लुङ् । मरत्येति चतुर् । चतुस्त्व भाव कृत्य वा
चातुर्य चतुरस्येव चातुरी ॥

अस्य भाव इत्य वा आद्यम् इत्यादि ॥

८८० युवादिहायनान्नादण् । १।३।१३। युवादेर्हायनान्ताच्च भावे कृत्ये चाण् ॥ यूनो भाव इत्य वा यौवनम् अणीत्मलुर् । एव चापन्मित्यादि । द्विहायनस्य भाव इत्य वा द्वेहायनम् ॥

८८१ लघ्वादेरिक । १।३।१४। लघ्वक्षराण्येतिगन्ताद्भावे कृत्ये चाण् भवति ॥ शुचेर्भाज इत्य वा शाचम् । एव यौवत लाघव पाठव मार्तणमित्यादि । वाऽधिरारात्त्वादि च । शुचित्व शुचिता ॥

८८२ हृदयपुरुषादसमासे । १।३।१५। हृदयपुरषाभ्या भावे कृत्ये चाण् भवति न समासे ॥

८८३ हृदयस्य ह्याण्लासे । २।२।१२७। हृदयस्य हृद्वति याण्लासेषु परत ॥ हृदयस्य भाव इत्य वा हार्दम् । एव पोल्पन् । असमास इति किं । सहृदयत्व सत्पुरुषत्व ॥

८८४ सन्धिवणिगृह्णताम् । १।३।१६। सरयादेर्भावे कृत्ये च यो भवति ॥ मरुयु भाव इत्य वा सस्य । वणिज्या । कृत्य । त्वतर्लौ च । सन्धित्वमित्यादि ॥

८८५ स्तेयार्हन्त्यश्रौत्रम् । १।३।१७। त्ते भावे कृत्ये च निपात्यने ॥ स्तेनस्य भाव इत्य वा स्तेयम् । अर्हत आर्हन्त्यम् आर्हन्ती । श्रोत्रियस्य भाव इत्य वा श्रोत्र । स्तेनत्वमित्यादि ॥

१ युवन् म्यविर यजमान कुतश्च यमण क्त्वा दु ला सुक्ता सहृदय हृदय सहृदय आनृ हृन्नातृ परित्राजक रज्ज्वाचारिन् अनुशस पचल कुशक निपुण पिपुन कुनूहल क्षेत्र उपानृ उगानृ प्रशास्त् प्रतितृ हानृ पोतृ आनृ भनृ रथगणक पतिगणक मुष्ट इष्ट अ वनृ वत गति युवादिश्रुतिगण ॥

२ अश्रुदि समागमता यस्तकलदत्तान् । तैतवमित्यत्र अयपि तिवयु इत्याश्वदित अश्रुत् सम्भवति तथापि नक्तमुदाहरण अश्वारम्भ प्रयोजयति इति गृह्यदिभ्योऽप्यभावात् ॥ अश्रुदिगिति किं पाण्डुत्व । इक इति किं घटत्व । केचित् लघ्वादेरिकि नक्तवरापणमिच्छन् नष्ट - (यासानवम) ते सामन्त गच्छन्ति इत्यमोघवृत्तौ ॥

८८६ कपिजातेर्दण् । १३।११८। कपिजातिभ्या भावे कृत्ये च दण् भवति ॥ कपेर्भाव कृत्य वा कापेयम् । एव ज्ञातेय । कपित्वमित्यादि ॥

८८७ योर्पान्त्याद्गुरुपोत्तमाद्बुञ् । १३।११९। अन्त्यस्य समी पमुपान्त्यम् । उत्तमस्मृतीयादिवर्णस्तदनन्तर उपोत्तम । गुरुपोत्तमो यस्य तस्माद्यकारोपान्त्याद्भावे कृत्ये च बुञ् भवति ॥ रमणीयस्य भाव कृत्य वा रामणीयक पानीयकम् आचार्यकम् ओपायायकमित्यादि ॥

८८८ शारुदशाकिनौ क्षेत्रे । १३।१२०। पष्ठचन्तात् क्षेत्रे शारुदशाकिनो भवत ॥ इक्षूणा क्षेत्रम् इक्षुशाफ्टम् इक्षुशाकिनम् । एव पुष्पशारुदमित्यादि ॥

८८९ धान्येभ्य णञ् । १३।१२५। धान्यवाचिन क्षेत्रे णञ् भवति ॥ सुद्राना क्षेत्र मोद्ग्रीनम् । एव नैवारीण तृणधान्यक्षेत्र । कोलम्भीनमित्यादि ॥

८९० ग्रीहिशालेर्दण् । १३।१२६। ग्रीहिशालिभ्या क्षेत्रे दण् भवति ॥ ग्रीहीणा क्षेत्र ग्रीहेयम् । एव शालेयमित्यादि ॥

८९१ यवयवरूपष्टिकान्त्र । १३।१२७। यवान्त्रिभ्य क्षेत्रे यो भवति ॥ यवाना क्षेत्र यव्यम् । एव यवक्य पष्टिभ्य ॥

८९२ वाऽणुमापात् । १३।१२८। अणुमापाभ्या क्षेत्रे यो वा भवति ॥ पक्षे खञ् । अणूना क्षेत्रम् अण यम् । आणवीनम् । एव माप्य मापीण ॥

८९३ भङ्गोमातिलात् । १३।१२९। भङ्गादिभ्य क्षेत्रे यो वा भवति ॥ भङ्गाना क्षेत्र भङ्ग्य भाङ्गीनम् । एवम् उम्यम् जोमीन । नित्य तेलीन ॥

८९४ कुलाज्जल्पे । १३।१३२। कुलात् सञ् भवति जल्पेऽर्थ ॥ कुलस्य जल्प कोलीन अपवाद इत्यर्थ ॥

१ गुरुग्रहणादनेन इत्यत्र वाऽपि भवति । गुरुग्रहण हि दाघस्योपराधम् । अत्र वा दाघात्तमादित्युच्येत । गुरुपातमाप्तिरिति द्विः क्षत्रियस्य सत्यत्वम् ॥

२ फलपात्राभ्यां क्षापणमणनि वच्छनीयण । ग्रीहिभेदः त्रु गुमन् ॥

८०५ तु त्रये कस्मिन्नाप्रनिहृतयोः । ३।३।१३। पष्ठ्यन्तादुल्लेख्यः ।
 यो भवति सत्ताया प्रतिहृता च विषये ॥ अश्वस्य तु त्रय अश्वक कम्पाच्च
 तन्नेयम् । अश्वस्य तु त्रयम् अश्वक रूपम् । अश्विका प्रतिष्ठा । एव इन्मिह
 त्वेकमित्यादि ॥

८०६ उद्यापुनोऽनित्प्रत्याप्यस्युप । ३।३।८२। अपुलिताद्विहि
 तस्याऽ जाडपरे अनित्प्रत्याप्ययवे के परे इष्ट द्वन्द्वश्च वा भवत न सुप
 पत्यम् ॥ स्वद्वया तुल्या सग्निका सत्ताया इत्यादि ॥

८०७ शिलाया दृष्ट । ३।३।३८। गिगगब्दास्तुल्ये दम् दृष्ट
 भवत ॥ च इत शिलायास्तुल्य शैलेय दधि । शिलेय दधि ॥

८०८ कुशाग्रान्छ । ३।३।४१। कुशाग्रगब्दास्तुल्ये छो भवति ॥
 कुशाग्र तुल्या कुशाग्रया मति ॥

८०९ काकतालीयादय । ३।३।४२। काकतालीयादयस्तुल्ये
 साधयो वेदितया ॥ काकतालेन तुल्य काकतालीयम् । एतन्मन्थवतस्य
 पुणाक्षरीयम् अजाटपाणीयम् इत्यादि ॥

९०० कर्णादिपक्षाज्जाहति मूले । ३।३।४८। कर्णादिमूले जाहो
 भवति पक्षाति ॥ पक्षस्य मूल कर्णजाह । पक्षस्य मूल पक्षाति ॥

९०१ शीतोष्णतृप्तादसह आलु । ३।३।४९। शीतादेरसदे
 आनुर्मयति ॥ शीतस्यामह शीतालु । एवमुष्णालु तृप्तालु ॥

१ अश्वक इति अश्वादिगदशस्य सङ्गा । तुल्य इति किं इन्द्र देव एव नामा नात्र
 पथित । सङ्गाप्रतट्टत्यमिति किं गोस्तु-यो गवय । प्रतिहृत काष्ठादिमय प्रातः-
 न्दरम् । सङ्गागद्वयमप्रकृत्यम् ॥ तुल्यमात्र प्रलय । शिव इव शिव इत्यर्थः ॥

२ काकश्च ताड्य काकताग्रमिति लक्षण्याऽपि तत काकस्य निपतता तालनार्क
 तापनतश्चित्रीयमाण शयोग उच्यते ॥ अश्वस्य वनका च अश्वकवतकमिति अश्वस्य
 वतकया उपवर्तितपादयाम उच्यते । अनाया पादेनाश्विरत्या कृपाणस्य दशन
 अनाटपाण लघु एव ये तावन्निर्गिरणवियया काकताग्रीयादय । तन्पापन रुद्रायम् ॥

९०२ यथामुखसम्मुखादर्शने रः । १३।१।५२। यथामुखसम्मु-
खाभ्या दशने रो भवति ॥ यथामुख दर्शन । यथामुखीनम् । एव
सम्मुखान ॥

९०३ सर्वादे पथाङ्कर्मपत्रपात्रशरावाद्यापिनि । १३।१।
५३। सर्वपूर्वात्पथादेर्व्यापिनि रो भवति ॥ सर्वपत्रस्य व्यापी सर्वपथीनश्चर ।
एव सर्वाङ्गीणो ज्वर । सर्वकर्मण । सर्वपत्राण । सर्वपात्रीण सर्वशराणीण ॥

९०४ आप्रपदम् । ३।३।५४। आप्रपदाद्यापिनि खो भवति ॥
आप्रपन् व्यापि आप्रपदीन वक्त्रम् ॥

९०५ अश्वान यवौ । १३।१।५७। अश्वनोऽल्लगामिनि ययौ
भवत ॥ अश्वानमल गामी अश्वन्य ॥

९०६ वाशिजिह्वा(ह्वा)इयच्चाथर्वयूनः फिडखठाके
। १३।१।६०। वाशिन फिड्यत्याजादेर्लुग् न भवति जिह्वाशिनो दणि अध्न
खे अथर्वणप्राणि यूनोऽके ॥ इत्यलुक् । अध्ननीन ॥

९०७ छश्चाभ्यमित्रम् । १३।१।५८। अभ्यमित्रादल गामिनि ययौ
छश्च भवन्ति ॥ अभ्यमित्रमल गामी अभ्यमित्राय अभ्यमित्र्य
अभ्यमित्राणि ॥

९०८ परोवरीणपरम्परीणपुलपौत्रीणसर्वाङ्गीनायान-
यीनानुपदीनागवीनायश्वीनायप्रातीनसमासमीनमास-

१ इत्यतऽस्मिन्निति दशनमादर्शादि प्रनावम्याऽय उच्यते यथामुखमिति । अत
एव निपातनात् 'यथाऽथा ४५९ । इति प्रतिषेधेऽपि सनास । पठ्या अभ्नाव
पूर्वपदाप्रधानत्वेऽपि अव्ययीभावस्य । १०८। अमपञ्चभ्या । १२१०। तृतीयाया वा ।
२११। सप्तम्या । १२१२। इत लिगादव्ययीभावात्सर्वा विभक्तयो भवन्ति ॥ यथा मुख
तथाऽस्मिन् दश्यत प्रतिविम्बमिति यथामुखीनमादर्शादिकमुच्यते ॥ सम मुख सम्मुख
सम मुखमस्यानर्हति सम्मुख प्रतिविम्बमुच्यते । तस्य दशन सम्मुखीनमुच्यते ॥

२ सवस्यास्य सर्वनामणानां वा व्यापीति पठ । तस्य प्रयोग । मङ्गिकामालभारिव्य
सर्वाङ्गीणाद्रवन्दना ॥ सामन्त्ये न इत्ये उपास्तयामभिसारिका ॥ १ ॥ इति
दृश्यन् ६ ॥

पदीनम् ।३३।२९। एने ग्यातास्तात्रवो वेदितव्या ॥ पराश्चानराश्चानु
भवन् परात्रगण । परम्परामनुभवन् परम्परिण । पुत्रपोताननुभवन् पुत्र
पोताण । मरमन्त्र भुञ्जान सत्रार्त्तान । अय स्मार्तिगृते प्रदक्षिण गमनम्
नय प्रमयम् जयानय नोपते अयानयान । अनुपद वद्धा अनुपाना
उपानन । आ गोप्रतिदानात्कारी आगवान कर्मकर । अद्य शो रा भवि
त्यति अद्यर्धानम् । अद्यप्रातर्वा भविष्यति अद्यप्रातीन । ममा ममा प्रमूते
ममासमीना गा । ममभि पत्नेरवाप्य मासपदीन सग्य ॥

००० तदस्य प्रमाणान्मात्रम् ।३।३।६०। प्रथमान्तातदस्य
प्रमाणमित्यस्मिन्नर्थे मात्रम् भवति ॥ ऊरु प्रमाणमस्य ऊरुमात्र जल ।
स्तनमात्री परिमा । ऋण्डमात्र क्षेत्रम् इत्यादि ॥

०१० चोर्ध्वं दंष्ट्रद्वयस्यम् ।३।३।६२। ऊरुप्रमाणवाचिन तदस्य
प्रमाणमित्यस्मिन्नर्थे ऋण्डद्वयसटा वा भवत ॥ जानु प्रमाणमस्य जानुप्र
जानुद्वयस जानुमाल जल । तालदंष्ट्री तालद्वयसी तालमात्री परिमा इत्यादि ॥

०११ द्विगो सशये च ।३।३।६१। मानाद्विगोनिहितस्य मात्र
डाते प्रययस्य क्षुग् भवति सशये चासशये च ॥ द्वौ वितस्नी प्रमाणमस्य
द्विवितस्ति । एव द्विशूर्प धान्यमित्यादि ॥

०१२ टिन् ।३।३।६३। शनगादन्ताद्विगोनिशब्दाच्च तदस्य प्रमाण
मित्यस्मिन्नर्थे टिन् भवति । ट इन् । एसादग प्रमाणमेव ऋण्डान्तिन
श्चारकनिल्या । एव द्वाविनिनो व्यन्तरेद्रा । चत्वारिगिनो भवोद्रा ।
चतुर्विगिनस्तीर्थकरा ॥

१ ऊरुमात्रेति द्वि रज्जुमात्री भूमि । पुत्रवाग्रहणात्पुत्रस्य । तदस्य मातरे ॥ द्वि
यप्रमाणमदस्य जानुप्रमाणं नराधिप ॥ तयोर्ध्वमवस्था त न द्वि सर्व भगवता ॥ १ ॥
मात्रदंष्ट्रद्वयस्य प्रतिप्रदिवर्तनं सन्ति । तत्र प्रययव्यवस्थामनुपधातनायम् । तन
। यथा विनेय ॥ मानं चतुर्विधं प्रमाणं परिमाणमात्रं तस्मान्मानं तत्परिमाणं
॥ १ ॥ ऊरुमानं द्विप्रमाणं परिमाणं तु एवम् ॥ शायमस्य प्रमाणं श्यामस्य
॥ २ ॥ ॥ १ ॥

०१३ घत्तिवदकिम० ।३।३।६८। दृढमृक्मिश्रब्दाभ्या तदस्य मान-
मित्यस्मिन्नर्थे घतुर्भवति ॥ उदित् उगित्कार्यार्थं घम्य इय् ॥

०१४ किमिदम० कीश् ।२।२।१०८। किमिन्मो यथासङ्ख्य घता
दृढशब्देषु परत कीशौ भवत ॥ अ इत् । णरिति लुक् । तत स्वादय ।
शेष प्राग्वत् । इद मानमस्य ह्यान् प्रासाद । इयद्धान्यम् । इयती भूमि ।
कि मानमस्य कियान् पट । कियज्जल । कियती रज्जु ॥

०१५ एतदो चो घ० ।३।३।६०। एतच्छब्दात्तदस्य मानमित्यस्मि-
न्नर्थे घतुर्भवति घम्य च व ॥

०१६ आ घदृढशब्दक्षे ।२।२।१०७। घतौ दृगादिषु च परत
पूर्वस्याद् भवति ॥ दीर्घ । एतन्मानयस्य एतावान् पट । एतावज्ज
लमित्यादि ॥

०१७ यत्तद ।३।३।७०। यत्तच्चा मानमित्यत्रार्थे घतुर्भवति घम्य
च व ॥ शेष प्राग्वत् । यन्मानमस्य यावज्जल । तन्मानमस्य तावदायु ॥

०१८ किमथ सङ्ख्याया इतिश्च ।३।३।७१। निमो यत्तच्चा
च सङ्ख्यामानार्थे इतिर्भवति घतुश्च ॥ इ इत् अन्त्यानादितुगर्थं । फा
सङ्ख्या मानमेवा फति । इतिष्णामिति जश्नसोर्लुक् । एव यति तति ।
घतौ कियन्त । इत्यादि ॥

०१९ अवयवास्तयद् ।३।३।७२। अवयवार्थात्मङ्ख्यायाचिन
अभ्येत्यर्थे तयद् भवति ॥ ट इत् सिया इत्यर्थं । द्वावयववाक्यस्य द्वितयो
धर्म । एव त्रितयो मोक्षमार्ग । चतुष्टयी आराधना । पञ्चतय चारित्र्य ।
षष्ठतय द्रव्य । सप्ततयी ऋद्धि । अष्टतय कर्म । नवतय पदार्थ
इत्यादि ॥

०२० छिन्निभ्या लुगवा ।३।३।७३। छिन्निभ्या परस्य तयद्
तकारस्य लुगा भवति ॥ लुच्चेरिति लुक् । द्वय द्वितय । त्रय त्रितय ॥

०२१ अधिकमस्मिन् शतसहस्रे तत्सङ्ख्य शान्तिशब्द-
शान्तादद् ।३।३।७५। तत्सङ्ख्यान् शान्तिशब्दान्तात् सङ्ख्यायाचिन,

तदस्मिन्नाधिरमित्यस्मिन्त्यथ अद्भवानि शते महस्ते च नियमे ॥ त्रिंशत्त्रिंश
का जम्भितिति त्रिंश शत महस्य वा । एव त्रिंश चत्वारिंश पञ्चाश एक
दश द्वादशमित्यादि ॥

०२२ सहस्र्यापूरणे षट् ॥३॥३॥७६॥ सहस्र्यावागिन सहस्र्यापूरणे
षट् भवति ॥ षट्पारितो । एकादशना पूरणे एकादशो त्रिन श्रेयान् ।
एकादशी नियमि । द्वादश । त्रिंश । त्रिंश इत्यादि ॥

०२३ घनोरिण्ड ॥३॥३॥७७॥ पत्यन्तात्पूरणे इयद् भवति ॥ द
द्व । द्यता पूरण इयतिथ इयतिथी । एव नियतिथ इत्यादि ॥

०२४ पदकृतिरुतिपयात् प्यद् ॥३॥३॥७८॥ पडादिभ्य पूरणे
प्यद् भवति ॥ पटावितो । पकार पुनर्द्वावार्थ । पण्णा पूरण पठ ।
पठोति निपातनाज्ज्ञात्वाभाव भुत्व च । एव कतिथ कतिपयथ ॥

०२५ चतुर ॥३॥३॥८०॥ चतुर पूरणे प्यद् भवति । चतुर्णा
पूरण चतुर्थ ॥

०२६ पिति तद्धिते ॥२॥२॥४२॥ पिति तद्धिते परे पूर्व पुनर्द्वाव
यति ॥ चतसृणा पूरणी चतुर्थी । चतुर्थीप्रकृतीति निपातनाद्धिमर्षनी
याद्यपनाद ॥

०२७ यञौ च शुरु च ॥३॥३॥८१॥ चतुर पूरणे यञौ गय
त चस्य शुरु ॥ चतुर्णा पूरण तुर्थ । तुरियो वा ॥

०२८ विशत्यादेस्तमदा ॥३॥३॥८२॥ विशत्यादे पूरणे तमद्
वा भवति ॥ विशते पूरण त्रिंशतितम त्रिंशतितमी । पक्षे षट् त्रिंश ।
एव त्रिंशतम त्रिंश इत्यादि ॥

०२९ शतादिमासार्धमाससवत्सरात् ॥३॥३॥८३॥ शता
दिभ्य सहस्र्यानाचिभ्य मासादिभ्यश्च पूरणे तमद् भवति ॥ शतस्य पूरण
शततम । एव सहस्रतम लक्षतम मासतम अर्धमासतम सवत्सरतम ॥

०३० पष्ठ्यादेरनादे ॥३॥३॥८४॥ अपूर्वपदेभ्य पष्ठ्यादिभ्य

पूरणे तमद् भवति ॥ पष्टे पूरण पाष्टितम । एव सप्ततितम अशीतितम नवतितम । अनादेरिति किं । एकपाष्टितम एकपष्ट इत्यादि ॥

९३१ नो मद् । १।३।८५। नान्तादनदेस्सङ्ख्यावाचिन पूरणे मद् भवति ॥ ट इत् । पद्याना पूरण पञ्चम । वलि पदत्वान्नलुट् । एव सप्तम अष्टम नवम दशम । म्रिया पञ्चमीत्यादि ॥

९३२ द्वित्रेस्तीयद्वेश्च ऋण् । १।३।८६। द्वित्रिभ्या पूरणे तीयद् भवति त्रिशब्दस्य रेथ ऋण् भवति ॥ शतावितो । तकारो डत्प्रत्याहारार्थ । द्वयो पूरणो द्वितीय तृतीय ॥

९३३ इष्टादेः । १।३।८८। प्रथमान्तादिष्टादेरेनेन पूर्वमित्यस्मिन्नर्थे इन् भवति ॥ इष्टमेनेन पूर् इष्टी जिनेद्रे । एवमधीती प्रञ्चने इत्यादि ॥

९३४ श्रोत्रियो वा छन्दोऽध्यायी । १।३।९१। छन्दोऽध्यायी श्रोत्रिय इति वा निपात्यते ॥ श्रोत्रिय छन्दोऽध्यायी । पक्षे अण् छान्दस ॥

९३५ इन्द्रियम् । १।३।९२। इन्द्रस्य लिङ्गमिन्द्रियमिति घान्त माधु वेदितव्य ॥

९३६ तेन वित्ते चुञ्चुचणौ । १।३।९३। तृतीयान्तात्तेन विवे प्रख्याते चुञ्चुचणौ भवत ॥ विधया वित्त विद्याचुञ्चु विद्याचण ॥

९३७ स्वाङ्गेषु सक्ते । १।३।९४। स्वाङ्गवाचिन तल्ल सक्ते को भवति ॥ केशेषु सक्त केशक । नखक इत्यादि ॥

९३८ उदरे ठणाद्यूने । १।३।१००। उदरशब्दात्तत्र सक्ते ठण् भवति आद्यूने घाच्ये ॥ उदरे सक्त ओदरिक आद्यून इत्यर्थ ॥

१ शकार सर्वदिशाव ॥ तृप्तार्थाययनिधायङ्छत्रानश्मतीति (४९७) पठ्यात्मास नियेधावसरे डत्प्रत्याहार प्राप्त । स 'सग्यापूरणे डट् १९३२।' इत्यारभ्य 'द्वित्रेस्ती यद्वेथ ऋण् १९३२। इति सूत्रपथ'तमवगन्तव्य ॥

२ इन्द्रनि परमेश्वर्यमनुभवतीति कदाचित्कर्मादयवशादैश्वर्यवर्हितोऽपि तच्छक्तियोगा दिद्र आत्मा । अल्पात्मादित्यसन्धीपतियोगेषु इन्द्र । तस्य लिङ्ग चिह्नविशेष । र ङिण'दोऽय च उरादाना सञ्ज्ञा तत्र यथायोगमशक्यत्पना । तस्व त्रिग तेन दृष्ट जुष्ट दत्त आनरणक्षयापशमसाधन वेनि च इन्द्रियम् ॥

तदस्मिन्नभिन्नमित्यस्मिन्नर्थ अद्भवति शते सहस्रे च विषये ॥ विंशतिरधि
का जस्मिन्निति विंश शत सहस्र वा । एव त्रिंश चत्वारिंश पञ्चाश एका
दश द्वादशमित्यादि ॥

०२२ सहस्रचापूरणे षट् । ३।३।७६। सहस्रचावाचिन सहस्रचापूरणे
षट् भवति ॥ उदाहरितौ । एकादशना पूरण एकादशो निन श्रेयान ।
एकादशी तिथि । द्वादश । त्रिंश । त्रिंश इत्यादि ॥

०२३ घन्तेरिथद् । ३।३।७७। घत्वन्तात्पूरणे इथद् भवति ॥ ८
इत् । द्यता पूरण इयतिथ इयतिथी । एव न्यतिथ इत्यादि ॥

०२४ पद्कतिकतिपयात् प्यद् । ३।३।७९। पडादिभ्य पूरणे
प्यद् भवति ॥ पटावितौ । पकार पुवद्वावार्थ । पण्णा पूरण पष्ठ ।
पष्ठाति निपातनाज्जस्वामान ण्वत्वं च । एव कतिथ कतिपयथ ॥

०२५ चतुरः । ३।३।८०। चतुर पूरणे प्यद् भवति । चतुर्णां
पूरण चतुर्थ ॥

०२६ पिति तद्धिते । ३।३।८१। पिति तद्धिते परे पूर्व पुवद्भव
वति ॥ चतमृणा पूरणी चतुर्थी । चतुर्थीप्रकृतीति निपातनाद्धिमर्जनी
याधपनात् ॥

०२७ यञौ च श्रुक् च । ३।३।८२। चतुर पूरणे यञौ श्व
त चम्य श्रुक् ॥ चतुर्णां पूरण तुर्य । तुरीयो वा ॥

०२८ विंशत्यादेस्तमद्वा । ३।३।८३। विंशत्यादे पूरणे तमद्
वा भवति ॥ विंशते पूरण विंशतितम विंशतितमी । पक्षे षट् त्रिंश ।
एव त्रिंशत्तम त्रिंश इत्यादि ॥

०२९ शतादिमासार्धमाससवत्सरात् । ३।३।८४। शता
दिभ्य सहस्रचावाचिभ्य मासादिभ्यश्च पूरणे तमद् भवति ॥ शतस्य पूरण
शतनम । एव सहस्रतम लक्षणम मासतम अर्धमासतम सवत्सरतम ॥

०३० पष्ठ्यादेरनादे । ३।३।८५। अपूर्वपदेभ्य पष्ठ्यादिभ्य

पूरणे तमद् भवति ॥ पष्टे पूरण पाष्टितम । एव सप्ततितम अशीतितम
नवतितम । अनादेरिति किं । एरुपाष्टितम एरुपष्ट इत्यादि ॥

०३१ नो मद् । १।१।८५। नान्तादनदेस्सङ्ख्वावाचिन पूरणे मद्
भवति ॥ ट इत् । पञ्चाना पूरण पञ्चम । वलि पदत्वान्नलुक् । एव सप्तम
अष्टम नवम दशम । स्त्रिया पञ्चमीत्यादि ॥

०३२ द्वित्रेस्तीयष्टेश्च ऋश् । १।१।८६। द्वित्रिभ्या पूरणे तीय
द् भवति त्रिशब्दस्य रेश्च ऋश् भवति ॥ शतावितौ । तकारो डत्प्रत्याहा
रार्थ । द्वयो पूरणो द्वितीय तृतीय ॥

०३३ इष्टादे । १।१।८८। प्रथमान्तादिष्टादेरनेन पूर्वमित्यस्मिन्नर्थे
इन् भवति ॥ इष्टमेनेन पूव इष्टी जिनेद्रे । ण्वमधीती प्रवचने इत्यादि ॥

०३४ ओत्रियो वा छन्दोऽध्यायी । १।१।९१। छन्दोऽध्यायी
श्रोत्रिय इति वा निपात्यते ॥ श्रोत्रिय छन्दोऽध्यायी । पक्षे अण् छान्स ॥

०३५ इन्द्रियम् । १।१।९२। इन्द्रस्य लिङ्गमिन्द्रियमिति घान्त
माधु वेदितव्य ॥

०३६ तेन वित्ते चुञ्चुचणौ । १।१।९३। तृतीयान्ताच्चेन वित्ते
प्रख्याते चुञ्चुचणौ भजत ॥ विद्यया वित्त विद्याचुञ्चु विद्याचण ॥

०३७ स्वाङ्गेषु सक्ते । १।१।९९। स्वाङ्गवाचिन तत्र सक्ते को
भवति ॥ केशेषु सक्त केशक । नखक इत्यादि ॥

०३८ उदरे ठणाधूने । १।१।१००। उदरशब्दात्तत्र सक्ते ठण्
भवति आधूने वाच्ये ॥ उदरे सक्त औदरिक आधून इत्यर्थे ॥

१ शकार स्यादेशाथ ॥ तृत्तार्थाथयनिधायङ्छञ्जानमतीति (४९७) पञ्चाशमास
निषेधात्तरे ऋप्रत्याहार प्राप्त । स सत्त्वापूरणे ट् ५।१३२। इत्यारभ्य 'द्वित्रेस्ती
यद्रेश्च ऋश् १९३२।' इति सूत्रपथतमवगतय ॥

२ इन्द्रति परमेश्वरमनुभवतीति कदाचित्कर्मोदयनशादैश्वर्यद्वितोऽपि तच्छ्रुतियोगा
दिन्द्रात्मा । अन्त्यामादिलक्षणीपनियोग्यपु इन्द्र । तस्य लिपि चिन्द्विशय । इ
द्विशब्दोऽयं चतुराशनां मञ्जा तत्र यथायोगमधस्त्वना । तस्य लिपि तेन एष्ट नृष्ट दन
आवरणशयोपशमसाधन वेति च इन्द्रियम् ॥

०३० कर्मठो घटः । १३।३।०२। घटश्चेष्टमान कर्मठ इति निपान्यते ॥

०४० कामितर्यन्वभ्यर्भाम्यः । १३।३।०५। अजु अभि अर्भा
इत्येतेभ्य कमितरि को भवति ॥ अजुष । अभिष । अर्भाक ॥

०४१ मुरयः । १३।३।१११। प्रथमान्तात् सोऽय्य मुय्य इत्यस्मिन्
त्ये को भवति ॥ ग्लयय मुय्यमय्य रसतयक । प्रताक इत्यादि ॥

०४२ उन्मनस्युत्सोः । १३।३।११३। उद् उत्सु इत्याभ्याम्
उन्मनसि फो भवति ॥ उत्स । उत्सुक । उन्मना ॥

०४३ सङ्गात तारकादिभ्य इतः । १३।३।११४। प्रथमातेभ्य
तारकादिभ्य अस्य सङ्गातमित्यतार्थे इतो भवति ॥ तारका सङ्गाता
अस्य ताररित नम । एव पुप्पित कोरकित पुलरित पलरित
कुद्मलित मुद्गलित अद्गुरित फलित इत्यादि ॥

०४४ अस्त्वस्मिन्वेति मत्तुः । १३।३।११६। प्रथमान्तात्तन्म्या-
स्मिन्व्यान्तीत्यर्थे मत्तुर्भवति ॥ उदित् । गावोऽय्य सन्ति गोमान्
गोमती । एव स्वस्तिमान् मतिमान् तन्मान् इत्यादि ॥ धनमम्यास्तीति
विगृह्य मती ॥

१ इतिशब्दस्य प्रयोजन— भूमिनादाप्रससासु नित्ययोगऽतिशयने ॥ सप्तमोऽस्ति
विषयाया प्रायो मत्वादयो मता ॥ १ ॥ प्राग्जित्तादृतत्वाद्दौ शरूपप्रत्ययस्ततः ।
मत्त्वर्थतः तदा वृत्तौ समानायां च नेष्यते ॥ २ ॥ भूमिं पृथ्वीं गावोऽय्य सन्ति गो-
मान् । निदायां कबुदावती । प्रससासा रूपवान् । नित्ययोग क्षीरगो वृक्षा । अति-
शयने उदरिणः कन्था । मसर्गे दण्डी छत्री । प्रायिकमेतत्सत्तामात्राऽपि दृश्यतः । वा-
प्रशमयत । स्पर्शमगन्धवत् पुद्गलः । स्वावावायु ॥ प्राग्जित इत्ययं मन्वर्षो
आवमन्वर्षाय । सरूपो न भवति । गावो येषां सतीति गोमत्त गोमतोऽस्य सतीति
पुनर्मत्तुर्न भवति । निरुपस्तु भवत्येव । दण्डिमती शात्रा । विरूपोऽपि समानायां वृत्तौ
न भवति दण् एषामस्तीति दण्डेन दण्डिनोऽस्य सन्तीति मत्तुन भवति ॥ असङ्गा-
भूताश्च कर्मधारयाश्च भवति । वीरपुरुषा अस्मिन् प्राप्ते सतीति । तत्र बहुव्रीहिरेव
भवति वीरपुरुषको याम इति ॥ सङ्गातयास्तु भवति कृष्णमर्पवान् वन्माक । गुणे गु-
णिनि च ये गुणशब्दास्तेभ्यो न भवति शुभ्रो वर्णोऽस्यास्ताति । तिचोरतो स्यास्तीति ।
ये तु गुणमात्रे तेभ्यो भवत्येव रूपवान् रमवान् ॥

९४५ मान्तोपान्तजयो मतोर्मो व' ।१।२।९६। मान्तान्मो-
पान्तादवर्णान्तादवर्णोपान्ताज्जमन्ताच्च परम्य मतोर्मस्य वो भवति ॥ धनवान् ॥

९४६ स्न मत्वर्थे ।१।१।६६। सान्त तान्त च मत्वर्थेयि परे
पद न भवति ॥ पदत्वाभावात् न रित्वादि । एव यश्चस्वान् मरुत्स्वान्
इदवान् चमूसान् इत्यादि ॥ शोभनो राजा अस्मिन्नस्तीति विगृह्य ॥

९४७ राजन्वान् सुराज्जि ।१।२।१००। सुराज्जि देशादौ राज-
न्वानिति निपात्यते ॥ राजन्वान् देश । राजचती प्रजा । अन्यत्त राजवान् ॥

९४८ नोर्म्यादिभ्यः ।१।२।१०१। ऊर्म्यादिभ्य परम्य मतोर्मस्य
वो न भवति ॥ ऊर्मिमान् । गरुत्मान् इत्यादि ॥

९४९ प्राण्यङ्गादातो ल' ।३।३।११९। आदन्तात्प्राण्यङ्गान्मत्वर्थे
लो भवति ॥ चुडास्यास्तीति चूडाल । एव अङ्गाल जिह्वाल' इत्यादि ।
मनुश्च चूडावान् इत्यादि ॥

९५० सिन्मादिरूक्षुद्रजन्तो' ।३।३।१२०। सिन्मादिभ्य
रोगवाचिभ्य क्षुद्रजन्तुभ्यश्च मत्वर्थे लो भवति ॥ सिन्मानि सन्त्यस्य
सिन्मल । गडुल । मूर्छाल । विचर्विकाल । यूकाल । मक्षिकाल ।
मनुश्च सिन्मवानित्यादि ॥

९५१ प्रजापर्णोदकफेनाल्लेली ।३।३।१२१। प्रजादिभ्यो मत्वर्थे
लेली भरत ॥ प्रजास्यास्तीति प्रजाल । प्रनिल । पर्णल । पर्णिल ।
उदकल उदकिल । फेनल फेनिल । मनुश्च प्रजावानित्यादि ॥

९५२ वागालाटौ ।३।३।१२३। वाचो मत्वर्थे आलाटौ भरत'
क्षेपे मनुश्च ॥ वागस्यास्तीति वाचाल । एव वाचाट निस्तार बहुभा-
षीत्यर्थे ॥

१ मध अथ मी । उप समर्प गतोऽस्य उपात्त । अतश्चापात्तश्च तथाप्य । मी
शान्तापन्ती यथा तथोक्ता । मन्तोपात्तश्च जश्च तस्मात् । एतन्व इति द्विः शब्द
भारं ज्ञापमान् । म उक्तेराथ ॥

०५३ ग्मिन् । ३।३।१२४। वाचो मत्वत्ये ग्मिन् भवति ॥ वामी
वामान् ॥

०५४ प्रजाश्रद्धार्चावृत्तेर्ण । ३।३।१२५। प्रनादेर्मत्वत्ये णो भव
ति ॥ ण इत् । प्रनास्यास्तीति प्राण । एव श्राद्ध आर्च वार्त्त । मनुश्च
प्रज्ञानानित्यादि ॥

०५५ ज्योत्स्नादिभ्योऽण् । ३।३।१२६। ज्योत्स्नादिभ्यो मत्वत्ये
अण् भवति ॥ ज्योत्स्ना अस्मिन्नस्ति ज्योत्स्न पक्ष । एव तामिर्णा
रात्रिरित्यादि ॥

०५६ सिकताशर्करात् । ३।३।१२७। सिकताशर्कराभ्या मत्वत्ये
अण् भवति ॥ सिकता सत्यम्मिन् सैकतम् । एव शर्कर । मनुश्च
सिकतान् ॥

०५७ इलक्ष देशे । ३।३।१२८। सिकताशर्कराभ्या मत्वत्ये इलोऽण्
च भवत देशे वाच्ये ॥ सिकता सन्त्यसिन् मिश्रतिल सैकत । एव
शर्करिल शर्कर । मनुश्च ॥

०५८ कच्छुरा डुर । ३।३।१२९। कच्छुरशब्दान् मत्वत्ये डुरो
भवति ॥ ट इत् । कच्छूरम्यास्तीति । कच्छुर ॥

०५९ दन्त उन्नतः । ३।३।१३०। दन्तशब्दादुन्नतोपाधेर्मत्वत्ये डुरो
भवति ॥ दन्ता उन्नतात्सन्त्यम्य दन्तुर ॥

०६० कृपाहृदयादालु । ३।३।१३१। कृपाहृदयाभ्या मत्वत्ये
आटुर्वा भवति ॥ कृपास्त्यस्य कृपालु कृपान् । हृदयालु हृदयवान् ॥

०६१ स्वाहाह्वीनाद । ३।३।१३२। हीनोपाधिकात् स्वाह्वान्मत्वत्ये
अप्रत्ययो भवति ॥ हीना ठिन्ना नाभिःस्यास्तीति नासिन् । एव कण
अङ्गुल । इत्यादि ॥

१ गकार प्रत्यय । ४४। इति सूत्रेण प्राप्तानुनासिकनिवृत्त्यर्थः ।

२ हीनादिति चिन् कर्णयन् नाभिःस्यान् ॥

९६२ अत्रादिभ्यः । ३।३।१४२। अत्रादिभ्य मत्वत्थे अद्भवति ॥
अभाष्यस्मिन् सन्तीति अत्र नम । एव अर्शस सिध्म इत्यादि ॥

९६३ फलनर्हाचेन । ३।३।१४४। फलनर्हाभ्या शृङ्गाच्च मत्वत्थे
इनो भवति ॥ फलिन । वर्हिण । शृङ्गिण ॥

९६४ मलादीमसश्च । ३।३।१४५। मलान्मत्वर्थे इन ईमसश्च
भवत ॥ मलिन मलीमसश्च ॥

९६५ ऊर्णाह्युभयो युम् । ३।३।१४८। ऊर्णादिभ्यो मत्वत्थे
युम् भवति ॥ स इत् । ऊर्णयु । अह्यु । शुभयु । सिति पदत्वावनुस्वारादि ॥

९६६ तप सग्मायामेधासो विन् । ३।३।१५०। तपसादेरस-
न्ताच्च मत्वत्थे विन् भवति ॥ तपोऽस्यास्तीति तपस्वी । एव सग्मी मायावी
मेधानी यशस्वी सग्यानित्यादि ॥

९६७ तमिस्रार्णवोर्जस्थलोर्जस्विन्नामयाविन्गोमिन् । ३।
३।१५१। एते मत्वत्थे निपात्यन्ते ॥ तपोऽस्या अस्तीति तमिस्रा ।
अर्णासि सन्त्यस्मिन् अर्णव । ऊर्जोऽस्यास्तीत्यूर्जस्वल ऊर्जस्वी आमयोऽ-
स्यास्तीति आमयानी गावोऽस्य सन्तीति गोमी ॥

९६८ नौशिखादिभ्या ठेनौ । ३।३।१५२। नावादे शिखादेश्च
मत्वर्थे यथासद्व्य ठेनौ भवत ॥ नौरस्यास्तीति नाविक । एव कुमारि
शिरसी माली । मतुश्च नौमानित्यादि ॥

९६९ व्रीह्याद्यतोऽनेकाच्च । ३।३।१५३। व्रीह्यादेरदन्ताद्यनेकाच्चो
मत्वर्थे ठेनौ भवत ॥ व्रीहय सन्त्यस्य व्रीहिक । व्रीही । एव मायिक ।
मायी । दण्डिक । दण्डी । छत्रिक । छत्री । मतुश्च । व्रीहिमानित्यादि ॥

९७० ग्रीहितुन्दादेरिलश्च । ३।३।१५६। ग्रीहिचाचिन तुन्दादेश्च
मत्वर्थे इलष्ठेनौ च भवन्ति ॥ कलमा सत्यस्य कलमिल कलमिक कलमी ।
एव तुन्दिल तुदिक तुन्दी । उदरिल उदरिक उदरी इत्यादि ॥

१ ग्रीहिश्च्युत्तु इत्येन भवति पूर्वश्रोपावानात् ॥ भावे हि तश्रोपादानमनपक स्यात् ।
इत्येवामप्येनैव सिद्ध ॥

९७१ गुणादिभ्यो यः । ३।३।१५८। गुणादिभ्यो मत्वर्थे ये वा भवन्ति ॥ गुणोऽस्यास्ताति गुण्य गुणी । एव हिम्य हिमी ह्यमादि ॥ मनुर्निवृत्त ॥

९७२ वानानिमारपिदायात् फक । ३।३।१६५। वानादे-
मत्वर्थे इन् भवति फर् चेषामागम ॥ वानोऽस्यास्तीति वानरी । एवमनि
सारकी । पिशाचकी ॥

९७३ सुग्वादे । ३।३।१६७। मुम्वाभ्यो मत्वर्थे इभ्ये भवति ॥
सुन्वमस्यास्ताति गुम्बी । एव दुन्वी इत्यादि ॥

९७४ बाहुर्यादेर्यलात् । ३।३।१७०। बाहुरुपूर्वात् बल्गब्यात्
मत्वर्थे इनेभ्य भवति ॥ बाहुबन्मस्यास्ताति बाहुबनी । एव वररना ॥

९७५ हस्तदन्तकराज्यान्तो । ३।३।१७२। हस्तादेर्मत्वर्थे इनेभ्य
भवति जातिगामि वाच्ये ॥ हस्तोऽस्यास्तीति हस्ती । एव दस्ती । करी
गज इत्यर्थे । अन्यत्र हस्तवान् ॥

९७६ वर्णीं ब्रह्मचारी । ३।३।१७३। ब्रह्मचारिण्यर्थे वर्णाति
निपात्यते ॥ अन्यत्र वर्णवान् ॥

९७७ प्रकारो जातीयः । ३।३।१७५। प्रथमात्तात् स प्रकारोऽ-
स्यास्तीति अत्थे जातीयर्भवति ॥ र इत् । पदु प्रकारोऽस्यास्तीति पदुजा
तीय । एव मनुजातीय यज्जातीय सज्जातीय इत्यादि ॥

९७८ फोऽणचादे । ३।३।१८०। अणचादे- स प्रकारोऽस्येत्यर्थः फो
भवति ॥ अणु प्रकारोऽस्य अणुक । एव स्थूलक इत्यादि ॥

१ पातानि सारयोऽक्तात्पूर्व इन् तिद्धि । वगधमुपादानम् ॥ पिशाचस्य तृणार्थम् ॥

२ ब्रह्मण्यामस्वरूपे ब्रह्मत्याय चरितो ब्रह्मचारी । वणा ब्रह्मचर्यपथः । वणा ब्रह्म
चर्यमस्यास्तीति वर्णा ब्रह्मचारित्वके ॥ वणशब्दो ब्राह्मणादिवृणवचन । तस्य ब्रह्मचारी
रूपेण यः व्यञ्ज्यते क्रियते । तेन पौराणिके वर्णान्बुध्यते । स हि विद्याप्रदणायमुप
सीता ब्रह्म चरति न गृह इत्येव ॥

॥ अत परं स्वार्थिका. प्रत्यया उच्यन्ते ॥

९७९ भूतपूर्वे प्चरट् । ३।४।१। पूर्व भूतो भूतपूर्व तस्मिन् अ
वर्तमानाच्छब्दरूपात् प्चरट् प्रत्ययो भवति ॥ पटावितौ । पकार पुभावा
टकारो वचर्थ । आढ्यो भूतपूर्व आढ्यचर । एव नारकचर । देव
र । आढ्या भूतपूर्वो । प्चरटि पिति तद्धिते इति विशेष्यवशात् स्त्री
पुवद्भवानि । आढ्यचरी ॥

९८० व्याश्रये तस् । ३।४।४। नानापक्षाश्रयो व्याश्रय तस्
अत्थे वर्तमानात्तस् भवति ॥ रामतो वानरध्वजा । रावणतो दानय
एव चैत्रतो मैत्र इत्यादि ॥

९८१ पर्यभेः सर्वोभये । ३।४।६। पर्याभिभ्या यथासङ्ख्य स
भयार्थयो तस् भवति ॥ परित सर्वत । अभित उभयत ॥

९८२ आद्यादिभ्यः । ३।४।७। आद्यादिभ्यो यथासम्भव तस्
वति ॥ आदावादित । एवमन्तत । मध्यत । पृष्ठेन पृष्ठत । पय सु
त । पार्श्वत । शब्दत । अर्थत । पाठत इत्यादि ॥

९८३ अहीयरुहोऽपाये । ३।४।११। हीयरुहवर्जितस्य धातोर्
विहिता या पद्यमी तदन्तात्तम् भवति ॥ ग्रामात् ग्रामत आगच्छति ।
धर्मतोऽपेति । मूलतो नष्ट इत्यादि । अहीयरुह इति किं? तस्माद्वीर्य
बीजाद्रोहत्यङ्कुर । वृक्षादवरोहति ॥

१ सर्वमय इति किं? परिधिपति अभिगति ॥

२ ओहाक् त्यागे । रुह बीजजन्मनि ॥ स्वायादीयते । स्वायादिति कतुरपायेऽय
विवक्षा । हीयते इति कर्मकर्तव्यम् ॥ द्रायेति विस्मरण अहानिनिर्देशो त्रिहीते
प्रतिषेधः । तन्नान प्रतिषेधा न भवति भूमित उच्यते ॥ अपाय इति किं?
धमाजुत मुग्ध । ऋते पाटलीपुत्रादृष्टे देव इत्यनोपवृत्तौ ।

०८४ अद्वयादिवैपुल्यात्सर्वादिर्किमहो० सस् ॥३॥११२॥
अद्वयादे सर्वादे स्मि जैपुल्यात्स्याच्च बहो मद्यम्यन्तान् सन् भवति ॥
प इत् । मर्मम्मान् सर्वत । एव विश्वत । उभयत । यत । तत । अ-
त्पाहुचो बहुत । अद्यादीति किं द्वाभ्या । युष्मत् अस्मत् ॥

०८५ इतोऽतःकुत ॥३॥११३॥ एते सप्तान्ता निपात्यन्ते ॥ अ-
स्मात् इत । एतस्मात् अत । कस्मात् कुत ॥

०८६ सप्तम्या ॥३॥११४॥ सप्तम्यन्तादद्यादे सर्वादे किम अ-
वैपुल्यात्स्याच्च बहो त्रप् भवति ॥ प इत् । सर्वस्मिन् सर्वत्र । एव विश्वत्र ।
उभयत्र । यत्र । तत्र । अमुत्र । एतत्र । बहुत ॥

०८७ ककुत्रात्रेह ॥३॥११५॥ एते ऋवन्ता निपात्यन्ते ॥ कस्मि-
न् क कुत्र । एतस्मिन् अस्मिन् वा अत्र इह ॥

०८८ कियत्तत्सर्वैकान्यात्काले दा ॥३॥११६॥ काले वर्त-
मानात् किमादे सप्तम्यन्ताद्वा भवति ॥ कस्मिन् काले कदा । एव यदा ।
तदा । सर्वदा । एकदा । अन्यदा ॥

०८९ सदैतर्ह्यधुनेदानींतदानींसिध ॥३॥११७॥ एतं काले
निपात्यन्ते ॥ सर्वस्मिन् काले यदा । एतस्मिन् काले एतद्दि । अस्मिन्
काले अधुना इदानीं । तस्मिन् काले तदानीं । समाने काले सद्य । अस्मि
न् काले अद्येति । आद्यमद्येति निपातनात् सिद्ध ॥

१ द्वि युष्मत् भवत् अस्मन् किं वन् इति व्यादि । किञ्चब्दस्य व्यादो स्वीकृतत्वा
त्पृथक् ग्रहणम् । किञ्चब्दो व्यादिमर्थोऽस्थितस्तस्य विषयो मभुक्ति पुनर्ग्रहणमित्यय ।
अतः तस्य सप्तोऽभावेऽपि उत्तरात्रानुवर्तनेन बहोति द्विप्रत्ययात् सन् सत्त्यति ॥
त्वत्तो मत्ता भवत् इति लोके प्रसिद्धप्रयोगस्तु अदीयस्वो इति भवति । बहोरिति
किं वृक्षात्पक्षादिना ॥

२ इदमादीनामनेनादेशमात्र विधीयते । समप्रत्ययस्तु पूर्वमूलेण वा क्रममूलापेक्षया
उत्तरमूलेण वा स्यात् ॥ अन्यथा इता मयान् एष अवानिति भवददिता समाधि
करणायोगान् ॥

३ ' आद्यमद्य मुइत्ते' ऐनौ ॥३॥११८॥ आद्यश्चाद्यप्रथमात्तादस्य भुक्तमित्युपाधि
कात् अनेनेति तृतीयार्थं तर्हीठ इन् इत्यतौ भवत ॥ आद्यश्च'द' क्रमनामधेय तत्ता
धनदन्ने बलिचात्रत्ययमुत्पादयति । आद्यमनेनाद्य मुक्ता आदीक आदी ।' इति सूत्र
रप्रायेति निपातनाद्भवति ॥

९९० परेद्यन्याहि ।३।४।२०। अहि वाच्ये परेद्यवीति निपात्यते ॥
परस्मिन् अहि परेद्यवि ॥

९९१ पूर्वापराधरोत्तरान्यान्यतरेतरादेद्युम् ।३।४।२१।
अहि वर्तमानात्पूर्वादे सप्तम्यन्तादेद्युम् भवति ॥ पूर्वस्मिन् अहि पुर्वेद्यु ।
एवमपरेद्यु अधरेद्यु उत्तरेद्यु अन्येद्यु अन्यतरेद्यु इतरेद्यु ॥

९९२ उभयाद्युश्च ।३।४।२२। सप्तम्यन्तादुभयशब्दादहि द्युम्
एद्युम् च भवत ॥ उभयास्मिन् अहि उभयद्यु उभयेद्यु ॥

९९३ परंतपरार्यैषमो वर्ये ।३।४।२३। एते वर्ये सवत्सरे निपा-
त्यन्ते ॥ पूर्वस्मिन् वर्ये परत् । पूर्वतरस्मिन् वर्ये परारि । अस्मिन् वर्ये
ऐषम ॥

९९४ अनद्यतने हिः ।३।४।२४। अद्यादिसर्वादे किम् अवैपु-
ल्यार्थाच्च बहो अनद्यतने काले हिर्भवति ॥ यस्मिन्ननद्यतने काले यर्हि ।
एव तर्हि अमुर्हि कर्हि अन्यर्हि इत्यादि ॥

९९५ प्रकारे था ।३।४।२५। अद्यादिसर्वादे किम् अवैपुल्यार्थाच्च
बहो प्रकारे था भवति ॥ सर्वे प्रकारे सर्वथा । येन प्रकारेण यथा । एव
तथा अमुथा अन्यथा इत्यादि ॥

९९६ कथमित्थमुः ।३।४।२६। ण्तौ प्रकारे निपात्येते ॥ उदित
सप्तप्रत्याहारार्थ । केन प्रकारेण कथम् । अनेन प्रकारेण इत्थ ॥

९९७ सङ्ख्याया घा ।३।४।२७। सङ्ख्यावाचिन प्रकारे घा

१ इदं करोम्यथ पक्षित्ने त्विदं परायदथ प्रविधेयमित्ययमिति च द्रप्रभृद्वाच्ये विद्यमान-
नत्वात् दिवसेऽपि भवति ॥

२ अतीतायाश्च रात्रे पथिमो याम आगमिन्या रात्रे पूर्वो यामो दिवस । स एव
कालोऽनद्यतन । एतदयमनद्यतन । काल इति किं यस्मिन्ननद्यतने भोजने ॥ अनद्य-
तन इति किं यस्मिन्काले यदा ॥ अनद्यतने काले पालमाश्रयविज्ञायां दादिप्रत्यय-
भवति यदा तदा तदानीम् । सप्तम्यपमात्रविज्ञायां श्रवणे भवति अमुं काले इत्य-
मोपपत्तिः ॥

भवति ॥ एकेन प्रकारेण एवम् । एव द्विधा त्रिधा पौदा दशधा शतधा इत्यादि ॥

९९८ घट्टति सह्या । १।१।१०। घट्टत्यन्त सह्यायत्यति ॥
मावद्धि प्रकारे यावद्धा । एव तावद्धा । इयद्धा । क्रियद्धा । एतावद्धा ।
कतिभि प्रकारे कतिधा । एव यतिधा ततिधा ॥

९९९ यहुगण भेदे । १।१।१०। बहुगणशब्दौ भेदे नानात्वे
सह्यायत्यत ॥ बहुभि प्रकारे यहुधा । एव गणधा ॥

१००० घैकाच्छ्रयम् । १।१।११। एकशब्दात् प्रकारे रुध्य वा
भवति ॥ न इत् ऐक्यम् । एरुधा ॥

१००१ द्वित्रेर्ध्वमेधौ । १।१।१२। द्वित्रिभ्यां प्रकारे रुध्यम् एधा
इत्येतौ वा भवत ॥ न इत् । द्वैध द्वेषा द्विधा । तैध तेषा तिधा ॥

१००२ तद्यति धण् । १।१।१३। द्वित्रिभ्या प्रकारवति धण् भवति ॥
ण इत् । अपणिति प्रतिषेधान्नाव्ययत्व । द्वौ प्रकाराणो द्वैधानि । एव
तैधानि कुलानि ॥

१००३ धारे कृत्यम् । १।१।१४। वारे आरुचिरुत्ते वर्तमानात्सह-
स्यावाचिन टत्वम् भवति ॥ पद्य वारान् पद्यटत्व । एव दशकृत्व
शतकृत्व इत्यादि ॥

१००४ चैतुस्त्रिदेस्सुच् । १।१।१५। एतेभ्यो वारे सुच् भवति ॥
उच्चारितौ । चतुरो वारान् चतुष्करोति । पदस्येति लृक् एव ति द्वि ॥

१००५ सकृत् । १।१।१६। एकशब्दस्य वारे सकृदिति निपात्य
ते ॥ सकृदेकवार ॥

१००६ परावरात्स्तात् । १।१।१७। दिग्देशकालेषु वर्तमानाभ्यां
प्रथमापञ्चमीसप्तम्यन्ताभ्या परावराभ्या स्ताद् भवति ॥ परा दिक् । परो

१ भेदो नानात्वमकत्वप्रतियोगि । भेद इति किं? वेपुल्ये सचे च घट्ट्याकार्यं मामूद् ॥

२ वारो धात्वर्थस्यान्यौपदेशेन कृति ॥

३ कृत्यसोऽपवादश्चकार सुचो चेति विशेषणाय ॥

दश पर कालो वा परस्तात् । एव पञ्चमीसप्तम्यन्तयोरपि । परस्ताद-
वरस्तात् आगच्छतीत्यादिक्रियाभि सम्बन्ध ॥

१००७ पञ्चोऽपरस्य दिगादेश्चाति । १।४।४०। दिग्देशका-
लेषु वर्तमानादपरशब्दादङ्गवति आति पञ्चादेशश्च ॥ पञ्चाद्रमणीय पञ्चादा
गत इत्यादि ॥

१००८ चोत्तरपदेऽर्धे । १।४।४१। अपरशब्दस्य अर्धशब्दे उत्तर-
पदे पञ्चादेशो वा भवति ॥ अपरमर्ध पञ्चार्धम् । अपरार्ध वा ॥

१००९ पुरःपुरस्तादवोऽवस्तादधोऽधस्तादुपर्युपरिष्ठात् । १।४।४२। पुरसादय शब्दा दिग्देशकालेषु साधवो वेदितव्या ॥ पुर
पुरस्तात् । अव अवस्तात् । अध अवस्तात् । उपरि उपरिष्ठात् । रमणी
यमित्यादि । तकारस्स्ताचेति प्रत्याहारार्थ ॥

१०१० एनोऽदूरे । १।४।४६। अदूरे दिग्देशकाले वर्तमानादिग्वचिन'
एनो भवति ॥ पूर्वेण ग्राम । दक्षिणेन राजगृहम् । उत्तरेण ग्राममित्यादि ॥

१०११ रुगञ्चेः । १।४।४७। अञ्चत्यन्तादिग्वचिन परस्यैनस्य रुग्
भवति ॥ ग्रामामात् । उदग्रामात् इत्यादि ॥

१०१२ तीयेशम्बरीजात् कृषौ कृञा डाच् । १।४।४८।
कृञा योगे तीयप्रत्ययान्तात् शम्बरीजाभ्या च डाच् भवति कृषावर्त्ये ॥
उच्चापितौ । द्वितीयाकरोति क्षेत्र द्वितीय वार कृषतीत्यर्थ । एव तृतीयाक-
रोति शम्बाकरोति तिर्यक् कृषतीत्यर्थ । बीजाकरोति उप्त्वा कृषतीत्यर्थ ॥

१०१३ सङ्ख्यादेशुणात् । १।४।४९। सङ्ख्यापूर्वाहुणात् कृञा
योगे डाच् भवति कृषावर्त्ये ॥ द्विगुणाकरोति । त्रिगुणाकरोति क्षेत्र ॥

१ आतिप्रत्यये परे दिग्देशकाले वर्तमानस्य केऽन्तरशब्दस्य दिग्वाचिशब्दपूर्वस्य
अपरशब्दस्य च पञ्चादेशो भवतीत्यर्थ ॥

२ द्वितीयाकरोतीत्यादयो मुण्डयतीत्यादिवत्क्रियाशब्दास्तेषां क्षेत्रादि कमत्वेन विहा-
यते । कृषातिनि किं द्वितीय करोति पदम् । कृञा इति किं द्वितीय वार कृषति ॥

१०१४ सपत्रनिष्पत्रादतिपीडने । ३।४।५०। सपत्रनिष्पत्राभ्या कृञा योगे ङाच् भवत्यतिपीडने ॥ सपत्राकरोति निष्पत्राकरोति मृगम् अति पीडयतीत्यर्थः ॥

१०१५ मद्रभद्रान्मुण्डने । ३।४।५१। मद्रभद्राभ्या कृञा योगे ङाच् भवति मुण्डने ॥ मद्राकरोति मद्राकरोति मुण्डयतीत्यर्थः ॥

१०१६ प्रियसुखादानुकूल्ये । ३।४।५२। प्रियसुखाभ्या कृञा योगे ङाच् भवति आनुकूल्ये ॥ प्रियाकरोति सुखाकरोति अनुकूलयतीत्यर्थः ॥

१०१७ दुःखनिष्कुलशूलसमयसत्यात्प्रातिकूल्यनिष्कोपमाकयापनाशपथे । ३।४।५३। कृञा योगे दुःखात् प्रातिकूल्ये निष्कुलातिष्कोपे शूलात्पाके समयाद्यापनाया सत्यात् अश्वपथे ङाच् भवति ॥ दुःखाकरोति प्रातिकूल्य करोतीत्यर्थः । निष्कुलाकरोति षाडिम निष्कुप्ता सीत्यर्थः । शूलाकरोति मास पचतीत्यर्थः । समयाकरोति तन्तुवाय काल यापयतीत्यर्थः । सत्याकरोति यणिकु सत्यकार करोतीत्यर्थः ॥

१०१८ कर्मकर्तृभ्यां प्रागतत्तत्त्वे च्चि । ३।४।५५। कृञ कर्मणा कृञा योगे भ्वस्ते कर्तुश्च ताभ्या योगे च्चिर्भवति प्रागतस्य तद्भावे गम्यमाने ॥ स सर्व इत् ॥

१०१९ च्चौ चास्यानव्ययस्येः । २।३।४०। अवर्णस्य च्चौ क्यचि च परे ईद्ववति नाव्ययस्य ॥ अशुक्ल शुक्ल करोति शुक्लीकरोति । अशुक्ल शुक्लो भवति शुक्लीभवति । एव शुक्लीत्यात् मालीकरोति मालीभवति मालीत्यात् ॥

१०२० यद्वलेद्वृत्ति चर्द्वो रीदीर्घौ । २।३।४१। यद्वि ये च्चौ च प्रत्यये परे पूर्वस्य नञ्तो री भवत्यचो दीर्घ नलेद्वृत्तो । अमुनि मुनि करोति मुनीकरोति मुनीभवति मुनीत्यात् गुरुकरोति पित्रीकरोति पित्रीभवतीत्यादि ॥

१०२१ जनेकाचोऽन्यक्तानुकरणात् कृभ्यस्तिभ्या द्विश्च

।३।४।५४। अव्यक्तवर्णम्यानुकरणादनेकाच, कृजा भूअस्तिभ्या च घातुभ्यां योगे डाच् भवति वा द्विश्च ॥ पटत्करोति । पटपटाकरोति । पटपटामवति । पटपटास्यात् ॥

१०२२ चेतोसनोरहोरजोऽरुश्चक्षुषो लुरु च्वौ ।३।४।५६। चेतस् इत्यादीना लुग् भवति च्वौ परे ॥ चेतीकरोति चेतीभवति । चेतीस्यात् मनीकरोति । रजीकरोति । रहीकरोति । अरूकरोति । चक्षूकरोतीत्यादि । तदन्तस्यापि लुग्भवत्येव । सचेतीकरोति । समनीकरोति । विरहीकरोति । नीरजीकरोति । सारूकरोति । सचक्षूकरोतीत्यादि ॥

१०२३ इंसुसोर्घुलम् ।३।४।५७। लुग्भवति च्वौ परे ॥ सर्पिर्भवति सर्पिर्भवति । धनूभवति । धनुर्भवति इत्यादि ॥

१०२४ ईग् हलः ।३।४।५८। हलन्तस्य बहुलमक् भवति च्वौ परे ॥ क इत् । द्यदीभवति द्यद्भवतीत्यादि ॥

१०२५ व्याप्तौ सात् ।३।४।५९। कृन्वस्तिभिर्योगे कर्मकर्तृभ्या प्रागतत्तत्त्वे विषये साद्भवति व्याप्तौ सामस्त्ये गम्यमाने ॥ अभस्म समस्त भस्म करोति भस्मसात्करोति । भस्मसाद्भवति । भस्मसात्स्यादित्यादि । एवमग्निसात्करोति । अन्नासक्सात् इति निषेधात् पित्त ॥

१०२६ जाते सम्पदा च ।३।४।६०। कृजादिभिस्सम्पदा च योगे जातिवाचिभ्या कर्मकर्तृभ्या प्रागतत्तत्त्वे साद्भवति व्याप्तौ ॥ अग्निसात्करोति सर्वं शन्न सेनाया दैवम् । अग्नीसात्सम्पद्यते दैवात् ॥

१०२७ तत्राधीने ।३।४।६१। कृजादिभिः सम्पदा च योगे सप्त-
मन्तादधीने आयचे साद् भवति ॥ आत्मन्यधीन करोति अत्मसात्करोति । आत्मसाद्भवति । आत्मसात्स्यात् । आत्मसात्सम्पद्यते ॥

१०२८ बहुलपार्त्यात्कारकाच्छसीष्टानिष्टे ।३।४।६४। बहुलपार्त्यात्कारकाच्छसीष्टानिष्टयोरर्थयो शमिर्भवति ॥ इ-
दित् । तसिप्रत्याहारार्थं । बहुश गणश भूरिश भोजयति । अल्पश
स्तोकश ददार्तात्यादि ॥

१०२९ सहस्रचैकाद्वीप्सायाम् । ३।४।६५। सहस्रचावाचिन एक
र्येवाचिनश्च वीप्साया विषये शसिर्भवति ॥ एकमेकम् एकश । द्वौद्वौ द्विश ।
एव तिश । दशश । शतश । यावच्छ । कतिश । गणश । एकात्थी
त वृक्षश । जनश । क्रमश । सहस्रचैकादिति किं जनौ जनौ इत्यादि ॥

१०३० प्रकृते मयद् । ३।४।६७। प्रकृते प्रस्तुते प्रचुरे वात्थे मयद्
भवति ॥ प्रकृतमलमजमयम् । एव दानमय रणमयम् इत्यादि ॥

१०३१ अस्मिन् । ३।४।६८। प्रथमात्तात्तदस्मिन् प्रकृतमित्यर्थे म
यद् भवति ॥ अपूपा प्रकृता अस्मिन् अपूपमय भोजनम् । एव घृतमय ।
क्षमामयो धर्म इत्यादि ॥

१०३२ निन्धे पाशाप् । ३।४।७०। निन्धेऽर्थे वर्तमानात् पाशप्
भवति ॥ प इत् । निन्धो वैयाकरण वैयाकरणपाश । एव मुनिपाश
तार्किकपाश जायपाशा । पित्वात् पुवद्भाव इत्यादि ॥

१०३३ तिङ्ग प्रकृष्टे तमप् । ३।४।७१। प्रकृष्टे वर्तमानास्तुन
न्तात्तिङ्गन्ताच्च तमप् भवति ॥ प इत् पुम्भावात् । सर्वे इमे शुक्ला अय
मेपा प्रकृष्ट शुक्ल शुक्लतम । एवम् आढ्यतम गोतमा । तिङ्गन्तमपि ॥

१०३४ अव्ययैत्किंतिङोऽसत्त्वे तथोर्डाम् । ३।४।७४। अ
व्ययादेदन्तात् किमस्तिङन्ताच्च परयोस्तमप्तरपोर्डाम् भवति स्वार्थे न
चेत्तौ सत्त्वे द्रव्ये प्रकृष्टे धतेते ॥ द्वित्वादन्त्यादेश । सर्वे इमे पचन्ति
अयमेपा प्रकृष्ट पचति पचतितमाम् । एव पठतितमाम् उच्चेस्तमा प्राहेतमा
किंतमा ॥

१ एतद् तत्प्रहणसामर्थ्यात्कारेऽसत्त्वं च भवति नायत्र । उद्येस्तरो वृक्ष । शिन्दर
दारु ॥ कालान् इतनद् काले । २।१।१९। हन्ता कालवाचिन परस्या समस्या ङे तरे
तम तनटि च प्रत्ययेषु कालशब्दे चोत्तरपदे क्षुब्ध भवति ॥ पूर्वाङ्गेतरा पूर्वाङ्गतरे ।
अपराङ्गेतरा अपराङ्गतरे । पूर्वाङ्गेतमा पूर्वाङ्गतमे । पूर्वाङ्गेतन पूर्वाङ्गतने । पूर्वाङ्गेकाल
पूर्वाङ्गकाले ॥

१०३५ द्वयोर्विभज्ये च तरप् । १।४।७२। द्वयोर्मध्ये प्रकृष्टे विभज्ये विकल्प्ये चार्थे वर्तमानास्तुन्तात्तिष्ठन्ताच्च तरप् भवति ॥ ५ इत् । इमौ शुद्धौ अयमनयो प्रकृष्ट शुक्ल शुक्लतर । एवमाद्यतर । इमौ पच-
त्त अयमनयो प्रकृष्ट पचति पचतितराम् । एव पठतितमा सुतरा प्रादे-
तरा किंनरा । सोमेभ्यो माधुरा पटुतरा ॥

१०३६ गुणाङ्गाद्विधेयसू । १।४।७५। गुणाङ्गात् द्रव्यवाचिन पर-
योस्तमपूतरोर्यथास्तङ्गचम् इष्ट ईयसु इत्येतौ वा भवत ॥ उदित् नमाद्य-
र्थ । अयमेपा प्रकृष्ट पटुरिति विगृह्य तमनिष्ठे अन्त्याजादिल्लक् । पटिष्ठ
पटुतमो वा । अयमनयो प्रकृष्ट पटु पटीयान् पटुतरो वा । एव प्रेष्ठ
स्थेष्ठ स्थेयान् । वरिष्ठ वरीयान् । गरिष्ठ गरीयान् । बहिष्ठ बहीयान्
क्षपिष्ठ क्षपीयान् । द्राधिष्ठ द्राधीयान् । वृन्दिष्ठ वृन्दीयान् । मथिष्ठ मथी-
यान् । अदिष्ठ अदीयान् । कशिष्ठ कशीयान् । अशिष्ठ अशीयान् । द्रदि-
ष्ठ द्रदीयान् । परिमृदिष्ठ परिमृदीयान् । स्थविष्ठ स्थवीयान् । दविष्ठ दवी-
यान् । यविष्ठ यवीयान् । हृसिष्ठ हृसीयान् । क्षेपिष्ठ क्षेपीयान् । क्षोदिष्ठ
क्षोदीयान् ॥

१०३७ विन्मतोः श्रुग्णीष्ठेयसि । १।४।७५। विन्मतो श्रुग्
भवति णीष्ठेयसु परत ॥ अयमेपा प्रकृष्ट तपस्वी तपिष्ठ तपीयान् ।
अन्त्याजादिल्लक् । एव घनिष्ठ घनीयानित्यादि ॥

१०३८ कन्वाऽल्पयूनोः । १।४।७६। अल्पयुवन्शब्दयो णीष्ठे
यसु परत कन्वा भवति ॥

१०३९ नैकाच्च । १।४।५८। एकाच्च णीष्ठेयसु इमनि च परत
अन्त्याजादेर्लभ भवति ॥ कनिष्ठ कनीयान् । पक्षे अल्पिष्ठ अल्पीयान् ।
यविष्ठ यवीयान् ॥

१ गुणमभिधाय य शब्दो द्रव्ये वर्तते स गुणाङ्ग तस्मात् । सहभावधर्मो गुण
सोऽङ्ग निमित्त यस्यासौ तस्मात् गुणद्वारेण गुणिनि वर्तमान शब्द इत्यत्र ॥ प्रियस्थिरे
त्यादिना त्रियादिशब्दानां प्राशदेशा अवगम्यतया ॥

१०४० प्रशस्यस्य अः । १२।३।४७। प्रशस्वशब्दस्य णीष्ठेयस्सु परत थो भवति ॥ श्रेष्ठ श्रेयान् ॥

१०४१ वृद्धस्य च ज्यः । १२।३।४८। वृद्धशब्दस्य प्रशस्यशब्दस्य च णीष्ठेयस्सु परत ज्यो भवति ॥ ज्येष्ठ ॥

१०४२ ज्यायान् । १२।३।४९। ईवसि ज्यायानिति मिथान्यते ॥

१०४३ वर्ष । १२।३।५०। वृद्धशब्दस्य णीष्ठेयस्सु परत वर्षो भवति ॥ वर्षिष्ठ वर्षीयान् ॥

१०४४ घाटान्तिकयोः साघनेदी । १२।३।५१। घाटान्तिकयो णीष्ठेयस्सु परत यथासङ्गं साघनेदौ भवत ॥ साधिष्ठ साधीरान् । नेदिष्ठ नेदीयान् ॥

१०४५ बहोर्णीष्ठे भूय् । १२।३।५२। बहोर्णीष्ठयो भूय् भवति ॥ भूयिष्ठ ॥

१०४६ भूर्लुक् चैः । १२।३।५५। बहोरीयसाविमनि न भूर्भवति इवर्णस्य लुक् च ॥ भूयान् ॥

१०४७ प्रशस्ते रूपम् । १२।४।७६। प्रशस्ते वर्तमानाद्रूपम् भवति ॥ प्रशस्तो धर्म धर्मरूप । एवमाप्तरूप आगमरूप । प्रशस्त पचति पचतिरूपमित्यादि ॥

१०४८ ईषदसमाप्तेऽङादेः कल्पव्देश्यव्देशीयम् । १२।४।७७। ईषदसमाप्तेऽर्थे वर्तमानातिष्ठन्तात्सुबन्ताच्च कल्पव्देश्यव्देशीयम् प्रत्यया भवन्ति न ङादे ॥ परावितौ पुग्मावार्थौ । ईषदसमाप्त पचति पचतिकल्पः पचतिदेश्य । पचतिदेशीयम् । ईषदसमाप्तो राजा राजकल्प राजदेश्य राजदेशीय । एव गणधरकल्प इत्यादि । स्त्रियाम् ईषदसमाप्ता राक्षी राजकल्पेत्यादि । अङादेरिति किम् तमादिभ्यो न भवन्ति । "तौ ङे" । १२।४।७३। इति तरसमपोर्हसज्ञा ॥

१ समाप्यते स्म समाप्त । न समाप्तोऽसमाप्त । इष्यन्नागसमाप्त ईषदसमाप्त । तस्मिन् । ङ आदिवस्यासौ ङादि न ङादिरङादिस्तस्मान् । अङादेरिति किं तमादिभ्यो न भवति कल्पादिभ्य एव तमादय । पटुकल्पतर । पटुकल्पतम । पटुदेशतर । पटु कल्पतरूप ॥

२ त्वारादा तरपूतमपो दसञ्ज्ञो भवत ॥

१०४०. सुपः प्राग्बहुर्वा । ११४।७८। ईषदसमाप्ते वर्तमानात्
सुबन्तात् प्राक् बहुप्रत्ययो वा भवति ॥ ईषदसमाप्तो राजा बहुराजा
बहुधीर इत्यादि ॥

१०५० तिद्सर्वादेरक्षन्त्यात्पूर्वोऽक् । ११४।१२। कुत्सिता-
द्यर्थे वर्तमानस्य तिङन्तस्य सर्वादेश्वाक्षु अन्यादच पूर्वोऽक्प्रत्ययो भवति ॥
कुत्सितमज्ञातमल्प वा पचति पचतकि । एव पठतकि । सर्वके । यके ।
तके इत्यादि । स्त्रियामयदादीति निषेधानेत् । यका सका इत्यादि ॥

१०५१ घाऽकोऽस्यो । ११२।२१३। अदसोऽकोऽस्त सौ उद्धा
भवति ॥ उत्थनेरिति निषेधानौत् । असुक । असुका । असकौ ॥

१०५२ श्येपस्तृप्तृचतृन्दारस्य । १२।१।८८। द्यादौनामन्त्यस्य
अनिति आङ्ग्रे के परे इद्धा भवति ॥ द्विके द्वके । एषिका एष्का ॥

१०५३ प्राक्कोत्कप् । ११४।८१। कप्रत्ययात्प्राक् येऽर्था वक्ष्यन्ते
तेषु कप् भवति । प इत् । अधिकारोऽयम् ॥

१०५४ युष्मदस्मदोस्तुपोऽसोभि । ११४।८३। सुबन्तयोर्युष्म-
दस्मदोरक्षन्त्यात् पूर्वोऽक् भवति कुत्सिताद्यर्थे न सादौ ओदादौ भादौ च
सुपि ॥ त्वयका । मयका । युष्माकम् । अस्माकम् । असोभीति किं
युष्मकास्तु । अस्मकास्तु । युवकयो । आवकयो । युवकाभ्याम् ।
आवकाभ्याम् ॥

१०५५ कोदिश्चाव्ययस्य । ११४।८४। कुत्सिताद्यर्थे अव्ययस्या-
क्षन्त्यात् पूर्वोऽक्प्रत्ययो भवति कान्तस्य तु दिश्चादेश ॥ कुत्सितमल्प
मज्ञात वा उच्चै उच्चकै एव नीचकै शनके । कान्तस्य । धाकिद्
पृथक्दित्यादि ॥

१ औस्तुल्लङ्घ्यादसोऽनो । १२२। इति सूत्रेण निषेधात् औकारो न भवतीत्यर्थः ॥

२ इतितामनी क । ११४।१११। इति कप्रत्यय क्रमसूत्रेणोक्तस्तस्मात् ॥

३ एव गोब शय मोम् न गोम् अयान सस्मिन् ॥

१०५६ तृष्णीकाम् । १।४।८५। कुत्सिताद्यत्वे अकि तूष्णाका
मिति निपात्यते ॥

१०५७ स्वज्ञाजमस्त्राधातुक्यम् । १।३।८७। स्वादीना कया-
न्तस्य चान्त्यस्य अनित्याङ्गरे के परे स्त्रियामिद्वा भवति न धातो ॥
कुत्सिता स्वा स्त्रिवा स्वका । जिका जका । अजिका अजका । भक्षिका
भक्षका । चटकिमा चटकका । आर्यिका आर्यका । इदभावे पुवद्भावे ॥

१०५८ कुत्सितान्त्पाज्ञाते । १।४।८६। कुत्सितारूपाज्ञातेषु वर्त-
मानाद्यथायोग कवादयो भवन्ति ॥ कुत्सित अल्प अज्ञातो वा देव
देवक । एव धर्मक, अश्वक नरक इत्यादि । स्त्रिया सूतिका सूतका वृन्द
रिका वृन्दारका नरिका ॥

१०५९ अनुकम्पातन्नीत्योः । १।४।८७। अनुकम्पाया तन्नीती च
अनुकम्पायुक्ते सात्वने च वर्तमानाद्यथायोग कवादयो भवन्ति ॥ अनुक-
म्पित पुत्र पुनक सान्त्वितो वा । एव वत्सक देवक इत्यादि । स्त्रिया
पुत्रिका पुत्रका ॥

१०६० श्लुच्युत्तरपस्य प्कन् । १।४।९१। बह्वचो नृनाम् उत्तर
पदस्य श्लुचि अनुकम्पाया प्कन् भवति ॥ पानावितौ । अनुकम्पितौ
देवदत्त देवक । एव जिनक । स्त्रिया निस्त्राज्ञेत् । देवका जिनका
इत्यादि ॥

१ कुत्सित निघ । अल्प महत्प्रतियोगि । अज्ञात प्रकृत्युपातधर्मन्यतिरेकेण केन
विस्तारवादिना धर्मेणाज्ञातमन्वयाऽयोगात् । कुत्सितेभ्य कुत्सितादौ च प्रत्यय । राधक
पूणक शूद्रक इति सञ्ज्ञायां कुत्सायोगात्कुत्सित इत्येव च ॥ व्याकरणेण नाम ॥
गवित याज्ञिकयेन नाम त्वं गवित इत्येव शेषणमपि कुत्सितमेव न शकुत्सितेनावशि-
ष्यते इत्यमोषवृत्तौ ॥ वृन्दारकौ रूपमुख्यौ ॥

२ अनुकम्पा कारुण्येनानुग्रह । तस्या नीतिस्तन्नीति अनुकम्पाया युक्ता नीतिरि-
त्यथ । नीति सामादिप्रयोग । अनुकम्पायामनुकम्पायुक्तायां च नाती गन्धमाभया
सथायोग कवादयो भवन्ति ॥ अनुकम्पा तन्नीतिश्च प्रयोक्तृधर्मोऽवगन्तव्यः ।

१०६१ ह्रस्वे ।३।४।९९। ह्रस्वेऽथे यथायोग कवादयो भवन्ति ॥
ह्रस्वोऽथ अश्वक इत्यादि ॥

१०६२ यत्तत्किमन्याद्वयोर्निर्धार्ये डतरः ।३।४।१०५।
द्वयोर्मध्ये निर्धार्ये वर्तमानेभ्यो यत्तत्किमन्येभ्यो डतरो भवति ॥ ड इत् ।
अन्त्याजादित्त्वगर्थ । यतरो भवतोश्चैत्रस्ततर आगच्छतु । कतर पटु ।
अन्यतरो गच्छतु ॥

१०६३ चैकात् ।३।४।१०६। द्वयोर्निर्धार्ये वर्तमानादेकशब्दाङु-
तरो वा भवति ॥ द्वयोरेकतर एकको वा ॥

१०६४ बहूना प्रश्ने डतमश्च ।३।४।१०७। बहूना मध्ये
निर्धार्ये प्रश्ने च वर्तमानेभ्यो यत्तत्किमन्यैकेभ्यो डतरो डतमश्च वा भवत
नैकशब्दाङुतर ॥ ड इत् । यतरो यतमो वा भवता पटु ततरस्ततमो वा
आगच्छतु । अन्यतरोऽन्यतमो वाऽऽगच्छतु । कतर कतमो वा देवदत्त ।
एकतम पटु ॥

१०६५ कुमारीक्रीडनेयोऽव्यादिभ्य ।३।४।११६। कुमारी-
क्रीडनात् ईयसन्तात् अव्यादिभ्यश्च स्वात्थे को वा भवति ॥ कन्दुरेव
फटुक । एव गोलक । श्रेयानेव श्रेयस्क । एव गरीयस्क । अविरेव
अविक । यावक इत्यादि ॥

१०६६ तारकावर्णका ज्योतिस्तान्तवे ।१।३।९२। ज्योतिषि
तारकेति तान्तवे वर्णकेति निपात्यते ॥

१०६७ तीर्थाष्टीकणविद्यायाम् ।३।४।११७। तीर्थप्रत्ययात्तात्

३ दीपप्रतियोगि हस्य तस्मिन् । योगविभाग उत्तरार्ध । हस्य पचति पचतवि ।
ह्रस्वकालयोगात् क्रिया ह्रस्वोच्यते ॥

१ कुमाराणां यानि क्रीडनानि तद्वाचिभ्य कुमारीक्रीडन ॥ योगप्रहणमन्यादेरेव प्रपञ्च
इत्यनाघटता ॥ कप्प्रत्ययाधिकारो निवृत्त ॥

२ अविद्यायामिति निः प्रसज्यप्रतिषेधाऽय तेन विद्यायामेव न भवति वाच्यत्र
मदत्र भवत्येव ॥ मुख्यतया पाश्चात्यात्यत्र तीयोऽनघेन । अवयव एवाध्यायानिर्नि
भवात् ॥

स्वार्थे टीकण् वा भवति न विद्यायाम् ॥ द्वितीयमेव द्वैतीयांक । तार्तीयोन्म् ।
। अविद्यायामिति किं । द्वितीया तृतीया विद्या ॥

१०६८ चोऽष्टमाङ्गागे । ३।४।११८। अष्टमात् स्वार्थे ओ वा
भवति भागे वाच्ये ॥ अष्टम एव आष्टमो भाग । अष्टमो वा ॥

१०६९ षष्ठात् । ३।४।११९। षष्ठात् स्वार्थे ओ वा भवति भागे
वाच्ये ॥ षष्ठ एव षष्ठो भाग । षष्ठो वा ॥

१०७० एकांदाकियासहाये । ३।४।१२१। असाहाये वर्तमाना
देकशब्दादारिन् रुध वा भवत ॥ एक एव एकाङ्गी । एकक ॥

१०७१ मृदेस्तिकः । ३।४।१२३। मृद स्वार्थे तिको भवति ॥
मृदेव मृत्तिका ॥

१०७२ सँस्तौ प्रशस्ते । ३।४।१२४। प्रशस्ते मृद सँस्तौ भवत ॥
प्रशस्ता मृत् मृत्ता । मृत्त्रा ॥

१०७३ गहुल घतोद्वयसदमात्रद् । ३।४।१२५। घत्वन्तात्
स्वार्थे द्वयसद् मात्रद् गहुल भवत ॥ टावितौ । यावदेव यावद्द्वयस
यावन्मात्रम् । एव तावद्द्वयस तावन्मात्रम् इत्यादि ॥

१०७४ चर्णात् कारः । ३।४।१२६। वर्णवाचिन स्वार्थे कारो
भवति ॥ अ एव अकार । एव ककार वकार चकार स्यात्कार इत्यादि ॥

१०७५ भेदजादिहोतादेवेभ्यश्छत्तल् । ३।४।१२७।

१ एकारिभिः सुदरजितम् । असहाय इति किं । एके आत्मावा । एक द्वौ बहव ॥

२ तिक स्यक्त्या एक कृत्वा आद्योत्वे क्रियमाणे प्रक्रियागौरवम् । षष्ठमि मति
कामि भौत पञ्चमस्तिक इत्यादिभावे इत्याभावश्च स्यादिति तिको विधीयते ॥

३ रूपमि प्राप्तेऽप्य विधिः । तत्र केचद्दूषणघटन चेच्छन्ति । तत्रोत्तर बहुलप्रदण
मत्रापि सम्भव्य । मद्रूपा ॥

४ इतिहेति निपातनसमुदाय उपदेशपारम्पर्यं वर्तत । पारम्पर्योपदेशं स्यादितिग्रमि
हस्ययमिस्त्वमर । भेदजादयः शिष्टेभ्योऽवग तज्या । बहुवचन भेदजादेराकृतिगणना
र्थम् ॥ वचनभवेऽपि यावन्मन्त्र वा यथा होनादेनावेव भेदजादा विज्ञायेयात्तन्म-
रमोप ता ॥

भेषजादिभ्यः स्मार्थे ष्यण् भवति । होताया छ देवात्तल् ॥ भेषजमेन
भेषज्यम् । एवमेतिहा चतुर्वर्ण्यं त्रैलोक्यं त्रैकाख्यं षाड्गुण्यं चातुर्मास्यं
शैल्यं । स्त्रिया शैलीत्यादि । होतैव होत्रीय । देव एव देवता ॥

१०७६ नामरूपभागाद्धेयम् । ३।४।१२८। नामादिभ्यः स्वार्थे
वेयो भवति ॥ नामैव नामधेय । रूपधेय । भागधेय ॥

१०७७ मर्तादिभ्यो यः । ३।४।१२९। मर्तादिभ्यः स्वार्थे यो
भवति ॥ मर्त एव मर्त्य । सूर एव सूर्य । क्षेम एव क्षेम्य । भाग एव
भाग्यमित्यादि ॥

१०७८ नयात्स्नतनख च नू च । ३।४।१३०। नवशब्दात्
स्वार्थे तनतनरा यश्च वा भवन्ति तस्य नू इत्यादेशश्च ॥ नवमेव नूज ।
नूतन । नवीन । नव्य ॥

१०७९ प्रातृपुराणे । ३।४।१३१। पुराणेष्वे वर्तमानात् प्रात् कृत-
नखा भवति ॥ प्रल । प्रतन । प्रीण पुराणमित्यर्थ ॥

१०८० प्रज्ञादिभ्योऽण् । ३।४।१३२। प्रज्ञादिभ्यः स्वार्थे अण्
वा भवति ॥ प्रज्ञ एव प्राज्ञ । वाणिगेव वाणिज । अन्त एव आन्त ।
कर्मैव कर्मणमित्यादि ॥

१०८१ वाचष्टण् । ३।४।१३५। वाच सन्दिष्टेऽथे षण् भवति ॥
सन्दिष्टा वाक् वाचिक ॥

१ प्रगत कारण पुराणम् ॥

२ वाचिक कथयति सन्दिष्टा वाक् कथयतीत्यर्थः । सन्दिष्टेति किं? विना वाक् दत्त
वृत्तस्य । वाऽधिशोरेऽपि नित्यमेव प्रज्ञयोऽन्वया तद्विशेषप्रतीतिः ॥

१०८२ विनयादिभ्यः । ३।४।१३६। विनयादिभ्यः स्वात्वं ठग
भयति ॥ विनय एव वैनयिक । समय एव सामयिकम् इत्यादि ॥

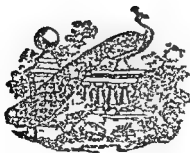
१०८३ औपयिकम् । ३।४।१३७। उपाय एव आपयिकम् इति
निपात्यते ॥

॥ इति सद्धितसङ्ग्रहः ॥

श्रीमन्नमुरासुराधिपचलन्मौलिप्रभान्वन्मणि-
श्रेणिश्राणितसन्ततार्घ्यविभवो यत्पादर्पाठितः ।

धाचोयुक्तिविविक्तगन्तुविसरो दुष्कर्मनिर्मूलनो
जीयात्पूरिसुभाषितार्चितमह सोऽयं विनेन्द्रप्रभु ॥ १ ॥

॥ प्रक्रियासमूहे पूर्वाद्वै सपूर्णम् ॥

अशुद्धिशोधनम्

क्रम	पक्षि	अशुद्धम्	शुद्धम्
१३	१४	भवति	भवतो
१३	१८	अस्वरस	अस्वस
११	१४	द्वी करोति	द्वि करोति
१२	१२	प्रत्येये	प्रत्यये
१४	७	पदन्ते	पदान्ते
१९	२४	आश्रयणेण	आश्रयणेन
१०	३	समाम	सामाम
३०	२५	त्यया	त्यदा
३७	१४	सखित	सर्खात
३८	१३	प्रत्येऽसु	प्रत्ययेऽसु
३८	२५	णिञ्	णीञ्
४६	१	सर्वा	सर्वा
४६	१२	अमुभ्य	अमूभ्य
४८	३	इकान्त	इकारान्त
४९	२१	वाम् श	वाम्श
५१	१७	स्वदय	स्वादय
५५	१३	अमन्तण	आमन्तण
६१	१६	प्रदमा	प्रदामा
६७	३	ठकारन्तो	ठकारान्तो
८२	१३	वसखादि	वस्नसादि
८३	१०	द्रयाचक्रे	दयाचक्रे
१०९	१२	नञ् दुम्	नञ् दुसु
११४	१०	बहिष्पर्यपाठन्	बहिष्पर्यपाड् च

पञ्चम	षष्ठि	अणुदम्	उदम्
१४८	२५	कातिफोक्	कातिन्दि
"	"	श्रावणीफो	श्रावणिक
१५१	१६	दक्षिणात्य	दाक्षिणात्य
१५४	१७	प्रागेतन	प्रगेतन
१६७	२६	महामुनो	महामुनौ
१७६	१४	प्रियम्भि०—	बहुल बहुल
१८८	३	प्रजाश्रद्धा०	प्रजाश्रद्धा
"	२१	स्वाश्रद्धा०	स्वाश्रद्धा
१९०	१०	मस्वर्थे	मत्वर्थे
१९२	२९	श्राद्धीक	श्राद्धिक
१९५	१	दश	देश
,	४	शब्दादद्भवति	शब्दादाद्भवति
१९७	१०	अग्नीसात्	अग्निसात्
२००	१३	विमनि न	विमनि च

॥ श्रीरस्तु ॥

सुरासुरनराधीशमोलिमालार्चितरुमम् ॥

आरयातसर्वतत्त्वार्थं सर्वज्ञं जिनमाश्रये ॥ १ ॥

॥ अथ निडन्तसग्रहोऽभिधीयते ॥

तद्यथा ॥ भू सत्ताया । भू इत्ययं शब्दः सत्तायामर्थे वर्तते ॥

१०८४ क्रियोत्थो धातुः । १।१।२२। क्रिया परिणतिः प्रवृत्तिर्वा सा अत्थो वाच्यो यस्य स शब्दो धातुसंज्ञो भवति ॥ “स्मे च लट् । ४।३।२।५।” इत्यधिकृत्य ॥

१०८५ सँति । ४।३।२।७। वर्तमानार्थे वर्तमानाद्धातोर्लट्प्रत्ययो भवति ॥ अटावितौ । अकारो ‘निदो लटो वेति’ विशेषणार्थः । टकार ‘ए टित्’ इति विशेषणार्थः ॥

१०८६ कृद्धोऽतुन्त्वाम् । ४।३।४।५। कृतो लकाराश्च कर्तरि भवन्ति न तुन्त्वाम् ॥ एकद्विवहानित्यधिकृत्य ॥

१०८७ लोऽन्ययुष्मदस्मासु तिस्रस्त्रिसिप्यस्थमिब्वस्मम् । १।४।१। अन्ययुष्मदस्मदर्थेषु प्रत्येकमेकद्विवहुषु वर्तमानाद्धातोर्लस्य यथासल्य तिप् तस् शि सिप् थस् थ मिप् वस् मस् इत्यादेशा भवन्ति ॥ प इत् श्लथ्यल्लविति विशेषणार्थः ॥

१०८८ कर्तरि शप् । ४।३।२।०। धातो कर्तरि शिति लेटि लेडि लटि लडि च मध्ये शप् भवति ॥ शपावितौ । शकार ‘एचोऽश्या’ इति विशेषणार्थः । पकार पूर्ववत् ॥

१ अर्थोऽभिधेयैरेवस्तुप्रयोजननिष्ठतिथित्यमरः ॥ पूर्वापरीभूता सन्ध्यमानरूपा प्रति पत्तिः क्रियाः परिणाम इत्यर्थः । पूर्वोत्तराकारपरिहारावाप्तैस्त्यतिलक्षणा परिणतिः शिष्टप्रयोगानुसारित्वाद्गण्यस्य । पूर्वापरीभूता अवयवक्रिया समुदायरूपा पारादि ॥

२ भारन्धापरिसमाप्तिवा वर्तमानः । प्रवृत्तोपरतमेव वृत्ताविरत एव च ॥ नित्य-प्रवृत्त सामीप्यो वर्तमानव्यवृत्तिः ॥ १ ॥ मास न खादति । बाला क्रीडन्ति । मेघ स्तिष्ठति । गिद्धो भवति ॥

१०८० अरिहल्लुग्धेतौ ।१।२।१७। पूर्वस्येक ण्डरो भवति
धातोर्निहिते प्रत्यये परे न किति ङिति लुग्धेतो च ॥ इत्येद् अच् ॥

१०९० झोऽन्तः ।१।१।८८। धातोर्लदेशस्य झ अतो भवति ॥
अदित् एद इत्यतो डृक् ॥

१०९१ आद्भव्यतः ।१।२।३४। धातोर्मवादो लिङ्निर्गतलादेशे पूर्व-
स्यात् आद्भवति ॥ मुद् पदमिति पदत्वादित्यादि । स भवति । तो
भवत । ते भवन्ति इति प्रथमपुरुष ॥ त्व भवसि । युवा भवथ ।
यूय भवथ इति मध्यमपुरुष ॥ अह भवामि । आना भवाव । वय
भवाम इत्युत्तमपुरुष ॥ अन्याद्यप्रयोगेऽपि । भवति भवत भवन्ति ।
भवसि भवथ भवथ । भवामि भवाव भवाम ॥ भवच्छब्दप्रयोगेऽपि
प्रथमपुरुष एव तस्य पूज्यार्थवाचकत्वात् । भवान् भवति । भवन्तौ
भवत । भवतो भवन्ति ॥ एव वदव्यक्ताया याचि । अन्ति । वदति
वदत वदन्ति इत्यादिपरस्मैपदिधातव शब्दिवरणा संवेऽपि नेतव्या ॥
डुनडु समृद्धौ ॥ डुशब्दोत्पावितौ ॥

१०९२ उदित ।१।२।१९७। उदितो धातोर्नम् भवति ॥ अमाचि
तो । मित्वादित्यादच परो भवति शेष प्राग्वत् । नन्दति नदत नन्द-
न्तीत्यादि ॥ एव चटु दीप्तिद्वादनयो । चन्दति चन्दत चन्दन्तीत्यादि ॥
णधि वृद्धेः । इदित् प्राग्वद्भातुसज्ञायाम् । सर्तीति लट् ॥

१०९३ ताताज्ञथामाथाध्यमिल्वहिमाहिद्विदिच्छीयस-
क्ष्वर्षपस्कृनिविश ।१।४।२। डित इदित शीयोदेशात् सक्ष्णु अ
पम्कु निविश् इत्येतेभ्यश्च धातुभ्य परस्य ल अन्ययुष्मदस्मासु प्रत्येकमे
कद्विबहुषु यथासङ्गं च त आता झ थाम् आथा व्यम् इत् वहि माहिद् इ-
त्यादेशा भवन्ति ॥ लट्प्रति । लकारो रन्नो शेलोरिति विशेषणार्थः ।
ङकार सुडिति प्रत्याहारार्थः । ञप् ॥

१०९४ ए टितः । १।४।९२। धातोऽष्टादेशस्य तड् एद्भवति ॥
पठ्यास्थानेऽन्तेऽल इत्यन्तादेशः ॥

१०९५ चर्हामो गेश् । १।४।९३। टितो लस्तडो वहेरित आमश्च
गेश् भवति ॥ गशावितौ । गकारो गित इति सन्धिप्रतिषेधार्थः । शकार
सर्वादेशार्थः ॥

१०९६ आतोऽप । १।४।१३६। धातोर्लिङ्गजितलादेशस्य आत अत,
पास्य इय् भवति न पित ॥ लुग्योर्वल्काविति यलुक् । एङ् । झोऽन्त ॥

१०९७ थास्तस्से । १।४।९५। टितो लस्थासस्से भवति ॥ धर्मिलो-
रति पद इति लृक् । मययोरात् । एधते एधेते एधन्ते । एधसे एधेये
एधध्वे । एधे एधावहे एधामहे ॥ एव स्पर्धं सङ्घे ॥ स्पर्धते स्पर्धेते
स्पर्धन्ते ॥ वदुङ् स्तुत्यभिवादनयोः ॥ उडावितौ । वन्दते वन्देते वन्दन्ते
इत्यादि आत्मनेपदिधातवोऽन्येऽपि नेतव्याः ॥ लुपचीप् पाङ् । लुग्यवदे-
काग्नकारा इत पूर्ववल्लडादयः । पचति पचत पचति । पचसि पचथ
पचथ । पचामि पचाम पचाम ॥

१०९८ प्रीदिदपचदानुपसर्गज् । १।४।६६। गित ईदित
अपचद अनुपसर्गस्य जानतेर्धातोर्लृक् कर्तरि फलेशे तद् भवति ॥ शेष
प्रागन्तु । पचते पचेते पचन्ते । पचसे पचेये पचध्वे । पचे पचामहे
पचामहे ॥ एव णिञ् प्रापणे । अ इत् फलेशे तडर्थः ॥

१०९९ आदेः णोऽप्येकष्टाष्टीवः स्तम् । १।४।१३६१।
धातोरादेः पत्य सौ भवति णस्य न न प्वक्प्राष्टीवाम् ॥ पूर्ववल्लडादि ।
निस्त्वाऽभयपदित् । नयति नयत नयन्तीत्यादि । नयते नयेते नयन्ते
इत्यादि ॥

१ वहेरि चर्हः स च आम् च तस्य । 'ए टित' इत्यनेनैव वहेरित एद्भवति तथापि
गेश् विधानं सन्धिनिषेधायम् । अन्यथा सन्धिर्भवत्येव । शकार सर्वादेशाय ।
आमो यथा सवादेऽस्तथा वहेरपि प्रसंगे वहेरिरिति इत्यत्राप्येव ॥

२ ध्यङ् गतौ । एयै स्तयै सधात च । छीवु निरसने ॥

णन् । अक्रीणा अक्रीणीतम् अक्रीणीत । अक्रीणाम् अक्रीणीव अक्रीणीम् ॥
अवृणीत अवृणाताम् अवृणत । अवृणीथा अवृणाथाम् अवृणीध्वम् ।
अवृणि अवृणीवहि अवृणीमहि ॥ अगृह्णात् अगृह्णीताम् अगृह्णन् । अगृह्णा
अगृह्णीतम् अगृह्णीत । अगृह्णाम् अगृह्णीव अगृह्णीम् ॥ अगृह्णीत अगृह्णाताम्
अगृह्णत । अगृह्णीथा अगृह्णाथाम् अगृह्णीध्वम् । अगृह्णिण अगृह्णीवहि
अगृह्णीमहि ॥ लेटि । क्रीणानु क्रीणीताद्वा क्रीणीता क्रीणन्तु । क्रीणीहि
क्रीणीताद्वा क्रीणीत क्रीणीत । क्रीणानि क्रीणाव क्रीणाम् ॥ वृणीता वृणाता
वृणता । वृणीष्व वृणाथा वृणीध्व । वृणै वृणावहै वृणामहै ॥

११५१ हलश्चो दाधान* । १।३।३१। हलताद्वातो परस्य श्च
हो परे जानो भवति ॥ अतो ह इति हेर्लुक् । गृह्णानु गृह्णीताद्वा गृह्णीता
गृह्णन्तु । गृह्णाण गृह्णीताद्वा गृह्णीत गृह्णीत । गृह्णानि गृह्णाव गृह्णाम् ॥
गृह्णीता गृह्णाता गृह्णता । गृह्णीष्व गृह्णाथा गृह्णीध्व । गृह्णै
गृह्णावहै गृह्णामहै ॥ लेङि ॥ क्रीणीयात् क्रीणीयाता क्रीणीयु । क्रीणी-
या क्रीणीयान् क्रीणीयात । क्रीणीया क्रीणीयाव क्रीणीयाम् ॥ वृणीत वृणी-
याता वृणीरन् । वृणीथा वृणीयाथा वृणीध्व । वृणीय वृणीवहि वृणीमहि ॥
गृह्णीयात् गृह्णीयाता गृह्णीयु । गृह्णीया गृह्णीयात गृह्णीयात ।
गृह्णीया गृह्णीयाव गृह्णीयाम् ॥ गृह्णीत गृह्णीयाता गृह्णीरन् ।
गृह्णीथा गृह्णीयाथा गृह्णीध्व । गृह्णीय गृह्णीवहि गृह्णीमहि ॥ तुवी
व्यथने ॥ इदित् लडादि ॥

११५२ तुद्भ्यः श्च* । १।३।३२। तुदादिभ्य कर्तरि श्चो शो
भवति ॥ श्च इत् ॥

१ भाप्रत्ययस्य हो परे जानादसो भवति । हल इति किं? क्रीणीदि । श्च इति किं?
स्तमुदि । स्तुमुदि । २ इति स्थानिनिर्देश आदेशसम्प्रत्ययाथ । इतरथा हि उपवि
पय नियुक्त्वयो या प्रत्यया निज्ञातेन । हाविनि किं? स्मभ्नाति ॥

११७३ ह्रस्वस्य हल । ११२।१८। ह्रन्तस्य धातोर्ह्रस्वमेक
ण्डर्भरति अर्द्धलुभेतौ प्रत्यये परे ॥ इति प्राप्ता गिति द्विद्वावांङ् न
भवति । शेष प्राप्त्वत् । तुदति तुदत तुवन्तीत्यादि ॥ मृ प्राणत्यागे ॥

११७४ म्रियतेर्लृट् लिट् लले । ११।२।१६। म्रियते परेषा लृट्
लिट् लल्ललेलेड् । तडो भवति ॥

११७५ रि । ११।२।१५। घातो ऋत यद्यस्वयादनेषु रिर्भवति ॥
भ्रूहलिति इय् । म्रियते म्रियेते म्रियन्ते । म्रियमे इत्यादि ॥ मुच्छन् मोक्ष
णे ॥ लजायितौ ॥

११७६ लिंवादितृफट्फगुफोभशुभः चो । ११।२।१०।
लिपादीना तृफादीना च धातूना शेषे परे नम् भवति ॥ अमायितौ । मिस्वा-
दन्त्यान् च पर मामिति नस्य ज । मुञ्चति मुञ्चत मुञ्चति इत्यादि ।
मुञ्चते मुञ्चेते मुञ्चन्ते इत्यादि । लङि । अतुदत् अतुदताम् अतुदन् इत्या
दि । अम्रियत् अम्रियेताम् अम्रियन्त इत्यादि । अमुञ्चत् अमुञ्चताम् अमु
ञ्चन् इत्यादि । अमुञ्चत अमुञ्चेताम् अमुञ्चन्त ॥ लेटि ॥ तुदतु तुदताद्वा
तुदता तुदन्तु इत्यादि । म्रियता म्रियेता म्रियन्ताम् इत्यादि । मुञ्चतु मुञ्च
ताद्वा मुञ्चता मुञ्चन्तु इत्यादि । मुञ्चता मुञ्चेता मुञ्चताम् इत्यादि ॥ तुदेत्
तुदेता तुदेतु इत्यादि । म्रियेत् म्रियेयाता म्रियेन् इत्यादि ॥ मुञ्चेत् मुञ्चे-
ता मुञ्चेतु इत्यादि । मुञ्चेत् मुञ्चेयाता मुञ्चेरन् ॥ तनूम् विस्तारे ॥
ऊगायितौ ततो लडादि ॥

१ ह्रस्वस्येति ग्रहण किं पूरयति । वीतयति ॥ अर्द्धलुभेतौकिति किं भिन्न
भिन्नवान् । गुत्वा मुखानौ गुत्वान् । वभिद ॥ अर्द्धलुभेतोरिति प्रसज्यप्रतिषेधादिह
न भवति अनृचञ् । हल इत्युत्तरायमिह हि पूर्वाण्यवहितस्य सिद्धे व्यवहितायमेत
दिनि विज्ञायते । एकदेशव्यवधानकृतायत्वादिधेरनेकवर्णव्यवधाने ॥ भवति भिद्यते सप्त
शत भिनाति ॥ इमे धातुनेह विशेषणादिह न भवति अकण्ठिण्य अरणितास्व रणितास्व ॥

२ तृफ् तृफ् तृप्ती । ट्फ ट्फ उङ्गत् । शुफ गुफ ग्रथने । उम उभ पूरणे
शुभ शुभ शोभार्थे । लिंवादिग्रहण किं तुदति । तृपादीना शेषे नस्य लुगिति तृपादीनां
नम्भवन । ३ इति किं ऐसा लेप्नुम् ॥

११५७ कृज्जनादेरुः । १४।३।३३। कृजस्तनादिभ्यश्च श्लेले उर्म-
वति ॥ पित्येङ् । म्वि ङेमेति मवयोस्तो वा लुक् । तनोति तनुत तन्वन्ति
इत्यादि ॥ मनुङ् बोधने ॥ ऊडावितौ लडादि ङित्त्वाचङ् । मनुते मन्वाते
मैन्वते इत्यादि ॥ टुकृञ् करणे । टुआवितौ लडादि अरि ॥

११५८ अत शि चोत् । १४।२।४३। कृजोऽत उद्भवति शित्यपिति
यि च लिङ्गोचनलादेशे च परत ॥ अपिति ङित्त्वाचङ् ॥

११५९ कुर्यि च । १४।२।४२। कृज परस्योतो लुग्नित्य भवति मवा-
चावपिति यि च लिङ्गोचनलादेशे परत ॥ करोति कुरुत कुर्वन्ति । करोपि
कुरथ कुरथ । करोमि कुर्व कुर्म ॥ कुरुते कुर्वाते कुर्वते । कुरपे इत्या-
दि ॥ लङि । अतनोत् अतनुताम् अतन्वन् इत्यादि ॥ अमनुत अमन्वाताम्
अमन्वत इत्यादि ॥ अकरोत् अकुरुताम् अकुर्वन् इत्यादि ॥ अकुरुत अकु-
र्वाताम् अकुर्वत इत्यादि ॥ लेटि । तनोतु तनुताद्वा तनुता तन्वन्तु इत्यादि ॥
मनुता मन्वाता मन्वता इत्यादि ॥ करोतु कुरुताद्वा कुरुता कुर्वन्तु इत्यादि ॥
कुरता कुर्याता कुर्वताम् इत्यादि ॥ लेङि ॥ तनुयात् तनुयाता तनुयु इत्यादि ॥
मन्वीत मन्वीयाता मन्वीरन् इत्यादि ॥ कुर्यात् कुर्याता कुर्यु इत्यादि ॥
कुर्वीत कुर्वायाता कुर्वीरन् इत्यादि ॥ रघञ् आवरणे ॥ ऋजावितौ । लडादि ॥

११६० रुधांशम् न्नुक् च । १४।३।३४। रुधादीना कर्तरि श्ले-
नम् भवति तेषा नम्य लुक् च भवति ॥ शपोऽपवाद म इत् ॥

११६१ अध । १४।२।८०। अथाजो ज्ञपन्ताद्वातो परयोऽन्तस्ययोधो
भवति ॥ जइत् ॥

११६२ नमस्त्योलुक् । १४।२।७६। नन्विकरणस्य अस्तेश्च धातोस्त

१ पठौ घन्त्वचनम् मन्वा इतितावात् परस्याऽनुनासिकम् । 'धादीनां धातूनां कर्तरि
श्लेनम् भवति । नकारस्य च लुक् । मित्वाद्यम'त्यादयः परा वेदितव्यः । नमो
मकारस्य विधानतानम्यात् लुक् भवान् । अथ 'अपस्वेकस्य'वाद्वाच्यम् ॥

२ अपितीति किं रणदि । अत इति किं अन्वस्य ना भूत् । तकार किं धात्वा
धाम् । 'नरं चरं स्वेवा ॥ ११।१३३। इत्यतस्तत्त्वजारे परे एवमवान् वा ॥ निन्त'

गित्यपि वि च लप्तेने परं तुम् भवति ॥ चर्त्तं च । रणदि र्द
रुन्ति । रणसि रुन्ध रुन्ध । रणात्रि र्ध रुन्ध ॥ शुन पालना
भ्यवहारयो ॥ अटिम् ॥

११६३ शपनायशिक्षभुजादुपलम्भनाशिशिजासात्रा
णे । १।४।१२। शपो लम्तद् भवति उपलम्भने तथ आशिवि शिक्षो वि
नामाया भुजात्राणे ॥ इत्यपान्ते तद् इत्यादि शेष प्राग्वत् । मुक्ते ए
जाने मुञ्जते । भुक्षे भुजाये भुक्ष्वे । भुज भुज्वहे भुज्महे ॥ युजन्
योगे । ऋजानिनो पूर्वस्मिन् । युनक्ति युज् युजन्ति । युनक्ति युज्यथ
युज्यथ । युनक्ति युज्य युज्य ॥ युक्ते युजाते युजने । युक्ष् युज्यथे
युज्ये । युज्ये युज्यहे युज्यहे ॥ अटि ॥

भित्तम् । भित्ति । इति किं तत्त्वा । इति चिन्तामण्युक्तम् । इति इत्यत्र मा
ज्यपक्षत इति सूत्रेण बहुवचनान् पाल वाधित्वा पदाने तत्परमकारणा परस्वोऽनु
मित्रो भवति जयि पर । विस्मम् । इत्यादयन् । पुनस्तत् प्राप्त सङ्ख्याधनो विधिय भित्त एव ॥

१ शप नाय शिक्ष भुज इत्यन्ये यथासह्य उपलम्भन आशिवि जिज्ञासाया अत्रा
णे च लप्तरस्य पूर्वतस्तथा भवति ॥ शप उपलम्भने उपलम्भन प्रशान्त दवद
त्ताय शपते चिनदत्ताय शपते देवदत्त प्रकृत्यति एवभूतोऽभाविति दवदत्तमात्र
इत्यथ । अथवा स्वाभिप्रायस्य परत्राशिरुणमुपलम्भन शपथ । दवदत्ताय शपते
इति वाचामात्रेण शरीरस्पर्शनेन वा दवदत्ते स्वाभिप्रायभाविष्करोतीत्यर्थः ॥ श्रोतस्य
वा भावाभावरूपलक्ष्ययोः इत्येवमाशयनमुपलम्भन । देवदत्ताय शपते इति
श्रोतपते दवदत्ते तस्य भावामात्ररूपलक्ष्ययोः कश्चिदभावत इत्यथ ॥ उपलम्भने
इति किं दवदत्त शपति आशोशतीत्यर्थः ॥ आशिवि नाथ शरिपो तपने शपिर्
भूयादित्याशोशतीत्यर्थः । आशिविर्नाथ किं मधु नाथो माणवकमुपलम्भते इति याज्ञा
ना न भवतीत्यर्थः । शिक्षो जिज्ञासाया विद्या शिक्षेने जिज्ञा जिज्ञासयितुमात्मन ए
चिभिच्छतात्ययः । जिज्ञासायामिति किं भोक्तुं शिष्यति । शिक्षेति शक् सप्ततस्येद
ग्रहणमन्तरात्तस्य । न शिक्षे विद्योपादाने इत्यस्य ॥ भुजादत्राणे ओदन भुक्ते उप
भुक्ते परिभुक्ते । अत्राण इति किं पृथिवीं भुनक्ति । त्रण पात्रं तत्र प्रतिपेथ
अयत्त सवत्र तद् तेन 'अम्बराशः न नामागो नमुजाते चिर गहीम् ।' इत्यनुपपन्नम्
नात्र हि पालन विवक्षितं किं तर्हि तदाभ्य उपहारः ॥ अनेकाधान धानवै भवति
उभयपदीनामवमन्य मन्यन्ते ॥ भुजादि साकारपात्रम्यापादानान् भुजो कौटिल्ये
इत्येतस्मात् भवति निभुजात पात्रम् । प्रतिपुचति रागाति ॥

११६४ ला । १।२।९४। लदेशेन सह य सयोगस्तदन्तस्य पदस्य
लुग्भवति ॥

११६५ सिपि दश्च वा । १।२।७३। पदान्ते सस्य दस्य च सिपि
रिर्वा भवति ॥ रस्य विसर्जनीय शेष प्राग्वत् । अरुणत् (ङ्) अरुन्द्धाम्
अरुन्द्धन् । अरुण अम्णद्वा अरुन्द्धम् अरुन्द्ध । अरुणधम् अरुन्ध्व
अरुन्धम् ॥ अभुङ्क्त अभुञ्जाताम् अभुञ्जत । अभुङ्क्था अभुञ्जाथाम्
अभुङ्क्थ्वम् । अभुञ्जि अभुञ्ज्वहि अभुञ्जमहि ॥ अयुनर् (ग्) अयु-
ङ्क्तम् अयुञ्जत् । अयुनर् (ग्) अयुङ्क्तम् अयुङ्क्त । अयुनजम् अयुञ्ज्व
अयुञ्जम् ॥ अयुङ्क्त अयुञ्जाताम् अयुञ्जत । अयुङ्क्था अयुञ्जाथाम्
अयुङ्क्थ्वम् । अयुञ्जि अयुञ्ज्वहि अयुञ्जमहि ॥ लटि ॥ रुणध्नु रन्द्धाद्वा
रुन्द्धा रुन्द्ध तु । रुङ् रन्द्धाद्वा रुन्द्ध रुद्ध । रुणधानि रुणधाव रुणधाम ॥
भुङ्क्ता भुञ्जाता भुञ्जता । भुङ्क्ष्व भुञ्जाथा भुङ्क्थ्व । भुनजै भुनजावहे
भुनजामहे ॥ युनक्तु युङ्क्ताद्वा युङ्क्ता युञ्जन्तु । युङ्ग्धि युङ्क्ताद्वा
युङ्क्त युङ्क्त । युनजानि युनजाव युनजाम ॥ युङ्क्ता युञ्जाता युञ्जता ।
युङ्क्ष्व युञ्जाथा युङ्क्थ्व । युनजै युनजानहे युनजामहे ॥ लेडि । रुन्धात्
रुन्धाता रुन्धुरित्यादि ॥ भुञ्जीत भुञ्जीयाता भुञ्जीरन् इत्यादि ॥ युञ्ज्यात्
युञ्ज्याता युञ्ज्युरित्यादि ॥ युञ्जीत युञ्जीयाता युञ्जीरन् इत्यादि ॥ चुर
लुण्ट स्तेये ॥ अदित् ॥

११६६ चुरादिभ्यो णिच् । १।१।७। चुरादिभ्यो धातुभ्य स्वात्
णिच् भवति ॥ णचावितौ इन्वस्य हल इत्येङ् । चोरीत्यतो लडादय ।
शेष प्राग्वत् । चोरयति चोरयत चोरयति । चोरयसि चोरयथ चोरयथ ।
चोरयामि चोग्याय चोरयाम ॥ छदि सवरणे । इदित् । णिचि ॥

११६७ ङिण्यस्या । १।१।२३०। धातोस्फान्त्यस्यात् आङ्गति
भिति णिति च प्रत्यये परे ॥ अवयवे कृत् लिङ्ग समुदायस्य विशेषण
भवति अवयवेऽदृतात्त्व्यादिनि न्यायेन णिजन्तादेव तद् । छादयते छाद-

येते च्छादयते इत्यादि ॥ लक्ष्मी दर्शनाङ्कनयो ॥ ईदित् । णिनादि अनुषा
 न्त्यत्वात् नात् । लक्षयति लक्षयत लक्षयन्ति इत्यादि ॥ लभयते लक्षयेते
 लक्षयते इत्यादि ॥ लङि । अचोरयत अचोग्यताम् अचोरयन् इत्यादि ॥
 अच्छादयत अच्छादयेताम् अच्छादयन्त इत्यादि ॥ अलक्षयत् अलक्षयताम्
 अलक्षयन् इत्यादि ॥ अलक्षयत अलक्षयेताम् अलक्षयन्त इत्यादि ॥ लेटि ।
 चोरयतु चोरयताद्वा चोरयता चोरयन्तु इत्यादि ॥ च्छादयता च्छादयेतां
 च्छादयताम् इत्यादि ॥ लक्षयतु लक्षयताद्वा लक्षयता लक्षयतु इत्यादि ॥
 लक्षयता लक्षयेता लक्षयताम् इत्यादि ॥ लेङि । चोरयेत् चोग्येता चोर
 येयु इत्यादि ॥ च्छादयेत् च्छादयेयाता च्छादयेरन् इत्यादि ॥ लभयेत्
 लभयेता लक्षयेयुरित्यादि ॥ लक्षयेत् लक्षयेयाता लक्षयेरन् इत्यादि ॥ गुज
 पृच सयमने ॥ अदित् ॥

११६८ युजादेर्वा । १४।१।८। युजादिभ्यो धातुभ्य स्वार्ये णिज्जा
 भवति ॥ पक्षे शनेव शेष प्राप्नोत् । योजयति योजयत योजयन्ति इत्यादि ॥
 योजति योजत योजन्तीत्यादि ॥ अर्चि पूजायाम् । इदित् । णिर्जमानपक्षे
 सावकाश इति णिन्तात्तद् न भवति । अर्चयति अर्चयत अर्चयती
 त्यादि ॥ अर्चते अर्चते अर्चते इत्यादि ॥ वृत् वरणे ॥ न इत् णिच्यरात्त्वे ।
 वारयति वारयत वारयन्तीत्यादि ॥ वरति वरते इत्यादि ॥ लङि ॥ अयो
 जयत् अयोजयताम् अयोजयन् इत्यादि ॥ अयोजत् अयोजताम् अयोजन्
 इत्यादि ॥ आर्चयत आर्चयताम् आर्चयन् इत्यादि ॥ आर्चत आर्चताम्
 आर्चन्त इत्यादि ॥ अवारयत् अवारयताम् अवारयन् इत्यादि । अवरत् अवरत
 इत्यादि ॥ लेटि ॥ योजयतु योजयताद्वा योजयता योजयन्तु इत्यादि ॥

१ सावकाशानवकाशयोरनवकाशविधिर्नृत्वात् । अत्र सावकाशविधिस्तद् अर्चय
 त्रावयने इकारस्य कृताभत्वात् । निरवकाशविधिरतद् तस्य अवयवऽनवकाशात् समु
 दायाद्व्यति ॥ परं स्यात्पूवपर्याप्तित्य स्यात्परनित्यया ॥ नित्यास्तथाऽन्तरम् स्मात्
 सौप्त्यनवकाशकम् ॥ १ ॥

योजत ॥ अर्चयतु अर्चयताद्वा अर्चयताम् अर्चयन्तु इत्यादि ॥ अर्चताम्
अर्चेताम् अर्चताम् इत्यादि ॥ वारयतु वारयताद्वा वारयतां वारयतु ।
वरतु । वरताम् । इत्यादि ॥ लेङि ॥ योजयेत् योजयेता योजयेद्वा
योनेत् । अर्चयेत् अर्चयेताम् अर्चयेयुरित्यादि ॥ अचेत् अचेयाताम् अचे-
रन् इत्यादि ॥ वारयेत् वारयेता वारयेयुरित्यादि ॥ वरेत् वरेता वरेयुरि-
त्यादि ॥ वरेत् वरेयाता वरेरन् इत्यादि ॥ एव तच्चट्ठणात् सन्नेऽपि
नेतव्या ॥ इति कर्तरि श्लेषाकरणम् ॥

॥ कर्मभावविवक्षायाम् ॥

११६९ साप्यानाप्याल्लुक्तच्यप्त्वात्थाः कर्मभावे । ४।३।
५५। सक्मकाद्वातो कर्मणि विवक्षिते लडादयो भवन्त्यकर्मकाद्भावे ॥ इति
लडादय ॥

११७० कर्मभावे । ४।३।१७। कर्मणि भावे च विवक्षिते धानोर्लस्त-
डेव भवति ॥

१ वेति निवृत्त कृत् इत्यमरात् ॥ सक्मकादकर्मकात् धाताल्लुक्तच्यप्त्वाया-
प्रत्यया यथासत्य कर्मणि भावे च भवन्ति ॥ एव लकाराणां त्रयाऽप्यं अत्रेपां द्वौ
द्वौ । क्रियया आप्तु विपयीरुतु योग्य आ यम् । आप्येन सह वर्तमान साप्य । न
विद्यत आप्यो यस्यार्था अनाप्य । साप्य २ अनाप्य ४ साप्यानाप्यम् तस्मान् ॥ ध्यणु
इत्यत आरभ्य षट् सुप् क्वप् च इति पञ्चारेण प्रत्याहारः । ध्यणु तस्य आनीय
य क्वप् इति पञ्च प्रत्यया ॥ साप्यानाप्यादिनि किं सक्मकाद्भावे माभूत् षट् क्रियने
देवदत्तेनेति । अविवक्षिते कर्मणि प्रकर्मका एवेति भवन्ति भुज्यन् दवदत्तन ॥ धातो-
र्यातिरे वृत्तवानुत्वनोपसप्रहात् ॥ प्रसिद्धविवक्षात् कर्मणोऽकर्मिका क्रिया ॥ १ ॥
अत्रोदाहरणानि बहोते नदी । जात्रोत् दवदत्त । मेघो वपाति । उच्छ्वने दवदत्तेन ॥
द्विजमकार्णा धातुना गुणमुल्लङ्घनकर्मणोस्तुल्यकृत्यत्वाभावात् युगपत्क्रियाभागे मुख्यक्रिया-
स्वरूपकाणि भवन्ति । अथा नायते ग्रामम् । गौदुष्टाने पय । माणवसे योध्यने
धमम् । माणवक योध्यत शास्त्रम् ॥

२ कर्मभावधारणम् । विधानात् कर्तरि गण सर्वा विधि ॥

११७१ श्रुते येन । ४।२।१० । कर्मभाष्योर्भाषो श्रुते यत् भवति ॥
 क इति । श्रित्वातेदरा । भाषो धातव्य क्रिया तस्यैव चावतकचन त
 ण्य । अत्र लकारेण कर्तुरनभिधानान् अपाधा येन कर्तरि तृतीया विभक्ति
 भवति । शेष प्राप्सत् । भूयते ऐन्द्रचेन विदुषा । ताभ्या भूयते । तैर्भूयते ।
 त्वया भूयते । मया भूयते ॥

संन्मात भावन्ति म्यादसपृक्त तु नागर्ग ॥

धातव्ये नेनङ्गुद्धो भाव इत्यभिधीयते ॥ १ ॥

क्रियापद कर्तृपदेन युक्त व्यपेक्षते यत्र नित्यपे ताम् ॥

सकर्मक त सुधियो वदन्ति शेषन्तता धातुरकर्मकस्यात् ॥ २ ॥

लज्जासत्तास्थितिनागरण बुद्धिक्षयभयर्जावितमरणम् ॥

म्यप्रक्रीडापिदीप्यत्या धातव्ये कर्मविहीना ॥ ३ ॥

अकर्मका अपि धातव्ये सोपसर्गा सकर्मका भवन्तीत्यनुपूर्वत्ये तस्य ।
 तस्यागतार्थर्युपसर्गसत्ताया भवते सोपसर्गत्वात्मकर्मकान् कर्मणि लस्तादयो
 नवापि भवति । शेष प्राप्सत् । अनुभूयते अनुभूयेते अनुभूयते इत्यादि ॥
 पध्यते ॥ पच्यते पच्येते पच्यन्ते ॥ तडि । अभूयत ॥ अन्वभूयत अवभू
 येताम् अन्वभूयन्त इत्यादि ॥ ऐयत ॥ अपच्यत अपच्येताम् अपच्यन्त
 इत्यादि ॥ लेटि ॥ भूयताम् ॥ अनुभूयताम् अनुभूयेताम् अनुभूयताम्
 इत्यादि ॥ पध्यता ॥ पच्यता पच्येता पच्यन्ताम् इत्यादि ॥ लेटि । भूयेत ।
 अनुभूयेत ॥ पध्येत ॥ पच्येत पच्येयाता पच्येरन् इत्यादि ॥ अद्यते ।
 आद्यत । अद्यताम् । अद्येत ॥

११७२ व्यय् । ४।२।४ । शीड इको ये व्हित्यय् भवति ॥ शय्यते ।
 अशय्यत । शय्यता । शय्येत ॥

१ धातो कर्मणि भावे च यतमानस्य । १ शिदान् लले उट लो नटि नटि
 य प्रत्यये परे मध्य अन्त्यया भवति । शिदमहणुत्तरीयम् । शो न शनि किं चक
 द्यपट ॥

२ सत्तामान भाव इति निवेद्यम् ॥

११७३ अस्तिबुवोर्भुवचौ । १।२।१०१। अस्तेत्यस्ति प्रत्यये भू
भवति बुवो वच् ॥

११७४ श्रव्यादिस्वञ्च किति । १।१।११५। श्रव्यादीना
स्वञ्चोश्च साचो यञ् इभ्यवति किति परे ॥ उच्यते । ओच्यत उच्यताम्
उच्येत ॥ यङलेङ्कृति चर्दचोरीदीर्घाविति दीर्घ । ह्यते । अह्यत ।
ह्यता । ह्येत ॥ हायते । अहायत । हायता । हायेत ॥

११७५ ई ह्रस्वप्ये । १।२।८७। पुस्राना मास्थगापाहाङ्साना च
धातूना ह्रस्वादौ कृडिति स्याश्च प्रत्यये परे ईद्ववति न प्ये ॥ दीयते ।
अदीयत । दीयता । दीयेत ॥ दीयते । अदीयत । दीयता । दीयेत ॥
सूयते । असूयत । सूयता । सूयेत ॥ नद्यते । अनद्यत । नद्यता । नद्येत ॥
अश्यते । आश्यत । अश्यताम् । अश्येत ॥ यङलेङिति दीर्घ ।
चीयते । अचीयत । चीयता । चीयेत ॥ क्रीयते । अक्रीयत । क्रीयता ।
क्रीयेत ॥ रि । म्रियते । अम्रियत । म्रियता । म्रियेत ॥ गृद्यते । अगृद्यत ।
गृद्यता । गृद्येत ॥ तुद्यते । अतुद्यत । तुद्यता । तुद्येत ॥ रि । म्रियते ।
अम्रियत । म्रियता । म्रियेत ॥ मुच्यते । अमुच्यत । मुच्यता । मुच्येत ॥

११७६ तेनो यकि । १।१।२७०। तेनो धातोराद्धा भवति यकि परे ॥

१ पुमास्थागापाहाङसा इत्येतेषां धातूना प्यवर्जितह्रस्वादौ स प्रत्यय ईद्वारादेशो
भवति । मा माने माङ् माने । घा गतिनिवृत्ता । गी शब्द । पा पाने । ओहाङ्
स्यात् । योऽन्तरर्माण । ह्रस्वति किं तस्यङ् तस्य । अप्येति किं प्रभाय प्रदाय ।
प्रमाय । प्रस्थाय । प्रगाय । प्रपाय । प्ररहाय । अवसाय । स्यात्पति किं अदाता अघत
अन्थाता । अपाता । किति किं दाता पाता ॥ अप्येति कथं प्रनिषेध इति न
शङ्कीयम् । प्य प्रत्यय । कृत्वातो प्यादेश स्थानिवत्त्वं किति भवति अङ्
एव निषेध ॥

२ बन्धननासिकृत् । १।१।२६९। ये वा । १।१।२६९। इति सूत्रद्वयमपि ह्रस्व
(एतसुप्रद्वयमभ्युज्जते) यश्च किं तन्तयते ॥ अथाङ्गिन् 'तेनातेयानि' इति
गुप्तम् । तेषां धातुनिर्देशात् एव तिप् । यङ्ङिन्नेत्यर्थः च ॥

११७८ कर्मण्यसुवादीनां कर्मवह्नि । ११११३५। कर्मणि कर्तरि धातोर्ल कर्मवत्कार्यं भवति न सवत्यादीनामिति यगादि भवति ॥ अनुभूयते कम्बल स्वयमेव । पच्यते ओदन स्वयमेव । भिद्यते कुतूल स्वयमेव । असुवादीनामिति किं? सवति जल स्वयमेव इत्यादि नेयम् ॥

॥ इति भावकर्मश्लेषपरिच्छेदः ॥

॥ अथ शेषलकारा कर्तरि नीयन्ते ॥

भू इत्यत लिङ्लेडाशिपीति लिङ् । इडावितौ । तिबादय प्राग्वत् । एङिङतो लुगिति लुक् । क्यासद् अटका इत् । तिप्तिपोत्सयोगस्येति सुलुक् । शेर्जुम् । शेष प्राग्वत् ॥ भूयात् भूयास्ता भूयासु । भूया भूयास्त भूयास्त । भूयास भूयास्व भूयास्म ॥ एव न द्यात् नन्द्यास्ता नन्द्यासु इत्यादि । एधस्तङि टिप् ॥

११७९ सट् स्वीया लिङः । १११११२। लिङस्तथयोष्टीयश्च सट् भवति ॥ अटावितौ । टिदादि । वलि यलुक् ॥

११८० वलादेरिङलवपुणादेः । ११२११३१। धातोर्वलादेर्ल्यश्च इङ् भवति न लवपुणादे ॥ ट इत् । पि घुत् । शस्य रन् । इलोऽत् । शेष प्राग्वत् । एधिपीष्ट एधिपीयास्ताम् एधिपीरन् । एधिपीष्टा एधिपीयास्ताम् एधिपीध्वम् । एधिपीय एधिपीवहि एधिपीमहि ॥ पच्यात् पच्यास्ता पच्यासु इत्यादि ॥ तङि ॥

१ तथा य-ट् टीव् च स्वीय तेषां स्वीया । लिङादेशस्य तत्कारयकारयोष्टीयश्च सट् भवति । लिङिति किं? पचेत् । स्वीयायिति किं? कृषीरन् कृषीध्वम् । स्वीय साहचर्यान् परस्मैपदयोस्तयो सट् न भवति ॥

२ वलादेरिति किं? लव्य लवनीय । आदिप्रहण किं? लानव पाचक । अत्रेव पुणादेरिति किं? अ हलस्य द्वित्र सूत्रस्य पोत्र पत्र । यप नश्चर । उणादि तु तत्तु जन्तु । अ कोष्ठ कुष्ठ । वृ शास्ता शस्ता । स्नव वृत्तन तीक्ष्ण । त्यङ्गीति किं? आस्ते शेत् ॥

११८१ मुरिसिचिपचाच. ॥११२॥१७७॥ म्वाङ्गिपूर्वाघान्तात्पेदाचो
धातोर्वलादेरिद् न भवति ॥ शेष सुगम । पक्षीष्ट पक्षीयास्ता पक्षीरन्
इत्यादि ॥ अद्यात् अद्यास्ताम् अद्यासु इत्यादि ॥

११८२ शंकप्रच्छिद्यचिन्द्रित्पहन्वसिघस्पचोऽश्विश्रिशी-
ङ्गीड् रूपदकोद्बृदत्. ॥११२॥१७८॥ शकादिभ्य अजन्तेभ्यश्च एका
ज्भ्यो यलादेरिद् न भवति श्विश्रिशीङ्गीड् रूपदकमूदन्त वृद्धवृजौ ऋद
न्तमदन्त च वर्जयित्वा ॥ इतीड्प्रतिषेधो न भवति । इमो तिलुडा धो
ड । इत्यादिभ्य ॥

११८३ चेङ्गे. ॥११२॥८२॥ इनन्तादिटो निटश्च परेषा लिट्लि
ङ्गुडा घस्य ङो वा भवति ॥ शेष प्राग्वत् । शयिपीष्ट शयिपीयास्ता
शयिपीरन् । शयिपीष्ठा शयिपीयास्या शयिपीद्वा शयिपीध्व । शयि
पीय शयिपीनहि शयिपीमहि ॥ उच्यात् उच्यास्ताम् उच्यामु इत्यादि ॥
सङ्ग्यकित्त्वानेक् । मुरिसीतीडमाव । वक्षीष्ट वक्षीयास्तां वक्षीरन् इत्या-

१ सुबन्तन् मोक्षणे । रिचन् निरेचने । पिचन् क्षरणे । विचन् पृथग्भाव । दुपचिप
पाके । वच् परिभाषणे । शुषा वधे । चधकारात्तान् ॥

एकाच इति वतने । शङ्कु घञी । शक मयणे । प्रच्छ ज्ञाप्तायाम् । चिन्द्र लामे ।
चिदि विचारणे । विद्य विदि सतायाम् । इन हिंसागल्लो । वस निपाते । वसुर् वरणे
घसादेशश्च । इत्येतभ्याऽनन्तेभ्यश्चैनाज्भ्यो घातुभ्य विहितस्य प्रत्ययस्येतागमो न
भवति । दुधोऽत्र गतिवृत्त्यो । धीम् सेनायाम् । शीद् स्वप्ने । जीर् विहायसा गतौ इत्येतान्
रपन्ठ (क, द्रुप् शब्दे । क्षु तेजने । स्तु प्रमवणे । शु स्तुतौ । ॥ मिश्रणे । इदि
रपन्ठ) उकारात् उट् सभकी घृन् वरणे इत्येतौ 'नकारात्तमकारात्' च वर्जयित्वा ॥
शक् प्रच्छि विद् इत्यन विद्लज् लामे इति तुदादौ लिपादिसम्बन्धिन विदि विचारण
एति रघादिसम्बन्धिनश्च ग्रहणाधिक्रयादत्यत्र इद् न भवति । 'भ्रंशकरणोपादान ज्ञाना
व्युदासार्थं वेदितुं शास्त्रस्य । वसतेग्रहण न वस्ते अदितान् धसिता वस्त्राणाम् । विद
तेरव्युदास केचिदाहु वेदिता घनस्य विद्लज् लामे इति घातुस्तुदाद्युत्तरेत । लिपादौ
वदि विचारणे इति रघादिस्य ग्रहणम् ॥ ओ वधस्तटि लुङि ' इति ह्य हिंसागल्लो-
रिति धातोवधादने घति अदत्ता भवति । पनादनेकाचोऽपि धातो प्रतिषेधा भवत्येव ॥

दि ॥ यशलेडिति दीर्घ । ह्यात् ह्यास्ता ह्यासु इत्यादि ॥ शकप्र-
च्छीति नेद् हासीष्ट हासीयास्ता हासीरन् इत्यादि ॥

११८४ धुमास्थागापाहासः । १४।२।८६। घादीना ऋङिति
लिङ्येद् भवति ॥ धेयात् धेयास्ता धेयासु इत्यादि ॥ तद्व्यकित्वाच्चैत्
धासीष्ट । दीव्यात् ॥

११८५ रंधाद्यौदिङ्म ॥ १४।२।१३९। रधादेरौदितो धूनश्च बला-
देरिद्वा भवति ॥ सविपीष्ट । इडभावे ॥

११८६ डैजो लिलुङा घो ङ । १४।२।८१। इमताद्धातोर्लिङ्लि
ङ्लुङा धस्य ङो भवति ॥ सोपीष्ट सोपीड्म् इत्यादि ॥ नद्यात् नद्यास्ता
नद्यासुरित्यादि ॥

११८७ धनमिडुरुदिलिदाद् हः । १४।२।१८७। वारिपूर्वात् हा-
न्तादेकाचो धातोर्नलादेरिड् न भवति ॥ हस्य ध । नत्सीष्ट नत्सीयास्ता
नत्सीरन् ॥ सूयात् सूयास्ता सूयासुरित्यादि । औदिच्चाङ्गेद् अशिपीष्ट ।
इडभावे व्रश्चेति शस्य प ॥

१ धादीना ऋङिति लिङि प्रत्यय निरुमेकारादेशो भवति ॥ अत्र ओहाद् गर्नी
इत्यस्य इनायेपादानात् भवति ओहाक् त्यागे इत्यस्यैव । पा इत्येधादिकस्य प्रहण न
पा रक्षणे इत्येतस्य ॥

२ रध हितासराण्यो । गरा अदग्ने । तूप ग्रीणने । रप हर्षविमोचनयो । रट जि
पासायाम् । गुह वैचिले । प्णुह उद्विरणे । णिह प्रीती । इति रधादि ॥

३ लिङ् च लिट् च द्वौ ली लृक् इति बहुल्वानुवचनम् । तद्य बहुवचनमुत्तरा
र्थम् लिङ्गिद्वयमिह गति । लिङ्गिध्व दुशीध्व नत्सीध्वमित्यादौ लिङ् आरम्भेन दुहि
प्रभूणे णदि षधने इत्यदिषु लिङ् सीध्व उह सीध्व इति स्थाने ह्रस्वस्य यञ्वात् अथ
द्विषि कस्मात् स्यादिति चेत् तत्राय द्विषि प्राप्नोति 'ह । २२१।' इत्यादिना
एत्वपत्यदत्वानि च । तत्र परे असमिच्छधिकारादय द्विषिरस्य भवतीति दत्वानिदितेषु
टोपु ह्रस्वस्याभावात् द्विषिनस्यात् ॥

४ र्द्वि प्रापणे । णिर्द्वि वरने । गिह मेधने । दुहि प्रभूणे । रट वीजतन्नि ।
र्द्वि उपवसत् । णिर्द्वि भस्म । रने । र्द्वि भस्म । रने ॥

११८८ पैठ* कस्मि । १।२।६६। पयोमि को भवति ॥ अतोष्ट
अक्षीयाम्ताम् अक्षीरन् इत्यादि । चीयार । तडि शस्प्रच्छीनि नेद् चेपी
ष्ट ॥ कीयार ॥

११८९ ईल्म्या चोस्मदन्तदमे. । १।२।१३८। हृद्वयापरक-
दन्तान् नृदन्तान् वृद्धम्या च परम्न सटम्नस्परम्य च सेरिद्धा भवति ॥
यग्निपीष्ट । इडभावे—

११९० उं* । १।१।१६३। ऊर्णान्तम्य धानोस्तडि सारारानौ मिमै
त्रिद्वद् भवति ॥ कृपीष्ट । गृमान् ॥

११९१ ग्रह एकाचोऽलिटीट* । १।२।१३६। एकाचो ग्रहेष्टि
ईड भवति ॥ लिटि ॥ ग्रहीपीष्ट । तुघान् ॥

११९२ अक्षुनुतुस्कन्भिच्छिस्त्रिशपमराहः । १।२।१८०।
अदादिपूर्वादान्तत्रिकाचो धातोर्गलादेरिड् न भवति ॥

११९३ सिलौ तडि । १।१।११२। हल्न्तस्य धातोर्निन्तदपरे
सादौ सौ लिष्टि च परे त्रिद्वद् भवति ॥ त्रित्वागैद् । तुत्सीष्ट । मृपीष्ट ।
मुच्यात् । कित्वागैद् मुक्षीष्ट । तन्यात् । मनिपीष्ट । क्रियात् । वृपीष्ट ।
रध्यात् ॥

१ ष इति किं? अग्नि भवति । साति किं? द्वोष्ट गिनष्टि ॥

२ उरिति कृत्वाचम् तत्परं सि तदसि । सद् च तदसिध तस्य ॥

३ हृद्वयापरकदन्तात् हृद्वयसदितकदन्ताच्च तदपरे सकारारौ सिप्रत्यये लिटि
हेति च परे त्रिद्वद्भावे भवति । अकृत अपहन । कृपीष्ट र्पाष्ट आस्तीर्य न्यवृष्ट ।

४ ग्रह इति किं? भविता । एकाच इति किं? जरिता । जरिष्टीभु जरिष्टीतव्यम् ।
उत्तरायमेकाग्रप्रहणम् । अग्निटीति किं? जगृहीम् । नित्यत्वेऽपि द्विवचनस्यैकाच इति
विहितविशेषणमित्यत्रिप्रहणम् ॥ इत् इति ङिप्रहणं ग्राहकः । अग्राहितातामिति
त्रि नद् ॥

५ अद् भवणे । हृदम् सम्पेये । शुद्ध क्षेत्रे । तुदि जग्यने । स्वद् गतिशेषण मे ।
मिन्म विदारणे । छिन्म द्वेषीकरण । सिदि दैवे । शब्द शानने । फदि गतौ । पदष्ट
विशरणगल्यवसानपु । हदी पुरीशेसर्व ॥

११०४ धेञ्जासायुबुक्रुशुरुन्व्याहः । १४।२।१८१। वनादिप्
र्वाद्वातान् एकाचो घातोर्वलदेरिङ् न भवति ॥ शेष प्राग्वत् । स्तसीष्ट ॥

११०५ अस्मस्सयुयविनित्यसुरुभाज्जः । १४।२।१७८। अ-
सादिपूर्वाज्जान्तादेकाचो घातोर्वलदेरिङ् न भवति ॥ भुक्षीष्ट । युज्यात् ।
युक्षीष्ट ॥ गिल्लुर् चोर्यात् । छदोऽनेकाच्चात् इहनिषेधो नास्ति । छाद
यिपीष्ट । लक्ष्यात् लक्षयिपीष्ट । योज्यात् । युज्यात् । अर्च्यान् अर्चिपीष्ट ।
चार्यात् । व्रियात् । वरिपीष्ट । वृपीष्ट ॥ एवमन्येऽपि घातयो लिङ्‌न्ता
नेया ॥

“ अत्यन्तापह्ने लिङ् । १४।३।२११। इत्यधिकृत्य ॥ ”

११०६ परोक्षे । १४।३।२१२। परोक्षे स्वयमसाक्षात्कृते भूतानद्यत-
नेऽर्थे घातोलिङ् भवति ॥ इटावितौ । तिनादय ॥

११०७ अतडाणशतुसुस्यायुस्र्णश्वमाः । १४।४।१०१।
लिट्‌स्तिनादीना नवाना यथासङ्ख्य णशादयो नव भवन्ति ॥ णशावितौ
शित्यात्सर्वम्य ॥

१ वध वधः । राध ससिद्धो । युधि सप्रहारे । युधि मनि शाने । युधि बोधने इ
त्यत्र च । कृधि कापे । शुध शौचे । रुधून आवरणे । क्षुध बुभुक्षायाम् । व्यध ताडने ॥

२ युज्ज् योगे । यजि देवपूजामगतकरणदानेषु । विज्ज् पृथग्भावे घातुरस्ति । ओ
विजिद् भयचलनयोरिति तौदादिकस्तस्य न निषयोऽय ओयिज् भये इति रीभादिभ्यश्च
किन्तु धात्वन्तरस्य । तयोरौदैत्करणत् ॥ गिज्ज् शौचशोषणया । त्यज हानौ । भुज
पालनाभ्यवहारयोः । रुजो मद्भगे । भर्जी सेवायाम् ॥

३ वक्रुरदन्तविषय परोक्ष । अक्षाणामिन्द्रियाणां पर परोक्ष सम्प्रतीन्द्रियाणाम
विषय अगोचर इत्यत्र ॥ पराक्ष यत्र प्रयोक्ता साक्षादधिगत् मतम् ॥ अभूर्वेस्तापसा
मेचित्पाण्डुपत्रपत्रादिभिः ॥ पारिव्राज्य तदा दत्त मरीचिष्य तृयादित् ॥ १ ॥ भूतानद्य
तनपरोक्षेऽपि भतमासस्य भूतानद्यतनमात्रस्य च विप्रसाया लुहलदी च भवत ॥

४ तिप् तस्य नि । तिप् धर्त्त । गिर् नस् मस् इत्यतेषा लिट् आदेशानां अतडा
नवानां णस् अनुस् उस् । य अधुस् भर्त् । णस् च ॥ इत्येते नपदेसा भवन्ति ॥
पशरो गिर् कायार्थ ॥

११०८ कियल्लिट्ठिन्धेश्वामयोमात् ।४ १।१४८। असंयोगा
न्धिश्व घातोरपिति लिटि परे किनीय कार्य भवति ॥

११०९ कित्पुक्कयुर्णुजः ।४।२।१८९। एकाच उगन्तात् भि
ज ऊर्णजश्च कितीइ न भवति ॥

१२०० सुमृष्टस्तुदुधुसोश्च लिटि ।४।२।१९३। सादिभ्य
असकारात् कृजश्चन विहितस्य लिट इद् न भवति नान्यस्मादिति नियमा
त् लिटीइ भवत्येव ॥ मिध्यन्तरात् प्रागेव द्विर्भाव । आणूजशिति पूर्वस्य
वत्सोत्ये ॥

१२०१ भ्रूव्यथोऽदित् ।४।१।१०७। भुवो लिटि द्विर्भावे पूर्व-
स्योत अद्भवति व्यथोऽत इत् ॥ पित्येडवौ । णित्यात् अपित्युव् ॥

१२०२ लुहलिटि भुवः ।४।१।२१८। भुव उपात्यस्याच लुडि
लिटि च ऊद्भवति ॥ बभूव बभूवतु बभूवु । बभूविथ बभूवथु बभून् ।
बभूय बभूविब बभूविम ॥ एव ननद ननन्दतु ननन्दु इत्यादि ॥

१२०३ दयायास्कास्गुर्विजाग्रनेकाचोऽनृच्छूर्णोरां कृ-
भ्वस्तिद् चानु ।१।४।८३। दयादेर्गुर्विजादेरनेकाचश्च परस्य लिटि अ-
भवति न ऋच्छूर्णोतिभ्या तस्य चादन्तर लिङन्ता कृभ्वस्तय प्रमुज्यन्त
एव ॥

१२०४ आम कृन् ।१।४।४७। आम प्राक्मृतेरिवाम परात्
कृन् लस्तद् भवति ॥

१२०५ लिटस्तश्चस्यैशिरे ।१।४।९८। लिटस्तस्य एग् भवति
श्चस्य श्रे ॥ कित्वात् नाइ । घस्य ङ । सादित्वाज्नेद् । द्विर्भावे पूर्वस्य

१ रु गता सगव सगूम । उष्टृज् धारणपोषण्या बभूव बभूम ॥ व इति सामा-
न्यन रुद् वृत्ताग्रहणम् बभूवद् बभूमहे । बभूव बभूम ॥ पूज् स्तुतो तुष्टुव । तुष्टुम् ॥ इ
गता दुदुव दुदुम् । धु धवणे गुष्टुव गुष्टुम् । धु गतो सुष्टुव सुष्टुम् । चकार कृनोऽस-
इत्यतो वभमानस्य असकारात्तद्धञ् इत्यस्यैतया च समुच्चयाच्च । उष्टृज् करण इत्यत-
चकृव गङ्गा । सगाभ्यामपराष्टृज् इद् भवति तस्मादपराभ्यो भवतीत्यथ

कृतोऽन् चुत्वम् । आमि रिदात्किटिति पृथगारम्भात् न स्थानिवद्भावे ।
न च द्वि । आमस्तम्बदित्यव्ययत्वम् । एधाश्चक्रे एधाश्चक्राते एधाश्चकिरे ।
एधाश्चकृणे एधाश्चक्राथे एधाश्चक्रुद्वे । एधाश्चक्रे एधाश्चक्रुहे एधाश्चक्रमहे ॥
एधाम्बमूव एधाम्बमूवतु एधाम्बमूवु इत्यादि ॥ अस भुवि । अदित लिटि
अस् अम् इति द्वि ॥

१२०६ हलोऽनादेः । १४।१।८२। द्विर्भावे पूर्वस्यानादेर्हलो लुग्नवति ॥

१२०७ लिट्यादादेरतः । १४।१।१०५। लिटि द्विर्भावे पूर्वस्यादेरत
आद् भवति ॥ शेष प्राग्वत् । सादिनियमादिद् । एधामास एधामासतु
एधामासु । एधामासिथ एधामासथु एधामास । एधामास एधामासिव
एधामासिम ॥

१२०८ अफलिभजत्तत्तद्वक्तृज्हादिददिशसिकृतस्या-

१ 'विद्वाण्टी' यथासंयोगात् 'इति आम्बपि स्थानिवद्भावन किद्वावे सिद्धे 'विदा
स्थिन्' इति आम पुन सिद्धचनादामो न स्थानिवद्भाव । तथाच लिङ्निमित्तो द्विर्भावो
न स्यात् ॥

२ सद् च कुञ्ज अथ इत्थ वध षट्कृज्हा । स आदियस्यासौ षट्कृज्हादि । सद्
कृज्हादि-इतिश्च समिध कृत-अ षट्कृज्हादिददिशसिकृता । न विद्यन्ते षट्कृज्हा
दिददिशसिकृता येषां ते असद्कृज्हादिददिशसिकृताश्च अफलिभजत्तत्तद्वक्तृज्हादि
ददिशसिकृता तस्य । अत अकारस्य द्वयोर्मध्ये वर्तमानस्य ॥ प्रयोपि लज्जायाम् प्रेपे ।
अप इत्यत स तस्य एन् । २ अप इति स्थिते । अत्र अकारस्य द्वयोरसहाय्याहलो
मध्ये स्थितस्यैव एकारादेशो भवति इत्युक्तत्वात् अत्रायमकारस्त्रिहल्मध्ये इत्यप्राप्ते तद
र्थं ग्रहणम् ॥ फलाति फलिभजत्तौ त्रिफला विशरणे इत्युभयोमग्रहणम् फेलु । फलिभ
जमग्रहण अफत्कृज्हादिति षट्कृज्हादिवधे प्राप्त तदर्थम् ॥ भज त्रिज सेनायां भेजतु । त
प्रवनतरणयो तेरतु तेह ॥ षट्कृज्हादिवधेददिशसिकृतकर्तव्यतामुदाहरण । यम
उपरमे येमतु येसु । रेणतु रेण । मनुड माने मनाते मेनेरे ॥ षट्कृज्हादिददिशसि-
कृतवर्तितानामिति किं ह्ययादि षट् जपटनु जपट । भण शब्दे वभणतु वभण
भादि वणमालने चकणतु । जजादि इयन्ति उवपिय ॥ ह्यदि हसि हसन जहसतु
जहसु ॥ वादि वण शब्दे वणतु वणतु । ददि कृत ध्रु हिंसाया विशशरतु विशशर
। लूङ् छेदने लुङ्बिध । पूङ् पुणविध आदशात्त्यग्नौ योऽग्निस्तद्गन् धातु कृत इत्यु

तोऽन्तर्हलो' । ४।१।६३। तप् फलि मज तृ इत्येतेषा झट्कर्गान्त्वा
दिदिशसि कृतवजिताना च घातूना द्वयोर्हलोर्मध्ये वर्तमानस्यात एद्ववति
इडादावपिति च लिटि परे न च द्वि ॥

१२०९ नित्यानिस्तासोऽत्त्वदच्मृजृहशस्थे चावृज्यासे ।
। ४।२।१९०। नित्यमनिट् ताम् यस्य तस्मादकारवत् अज तात् मृजिहशि
भ्या च ये परे इह्वा न भवति न वृ ऋ व्या अति इत्येतेभ्य ॥

१२१० मिपोऽञ् । १।४।१००। लिटो मिपोऽञ् वा भवति ॥ शेष
प्रागत् । पपाच पेचतु पेचु । पपक्य पेचिय पेचयु पेच । पपाच पपच
पेचिव पेचिम ॥ पेचे पेचाते पेचिरे । पेचिषे पेचाथे पेचिध्वे । पेचे पेचिवहे
पेचिमहे ॥

१२११ लिटि वा । ४।२।१२०। अदो लिटि धस्त्वा वा भवति ॥
लटित द्वि लुगादि ।

१२१२ गम्हन्जन्म्वन्धसोऽनडचचि लुरू रुडि । ४।१।
२२०। गमादीनामुपान्त्यस्याच कृदित्यजादौ लुग् भवति नाडि ॥ पत्वचर्त्ते ।
जघास जशतु जशु । जघसिथ जक्षयु जक्ष । जघास जघस जक्षिव
जक्षिम ॥ पक्षे "लिख्याददेरत्" इत्यात् । आद आदतु आटु । आदिथ
आदथु आद । आद आदिव आदिम ॥ प्रत्ययेऽमुर्धाण इति यन् । वेइ
अेरिति धस्य वा ढ । शिश्ये शिष्याते शिष्यरे । शिष्यपे शिष्याथे
शिष्यध्वे शिष्यवहे शिष्यमहे ॥ व्रुवो वचि द्वि ॥

१२१३ इग्यञ साचोऽर्थाज्यम् । ४।१।१०८। आ ज्यो इत्यतो

च्यते ॥ द्वयोर्हलोरिति किं आगु । इग्यति द्व द्वनिवशादिह न भवति ततश्चतु ।
अत इति किं दिदेवतु ॥

१ गम्ह गतौ । इन हिमागत्यो जनइ श्रुतावे । खनुन् अवधारणे । घता
दश । अवीति किं गम्यन् । इहाद्यानुत्तरशानुवृत्त्यय । कितानि किं गमन दनन
। अनडोति किं अगमन् । नघसन् । गोहोऽर्च्यत अर्च्यन्तुवते अरिम पुनम
इण उत्तरशानुवृत्त्ययम् ॥

वक्ष्यमाणस्य धातोर्लिङि द्विर्भावे पूर्वस्य साचो यज इगमवति न रेफ्यनारप-
रस्य ॥ अपिति इध्यार्दातीक् दीर्घ । उवाच ऊचतु ऊचु । उवविथ
उववथ ऊचथु ऊच । उवाच उवच ऊचिव ऊचिम ॥ ऊचे ऊचाते ऊचिरे
इत्यादि ॥ पित्यङ्वौ णित्यात् कित्युब् धे वेद् वस्मसोरिद् । जुहाव जुहुवतु
जुहु । जुहविथ जुहोथ जुहुवथु जुहुव । जुहाव जुहव जुहुविव जुहुविम ॥

१२१४ भीदीभृत्ते. श्लुचत् ॥ ११४१८५॥ ध्यादिभ्य परस्य
ङिट आम् वा भवति ॥ च श्लुचत् ॥ तस्य चानन्तर लिङन्ता कृभ्वस्तय
प्रयुज्यन्त एव ॥ अतो द्वित्वादि । विदात् विदिति नियमादाम्येङ्वो ॥

१२१५ न ॥ ११४१८८॥ आम् परात् वृञ्जे लुस्तङ् न भवति ॥ दोष
प्राग्वत् । जुहवाचकार जुहवाचकतु जुहवाचकु । जुहवाचकर्त्तृ जुहवाच-
क्रथु जुहवाचक्र । जुहवाचकार जुहवाचकर जुहवाचकृव जुहवाचकृम ॥

१२१६ इटि चान्तो लुरु ॥ ११४१८९॥ आदन्तस्य धातोरित्यजादौ
च कृङिति ल्यङि प्रत्यये लुग् भवति ॥ जहे जहाते जहिरे इत्यादि ॥

१२१७ णमेरौशान् ॥ ११४१९०॥ आतो लिटो णदिमपोरोश्
भवति ॥ श इत् ऐच् । दधौ दधतु दधु । दधिव दधाय दधथु दध ।
दधौ दधिव दधिम ॥ दधे दधाते दधिरे इत्यादि ॥ द्वित्वावौ कृते एङ् ।
दिदेव दिदिवतु दिदिवु । दिदेविथ दिदिवथु दिदिव । दिदेव दिदिविव
दिदिविम ॥ सुपुवे सुपुवाते सुपुविरे । सुपुविषे सुपुवाधे सुपुविद्दे सुपुवि-
ध्वे । सुपुवे सुपुविवहे सुपुविमहे ॥ ऋण्फलीत्यत एत् । ननाह नेहतु
नेहु । नेहिव ननद् नेहथु नेह । ननाह ननह नेहिव नेहिम ॥ नेहे
नेहाते नेहिरे इत्यादि ॥ सुपाव सुपुवतु सुपुवु । सुपविथ सुपोथ इत्यादि ॥

१२१८ नक् चाश्रुदायनेकहलः ॥ ११४१९०६॥ अशौङ ऋदा-
देरनेकहलश्च धातोर्लिङि द्विर्भावे पूर्वस्यात आद्भवति नक् चाम्य ॥ अकावि
तौ । आनशे आनशाते आनशिरे । आनशिषे आनशाथे इत्यादि ॥

१२१९ च्वेर्वा ॥ ११४१७३॥ चिनोतेर्लिङ्सनोर्द्विर्भावे पूर्वात्परस्य कुर्वा

तोऽन्तर्हलो । १४।१।६३। तप् फलि मज तृ इत्येतेषा शङ्कान्गान्द्वा
दिददिशसिदृनवन्तिताना च धातूना द्वयोर्हलोर्मध्ये वर्तमानम्यात एङ्गति
इडादावपिति च लिटि परे १ च द्वि ॥

१२०९ नित्यानिदतासौऽत्वदन्मृज्दशस्थे घातृव्याप्ते
१४।२।१९०। नित्यमनिद् ताम् यस्य तस्मादकारवत् अजन्तात् मृनिदृशि
भ्या च धे परे इद्वा न भवति न नृ ऋ व्या आति इत्येतेभ्य ॥

१२१० मिपोऽङ् । १४।१।१००। लिटो मिपोऽङ् वा भवति ॥ शेष
मायत् । पपाच पेचतु पेचु । पपकथ पेचिय पेचयु पेच । पपाच पपच
पेचिय पेचिम ॥ पेचे पेचाते पेचिरे । पेचिये पेचाथे पेचिध्वे । पेचे पेचिवहे
पेचिमहे ॥

१२११ लिटि घा । १४।२।१२०। अदो लिटि घस्त्व वा भवति ॥
लृढित्व द्वि लृगादि ।

१२१२ गम्पन्जन्म्वन्घसोऽनदयचि लुरू रुडि । १४।१।
२७०। गमादीनामुपान्त्यस्याच कृडित्यजादौ डुग् भवति नाडि ॥ पत्वचत्वे ।
जघास जक्षतु जप्थु । जघसिथ जक्षथु जक्ष । जघास जघस जक्षिव
जक्षिम ॥ पक्षे “लित्यादादेरत” इत्यात् । आद आदतु आदु । आदिथ
आठथु आद । आद आदिथ आदिम ॥ प्रत्ययेऽमुर्धाण इति यञ् । वेद्
जेरिति घस्य वा ढ । शिष्ये शिष्याते शिष्यिरे । शिष्यये शिष्याथे
शिष्यिध्वे शिष्यिवहे शिष्यिमहे ॥ ण्वो वचि द्वि ॥

१२१३ इग्यञ साचोऽर्षाज्यम् । १४।१।१०८। आ ज्यो इत्यतो

च्यते ॥ द्रयाद्वोरिति किं? आन्तु । हलोरिति द्वन्द्वनिदशादिह न भवति तनपतु ।
अत इति किं? दिदेवतु ॥

१ गम्पन् गतौ । हन् हिंसागत्यो जनद् प्रादुभावे । खनून् अन्वेषणे । घटा
देश । अवीति किं? गम्यते । इडावात्युत्तरानुवृत्त्यर्थः । कितीति किं? गमन हनन
। अनवीत किं? अगमन् । अपघन् । गोहोऽचालत अचालनवत्तते अग्निपुनप्र
हण उत्तरानुवृत्त्यर्थम् ॥

वक्ष्यमाणस्य धातोर्लिटि द्विर्भावे पूर्वस्य साचो यञ्ङ्भवति न रेफ्यकारप-
रस्य ॥ अपिति इत्यादीर्तीक् दीर्घ । उवाच ऊचतु ऊचु । उवचिथ
उवक्थ ऊचयु ऊच । उवाच उवच ऊचिव ऊचिम ॥ ऊचे ऊचाते ऊचिरे
इत्यादि ॥ पित्यङ्गवौ णित्यात् कित्युक् थे वेद् वस्मसोरिट् । जुहार जुहुवतु
जुहुवु । जुहविथ जुहोथ जुहुवथु जुहुव । जुहाव जुहव जुहुविव जुहुविम ॥

१२१४ श्रीद्गीभृहो' श्चुवत् । १।१।८५। भ्यादिभ्य परस्य
लिट् आम् वा भवति स च श्चुवत् ॥ तस्य चानन्तर लिङन्ता कृभ्वस्तय
प्रयुज्यन्त एव ॥ अतो द्वित्वादि । विदात् किदिति नियमादाम्येङ्गवौ ॥

१२१५ न । १।१।४८। आम् परात् कृजो लस्तङ् न भवति ॥ शेष
मावत् । जुह्याचकार जुह्याचकतु जुह्याचकु । जुह्याचकर्त्तु जुह्याच-
कथु जुह्याचक्र । जुह्याचकार जुह्याचकर जुह्याचकृव जुह्याचकृम ॥

१२१६ इटि चातो लुरु । १।२।८१। आदन्तस्य धातोरिङ्गजादौ
च कृडिति स्थिति प्रत्यये लुग् भवति ॥ जहे जहाते जाहिरे इत्यादि ॥

१२१७ णमेरौशात् । १।१।९९। आतो लिटो णश्मिपोरौश्
भवति ॥ श इत् ऐच् । दधौ दधतु दधु । दधिथ दधाथ दधथु दध् ।
दधौ दधिथ दधिम ॥ दधे दधाते दधिरे इत्यादि ॥ द्वित्वादौ कृते एङ् ।
दिदेव दिदिवतु दिदिवु । दिदेविथ दिदिवथु दिदिव । दिदेव दिदिविव
दिदिविम ॥ सुपुवे सुपुवाते सुपुनिरे । सुपुविथ सुपुवाथे सुपुनिर्दु सुपुवि-
ध्वे । सुपुवे सुपुनिवहे सुपुनिमहे ॥ ऋक्फलीत्यत एत् । नेहतु
नेहु । नेहिथ ननद्ध नेहथु नेह । ननाह ननह नेहिव नेहि । नेहे
नेहाते नेहिरे इत्यादि ॥ सुपाव सुपुवतु सुपुवु । सुपाविथ सुपाथे
दि ॥

१२१८ नक् चाश्रुदाद्यनेकहल । १।१।१०६। ञ् ऋदा
देरनेकहलश्च धातोर्लिटि द्विर्भावे पूर्वस्यात् आङ्भवति नक् चात्य नि
तौ । आनशे आनशाते आनशिरे । आनशिथे आनशाथे ६ ॥

१२१९ चेर्वा । १।१।७३। चिनोते चिन्वते चिन्वा
१११९५ कर्वा

१०८१ यद्भुतुरुस्तोर्बहुलम् । १४।२।२१। यदन्तान्तरमुम्यध
परस्याङितो हल अलेर् ईद् बहुल भवति ॥ एङ्वौ । पने एङ् । व्युक्ति-
जक्षेति षोऽत् । उर् । बोभोति बोमवीनि बोभूत बोभुवति । बोभोषि ।
बोभवीषि बोभूय बोभूय । बोभोमि बोमवीमि बोभूय बोभूम ॥ लङ् ।
अबोभोत् अबोमवीत् अबोभुता । शेर्जुस एङ्वौ अबोभुव । अबोभो
अबोभवी अबोभूतम् अबोभूत । अबोमयम् अबोभूव अबोभूम ॥ ऐटि
हितातोपिच्चादेडाटो न भवत । बोभोतु बोमरीतु बोभूताद्वा बोभूता बोभु
यतु । बोभूदि बोभूताद्वा बोभूत बोभूत । बोमगानि बोमगाय बोमगाम ॥
लेडि बोभूयात् बोभूयाता बोभूयुरित्यादि । मानर्मणो बोभूयते अनुबोभू
यते इत्यादि । लेडि बोभूयात् बोभूयान्तां बोभूयामु । लिटि नेत्याम परा-
क्तुजो लस्तङ् न भवति बोमगान्वकार । तुङि सेरिटि स्यस्तेस्सोऽल ईद्
ईटीट इति सेर्लुक् । सावारेच आत् शेर्जुस् । अबोमावीत् अनोमाविष्टाम्
अनोमाविषु । लुटि बोमाविता । लृङि अबोमविष्यत् । लृटि बोमविष्यति ।
कर्मभावे जिडादि च । बोमाविषाष्ट अनुबोभाविषीष्ट अनुबोभाविषीष्ट इत्या-
दि । पापचीति पापकि । जोहवीति जोहोति ॥

१२८२ व्युक्तेर्नाचि ह्यलौ । १४।१।२९। द्वित्कस्य हलन्तम्य
धातोरिक् अजादा लिबर्जितलादेशे परे षड्रौ न भवत ॥ ईडमाने
एडि बलि बलुक् । देदिवीति देदेति । सोपवीति सोपोति सोपुत । नान
हीति नानद्धि । चेत्रयीति चेत्रेति ॥

१२८३ रंमृरिम् च ऋचि । १४।१।२३। यड् ऋचि ऋत्वतो घा
तोर्द्धिर्भावे पूर्वस्य रमृरिम्रीमो भवन्ति ॥ अमावितौ । वरवीति । वरिव
रीति । वरीवरीति वरवर्ति । वरिवर्ति वरीवर्ति । जर्गृहीति जरिगृहीति

१ रीम् ऋत्वतामिलविकृत्य । चकारो रीमवाधनाय । ऋत्वतामिति किं१ मोमोर्ति
तुतावर्ति । तूतरणप्रवनयो । रमोऽकार उच्चरणार्थ ॥ जगृहीतीत्यत्र यड् ऋत्वयपि
ऋचिगेनेरिति षष्पनात् वाधेयचीत्यादिना यञ् इत् भवति ॥

जरीगृहीति । अनीटि । ह इति ढ । अध इति तस्य ध । घृत्त । ढे
ढलुर् जर्गाढि जरिगाढि जरीगाढि । तंतोचि तोलुदीति । मर्मति मरिमति
मरीमति मर्मरीति मरिमरीति मरीमरीति । तन्तनीति तन्तन्ति । तिवादिप्र-
हणानिदिष्टेषु यङ्श्लुचि न भवन्तीति वचनात् हन्मन्यमिति नलुग् न भवति

१२८४ फिजलि क्लियनुनासिके । १।४।१३६। कौ जफि च
क्विति प्रत्यये परे योऽनुनासिकन्तत पूर्वस्य धातोरचो दीर्घो भवति ॥
तन्तान्त तन्तनति । मम्मनीति मम्मन्ति । चर्कति चरिर्कति चरीर्कति
चर्करीति चरिर्करीति चरीर्करीति । रोरोद्धि रोर्द्धीति । रोभोक्ति रोभुर्जीति ।
योयोक्ति योयुर्जीति । एवमन्येऽपि धातवो नेतव्या ॥

॥ इति यङ्प्रकरणम् ॥

भवति कश्चित्तमन्य प्रयुङ्गे । इति विगृह्य ॥

१२८५ प्रयुज्याप्याणिज्या । ४।१।१५। प्रयुज्याप्यार्थाद्वातो
प्रयुज्यर्थे णिज्या भवति ॥ णजावितौ । एडवात भावीत्यतो लडादय ।
भावयति भावयत भावयन्ति इत्यादि ॥

१ प्रयुजे प्रयुज्यस्य युजिधातो आप्य कम प्रयुज्याप्य तस्मात् । प्रयोग प्रवृत्तिकरण
प्रेरण । तत् प्रेपणाप्येवणानिमित्तभावाद्यानाभिनयज्ञानप्राप्तिर्भेदेरनेकधा भवति ।
देवदत्तस्य कटस्य करण प्रयुङ्क्त देवदत्त कट वारयति । देवदत्तस्यासन प्रयुङ्क्त देव-
दत्तमासयति । देवदत्तनादनस्य पाक प्रयुङ्क्ते देवदत्तेनोदन पाचयति । अत्र प्रेपणेना
ध्येपणन वा प्रयोग ॥ कारीपोऽग्निरप्यापयति अत्र निमित्तभावन ॥ राजागमन
प्रयुङ्क्त राजानमागमयति । सुषान्नमयति अत्र आख्यानेन । अत्रोऽयेन हि युद्धिस्थाय
मनादि प्रयुक्त प्रतीयत ॥ कसस्य वध प्रयुङ्क्त कस पातयति । बलिं वधयति बलि
निक् अत्राभिनयन ॥ पुष्येण प्रयाजयति । मघाभिर्योजयति गणक अत्र विज्ञा
नेन ॥ उज्जयिन्या प्रदोषे प्रस्थित माहिष्मत्या सूर्याद्रमन प्रयुङ्क्ते माहिष्मत्या सूर्यमु-
द्रमयति अत्र प्राप्त्या ॥ प्रयुजेरिति किं पाक विहित ॥ आप्यादिति किं पाकेन
प्रयुङ्क्ते । प्रयुज्युजरर्थे प्रयुजिज्ञादाभिधाने चाभेदोपचारेणाथा विज्ञायत ॥ वन्ति
वाक्यार्थं वचनम् ॥

१२८६ वेदपादमायमायस्परिमुञ्चरुचिन्तितवदस्य चत्त्य
 यवेद्मुञ्चमुधयुधनशजन* फलेशे पदाद्वते तु वा
 ॥१॥१६५॥ घेडादिभ्यो वस्यन्तेभ्य चत्त्यघर्त्तादिवजितेभ्यश्च धातुभ्यो
 णिजो ल फलेशे कर्तरि तडो भवति पदान्तरात्फलेशत्वे चाते तु वा ॥
 भाष्यते । कर्मादौ यकि णिलुक् भाष्यते । एषयति एषयते । पाचयति ।
 आदयति । शाययति । वाचयति । हावयति ॥

१२८७ द्विर्वेलीरिक्नृयीक्ष्माव्यत्याता पर ॥१॥१२०१॥
 द्विवादेरात्तस्य च णो पक् भवति ॥ अकावितौ निदत्त । हापयति
 दापयति । देवयति । साययति । नाहयति । आशयति ॥

१२८८ चिस्फुरोर्या ॥१॥११९३॥ चिस्फुरोरेच णो आद्वा
 भवति ॥ पक् । चापयति । चाययति ॥

१२८९ क्रीडजे ॥१॥११८९॥ क्रीडजीना णौ आद्भवति ॥ पक् ।
 कापयति । वारयति । ग्राहयति । नोदयति । मारयति । मोचयति । तान-
 यति । मानयति । पाग्यति । रोधयति । भोजयति । योजयति । णिनि
 णेलुक् । चोरयति । छादयति । लक्षयति । योजयति । अर्चयति । वार-
 यति । एवमन्येऽपि नेया ॥

॥ इति णिन्प्रकरणम् ॥

१ आग युक्ता यम उपरम । यत् प्रयत्ने । परि मुक्ता ॥ अवत्यघर्त्ताजितेभ्य
 चलनायमक्षणावपातुवर्जितेभ्य । तथा इह अध्यवने इत्यादिर्वाचनेभ्य ॥ पठश्च
 तत्तियाया फलस्त्वामिनि कर्तरि तडो भवति । पदान्तरासु प्रतीत पनेशत्वे वा भवन्ति
 ॥ स च फलेशो यत्पल क्रियाया पाकादरदनादि प्रधान यदय स क्रियारम्भ तस्यैवा
 चरय तत्तल यस्तत्पलभोजनवनाध्यवसीयते ॥

च्री ग्राया । व्ली वरणे । रीड विशेषणे । री रोपणे च । क्येड् कलिशब्द ।
 शनयेद् विघ्नो ऋ गतो । आतामिति आकारावुत्पन्न धातूनां ग्रहणार्थं बहुवचन ॥
 सातुवधपरिभाषा इह नाधीयने इति री इति रावितोऽरुभयाग्रहणम् । तथा ऋ गतोऽप्राप
 ण्यो ऋ गतविधुभयार्मदणमविहरणनिर्देशात् । णिर्निर्देशो यत्तुमिदृश्यथ । ल-
 सप्रतिपदापरिभाषा इह नाधीयत ॥

भावेतु कामयते इति निगृह्य ॥

१२०० कर्म्येककर्तृकात्सन्नतत्सनः । १४।१।१६। कर्मिनेककर्तृ
काद्भातो रिच्छाया सन् भवति न तत्सन्नतात् ॥ न इत् ॥

१२०१ न किदाद्युग्रहगुहः । १४।२।१६५। किदादिभ्य उग-
न्तात् ग्रहगुहाभ्या च सनि इट न भवति ॥

१२०२ सीक ॥ १४।१।१६०। इगतस्य सादौ सनि किद्धद् भवति ॥
सन्त्यश्चेति द्वि शेष प्राग्वत् । उभूपति उभूपत उभूपति इत्यादि ।
भावादौ यकि अत इति लृक् । उभूप्यते । तेन अनुउभूप्यते ॥ तत
इति द्वि ॥

१२०३ प्राग्वत् । १४।४।४६। सन् प्राक् प्रकृतेर्ग्वि सन्ताल्लम्नद्
भवति ॥ एटिपिपते । सन्त्यत इति इत् । पिपक्षति पिपक्षते । निनन्दिपति ।
पस्तादेशे । तन्मिसल्यस्तीति सस्य त । जिघरसति । जिघयिपते । निर
क्षति विवक्षते ॥

१२०४ सनि । १४।१।१३७। अजन्तस्य धातो मणि दीर्घो भवति ॥
जुहपति । निहासते ॥

१२०५ घुर्भीमारभलभजरूपत्पदामिम् । १४।१।१६०। घुस-
ज्जम् मीणादेश्चाच सादौ सनि इम् भवति न च द्वि ॥ धित्मति धिन्सते ॥

१२०६ भ्रम्भृधदन्भतन्सन्पतिजपिथियूर्णुभरस्त्वमि-

१ मीति डुमिन् प्रक्षेपणे । मीञ् हिवायागिति द्वयोर्महण ॥ मा मेः प्रतिदाने ।
माङ् माने । मा माने । तत्र माडा महण १ मातेरदादित्वात् । अये त्रयाणामप्य
विशेषमाह ॥ अच इति किं सवस्य मा भूत् । सादाविति किं पिपतिपते ॥

२ सन्ति सन्त सन्तोऽत्र महणम् ॥ शपीति कृन्-दहन्स्योपादातात् भावे जिज्ञा
पथिपतीत्येव भवति ॥ भर इति ण्यपिर्देशो धारणपोषणायङ्गोविमर्तेर्मा भूदित्यवमर्थे ।
अ-ये तु भरतर्भिमर्तेष्व नास्त्वधमेद् भरेत्यरादशनिपातनमेतदित्याह ॥ इ इति घृन्-
घृणोमहण । दव इति दवन्महण न द्नु व्यासपानि धातो । स हि अदादित्वात्
दन्तु इति निरिश्यते ॥

१२८६ धेदपाद्मायमायस्परिमुहुरुचिन्तितस्य चरय-
यवइमुहुरुमुधयुधनशजन. फलेगे पदाहते तु वा
११११६५। धेडादिभ्यो वम्यन्तेभ्य चन्यद्यर्थादिर्वाजितेभ्यश्च धातुभ्यो
णिजो ल फलेगे कर्तरि तडो भवन्ति पदान्तराफलेगत्वे ताते तु वा ॥
भायते । कर्मानौ यकि णिउर् भायते । एधयति एधयते । पाचयति ।
आदयति । दाययति । वाचयति । हाययति ॥

१२८७ द्विन्द्वोरीमनूयीहमाय्यत्याता पर् ११११२०१।
द्वियादेरादतम्य च णौ पर् भवति ॥ अकावितां सिद्धत । द्वापयति
दापयति । नेययति । साययति । नाहयति । आशयति ॥

१२८८ चिस्फुरोर्चा १११११०३। चिस्फुरोरेच णौ आडा
भवति ॥ पर् । चापयति । चाययति ॥

१२८९ क्रीदजे १११११८९। क्रीदजीना णौ आद्भवति ॥ पर् ।
नापयति । वारयति । ग्राहयति । नोदयति । मारयति । मोचयति । तान-
यति । मानयति । कारयति । रोधयति । भोजयति । योजयति । णिजि
णेर्लुर् । चोरयति । छादयति । लक्षयति । योजयति । अर्चयति । वार-
यति । एवमन्येऽपि नेया ॥

॥ इति णिन्प्रकरणम् ॥

१ आडा युक्ता यम उपरम । यसू प्रयत्ने । परि युक्तं ॥ अत्र यद्यप्यङ्गितेभ्य
चान्तायमऽप्यावधातुवाजितेभ्य । तथा इह अध्ययने इत्यादिराजितेभ्य ॥ फलशे
तद्विन्यायाः फलस्वामिनि कर्तरि तडो भवन्ति । पदांतरास्तु ज्ञातं फलस्य वा भवन्ति
॥ स च फलेषो यस्मिन् क्रियाया पाकादरदनादि प्रधान यदथ स क्रियारम्भ तत्त्वेशा
यस्य तत्फलं यस्तत्फलभोजनतुरवेनाध्यवसीयते ॥

२ च्छी लजाया । च्छी वरणे । रीद्वि विशेषण । रा रोपण च । क्यूद् कश्चिद् ।
इनायद् विवृणने च गती । आतामिति आकारानुवर्तनां धातूनां ग्रहणार्थं बहुवचन ॥
सानुनधपरिभाषा इह नान्वीयते शत री इति रीरीनोरुमयोग्रहणम् । तथा च गतिप्राप-
णयो ऋ गतावित्पुमयोग्रहणमविवरणनिर्देशात् । तिप् निर्देशो यत्पुनरुक्तिस्तदथ । ए
सप्तप्रतिपदोक्तपरिभाषा इह नान्वीयत ॥

भानि कामयते इति निगृह्य ॥

१२९० कम्पेरुकरुत्कात्सघ्नतत्सनः । ४।१।१६। कमिनेकरुत्
काद्वातोरिच्छाया सन् भवति न तत्सजन्तात् ॥ न इत् ॥

१२९१ न किदायुग्ग्रहगुहः । ४।२।१६५। किदादिभ्य उग-
न्तात् ग्रहगुहाभ्या च सनि इड न भवति ॥

१२९२ स्त्रिकः । ४।१।१६०। इगतस्य सादौ सनि किङ्कद् भवति ॥
सन्यदश्चेति द्वि शेष प्राग्रत् । बुभूपति बुभूपत बुभूपन्ति इत्यादि ।
भावादौ यकि अत इति छक् । बुभूप्यते । तेन अनुबुभूप्यते ॥ तत
इति द्वि ॥

१२९३ प्राञ्चत् । १।४।४६। सन प्राञ्च प्रकृतेरिव सन्तालन्तर्ह
भगति ॥ एदिधिपते । मन्यत इति इत् । पिपक्षति पिपक्षते । निनन्दिपति ।
घस्तादेशे । तस्सिल्यस्तीति सस्य त । जिवस्मति । शिषयिपते । विर-
क्षति विवक्षते ॥

१२९४ सनि । ४।१।१३७। अजन्तस्य धातो सनि दीग्यो भवन्ति ॥
जुहूपति । जिहासते ॥

१२९५ शुभिमारभलभशरूपत्पदामित् । ४।१।६०। शुभ-
इस्य मीजादिश्चाव सादौ सनि इम् भवति न च द्वि ॥ भित्सति भित्सते ॥

१२९६ अस्मृधदन्भतन्सनपतिजपिभ्रियूर्णभरस्वन्नि-

१ मानि शुभिम् प्रक्षेपणे । भात् हिमायामिति द्वयोःग्रहण ॥ सा मेद पतिदाने ।
भाङ् मान । सा मान । तत्र भादा ग्रहण न मातेरदादित्वात् । अचे त्रयाणामप्य
।वशपमाह ॥ अच इति किं? सवस्य मा भूत् । सादाविति किं? रिपतिपते ॥

२ सन्निनि समत सनोत्तत्र ग्रहणम् ॥ सपोति श्वन्दस्त्रस्योपादानात् शापे जिज्ञा
पथिपतीत्येव भगति ॥ भर इति शपुनिर्देशो धारणपोषणायवृत्तेविभर्तमा भूदित्यवमय ।
अन्ये तु भरतेर्विभर्तेऽ नास्त्वयमद भरेत्यप्यभिपातनमेवदित्याह ॥ ५ इति वृङ्
घृणोऽग्रहण । इव हान इवन्ग्रहण न द्रु व्याप्ताभिनि धातो । स हि अदादिवात्
इत्तु इति निर्दिश्यते ॥

१२८६ घेदपाद्भायमायस्परिमुत्तरुचिन्तितवृत्त्यचत्य-
ययद्भुमुमुधयुधनशजन. फलेशे पदाद्भाते तु वा
।१।४।६५। घेडादिभ्यो वम्यन्तेभ्य चत्यचर्त्यादिवर्जितेभ्यश्च धातुभ्यो
णिञो ल फलेशे कर्तरि तडो भवन्ति पदान्तरात्फलेशत्वे ज्ञाते तु वा ॥
भावयते । कर्मादौ यकि णिलुङ् भायते । एधयति एधयते । पाचयति ।
आदयति । शाययति । वाचयति । हावयति ॥

१२८७ द्विजलीरिक्नुयक्ष्माय्यत्याता पक् ॥४॥१२०१॥
ह्रियादेरादत्तम्य च णो पक् भवति ॥ अक्कावितो म्दिदत्त । द्वापयति
दापयति । देवयति । सामयति । नाहयति । आशयति ॥

१२८८ चिम्फुरोर्वा १८११२९३१ चिम्फुरोर्च णो आद्वा
भवति ॥ पक् । चापयति । चाययति ॥

१२८९ क्रीडजे ।४।१।१८९। क्रीड्जीना णौ आद्भवति ॥ पक् ।
 क्रापयति । वारयति । ग्राहयति । नोदयति । मारयति । मोचयति । तान
 यति । मानयति । कारयति । रोधयति । भोजयति । योजयति । गिनि
 णेर्लुक् । चोरयति । छादयति । लक्षयति । योजयति । अर्चयति । चार-
 यति । प्वमन्येऽपि नेया ॥

॥ इति णिबूप्रकरणम् ॥

१ आद्या युक्तौ यम उपरम । यत् प्रयत्ने । परि युक्तौ ॥ अक्षय्ययथार्जितेभ्य
चरुनाथमरुणाधकातुर्जितेभ्य । तथा इह अध्ययने इत्यादिवर्जितेभ्य ॥ फलस्य
तद्विद्याया फलस्त्वामिनि कतरि तन्ने भवति । पशन्तरातु पतित पशत्ये वा मयाति
॥ स च पशेशो यत्फल क्रियाया पाकादरदनादि प्रधान यदस्य स क्रियारम्भ तस्यशा
यस्य सफल यस्तत्फलमोनृतत्वेनाध्यवसीयते ॥

ह्री लज्जायां । ली वरणे । रीद्वि शेषण । री रोपण च । रूयद् कतिशब्द ।
 र्नायद् निवृत्ते ऋ गते । आनामिति आङ्गानुवधाना धनूना ग्रहणार्थं बहुवचन ॥
 मनुष्यपरिभाषा दद नाश्रीयते इति री इति रीरादौरुभयोग्रहणम् । तथा ऋ गतिप्राप
 णयो ऋ गतविरुद्धग्रहणमविकरणादिर्ज्ञात् । तिप् निर्देशा बहुभूमित्वयः । ए
 र्ण ॥ १५ दोत्परिभाषा दद नाश्रीयते ॥

भावेतु कामयते इति विगृह्य ॥

१२९० कर्म्येककर्तृकात्सन्नतत्सनः । १४।१।१६। कमिनेककर्तृ
काद्भातोर्लिच्छाया सन् भवति न तत्सन्नतात् ॥ न इत् ॥

१२९१ न किदाद्युग्रहगुरुः । १४।२।१६५। किदादिभ्य उग
न्तात् ग्रहगुहाभ्या च सनि डङ न भवति ॥

१२९२ सीक* । १४।१।१६०। इगन्तस्य सादौ सनि किङ्क् भवति ॥
सन्यतश्चेति द्वि शेष प्राग्वत् । बुभूपति बुभूपत बुभूपति इत्यादि ।
भावादौ यकि अतः इति लृक् । बुभूप्यते । तेन अनुबुभूप्यते ॥ तत
इति द्वितीया ।

१२९३ प्राग्वत् । १४।४।४६। सन प्राग् प्रकृतेरिव सन्ताल्यस्तद्
भवति ॥ एदिधिपते । सन्यत इनि इत् । पिपक्षति पिपक्षते । निनन्दिपति ।
पुन्लादेशे । तस्मिन्त्यलीति सस्य त । निघत्सति । शिशयिपते । विन-
क्षति विवक्षते ॥

१२९४ सनि । १४।१।१२७। अजन्तस्य धातो सनि दीर्घो भवति ॥
जुहपति १ विहासते ॥

१२९५ घुमिमारभलभशरूपत्पदामिस् । १४।१।६०। घुम-
जम्य मीजादेश्चाच्च सादौ सनि इम् भवति न च द्वि ॥ धित्सति धित्सते ॥

१२९६ अस्मृगृधदन्भतन्सनपतिजपिभ्रियूर्णुभरसृत्रि-

१ भवति इमिर् प्रक्षेपणे । भाग् हिभावायिति द्वयोर्ग्रहण ॥ भा मेद् प्रतिगन्ते ।
भाग् माने । मा माने । तत्र माडा ग्रहण न मातेरदादित्वात् । अये त्रयाणामप्य
विशेषमाह ॥ अच इति किं सवस्य मा भूत् । मादाविनि किं पिपतिपते ॥

२ सनिति सनते मनोते १ ग्रहणम् ॥ शपीति कुन्तस्वस्योपादानाद् ज्ञाप
पथिपत्नीत्यन भवति ॥ भर इति अप्निर्देशो धारणपोषणार्थरुत्तेविमर्तेमा
अये तु भगतेर्विमतन तात्त्विकमद भरेलरादग्निपातवमेवदित्याह ॥ इ इति
बुधाग्रहण । इ इति इव नमरा न इत् व्यापानिनि धातो । स हि अदादित्
इन्मु नि निरिह्य ॥

१४२९ लिट्यदि । १४१।१२४। श्रोत्रं यति च साचो यज इवा
भवति ॥ शुशाय शुशुतु शुशुतु । सेस्तात्त्वादिश् शुशविथ । इगभावे ॥

१४३० न । १४१।१२५। श्लेष्मिन् यतो पततो द्विभावे पूर्वस्य साचो
यज इग् न भवति ॥ शिश्वाय शिश्विषतु शिश्विथ । शिश्वायेथ ॥ इग्यप्र
हतीह । उवास । इकि दीर्घ ऊषतु ऊपु । शर्मच्छात्यनिर्त्वात् वेद् ।
उवसिथ उवस्य ॥ उवाद ऊवतु ऊदु । उवदिथ ॥ इया ईजतु ईजु
इयजिथ । इयष्ठ । ईजे ॥ उवाप ऊपतु ऊपु । उवपिथ उवप्य । ऊपे
ऊपाते ॥ उवाह उहतु ऊहु । उवविथ । इडभावे । दत्ववत्यादि ॥

१४३१ सहिचहोऽस्पौ । १४१।१८१। सहिचहोर्द्विचि पूर्वस्यात्
ओर् भवति ॥ उवोढ । उहे ऊहाते ॥

१४३२ घेर्वय् । १४२।१२१। घेजो लिटि वय् या भवति ॥

१४३३ न घा । १४१।१०९। वेजादेशस्य ययो यज लिटि परे
इगादेशो न भवति ॥

१४३४ घा । १४१।११०। वेजादेशस्य ययो यज इवा न भवति ॥
पक्षे येन् साहेर् उप् । उवाय ऊवतु ऊपु । ऊवतु ऊपु । उवायेथ ॥

१४३५ प्ये च । १४१।१११। वेन प्ये लिटि च इग् न भवति ॥
आत् । यवौ यवतु । ऊये ऊयाते । ऊवे ऊवाते । वये वयाते ॥

१४३६ व्योऽलिटि । १४१।१८१। व्येन णच् अशि आश्रवति न
लिटि ॥ विव्याय । श्र्यादीतीह । विव्यतु विव्यु । अनुव्यासेरितीद् । वि
व्यायेथ । वित्र्ये विव्याते । हेन् स्पर्धायाम् ॥

१४३७ व्युक्तौ ह । १४१।१२१। द्विरुक्तनिमित्ते प्रत्यये हेन
साचो यज इग् भवति ॥ जुटाव जुटवतु जुटुवु । जुटविथ जुहोथ ।

१ 'इग्यम साचोऽर्थाजयम् इत्यस्यापवादः । निधत्त पिति सावकाश इति आपिति
परत्वादिर्द्विधा न नित्यमेवेह स्यात् पूर्वस्यति प्रतिषेधात् सावकाशीति पि सादिति
पूर्वरिममेव यम इग्भवति पञ्चान्दि ॥

जुहुवे जुहुयोत् ॥ भजी सेवाया । बभाज । व्रप्फलीत्येत् भेजतु । भेजे ।
सयोगान्तत्वादकिञ्चिन् न लुक् । ररज्ज ररजे । चखान । गहन्नित्यतो लुक् ।
चाब्जतु चरन्तु । चखनिथ । चख्ने । दादासाचकार दादासाचके । शीशा-
साचकार शीशासाचके । गुहौम् सवरणे । औदित् । जुगूह जुगूहतु जुगु-
हु । जुगुहे । शिश्राय शिश्रेयतु । शिश्रिये शिश्रियाते । प्रत्ययेऽमुधीण
इति यञ् । निनाय निन्यतु निन्ये ॥ अथ अदादि ॥ विवेद ॥

१४३८ विदात् कित् । १।४।८६। वेत्तेलिट् किद्वदाम् वा भवति
कृन्मलिट् चानुप्रयुज्यते ॥ विदात् किद्वचनादामि स्थानित्वेन लिट्कार्यं
द्विवचनादि न भवति । निदाच्चकार ॥

१४३९ हिमोऽडे कृः पूर्वान्त । ४।१।७१। हिमोर्द्विर्भावे पूर्वस्मात्
परस्य कुर्भवति न डे ॥ जघान । गहन्नित्यतो लुक् । जग्मतु जग्मु ।
जघनिथ जघन्थ । आजघ्ने ॥ अस्तेर्भूरादेश । बभूव बभूवतु । ममार्ज
ममार्जतु ममृजतु ममार्जु ममृजु । ममाजिथ ॥ श्व्यादीतीक् ।
उवाच ऊचतु ऊचु । उवचिथ उवक्थ ॥ रुरोद सुप्वाप । इक् सुपुपतु
सुपुपु । सुप्वपिथ सुप्वप्थ ॥ आन अनतु । शश्वास शश्वासतु ।
जजक्ष जजक्षतु । जजागार जजागरतु जजागरु । जजागरिथ ॥
जायुपसगिधो वा इति वाऽम् । जागराचकार । दरिद्राचकार । चकासा-
चकार ॥ शशास शशासतु शशासु । शशासिथ ॥ उवाश । वशीतीक् ।

१ विदाम्बभूव । विदामास । आम्नेर् प्राप्नाति इति किद्वचनम् ॥ विदात्किदिति
वचनात्पूर्वयागयोर्विभागाभ्यामि स्थानिवद्भावेन लिट्कार्यं निद्वद्रावथ न भवति ॥ अक्षर
निर्देश अदकार्यं ॥

२ इवर्जिते प्रत्यये परतो यौ हि हन् इत्येती घात् तयोर्द्विभावे पूर्वस्मात्परयोरादे कु-
ववगदेशो भवति ॥ अडे इति किं प्राजीहयत् । अडि द्विवचननिमित्ते प्रत्ययेऽनन्त-
रस्य विज्ञानादिह न भवति हननियतुमिच्छति जिहननियति । उपर्जुदासाहुनि व्यव-
धाने भवति प्रजिघासयिषति । पूर्वदिति किं परस्य यथा स्यात्तस्मादादेरिति आदे
भवति ॥ “यन्त्र स्वेऽङ्गे चान् १।४।५८।” आङ्पूर्वाद्यमेह तेथ तस्तयो भवति ॥
आजघ्ने ॥

ऊशतु उशु । उवशिथ ॥ सचुक्षुवे सचुक्षुवाते ॥ सुखाव सुखुवतु ॥
नुनाप नुनुवतु । इय् । इयाय ईयतु ईयु । इययिथ इयेथ । इयाय ॥ वी
गातिप्रजनकान्त्यसनस्तादनेषु ॥ विवाय विव्यतु । ययौ ॥

१४४० लिटि वा । १।२।१२०। चक्षो लिटि रशान् वा भवति ॥
चख्ये । चचक्षे । ईराञ्चके । ईडाञ्चके । आसाञ्चके । वसि आच्छादने ।
ववसे । आड शसूह् इच्छायाम् । आशशासे । पृडौ प्राणिगर्भविमोचने ।
सुपुवे । इह् अध्ययने ॥

१४४१ गाड लिटि । १।२।१२७। इडो लिटि गाड् भवति ॥
डित् । अधिजगे । अनृच्छृणोरिति नाम् । ऊर्णनाव उर्णुवतु । ऊर्णु
वे ॥ तुष्टाय तुष्टुवतु तुष्टुवु । सादित्वानेद् । तुष्टोय तुष्टवे ॥ अथ ह्रादि ॥
अ्रीहीति वा लुङ्भूत् । आम् । विदात् क्रिदिति नियमादयेभ्योऽङित्यादे
डर । विभयाचकार विमाय ॥ ह्री लज्जाया । जिह्याञ्चकार जिह्याय । प
पार । आर । जहौ । ममे । विभराञ्चकार । विभराचके । वमार । सादि-
त्वानेद् वमर्थे । वभे ॥ डुडान् दाने । ददौ ददे ॥ अथ दिवादि । व्रतै
उद्वेजने । फणादीति बैत् । तत्तास तत्रसतु त्रैसतु ॥ राध धृद्धावेव ॥

१४४२ लिटीडप्येत् । १।१।६२। वधार्थे राधोऽव इडादावपिति
च लिटि ण्डवति न च द्वि ॥ अपरराध अपरेधतु अपरेधु । अपरेधि-
थ ॥ अन्यत आरगध अरराधतु ॥ विव्याध । वशीतीक् । विविधतु ॥
उच समवाये । पित्युक् । उवोच । दीर्घ ऊचतु ॥ रध हिंसास
राद्यो ॥

१४४३ रघ* । १।२।२००। रघोऽजादौ प्रत्यये नम् भवति ॥ रर
न्ध ररन्धतु इत्यादि । जजार । स्क्वृक्षृत इत्यद् । फणादीति बैत् ।
जेरतु जजरतु ॥ शशौ । गहभित्यतो लृक् श्रुत्य । जजे । पेदे ॥ प्रीड्
प्रीतौ । अतत्सयोगादिनि यनभावे इय् । पिप्रिये ॥ अथ स्वादि ।

स्तृञ् च्छादने । हल्म्यामित्यर् । तस्तार तस्तरतु । तस्तरे ॥ वृञ्
वरणे । ववार ववतु ववु । ववे ॥ धूञ् कम्पने । दुधाव दुधुवतु
दुधुवु । रधादीति विकल्पितेऽन्तात् थे नित्यमिद् दुधमिथ दुधुवे ॥ शुश्ना
व शुश्रुवतु शुश्रुवु । यादित्त्वानेद् शुश्रोथ ॥ हि गतिवृद्धौ । हिमो-
रिति हस्य घ प्रजिघाय ॥ दन्भू दम्भे । ददम्भ ॥

१४४४ दन्भ ॥ १४११६६ ॥ दन्भ अपिति लिट्यच एङ्भवति न च
द्वि न्लुरु च ॥ देभतु देसु ॥

१४४५ धेचा ॥ १४११६७ ॥ दन्मस्थे लिट्येद्वा भवति न च द्वि न्लुक्
च ॥ देमिथ ददमिथ ॥ अथ ब्रथादि तस्तार । स्कृच्छृत इत्यर् । तस्त
रतु तस्तरु । सेदन्तान्नित्यमिद् तस्तरिथ । तस्तरे ॥ चकार चकरतु ।
चकरे ॥ शृ हिंसाया । शशार ॥

१४४६ शृष्टृप्ता लिट्यृ चा ॥ १४२१११ ॥ आदीना लिटि ऋद्वा
भवति ॥ पक्षे अर् । शशरतु शश्रुतु ॥ पृ पालनपूरणयो । पपार पपरतु
पप्रतु ॥ भृ भरणे वमार वभरतु वभरु । वभरिथ ॥ वृ भये । वदार
वदरतु वदरतु ॥ ऋ गतो । आर आरतु आरु ॥ जिज्यौ । वशि
व्यचीतीर् जिज्यतु । जनो जज्ञतु जनु ॥ अन्थ विमोचामतिर्हर्षणयो ।
शश्रन्थ ॥

१४४७ अन्थग्रन्थो न्लुरु च ॥ १४११६५ ॥ अनयोरिडादावपिति
च लिट्येद्वा भवति न च द्वि न्लुरु च ॥ श्रेथनु शश्रन्थतु । ग्रन्थ
सन्दर्भे । जग्रन्थ ग्रेथतु जग्रन्थतु ॥ अथ तुदादि ॥

१४४८ अमृजसोऽर् ॥ १४२१९५ ॥ अमृजोरस अर्वा भवति ल्याक्लि
परत ॥ वमर्ज ॥ वमर्जतु । असयोगादित्यन्तिस्त्वाक्तेर् । वम्रज्ज वम्रज्जतु ।
वमर्जे वम्रजे ॥ उज्ज उत्सोगे । उज्जाद्यकार ॥ एडि इय् इयेप दतिर्
इपतु ॥ व्यच व्याजीकरणे । विव्याच वशीनीर् विविचतु ॥

१४४९ स्वजेर्वा ॥ १४११४९ ॥ स्वजेर्लिटि ऋद्वा भवति वा ॥
सस्वजे ॥ अथ रथादि ॥ नि दन्धद् दीप्तो । निदत्तान्नलुरु ॥ ईधे

ऊशतु उशु । उवशिय ॥ सचुक्षुणे सचुक्षुणाते ॥ मुखाय मुसुबतु ॥
नुनाय नुनुबतु । इय् । इयाय ईयतु ईयु । इययिथ इयेथ । इयाय ॥ वी
गातिप्रजनकान्त्यसनस्ताप्नेषु ॥ विवाय विव्यतु । ययौ ॥

१४४० लिटि चा । १४।२।१२०। चक्षो लिटि रशात्र् वा भवति ॥
चरये । चचक्षे । ईराधके । ईडान्चके । आसान्चके । वसि आच्छादने ।
ववसे । आड दसूद् इच्छायाम् । आशशासे । पृढौ प्राणिगर्भविमोचने ।
सुपुवे । इद् अध्ययने ॥

१४४१ गाड लिटि । १४।२।१२७। इहो लिटि गाड् भवति ॥
डित् । अधिजगे । अनृचृणोरिति नाम् । ऊर्णुनाय उर्णुनुबतु । ऊर्णुनु
वे ॥ तुष्टाय तुष्टुबतु तुष्टुवु । सादित्वाज्ञेद् । तुष्टेय तुष्टुवे ॥ अथ ह्रादि ॥
ग्रीहीति वा भुव्वत् । आम् । विदात् किदिति नियमादन्येभ्योऽकित्यादे
डर । निमयाचकार विमाय ॥ ह्री लज्जाया । जिह्यान्चकार जिह्याय । प
पार । आर । जहौ । ममे । विभराञ्चकार । विभराचके । वभार । सादि
त्वाज्ञेद् वमर्थ । वभे ॥ डुदान् दाने । ददौ ददे ॥ अथ दिवादि । त्रसै
प्लवेजने । फणादीति वैत् । तत्तास तत्रसतु त्रैसतु ॥ राध वृद्धानेव ॥

१४४२ लिटीडप्येत् । १४।१।६२। वधाथे राधोऽच इडादावपिति
च लिटि एड्भवति न च द्वि ॥ अपरराध अपरेधतु अपरेधु । अपरोधि-
थ ॥ अन्यत् आरगध अरराधतु ॥ विव्याध । वशीतीक् । विविधतु ॥
उच समवाये । पित्युव् । उवोच । दीर्घ ऊचतु ॥ रध हिंसास
राद्धो ॥

१४४३ रघः । १४।२।२००। रघोऽज्ञादो प्रत्यये नम् भवति ॥ रर
न्ध ररन्धतु इत्यादि । जजार । स्क्वृचृत् इत्यद् । फणादीति वैत् ।
जेरतु जजरतु ॥ सशो । गहनित्यता लुक् श्रुत्व । जने । पेदे ॥ प्रीङ्
प्रीतौ । अतत्मयोगादिति यन्मामे इय् । पिपिये ॥ अथ स्वादि ।

स्तृञ् चडादने । हल्भ्यामित्यद् । तस्तार तस्तरत् । तस्तरे ॥ वृञ्
घरणे । ववार वमरु वम् । वमे ॥ घृञ् कम्पने । दुधाय दुधुचतु
दुधुवु । रधाद्रीति विरुल्लिप्तेदत्तात् ये नित्यमिद् दुधयिथ दुधुवे ॥ शुश्ना-
य शुश्रुत्तु शुश्रुत् । सादित्वाच्चेद् शुश्रोथ ॥ हि गतिवृद्धो । हिघो-
रिति हस्य घ प्रजिघाय ॥ दन्म् दम्भे । ददम्भ ॥

१४४४ दन्भ । ४।१।६६। दन्भ अपिति लिट्यच एद्भवति न च
द्वि न्त्तु च ॥ देभत्तु देभु ॥

१४४५ धेवा । ४।१।६७। दन्भस्थे लिट्येद्वा भवति न च द्वि न्त्तु
च ॥ देभिथ ददम्भिथ ॥ अथ प्रचादि तस्तार । स्कृच्छृत इत्यद् । तस्त-
रत्तु तस्तरु । सेदत्वान्नित्यमिद् तस्तरिथ । तस्तरे ॥ चकार चकरत् ।
चक्रे ॥ शृ हिंसाया । शशार ॥

१४४६ शृष्टृप्तां लिट्यु वा । ४।२।११। श्रादीना लिटि ऋद्धा
भवति ॥ पक्षे अद् । शशरत्तु शश्रुत् ॥ पृ पालनपूरणयो । पपार पपरत्तु
पपत्तु ॥ भृ भरणे वमार वमरत्तु वमरु । वमरिथ ॥ दृ भये । ददार
ददत्तु ददरत्तु ॥ ऋ गतो । आर आरत्तु आरु ॥ निज्यो । वशि
व्यचीतीक् जिज्यत्तु । जज्ञौ जजत्तु जज्जु ॥ अथ विमोचनप्रतिहर्षणयो ।
जज्ञन्थ ॥

१४४७ अग्रग्रन्थो न्त्तु च । ४।१।६५। अनयोरिडात्तात्पिति
च लिट्येद्वा भवति न च द्वि न्त्तु च ॥ श्रेथत्तु शश्रन्थत्तु ग्रन्थ
सन्दर्भे । जग्रथ ग्रेथत्तु जग्रन्थत्तु ॥ अथ तुदादि ॥

१४४८ अमृजसोऽर । ४।२।९५। अमृजोरस अर्वा भवति । अलि
परत्तु ॥ बभर्ज ॥ बभर्जत्तु । असयोगादित्यक्रित्वाच्चेद् । बभ्रज्जत्तु ।
बभर्जे बभर्जे ॥ उज्ज उज्जगे । उज्ज्जाञ्चकार ॥ एटि इयु ॥
ईपत्तु ॥ व्यच व्याजीकरणे । निघ्याच वशीनीक् निविचन ॥

१४४९ स्वज्ञेर्वा । ४।१।१४०। स्वज्ञेर्लिटि
सम्बजे ॥ अथ रथादि ॥ जि हन्तैः

अज्यरिपाताम् । अनादि । अज्वालि । अम्मारि अम्मारिपाताम् अम्न-
रिपाताम् अस्मृपाताम् । अथायि अथायिपाताम् अथामाताम् । अरामि ।
अरोधि अमुत्पाताम् । अरामि अवमिपाताम् । असादि अशादि । अद्रा
नि अद्राविपाताम् अद्रोषानाम् । एव असावि असाविपाताम् अमोपाता
म् । अधायि अधायिपाताम् अधासाताम् । एवमादन्तानाम् अघायि । अ
ध्मायि । अम्यायि । अजायि । अन्नायि । अमारि । आरि । आरिपा
ताम् । अतारि अतारिपाताम् अतरिपाताम् अतरिपाताम् अर्तीपाताम् ।
आर्त्तायि आर्त्ति । अज्योति । अम्कन्दि । अस्कन्साताम् । प्रात्राजि ।
असजि असहृक्षानाम् । अगोपायि अगोपि । अधूपायि अधूपि । आगा
मि अगमाताम् । अमर्षि असृप्साताम् । अनामि अनमाताम् । अयामि ।
अशासि । अर्कपि अर्कृषाताम् । अदशि अदर्शिपाताम् अदृक्षाताम् । अ
दाहि अधक्षाताम् । अमेहि । अश्यायि अश्यायिपाताम् अश्वयिपाताम् ।
अवासि । अवादि अवदिपाताम् । अयाजि । अवापि । अवाहि । अवायि
अव्यायि अवहायि । अदीदासि । अशीक्षासि । अगूहि अगूहिपाताम्
अगुक्षाताम् । अथायि । अनायि ॥ अथ अदादि ॥ अवेदि । अघानि
अघानिपाताम् । अहसाताम् । स्थानिवद्भावेन अनुपान्त्यत्वात् तात अव
धि अवधिपाताम् । अभावि । अमार्जि अमार्जिपाताम् अमृक्षाताम् ।
अवाचि । अरोदि । अस्यापि । आनि । अश्नासि । अजाक्षि । अजा
गारि । अदरेद्रि । अचकामि । अक्षामि । अवाशि । अरावि अरावि
पाताम् अरविपाताम् । अक्षावि अक्षाविपाताम् अश्वविपाताम् । अक्ष्णायि ।
अस्त्रावि अस्त्राविपाताम् अस्त्रोपाताम् । अनावि । अयावि । अगावि ।
अयायि । आख्यायि । ऐरि । ऐडि । ऐक्षि । आसि । अवासि अवसिपा
ताम् । आशासि । असावि । अध्यगायि अद्यायि । अद्वेपि । प्रौर्णावि ।
अस्तावि ॥ अथ ह्यादि ॥ अमायि । आरि ॥ अथ दिवादि ॥ अपोधि

अपुक्षाताम् । अशोपि । अतोपि । अस्त्रोपि अश्लिषाता । रधादित्वाद्धेत् ॥

१४८५ नेट्येलिटि । १।२।२०१। रध इडादौ प्रत्यये नम् न भवति न लिटि ॥ अरन्धि अरधिपाताम् अरत्साताम् । अनाशि । अतपि । अदर्पि । अजारि । अशायि । अच्छायि । असायि । अदायि । मजन्यध इति नात् । अजनि । अदीपि । अपूरि । उदपादि । अनोधि । अमानि । अढायि । अशोचि । अरज्जि ॥ अथ स्वादि ॥ अधावि । आपि ॥ अथ कृयादि ॥ अश्रायि । अपावि । अलावि । निरकोपि ॥ अथ तुदादि ॥ अमर्जि अमर्ज्जि । अक्पि । अलेपि । अमेचि । अलोपि । अवेदि । अकारि । अमच्छि । अमज्जि अमङ्क्षाताम् । अरोजि । अच्छोपि अस्पर्शि । अमर्शि । असादि । अत्रश्चि ऐपि ॥

१४८६ रैभः । १।२।२०२। रभोज्जादौ प्रत्यये नम् भवति न लिटि ॥ अरन्भि ॥

१४८७ लैभः । १।२।२०३। लभोज्जादौ प्रत्यये नम् भवति न लिटि ॥ अथ तनादि । अक्षणि ॥ अथ रुधादि ॥ अभेदि । भन्जे अवमर्दने ॥

१४८८ भन्जेजौ वा । १।२।२०३। भन्जो नस्य लुग्या भवति औ परे ॥ अभाजि अमज्जि ॥ अथ चुरादि ॥ अणुण्डि । अयन्ति । ओर्जि । अकथि । अगणि । अपारि । अतीरि । एव सर्वं नेय शेष प्राग्वत् ॥

लुटि ॥ स्पर्धिता मोदिता हर्ता इत्यादि प्राग्वत् । स्मेता स्मायिता । फोता फायिता । श्याता श्यायिता । धर्ता धारिता । पविता पाविता ।

१ 'रध' इति सूत्रेण प्राप्तस्य नमोऽपवादः । इत्यति किं रधयति । अतिप्राति किं ररधिष्व ररधिषम् ॥ रेधिवानित्यत्र नमा ङुक् । ङिडिति पूर्वेण सिध्दे नियमनऽऽयोगे लिटि येल्यकारणे ररधेच्यत्र ऽ स्वात् । रधितेत्यादौ स्यादेव ॥

२ न लिटीति किं आरभे । अनादाविति किं आरब्धा ॥ आरभने इति तुदादित्वाच्छेत् ङुक् ॥

३ अलिट्येति किं लेभे । अयानि किं लभः । लभने इति तुदादिवाच्छेत् ङुक् ॥

अनरिपाताम् । अनाटि । अज्वालि । अस्मारि अस्मारिपाताम् अस्म
रिपाताम् अस्मृपाताम् । अश्रायि अश्रायिपाताम् अश्रासाताम् । अरामि ।
अरोपि अमुत्साताम् । अरामि अवमिपाताम् । असादि अशादि । अडा
रि अडाविपाताम् अद्रोपाताम् । एव अस्त्रावि अस्त्राविपाताम् अस्तोपाता
म् । अधायि अधायिपाताम् अधासाताम् । एवमादितानाम् अघ्रायि । अ
ध्मायि । अस्थायि । अम्नायि । अदायि । असरि । आरि । आरिपा
ताम् । अतारि अतारिपाताम् अतरिपाताम् अतरिपाताम् अतीर्षाताम् ।
आर्त्तायि आर्त्ति । अज्योति । अस्कन्दि । अस्कन्साताम् । प्रात्रानि ।
असज्जि असदृक्षाताम् । अगोपायि अगोपि । अधूपायि अधूपि । आगा
मि अगसाताम् । असर्पि असृप्साताम् । अनामि अनसाताम् । अयामि ।
अशासि । अकर्षि अकृष्पाताम् । अदर्शि अदर्शिपाताम् अदृक्षाताम् । अ
दाहि अधक्षाताम् । अमेहि । अश्रायि अश्रायिपाताम् अश्रयिपाताम् ।
अवासि । अवाटि अनदिपाताम् । अयाजि । अवापि । अवाहि । अवायि
अव्यायि अहायि । अदीदासि । अशीशासि । अगूहि अगूहिपाताम्
अनुक्षाताम् । अश्रायि । अनायि ॥ अथ अदादि ॥ अवेदि । अघानि
अघानिपाताम् । अहसाताम् । स्थानिवद्भावेन अनुपात्यत्वात् नात् अथ
धि अवाधिपाताम् । अमावि । अमार्जि अमार्जिपाताम् अमृक्षाताम् ।
अवाचि । अरोद्रि । अस्वापि । आनि । अश्रासि । अजाक्षि । अजा
गारि । अदरिद्रि । अचकासि । अज्ञासि । अवाशि । अरावि अरावि
पाताम् अरविपाताम् । अस्त्रावि अस्त्राविपाताम् अश्रविपाताम् । अक्षणावि ।
अम्नावि अम्नाविपाताम् अलोपाताम् । अनावि । अयावि । अगावि ।
अयायि । अमृष्यायि । ऐरि । ऐटि । ऐशि । आसि । अवासि अवसिपा
ताम् । आशासि । असावि । अध्यगायि अध्ययि । अद्वेषि । प्रौर्णावि ।
अस्तावि ॥ अथ ह्रादि ॥ अमायि । आरि ॥ अथ दिवादि ॥ अपोपि

अपुक्षाताम् । अशोपि । अतोपि । अश्लेषि अश्लिषाता । रघादित्वाद्धेद् ॥

१४८५ नेट्यलिटि । १४।२।२०१। रघ इडादौ प्रत्यये नम् न भवति न लिटि ॥ अरन्धि अरधिपाताम् अरत्साताम् । अनाशि । अतर्पि । अदर्पि । अजारि । अशायि । अच्छायि । असायि । अदायि । मजन्वध इति नान् । अचानि । अदीपि । अपूरि । उदपादि । अनोधि । अमानि । अढायि । अशोचि । अरञ्जि ॥ अथ स्वादि ॥ अघारि । आपि ॥ अथ कृयादि ॥ अश्रायि । अपायि । अलावि । निरकोपि ॥ अ४ तुदादि ॥ अमर्जि अम्रञ्जि । अरुपि । अलेपि । असेचि । अलोपि । अवेदि । अकारि । अप्रच्छि । अमञ्जि अमङ्क्षाताम् । अरोजि । अच्छोपि अस्पर्शि । अमर्शि । असादि । अनश्चि ऐपि ॥

१४८६ रंभः । १४।२।२०२। रमोऽजादौ प्रत्यये नम् भवति न लिटि ॥ अरम्भि ॥

१४८७ लंभः । १४।२।२०३। लमोऽजादौ प्रत्यये नम् भवति न लिटि ॥ अथ तनादि । अक्षाणि ॥ अथ रुधादि ॥ अभेदि । भन्जे अवमर्दने ॥

१४८८ भन्जेर्जौ वा । १४।२।२०४। भन्जो नस्य लुग्या भवति ओ परे ॥ अभाजि अमञ्जि ॥ अथ चुरादि ॥ अटुण्डि । अयत्रि । ओर्जि । अरुथि । अगणि । अपारि । अतीरि । एव सर्व नेय शेष प्राग्वत् ॥

लुटि ॥ स्पर्धिता मोदिता हर्ता इत्यादि प्राग्वत् । स्मेता स्मृतिता । फोता फाविता । श्याता श्यायिता । धर्त्ता धारिता । पविता पविता ।

१ 'रध' इति सूत्रेण प्राप्तस्य नयाऽपवादः । इटीति किं? रन्धयति । अरन्धि न किं? ररन्धिध ररन्धिम् ॥ रेधिवानिल्यत्र 'रमो' लुक् । लिटीति पूर्वेषु सिद्धे । नऽध योगे लिटि बेल्लधारणे ररन्धेचत्र 'न' स्यात् । रन्धितेत्यादौ स्यादेव ॥

२ न लिटीति किं? आरमे । अजादाविति किं? आरम्भा ॥ आरमने तुदादित्वाच्छ न टुक् ॥

३ अतिट्याति किं? खेमे । अचाति किं? लम्भा । लभने इति तुदादित्वाच्छ न टुक् ॥

भसत् । अवमापन् अतत्पितृ । अचीकमत । आजि वचि दीक्षो । आजयति
अनिभजत् अनभानत् । चेष्टि चेष्टाया । चेष्टयति ॥

१५०४ चेष्टिचेष्टो वा । १४।१।१०३। वेष्टिचेष्टचोर्डपरे णौ द्विर्भावे
पूर्वस्य अद्वा भवति ॥ अचचेष्टन् अचिचेष्टन् । एव वेष्टि वेष्टने । वेष्टयति
अववेष्टत् अनिवेष्टत् ॥

१५०५ प्रयोक्तु स्मिड' । १४।१।१९१। प्रयोक्तुनिमित्तकस्य स्मिडो
णौ आद्वा भवति ॥ जटिलो विस्मापयते व्यसिस्मपत । नान्यनिमित्तकस्य ।
कुञ्जिका विस्माययति व्यसिस्मयत् । लुटि प्रतिघाते लोटयति । भ्रान्मासिति
वा ह्रस्व अटूटुटत् अलुलोटत् । वर्त्तयति ॥

१५०६ डंष्टृत् । १४।१।२१२। घातोरुपान्त्यस्य ऋवर्णस्य डे णौ ऋद्वा
भवति ॥ पक्षे अर् अवीरृतत् अववर्तत् । कल्पयति अचीकृ पत् अचकल्पत् ॥
घटिप् चेष्टाया ॥

१५०७ घटादिकगेवनूजनैर्नृप्लुक्तसूरड्यमोऽकृमिचम्यस्य-

१ प्रयोक्तु स चेत् । स्मिड् णिक्तु फारकाद्विवति नायस्मादधतो भवतीति स्मि-
ततो भवतीत्युच्यते । मुण्डी विस्मापयते जटिलो विस्मापयते । प्रयोक्तुरिति किं ?
कुञ्जिकेन विस्मापयति करणादन विस्मयो न प्रयोक्तु । अनुबन्धनिदशाद्यद् इति
॥ भवति । विसिस्माययात् ॥

२ अणारेणात्तरमादपि रक्चनाद्वाप्यते । उपात्यस्यति किं ? अचीकरत् । कृपौद्
शामर्थ्य । वृषोऽवृषीटादिषु इति रस्य स्वरः ॥ कल्पयतात्यन उटृत् इति
सूत्रेण दृढा भवति । ऋवर्णग्रहण लृवर्णस्यापि ग्रहणात् ॥

३ अपपरिपूर्वस्वदवजितानां घटादीनां कगे वनू अर्नैर्नृप्लुक्तसूरजि इत्येतेषां कमि
चम्यमिवजितानां चामन्तानामुपात्यस्याचो णौ परे अणु ह्रस्वो भवति । अमि परे तु
णी अस्याच म्याने दीर्घो वा भवति ॥ कगे इत्येकार एतत्कायाथ । कग इति सीधौ
धातु ॥ वनूद् याचने तनादि । वनू इत्युदिदुपादानान् वाह् याचने इत्यस्यैव भवति ।
वन पण सम्भक्तवित्यस्य तु वानयति वान वान अवानित्वेन भवति ॥ केचिन् अनर्-
जृणसिचति एठा ल । तपा ण्णसू जिरमने इति घावत्तर दैकादिभ्यः ॥ वनूद् इत्यणो
दिक् । रत्ता नस्य णा मृगरमणे लृग्भवति तन्नाकारो णित्यस्या इति
१ । अता रजयति मृगा वैयव भवति । अन्यथा प्रातिपूर्वकतात्प्र

पपरिस्वद उपान्त्यस्याचोऽणम्वौ तु दीर्घौ वा । ४।१।२०२।
घटादीनां कगेपद्रुस्य अमन्तानां च घातूनाम् उपान्त्यास्याचो णौ परे अण्
द्वन्द्वो भवति अमिपरे तु णो दीर्घौ वा भवति न कम्पादीनाम् ॥ घटयति
अजीघटत् । व्यथयति अविव्यथत् । प्रथिप् प्रख्याने । प्रथयति ॥

१५०८ स्मृदृस्त्वर्द्धदप्रथस्पशोऽत् । ४।१।१०२। स्मादीनामन-
ग्लुचि उपरे णौ द्विर्भावे पूर्वस्य अद्भवति ॥ सन्वत्त्वापवाद । अपप्रथत् ।
अदिप् मर्दने । अदयति अममदत् । त्वरयति अतत्वरत् । क्रपि कृपाया ।
अपयति अचिक्रपत् । ज्वरयति अजिज्वरत् । नट नृत्तौ । नटयति अनी
नटत् । कण रण चण गतौ । कणयति रणयति चणयति । आन्मासिति
वा ह्रस्व अचीकणत् अचकाणत् । अरीरणत् अरराणत् । श्रण दाने ।
श्रणयति अशिथणत् अशश्राणत् । ज्वल दीप्तौ ॥

१५९० वाऽनुपसर्गाज्ज्वलहलल्ललवनूवमनमग्लास्लाम् । ४।
१।२०७। अनुपसर्गस्य ज्वलादेरुपान्त्यस्याचो णौ ह्रस्वो वा भवति ॥ ज्वलयति
ज्वालयति अजिज्वलत् । स्मरयति असस्मरत् । दृ भये । दरयति अददरत् ।
चल कम्पने । चलयति अचीचलत् ध्वनयति अदिध्वनत् । ह्रस्व रमयति
अरीरमत् । चालयति अचीचलत् । वामयति वमयति अवीवमत् । सोपम
र्गस्य प्रथमयति ॥

१५१० याशद्योर्विधूननागल्योर्ज्ज्वतौ । ४।१।१९९। वाया
णौ विधूनने जङ् भवति अगतौ शदस्तादेश ॥ फलानि शातयति ॥

१५११ रुह षः । ४।१।१०६। रुहो णौ पादेशो वा भवति ॥

विधेयस्येति तदग्रहणं व्यर्थमेव स्यात् ॥ घटादिग्रहणं किं पाठयति पाठ पाठ । क
गादिभिरार्थविशेषणत्वात्पादान् । घटदय पुन पठितार्थो एवमित्यर्थे पृथगुपादाने । रुह
उद्घोषयति पाणयतीत्यन्यत्र । स्तद इति किं कामयेन आचामति आमयति अप
स्त्वादवति परिस्मादयति । अपपरिग्रहणं किं स्तदयति ॥ प्रस्वदयति । उपा-य
स्येति किं थपयति ॥

१ दृ भये । स्मृप् च्छादने । विवरिप् सम्प्रमे । अदिप् मदन । प्रथिप् प्रख्यापने
स्वाधे मद्रुण्येपणयो । आदिति सपरकरणात् लपादीर्घोऽनशादेशेन दापा न भवति

१५१८ चहः गाठ्ये । १।१।१०६। गाठ्ये चहोऽचो णो ह्रस्वो भव-
ति अञ्जौ तु दीर्घो वा ॥ चहयति अचीचहत् अन्यत्र चाहयति । अर्ह-
पूजायाम् । अर्हयति आजिहत् । श्राययति ॥

१५१९ श्वेर्वा । १।१।१२३। श्वेस्सनि डे च णा यञ् इग्वा भवन्ति ॥
अशूशवत् आशिश्रयत् । यिक् धाययति अवीवयत् । व्याययति अविव्य-
यत् । ह्याययति ॥

१५२० णौ सन्डे । १।१।१२२। हेन सनि डे च णौ यञ् इग्
भवति ॥ अजूहवत् । रज्जयति अररज्जत् ॥

१५२१ णौ मृगरमणे । १।१।१२६। मृगाणा क्रीडाया रज्जो णा
नस्य लृग् भवति ॥ घटादीति ह्रस्व । रज्जयति मृगान् अरीरजत् । उन्-
गूहयति अजुगुहत् । श्राययति अजिश्रयत् । हन् हरणे । हारयति अजी-
हरत् । नाययति अनीनयत् ॥ अथ अदादि ॥

१५२२ णौ नस्तोऽजिणे । १।१।१२८। हनो नस्व ङिति तो भ-
वति न जौ णशि च ॥ घातयति । अडे इति निषेधात् न ह्रस्व घ ।
अजीहतत् । भावयति अवीभवत् । मार्जयति अमीमृजत् । अममार्जत् ।
स्वापयति । अचकार्यात् प्रागेव द्वि ॥

१५२३ स्वपेर्णावु । १।१।१९९। स्वपेर्णो द्विर्भावे पूर्वस्य यञ् उद्भवति ॥

१५२४ स्वापेर्दे । १।१।११७। स्वापे डे साच यञ् इग् भवति ॥ अमृपुपत्

१ सपर णौ परे डरर णौ परे इत्यथे । सपरं णौ गुणवर्धयितार्युदाहरणम् । ड
परे णो अशूशवदित्युदाहरणम् ॥ सनि णौ डे णौ चनि नियमद्वयं भवति । तदुदाहरण
जुहावयिषति अजूहवत् ॥ मडे इति किं ? ह्राययति । णवत्पुत्राभम् ॥

२ णिप्रचयणादशब्जिन णिनि प्रयय परे । मा न इत्यत्र घ्न इत्येतायता पट्सा-
स्थानेऽनेऽल इति नकारस्य स्थान् । घटादिभ्य इत्यादिना उपत्यधिकात्पुण्यस्य
भ्यात् इति न इत्युच्यते ॥

३ स्वापयति किं ? विधात्रयिषति । णावति किं ? सिस्वापयिषति स्वापे करोति ॥

४ स्वापयति किं ? स्वापयते सन् सिस्वापयितृत्वान्न स्वपण्युप्यवधानान् । यञ्
इति किं ? सोपोचपनि ॥ स्वपनि अतानर्दश । अत्रास्वा स्वप इत्येवोच्यते ॥

१२२२ जागुर्जिणे । १।१।२३१। जगुरत् जिणशोरेवाद्भवति । नि
यमादत्र न दीर्घ ॥ जागरयति अजजागरत् । अम्सनित्यातो लुक् ।
दरिद्रयति अददरिद्रत् । आसयति । अजाम्बिति न ह्रस्व । अशशा-
सत् ॥

१५२६ णौ गमज्ञाने । १।२।१२५। अज्ञाने ऐत्योर्णो गम् भवति ॥
गमयति अजीगमत् । ज्ञाने प्रत्याययति प्रत्यायियत् । वा गतिग धनयो ।
विधूनने जक् । घाजयति अवीजजत् । प्णा शौचे । वा ह्रस्व । स्नापयति
स्नापयति असिप्णपत् । कथादीति लक् । पालयति अर्पापलत् । ईरयति
ऐरिरत् । साययति असूषवन् । क्रीडजेरित्याति पक् अभ्यापयति अध्यापि-
पत् । हे वा गाड् अध्यक्षीगपत् । ऊर्णावयति ओर्णुनवत् ॥ अथ ह्रादि ॥

१५२७ विभेतेर्भीष् च । १।१।१९२। कर्तृनिमित्तकस्य भियो णौ
आच्च भीष् च पर्यायेण भवत ॥ आति पक् । जटिलो भापयते मुण्डो
भीषयते । अन्यनिमित्तस्य न भवति कुञ्चिकया भाययति । ह्रा लज्जाया ।
पक् । जुम्पकृत्येड् । ह्रेपयति अजिह्वपत् । अथ दिवादि । दुप वैकृत्ये ॥

१५२८ ऊद् दुपो णौ । १।१।२१६। दुपोऽचो णो उद् भवति ॥
दूपयति अन्तूपत् ॥ पिघू सरादौ ॥

१५२९ सिद्ध्यनेरज्ञाने । १।१।१९०। अज्ञाने सिद्ध्यतेरचो णायाद्

१ अज्ञाने इति विशपण इण एव नेऊ असम्भवान् इत्यतदर्शमव द्विवचनम् एत्योरिति
इणिकारिल्लय । गम् इत्ययमादेशो भवति ॥

२ प्रयोजनं स चेद्विभेतेर्निर्कर्तुं कारकाद्भवति । मुण्डो भापयते । जटिला भीषयते
प्रयोजनरिति कुञ्चिकेन भाययति अत्र परगाहदय न प्रतोक्तु (१) कुञ्चिका ह्यहि
मला बालरुतो विभेति ॥ तिप्निदैश्चार् यदङ्गुचि न भवति विभाषयति ॥

३ ऊरादश । णाविति किं दोष । दुष्टमाचष्टे दुपुमिति इत्यत्र घाता स्वरूपमद्वय
तत्प्रत्ययविग्रहान्न भवति ॥ णाविति वर्तमाने पुनर्

अज्ञाने इति किं तप तपस्विन सेषयति
आग्निने ज्ञानं सम्बध्यते अवि-
स्वपरिपृहीत
एव दवदतो

भवति ॥ साधयत्यन्नम् । असीसयत् । जाने सेधयति मुनि तप ॥

१५३० शमोऽदर्शने । १।१।२०३। अदर्शनञ्च शमोऽचो णौ ह्रस्वो भवति अमृञि परे तु वा दीर्घ ॥ शमयति रोगं अशीशमत् । दर्शने निशामयति कन्या । रघ इति नम् रन्धयति अररन्धत् । घटादीति ह्रस्व । जरयति । यिर् शाययति अशीशयत् । छाययति अचिच्छयत् । साययति असीसयत् । दापयति अशीदपत् । जनयति अजीजनत् । दीपयति । भ्रान्मासिति वा ह्रस्व । अदीदिपत् अदिदीपत् । लीह स्लेपणे ॥

१५३१ पूजाप्रलम्भाभिभवे णौ । १।१।१८८। पूजाप्रलम्भाभिभवेपु लीह्लिनात्योरचो णौ आद् भवति ॥ जटाभिरालापयते स्य पूजा प्रापयतीत्यर्थ । लोरुमुल्लापयते बद्धयतीत्यर्थ । श्येनो वर्निकामपलापयते अभिभवतीत्यर्थ । अन्यत्र लाययति स्लेपयतीत्यर्थ । अथ स्वादि । अडे इति न घ । प्रहाययति प्रार्जहयत् । आपयति आपिपत् । अथ कृयादि । प्रीन् कान्तितर्पणयो ॥ नक् धूनयति अद्धुनत् । स्तारयति अतस्तरत् । जातयति अजीजरत् ॥ व्ली वरणे । पक् व्लेपयति अविठिपत् । री रेपणे च । रेपयति अरीरिपत् ॥

१५३२ मारणतोषणनिशाने ङश्च । १।१।२०५। मारणादिपु जानातेरचो णौ ह्रस्वो भवति अम्रौ तु दीर्घो वा ॥ नपयति मृगान् व्याध । जपयति गुरु शिष्य । जपयति शरान् व्याध । अन्यत्र ज्ञापयति धर्म गुरु ॥ अथ तुदादि । धाद् । भर्जयति अमर्जन् अज्जयति अवभ्रजन् । अण्णिति निषेधान्न ङिद्वत्त्वं । फोटयति अचुकुटत् । स्फुर स्फुरणे । चिम्पुरोवेति धात् । स्फारयति अपिस्फरत् स्फोरयति अपुस्फुरत् । रभ डति नम् ।

१ पूजाप्रलम्भ इति किं विलासयति । वति नानुवर्तते तदनुवर्तने हि पूर्वणव विद्वत्प्राप्त्यनं स्यात् । आहृत्वाऽपि लिनातेर्चो आलीयन्ते आलिनन्ति वा ॥
जटाभिरालापयति परे लोभा इमं जटिनं तानसौ जगि मद्राभि प्रयुक्ते इति निम्
निशानं तत्र च तीक्ष्णोत्तरण । अथे निशानमाह ॥

जुगुप्सिपते जुगोप्सिपते । तित्त्वप्सते तित्रपिपते । चिक्षसते चिक्षमिपते ।
 पेवृङ् सेवने । न स्विदीति न पि सिसेविपते । जिघाक्षते जिगाक्षिपते ।
 क्रादोतीद् । सिस्मयिपते । न क्रिदिति नेद् । चुकूपते । घुमीतीम् । मेद्
 प्रतिदाने प्रतिमित्सते । दिस्मते । पिप्यासते । ओ पुयज्ग्ये इति इत्
 पिपविपते । डिटयिपते । दिद्योतिषते दिद्युतिपते । न वृध्य इति नेद् ।
 निवृत्सति । तडीद् । विवर्तिषते विवृत्सति । विवर्धिषते । चिकलप्सति
 चिकल्पिपते । जिज्वरिपति । सनीति दीर्घे किद्वत्त्वाद मुस्मूर्पते । रिरसते ।
 बुभुत्सति बुमुत्सते । अस्मृधेति वेद् पिपतिपति । अनिटीम् न च द्वि
 सम्य लुक् पित्सति । मिपत्सति । क्रुञ्ज आह्वानगेदनयो चुक्रुक्षति । रु
 क्षति जिगीषति । घृन्वादिम् । धित्सति । पिपासति । जिघ्रासति । तिष्ठा-
 सति । दित्सति । दिदासति । इट्यक्त्वाद् । अरिरिपति । तितरिपति ।
 या इट ईद् । तितरीपति तितीर्षति । चितै सज्ञाने । चिचितिपति चिचेति-
 पति । न स्विदीति न पि सिसङ्क्षति । यियप्सति । अतडीद् जिगमि-
 पति सज्जिगसते । निनसति । यियसति । चिक्रमिपति प्रचिक्रसते । विभ्र-
 मिपति । जिजीविपति । अचिक्षति अचिक्षिपति । दिद्वक्षते दिद्वहति ।
 दिधक्षति । शिश्चयिपति । विवत्सति विनदिपति । यियक्षति यियक्षते ।
 विवप्सति विवप्सते । विवक्षति विवक्षते । विवासति विवासते । विव्यासति
 विव्यासते । जुहपति जुहपते । निभक्षति निभक्षते । रिरह्वति रिरह्वते ।
 चिखनिपति चिखनिपते । न क्रिदादीति नेद् । जुजुक्षति जुजुक्षते ।
 अस्मृधेति वेद् । शिश्रयिपति शिश्रयिपते । शिश्रीपति शिश्रीपते । जिही-
 र्षति जिहीर्षते । अस्मृधेति वेद् । मृञ् मरणे । रिमरिपति । वुमूर्पति ।
 निनीपति । अथ अदादि ॥ रद्विन्मुषीति किद्वत्त्वाच्चैह । विविदिपति ॥

१५३४ ईष्ट. ॥४१॥१३८॥ इणिगिढादेशस्य गमो हनश्चाच सनि

१ इण् च इट् च इष्ट इ । इ-हन् च इहन् तस्य इष्ट ॥ येन नाग्यवधान तेन
 ध्यवहितऽप्युपात्यस्य भवति सत्रियस्यते वत्तो मात्रा । सनीड इति सूत्रेण विज्ञानं
 व्यतिरिक्तेऽर्थे प्राप्तस्य भवति ॥

दाघो भवति ॥ जिवासति आजिघासते । मिमार्जिषति मिमृक्षति । रुदि
पति । रुदिन्मुपति किद्वत्त्वाच्चेद् मुपुप्सति । अनिनिपति । शिथसिपति ।
सुमूपते । जिनागरिपति । अस्सन्निति वचनसामर्थ्याद्देद् दिदरिद्रिपति
दिदरिद्रासति । शिशामिपति । निवशिपति । रुरुपति । युयूपति । भ्रमृज
धेति वेद् । यियविपति ॥

१५३५ सनीडश्च । १।२।१२६। इड एत्योश्च सनि गम् भवति न
ज्ञाने ॥ अतड इतीड् । जिगमिपति अधिजिगमिपति । ज्ञाने । प्रतीपिपति ।
यियासति । अदादित्त्वान्नेम् मिमासति । चिरूयासति । ईरिरिपते । सुम्
पति । गम् गङ्गोरिति नेद् इम्न इति दीर्घ । अधिजिगासते । दिद्विक्षति ।
दिद्विक्षते । भ्रमृजधेति वेद् । ऊर्णुनविपति ऊर्णुनरिपते ऊर्णुनुविपति
ऊर्णुनुविपते ऊर्णुनूषति ऊर्णुनूपते । तुष्टूपति तुष्टूपते ॥ अथ ह्वादि ।
विमीपति । पुपुर्पति । जिहासते । माद् माने मित्सते । बुमूर्पति । हुदाज्
दाने । दित्सति दित्सते । विविक्षति विविक्षते । अथ दिवादि । पिन्
तनुसन्ताने । सिसेविपति सुम्यूपति । निनृत्सति निनतिपति ।
चिक्षिप्सति ॥

१५३६ राधेर्वधे । १।१।६१। वधे राधोऽच सनीम् भवति न च
द्वि ॥ अपरित्सति । विव्यत्सति । पुपुक्षति । शक मर्षणे शिक्षति । प्विदौ
गात्रमक्षरणे । सिप्चित्सति । जिह्वासति । शिशामिपति । ऋधू वृद्धौ ॥

१५३७ सीर्दीपजीप् सन्वृधार्ज्ञपेर्न च । १।१।५७। ऋध
सन्वरादौ सनीर्द् भवति आप ईप् ज्ञेर्जीप् न च द्वि ॥ ईर्त्सनि ।

१ न ज्ञाने इति विशेषण इण नंतरयारसम्भवात् म्यमिशाराच्च ॥

२ वधे इति किं आदेशरागति गुरु । राधेवधे हितायामर्थे वर्तमानस्य चकारादौ
माने परे अय इमादेशा भवति न चास्य ॥ अपरित्सति आकारस्येत् सद्योऽस्येति
सगुह् ॥

३ आप्तेऽतकाम द्विगुण प्रतीयेष्यते तदगात्र भव यवे । निज्ञपयिपति । सनीति
१५७ आस्यते ॥

अदिधिपति । रिरत्सति रिरधिपति । निनद्धति निनशिपति । जिजीर्षति
जिजरिपति । शिशासति । जिजनिपते । पित्सते । दीङ् क्षये ॥

१५३८ दीङः सनि । १४।१।१८४। दीङ् सनि आद्वा भवति ॥
दिदासते दिदीपते । मीङ् हिंसाया मित्सते । पिपीपते ॥ अथ स्वादि ॥
बुधूपति बुधूपते । विवरिपति विवरिपते विवरीपति विवरीपते । दुधूपति
दुधूपते । प्रजिघीपति । ईप्सति ॥

१५३९ दिन्दीन् दन्थ । १४।१।५८। दन्मस्सदौ सनि दिब्दीपौ
वा भवत न च द्वि ॥ धिप्सति धीप्सति । दिदम्भिपति ॥ अथ ऋया
दि ॥ मीन् हिंसाया । मित्सति मित्सते लुडपति तुलपते । तिस्तरिपति
तिस्तरिपते तिस्तीर्षति तिस्तीर्षते । जिजासति जिजासते ॥ छिशौ बिना
धने ॥ चिह्निक्षति चिह्निशिपति चिह्नेशिपति । मुष स्त्रेये । मुमुषिपति ॥
अथ तुदादि । निभ्रक्षति निभ्रक्षति निभ्रजिपति विभार्जिपति । चिह्नित्स-
ति । चिह्नित्तिपति ॥ कृ विक्षेपणे ॥ क्रादीतीद् । चिरिरिपति । जिग-
रिपति ॥ कृद् आदरे । दिदरिपते । पिष्टच्छिपति । मिमिक्षति ।
निवक्षति निवक्षिपति । उब्जिजिपति । णपिपति । चुकुटिपति । पुष्कु-
रिपति । आरिप्सते । लिप्सते ॥ अथ तनादि ॥ पणून् दाने । वेद् ।
सिसानिपति सिसनिपते ॥

१५४० सनि । १४।१।२६८। पण सनि अनित्याद् भवति ॥ सिपा-
सति सिपासते । अथ रधादि । मिमित्सति विमित्सते । अज्जिजिपति ।
एव सर्वं योज्य ॥

णिन् सनि । पिस्पर्धयिषतीत्यादि । न स्विदीति न पि । सिस्वाद-
यिपति । सिसाहयिपति ॥

१५४१ श्रुमुद्रुमुप्लुच्योर्वा । १४।१।९८। श्वादीना सनि द्विर्मावे
पूर्वस्योवर्णस्य अवर्णपरे याञि परे इद्वा भवति ॥ च्युद् व्युद् प्रुद् प्लुद्
गाड श्येङ् गतौ ॥ निच्यावयिपति चुच्यावयिपति पिप्रावयिपति पुप्रावयि

ति । पिष्टावायिपति पुष्टावायिपति । दिद्रानयिपति दुद्रानयिपति । सिसानयिपति मुसावायिपति ॥

१७४२ संज्ञेप्पिप्पाणि । १११।७४। सञ्ज्ञेर्णो सनि द्विर्भावे पूर्वात् परम्य सस्य पिर्भवाति वा ॥ सिपज्जयिपति सिसज्जयिपति । णौ सन्डे इति इर् । जुहावयिपति । येर् । शुशावयिपति शिश्रावयिपति ॥ अथ अदादि ॥ स्वपेर्णावुरित्युत् सुप्वापयिपति । लुङ्गट्णाविति वा गाड् । अधिजिगापयिपति । अय्यापिपयिपति ॥ अथ स्वादि ॥ शिश्रावयिपति शुश्रावयिपति ॥ अथ क्रयादि ॥ जीप्सति । ओ पूयञ्ज्ये इतीत् पिपाययिपति । लिलावयिपति ॥ अथ रुधादि ॥ अजिन यिपति ॥ शेष मुगम ॥ यद् सनि पूर्ववदेव प्रक्रिया न निशेष । पाम्पद्धिपते इत्यादि । यद्वा णिजि पास्पद्धयतीत्यादि । सनादीना भाव कर्मकर्मकर्तृत्वविशेष ॥ निश्च ॥

२७४३ धान्मुचोऽनाप्येऽवः । १११।५९। मुच सादौ स्तन्यच ओत् वा भवति न च द्वि कर्मकर्तरि ॥ मोक्ष्यते वत्स स्वयमेव । मुक्ष्यते वत्स स्वयमेव ॥

लट् लृटोरतत्तद्भवच्छतानशौ । भगादि प्राग्वत् । स्पर्द्धमान स्पर्द्धमाना स्पर्द्धमान स्पर्द्धिप्यमाण स्पर्द्धिप्यमाणा स्पर्द्धिप्यमाण । बीभत्स्मान बीभत्तिप्यमाण । वन्दमा । नदिप्यमाण । तितिक्षमाण तितिक्षि

१ सञ्ज्ञारति प्यननिर्देश । अथवा असदेहाय सन इत्येवोच्यत । पत्वमूत रानीति पत्व प्राप्त एतदुत्तराय इह तु विनाऽपि पत्वनिर्देशेन रानीत्यपि सिद्ध्यति । शास्त्रसंज्ञाति नित्य पत्वे प्राप्त विकल्प ॥

२ मुच्छ मोक्षणे । न चदस्य आप्य कर्म विवक्ष्यते । अनाप्य इति न विद्यते आप्य मर्येत्वनप्याऽथ तस्मिन्वर्तमानादित्यथ । अथवा आप्यस्याभावोऽनाप्य अव्ययीभाव तस्मिन् आप्याभाव सतीत्यर्थे ॥ अत्र इति किं अत्यस्य भा भूत् । आदेशसन्धियोगे द्विपचनप्रातवेध ॥ ॥ भूपायसदुहादीना च नियक् ॥ १११।४४। सूपायाना सप्तताना दुहाणाना तरुणकर्मणाणा च घातूना कर्तरि नि णिद् यद् च प्रत्ययो भवति ॥ अनुभू यद्वा देवदत्त । अनुभूयत यद्वा स्वयमेव ॥

प्यमाण । पनायन् पनायन्ती । पनायन् पनायिष्यन् पनायिष्यन्ती पनायि-
ष्यती पनायिष्यत् पनायिष्यमाण इत्यादि । एव पणायन् पणायिष्यन् पणि-
ष्यमाण । स्मयमान स्मेप्यमाण । कथमान कोप्यमाण । शित्त्वान्नात् ।
श्यायमान । शृङ्खात् श्याम्यमान । धरमाण धरिष्यमाण । मयमान
मास्यमान । दयमान दास्यमान । पयमान पविष्यमाण । डयमान
डयिष्यमाण । द्योतमान द्योतिष्यमाण । वतमान वत्स्यन् वतिष्यमाण ।
वृत्पमान वृत्प्यन् वृत्तिष्यमाण । घटमान घटिष्यमाण । ज्व-
रन् ज्वरिष्यन् । स्मरन् स्मरिष्यन् । श्रान् श्राम्यन् राजन् राजमा ।
राजिष्यन् राजिष्यमाण । सीदन् सत्स्यन् । शीयमान श्रत्स्यन् । धयन्
धास्यन् । पिबन् पास्यन् । जिघ्रन् घ्रास्यन् । धमन् ध्मास्यन् । तिष्ठन्
स्थास्यन् । मनन् म्नास्यन् । यच्छन् दास्यन् । ऋच्छन् अरिष्यन् । तरन्
तरिष्यन् तरीष्यन् । ऋतीयमान ऋतीयिष्यमाण अतिष्यन् । चिकित्स
न् चिकित्सिष्यन् । स्कन्दन् स्कन्तस्यन् । गोपायन् गोपायिष्यन्
गोपिष्यन् गोप्स्यन् । धूपायन् धूपायिष्यन् धुपिष्यन् । गच्छन् गमिष्यन् ।
सगच्छमान सगम्यमान । सर्गन् सप्स्यन् । सप्स्यन् । नमन् नस्यन् ।
यच्छन् यत्स्यन् । कामन् क्रममाण क्रमिष्यन् । प्रकृत्यमान ।
अमन् भ्रमिष्यन् । अक्षुणन् अक्षन् अक्ष्यन् अक्षिष्यन् पश्यन् । द्रक्ष्य
न् । वशन् दृश्यन् । दहन् धक्ष्यन् । श्वभन् श्वयिष्यन् । वसन् वत्स्य-
न् । वदन् वद्विष्यन् । यजन् यजमान । यक्ष्यन् यक्ष्यमाण । रज-
न् रजमान । रद्दश्यन् रदृश्यमाण । दीदामन् दीदासमान । दीप्ता
सिष्यन् दीदामिष्यमाण । जीर्णामन् जीर्णासिष्यमाण । गृह्
न् गृहमान । गृहिष्यन् गृहिष्यमाण । गीक्ष्यन् घोष्यमाण । श्रयन्
श्रयमाण । श्रयिष्यन् श्रयिष्यमाण । नयन् नयमान । नेष्यन् नेष्य
माण ॥

णत् अवप्यणति अवपप्वाण अवाप्यणत् । अमोजने विस्वनति मृदङ्ग ।
अवस्वनति घण्टा ॥

१५६४ सदोऽप्रतेलौ त्वादेः । १४।२।२२५। अप्रतेरुपसर्गात्
सद सस्य विभ्रवति द्यटि सत्यपि लिटि तु द्वयोरादेरेव भवति ॥' निषी
दति निपापघते न्यषीदत् निषसाद । अप्रतेरिति किं । प्रतिषीदति ॥

१५६५ स्वन्जेश्च । १४।२।२२६। उपसर्गात् स्वन्जे सस्य विभ्र-
वति द्यटि सत्यपि लिटि तु द्वयोरादे ॥ परिप्वजते । परिपिप्वहृक्षते पर्य-
प्वजत परिपस्वजे ॥

१५६६ परिनिवेः सेवः । १४।२।२२७। परिनिविभ्य सेव सस्य
विभ्रवति द्यटि सत्यपि ॥ पेवृङ् सेवने । परिसेवते परिपिपेविषते पर्यपे-
वत निषेवते निषिपेविषते न्यपेवत विषेवते विषिपेविषते व्यपेवत ॥

१५६७ सदस्तुस्वञ्जा वा त्वटि । १४।२।२२९। परिनिविभ्य
सडादीना सम्य विभ्रवति अटि तु वा ॥ परिप्करोति पर्यप्करोत् पर्यप्क-
रोत् । परिघ्नौति पर्यघ्नौत् पर्यस्तौत् । निघ्नौति न्यघ्नौत् न्यस्तौत् । विघ्नौति
व्यघ्नौत् व्यस्तौत् । परिप्वजते पर्यप्वजत पर्यस्वजत । निप्वजते न्यप्व-
जत न्यस्वजत । विप्वजते व्यप्वजत व्यस्वजत ॥

१५६८ सीवृसहोऽदेऽसोः । १४।२।२३०। परिनिविभ्य परस्य
सीवृसहो सस्य अदे विभ्रवति वा त्वटि न सोभावे ॥ परिपीव्यति
पर्यपीव्यत् पर्यसीव्यत् । निषीव्यति न्यषीव्यत् न्यसीव्यत् । विषीव्यति
व्यषीव्यत् व्यसीव्यत् । परिपहते पर्यपहत् पर्यसहत् । निपहते न्यपहत्
न्यसहत् । विपहते व्यपहत् व्यसहत् । अह इति किं । पर्यसीपिवत्
न्यसीपिवत् व्यसीपिवत् पर्यसीपहत् न्यसीपहत् व्यसीपहत् । असोरिति
किं । परिसोदव्य निसोदा विसोदा ॥

१५६९ स्यन्दतेर्वाऽभ्यनोश्चाप्राणिनि । १४।२।२३१। अभ्यनो
परिनिविभ्यश्च स्यन्दते सस्य विभ्रवति वा अप्राणिनि कर्तारि सति ॥

आभिष्यन्दते अभिस्यन्दते । अनुष्यन्दते अनुस्यन्दते । परिष्यन्दते परिष्यन्दते । निष्यन्दते निष्यन्दते । विष्यन्दते विष्यन्दते सैन । प्राणिनि अभिस्यन्दते मत्स्य ॥

१५७० घेः स्कन्दोऽक्तयोः । १४।२।२३२। घे स्कन्द सस्य पिर्भवति घा न कयो ॥ विष्कन्दति विस्कन्दति । अक्तयोरिति किं । विस्कल विस्कलवान् ॥

१५७१ परे १४।२।२३३। परे स्कन्द सस्य पिर्वा भवति ॥ परिष्कन्दति परिस्कन्दति । परिष्कल परिस्कल ॥

१५७२ स्फुरस्फुल्लोर्निर्नेः । १४।२।२३४। निर्निभ्यां स्फुरस्फुल्लो सस्य पिर्वा भवति ॥ निष्फुरति निस्फुरति निष्फुरति निस्फुरति । निष्फुलति निस्फुलति निष्फुलति निस्फुलति ॥

१५७३ वेः १४।२।२३५। वे स्फुरस्फुल्लो सस्य पिर्वा भवति ॥ विष्फुरति विस्फुरति । विष्फुलति विस्फुलति ॥

१५७४ स्कन्धः । १४।२।२३६। वे स्कन्धते सस्य पिर्नित्य भवति ॥ विष्कन्धाति । श्रावचनानैधादे । विस्कन्धते ॥

१५७५ निर्दुस्सुवेत्समसूतिस्वपोऽन १४।२।२३७। निसादिभ्य समसूत्योरनकारस्य स्वपेर्धातोश्च सस्य पिर्भवति ॥ निष्यम दुष्यम सुषम विषम निष्यति दुष्यति सुष्यति विष्यति निष्यप्यते दुष्यस्य सुष्यति विष्यति । अव इति किं । दुस्वम सुस्वम ॥

१ अक्तयो न चत् चक्तवतू परतो भवत । द्विवचनादुभयो परिग्रह ॥ चयोरप्ये भाववृत्ति ।

२ निष् दुष् सु वि इत्येतैश्च उपसर्गभ्य समसन्दस्य सूतिशब्दस्य च अवकारस्य स्वपेर्धातोः पिरादशो भवति ॥ समसूतीति प्रातिपदिसप्रदण । सेनेह न भवति निस्समति । इस्समति । निस्सुत दुस्सुत ॥ अये धातुप्रदणमाहु । तेषां निष्यमति दुष्यमात ॥

१५८६ अंरोऽचोऽभाभूखकगप्यायिवेप. । १।२।२४९।
अपकारान्ताददुर उपसर्गादन्तरश्च पराद्धातो परस्य कृत अच परस्य
नस्य णो भवति न भादे ॥ प्रयाण प्रहाणम्-अतर्याण । अप इति किं ।
निष्पानम् । अच इति किं । प्रमम । अमादेरिति किं । प्रमान प्रभवन
प्रपवन प्रक्रमन प्रगमन प्रप्यायन । दुवेष्टु चल्ने । प्रवेपन ॥

१५८७ नमीजादेरेव । १।२।२५०। अपकारान्ताददुर उपसर्गाद
न्तरश्च परस्य इजादेरेव धातोर्नमि सति अच परस्य कृतो नस्य णो
भवति ॥ इखु गतौ । मेह्ण परेह्णम् । इजादेरिति किं । मकुइ
मण्डने । प्रमह्ण ॥

१५८८ णिंहलिजुपान्त्यादा । १।२।२५१। अपकारान्ताददुर
उपसर्गादन्तरश्च परात् प्यन्तात् हल परो य इच् तदुपान्ताच्च धातोर्नच
परस्य कृतो नस्य णो भवति वा न भादे ॥ प्रयापण प्रयापन । रुप
क्रोभे । प्ररोपण प्रकोपन । न भादे प्रमापना प्रमावना मपावना प्रका
मना प्रगमना प्रप्यायना प्रवेपना ॥

१५८९ रो लोऽर्घौ । १।२।२५२। उपसर्गस्य रेफस्य अयिधातौ
परे लो भवति । पलायते ॥

१५९० निष्प्रतेर्घौ । १।२।२५३। निष्प्रत्यो रेफस्य अयिधातौ परे

१ कृताति वर्तत । अपकारान्ताददुर उपसर्गादन्तरश्च परात् भू भा पुम् कम् गम्
प्यायि वेप् इत्येतद्भाजताद्धातो परस्य कृतप्रत्ययस्य नकारस्याच परस्य णकार
देशो भवति ॥ अच इति किं निष्पान । कृतीनि किं प्रयापन । पूयिति अकारा
मुब-धोपादानात् ङकारानुब-धस्य भवति प्रवपणं प्रवमाण ॥ अपकारादित्दुपसर्गा
दित्यस्य विशेषण न धातोः ॥

२ हल पर इच् इतिच् स उपान्त्य यस्य स हलिजुपात्य । निध हलिजुपा
त्यश्च तस्मान् । हल्प्रहण किं प्राहण पराहण । इजुपात्यस्य हलन्तत्वात् णमि
धारात् हल्-परो य इच् तदुपात्यादिति सम्भवते । इजुपात्यादिति किं प्रवपण ।
अप इति किं निष्पान ॥

नो वा भवति ॥ निलयते निरयते । प्रत्ययते प्रत्ययते इत्यादि । शेष
शास्त्रे जातव्यम् ॥

अथ तद्विधिरभिधीयते ॥

१५९१ ऊह्यसोर्वोपसर्गात् । १।४।३। उपसर्गात् पराभ्यामूहि
असु इत्येताभ्या परस्य लस्तद् वा भवति ॥ समूहति समूहते । असु
क्षेपणे । निरस्यति निरस्यते ॥

१५९२ युंजोऽजुद* । १।४।४। अजन्तादुदक्षोपसर्गात् परात् युनृभ्यो
लस्तद् भवति ॥ प्रयुञ्जे उद्युञ्जे ॥

१५९३ परिव्यवात् क्रियः । १।४।५। परिव्यवेभ्य क्रीनो लस्तद्
भवति ॥ परिक्रीणीते विक्रीणीते अवक्रीणीते ॥

१५९४ परावेर्जेः । १।४।७। पराविभ्या जेर्लस्तद् भवति ॥ पराज-
यते विजयते ॥

१५९५ समस्तृतीयया । १।४।९। तृतीयया युक्तात् समश्चरेर्लस्तद्
भवति ॥ अश्वेन सचरते ॥

१५९६ क्रीडोऽकूजे । १।४।१०। सम क्रीडो लस्तद् भवति न
कूजने ॥ क्रीडु विहारे सक्रीडते । कूजने सक्रीडति रथ ॥

१५९७ पर्यन्वाड* । १।४।११। पर्यन्वाड्भ्य क्रीडो लस्तद् भवति ॥
परिक्रीडते अनुक्रीडते आक्रीडते ॥ शपनाथ इति तद् ॥ शपि आक्रोशे ।
देवदत्ताय शपते । अन्यत्राक्रोशे शपति चैत्र । नाधृद् णाधृद् याच्ञादी-
रुपतापैश्चर्येषु । सर्पिषो नाथते । याच्ञादौ नाथति । कलासु शिक्षते ।
अन्यत्र शिक्षति । ओदन मुदक्ते । प्राणे भुव मुनक्ति ॥

* अथ उद् च तस्मात् अजुद* ॥

२ "कमणो दधर । १।४।८।" इत्यतश्चर इत्यनुष्ठम्भ्यते । तपाच सम्प्राप्तारते
स्तृतीयान्तैन योगे सतीति दध्यते ॥ स्तृतीययेति हि उभौ लौकी सधरति ॥

१८०८ दृष्टो गतिताच्छील्ये । १।४।१३। गतिताच्छील्ये दृष्टो
लम्बद् भवति ॥ पैतृकमनुहरते अथ । पितृगणत गमनं स्वभावतो
गच्छतीत्यर्थः ॥

१८०९ न्येः सम्माननाचार्यकभृत्यपुत्सञ्जनज्ञानज्यपाधि
गणने । १।४।१४। सम्माननाप्यधेपु णीञो लस्तद् भवति ॥ सम्मानने
नयते वैधे । आचार्यके माणवकमुपनयते । भृतौ कर्मकरानुपनयने । उत्स
ञ्जनमुत्क्षेपेण । तत्र दारकमुदानयते । ज्ञाने नयते विद्वान् स्याद्वादे । व्यये
शत विनयते । विगणने वृषल कर विनयते ॥

१८०० लो. कृपः । १।४।१८। कृपेर्लुटस्तद् वा भवति ॥
कृत्तासि कल्पितामे ॥

१८०१ चुङ्ग्यो लुट् । १।४।१९। चुतादिभ्यो लुङ्स्तद् वा
भवति ॥ अद्युतत् अद्योतिष्ट । अकृपत् अकल्पिष्ट अकृप्त ॥

१८०२ घृन्भ्य. सस्यात् । १।४।२०। वृतादिभ्य सन्स्याभ्यां
सङ् वा भवति ॥ निवृत्सति विवर्तिषते । वत्स्यति वर्तिष्यते । अवत्स्यत्
अवर्तिष्यत । चिक्लृप्सति चिकल्पिषते चिक्लृप्सते । कल्प्स्यति कल्पिष्यते

१ तस्य शाल स्वभावो यस्य तच्छील तच्छीलस्य भावस्ताच्छील्य । गतेस्ता
च्छील्य गतिताच्छील्य तस्मिन् । हरतर्लकारस्य पूर्ववत्तदा भवति गतेस्ताच्छील्ये
गम्यमात्रे । मातृक गयोऽनुहरन्त ॥ स्वभावतो गच्छति पितृवमातृवथ गमनमेयां
स्वभावत एतीत्यर्थः ॥

२ सम्मानन पूजन । तत्र नयते विद्वान् स्याद्वादे प्रमाणव्यापारवित् स्याद्वादे
जीवादीन् पदार्थान् युजिषि स्थिरीकृत्य सम्मानयन् शिष्यबुद्धिं प्रापयतीत्यर्थः ।
आचार्यस्य भाव कम वा आचार्यक मौञ्जीविधनं करोतीत्यर्थः ॥ माणवकमुपनयते
इत्यस्य स्वयमाचार्यो माणवकमात्मसमीपे प्रापयतीत्यर्थः ॥ भृतिर्वेतनं भृतिदानेन
कर्मकरानामगमीये करोतीत्यर्थः ॥ उत्थे सञ्जन उत्सञ्जन उत्क्षेपण माणवकमुदानयते
उत्क्षिपति अधिस्स्यत वाक्क ऊर्ध्वं नयतीत्यर्थः ॥ प्रमेयनिधयो ज्ञान तस्मिन् । ये ये
गल्यर्थोक्ते शानार्थः ॥ धर्मोऽपि विनियोगो व्ययः । धर्मोऽर्थं शत विनियुक्त इत्यर्थः ॥
ऋणोर्दीनयातनं विगणन ॥ एतेष्विति किं अजां नयति ग्रामम् ॥

कल्पस्यते अकल्पस्यत् अकल्पिष्यत अकल्पस्यत ॥

१६०३ क्रमोऽनुपसर्गात् ॥११४१२१॥ अनुपसर्गात् क्रमो लस्तद्
वा भवति ॥ क्रमते क्रामति । उपसर्गात् । सक्रामति ॥

१६०४ वृत्तिसर्गतायने ॥११४१२२॥ वृत्त्यादिषु क्रमो लस्तद्
नित्य भवति ॥ वृत्तौ शास्त्रे बुद्धि क्रमते । सगे तात्पये सूत्राय क्रमते ।
तायने क्रमन्ते गुणा । क्रमते राजा भुवन ॥

१६०५ परोपात् ॥११४१२३॥ परोपाभ्या क्रमो लस्तद् भवति ॥
पराक्रमते उपक्रमते ॥

१६०६ वे पादविक्षेपे ॥११४१२४॥ वे क्रमो लस्तद् भवति
पादविक्षेपे ॥ सुप्त विक्रमते अन्ध अन्यत्न विक्रामति राजा ॥

१६०७ प्रोपाभ्या समर्थाभ्याम् ॥११४१२५॥ प्रोपाभ्या सम
र्थाभ्या क्रमो लस्तद् भवति ॥ भोक्तु प्रक्रमते उपक्रमते । प्रारभत इत्यर्थ ॥

१६०८ ज्योतिरुद्गतावाहः ॥११४१२६॥ आह क्रमो लस्तद्
भवति ज्योतिषामुदय ॥ आक्रमते चन्द्र । अन्यत्न आक्रामति शैल ॥

१६०९ नुदावप्रच्छ. ॥११४१२७॥ आहो नुदान्प्रच्छिभ्यो लस्तद्

१ वेति निवृत्तम् । वृत्त वृत्तिरात्मयापन अप्रतिषधो वा । तात्पयमुत्ताहो वा एग ।
यत्तान पालन वा तायनम् ॥ शास्त्रेऽस्य बुद्धि क्रमते यतते तत्रात्मान यापयतीत्यय ।
सूत्राय क्रमते तदर्थे तापरो भवति उत्सृष्टते वत्यथ ॥

२ शलाऽऽरम्भ उपक्रम । अवृत्त्याद्यथ आरम्भ । अन्य लिङ् वृत्त्यादानपेक्षन्ते ।
पूर्वत्रानुपसर्गादिति तत्राय सापसगाधमारम्भो भवति ॥

३ सम् युद्धत समान अर्थोऽभिधेयो ययोस्तौ समर्थौ ताभ्या । स चाथ आदिक्रम
अङ्गीकारो वा । तेनादिक्रमण्यङ्गीकारे च वतमानाभ्या भवतात्यथ प्रक्रमते शुभ्र्यामुप-
क्रमते शुभ्र्यामगीकरोतीत्यथ ॥ समर्थाभ्यामिति किं पूर्वसु प्रक्रामति गच्छनीत्यथ । प-
रेदुगपक्रामति आगच्छतीत्यर्थ ॥

४ ज्योतिषा चन्द्राणां उद्गता वनमनसाद्पूर्वात्क्रमो लभ्यारम्भ । आक्रमन्ते ज्योती
षि उदस्यन्तीत्यर्थ ॥ ज्योतिषद्वय किं क्रमति धूम । उद्गतिप्रद्वय किं नम समाक्रम
ते नष्टवतनीत्यनैकरक्षेण रथो भास्वरो व्याघ्रातीत्यर्थ ॥

भजति ॥ आनुते मृगाल । धनमादत्ते । आपृच्छते गुरु ॥

१६१० गमे' प्रतीक्षायाम् । १।४।२८। आढो प्यन्तात् गमे
लृप्तद् भवति प्रतीक्षायाम् ॥ आगमयते गुरुम् । अन्यत्र आगम
यति विद्या ॥

१६११ ह् स्पर्थे । १।४।२९। आढो ह्वेजो लृप्तद् भवति स्पर्थे ॥
मल्लो मल्लमाह्वयते । अन्यत्र आह्वयति मित्त ॥

१६१२ सनिचे' । १।४।३०। सन्निविभ्यो ह्वेजो लृप्तद् भवति ॥
सहयते निहयते विहयते ॥

१६१३ उपात् । १।४।३१। उपात् ह्वेजो लृप्तद् भवति ॥ उपह्वयते ॥

१६१४ यमो विचारे' । १।४।३२। उपाधमो लृप्तद् भवति
विनाहे ॥ उपयच्छते कन्याम् । अन्यत्र उपयच्छति शकट । गृह्णातीत्यर्थ ॥

१६१५ स्थ' पथिमंघ्रीदेवार्चासद्गममन्त्रकरणे । १।४।३३।
उपात्तिष्ठतेर्लृप्तद् भवति पथ्यादिप्यर्थेषु ॥ अय पन्था क्षुत्तमुपतिष्ठते ।
मैत्र्या चैत्रमुपतिष्ठते । देवार्चाया जिनेन्द्रमुपतिष्ठते । सङ्गमे गङ्गा यमुनासु
पतिष्ठते । मन्त्रकरणे मृत्युञ्जयेनोपतिष्ठते ॥

१६१६ लिप्सा वा । १।४।३४। उपात्तिष्ठतेर्लृप्तद् वा भवति
लिप्सा कर्तरि ॥ भिक्षुर्गृहगृहमुपतिष्ठते ॥

१६१७ उदोऽनूर्ध्वे' । १।४।३५। उदस्तिष्ठतेर्लृप्तद् भवति
अनूर्ध्वे ईहे चेष्टायाम् ॥ शास्त्रे उचिष्ठते । उद्युङ्क्ते इत्यर्थ । अन्यत्र
आसनादुचिष्ठति । ग्रामे शतमुपतिष्ठति ॥

१६१८ सविप्रावात् । १।४।३६। सविप्रावेभ्य तिष्ठते लृप्तद्
भवति ॥ सन्तिष्ठते वितिष्ठते प्रतिष्ठते अवतिष्ठते ॥

१ उर्ध्वं न भजतात्यनूर्ध्वं अनूर्ध्वं वर्तमान इहोऽनूर्ध्वहस्तस्मिन् । शास्त्रे उपतिष्ठते त
मेवोपतिष्ठतेत्यर्थः । अनूर्ध्वे इति किं अस्मात्प्रागाद्वच्छतमुपतिष्ठति उत्पद्यते इत्य
र्थः । नन जन उत्थाय व्यापार करोतीत्यर्थः शतमुपतिष्ठतीत्यर्थः ॥

१६१९ स्थेयंप्रकाशने । १।४।३७। स्थेये प्रमाणभूते विषये प्रकाशने च तिष्ठतेर्लस्तद् भवति ॥ तिष्ठते प्रमेयमकञ्चे । तिष्ठते कया च्छात्रेभ्यः ॥

१६२० प्रतिज्ञाने । १।४।३८। प्रतिज्ञाने अभ्युपगमे तिष्ठतेर्लस्तद् भवति ॥ सत्यमोक्तान्तात्मकमातिष्ठते ज्ञा ॥

१६२१ समो गिरात् । १।४।३९। प्रतिज्ञाने समो गिरतेर्लस्तद् भवति ॥ उपयोगलक्षणमात्मान सन्निरते जैन ॥

१६२२ अवात् । १।४।४०। अवाद् गिरतेर्लस्तद् भवति ॥ अव गिरतेऽज्ञम् ॥

१६२३ सप्रतेजोऽस्मृतौ । १।४।४१। सप्रतिभ्या जानातेर्लस्तद् भवति न स्मृतौ ॥ सज्जानीते प्रतिजानीते । स्मृतौ मातर सज्जानाति ॥

१६२४ निहवे । १।४।४२। निहवे अपलापे जानातेर्लस्तद् भवति ॥ शतमुपजानीते । अन्यत्र चैत्रमुपजानाति ॥

१६२५ सनोऽननोः । १।४।४३। सनन्ताज्जानातेर्लस्तद् भवति नानो ॥ धर्म निज्ञासते । अनो शिष्यमनुजिनासति ॥

१६२६ श्रुवोऽप्रत्याड् । १।४।४४। सनन्तात् शृणोतेर्लस्तद् भवति न प्रत्याड्भ्याम् ॥ धर्म शुश्रूषते । प्रत्याड्भ्यां तत्त्व प्रतिशुश्रूषति । आशुश्रूषति ॥

१ तिष्ठत्यस्मिन्निति स्थय स्थिति-दाऽयः । विषादपद निष्ठाया प्रमाणभूत पुरुष स्थये इत्युच्यते । प्रमाणं प्रत्यक्षं पुनर्देहः । स्थयविषयाया कियथा प्रमाणं च चतुर्माणातिष्ठत ॥ विरुद्धावद्वयानाल्लक्ष्ययामुग्धबुद्धिषु ॥ अथह्ययमनातेषु सावरा स्वयि तिष्ठते ॥ १ ॥ इति द्वागमस्तोत्रे ॥ प्रकाशने तिष्ठत पृथगी ग्रामपुत्रभ्य स्वाभिप्रायप्रकाशनाय तत्समयमाचरतीत्यर्थः । तत्समयाचरणेन स्वाभिप्राय प्रकाशयतीत्यर्थः ॥

२ ए गिरणे । ए इत्यनुक्त्वा गिरादिति शब्दिकरणनिर्देशेन गिरतेर्प्रहणं न गुणाने । उपयोगलक्षणमात्मानमित्यत्र ज्ञानद्वयनमुपयोगः स लक्षणं बिह्न यस्य स उपशा लक्षणस्तमात्मान जैन अज्ञानरोतात्त्वर्थः ॥

१६२७ स्मृदृशः । १।४।४५। सनन्ताभ्या स्मृदृशिभ्यां लस्तद् भवति ॥
सुस्मृपते दिदृशते ॥

१६२८ गन्धानावक्षेपसेवासाहसप्रतियत्नप्रकथान्वये
। १।४।४६। गन्धानादिषु कृजो लस्तद् भवति ॥ गन्धने सूचने कार्यमुत्
तुरुते । अवक्षेपे दुर्वृत्तानपतुरुते । सेवाया गणकान् प्रकुरुते । साहसे
परदारान् प्रकुरुते । प्रनियत्रे ण्यो दम्भ्योपत्तुरुते । प्रकथाया व्याख्यान
प्रकुरुते । व्यये क्षत प्रवुरुते ॥

१६२९ प्रसहनेऽधेः । १।४।५०। प्रसहने अभिभवे अधे कृजो
लस्तद् भवति ॥ चैत्रमधिकुरुते । अन्यत्र ग्रामे अधिकरोति । स्वामिन
करोतीत्यर्थः ॥

१६३० दीप्तिज्ञानेऽहिमत्युपसम्भापोपमन्त्रणे वद.
। १।४।५१। दीप्त्यादिषु वदे लस्तद् भवति ॥ दीप्तौ स्याद्वादे वदते
विद्वान् । ज्ञाने वेत्ते वदते । ईहाया घर्मे वदते । निमतौ तत्त्वे विवदते ।

१ उत्साहन च हितायो सूचन चापि गन्धामिलासर ॥ गन्धनमपकारात्मकसूचन
प्रोत्साहनादिक गन्धनम् । अवक्षेपणमुपक्षेप कृत्वा सन भूतमन वा । इत्येनो वृत्तिकामुप
स्कुरुते भूतयतीत्यर्थः । सहसा प्रवृत्ति साहस साहसिक कर्म परदारान् प्रस्कुरुते
तान् हृदात् गदृशात्तात्पर्यः ॥ दक्षस्येत्यत्र 'कृत्वा नतिवत्' इति षष्ठा । उपस्कुरु
ते सतस्तरय प्रकर्षायाऽपत्तये निमित्तकरोतात्यर्थः ॥ प्रकर्षेण यथन प्रारम्भो वा
प्रकथा व्याख्यान प्रकुरुते प्रकर्षेण कथयता कथयितु प्रारम्भत वा इत्यर्थः ॥ धमा
ण्ये निवियोगो व्ययः ॥

२ प्रहसनमभिभव पराजयो वा । तथाच निरस्त्रियायामुपपत्तेः । अधेरिति किं
शान्त्नुं प्रकरोति ॥

३ दीप्तौ स्याद्वादे विवदने विद्वान् दाप्तो वदतीत्यर्थः । ज्ञाने ज्ञात्वा वदतीत्यर्थः
यदितु जानाते इत्यर्थः । ईहा चेष्टा यत्न उत्साह तत्र धृते कृते तद्विषयमुत्साह
वाचा आभिष्करोतीत्यर्थः ॥ नाना मनिर्विमति तत्र तत्त्वे विवदते विमत्या निवि
ज्जपते इत्यर्थः ॥ उपसम्भावा उपसात्वनमुपाख्याना वा उपवदते उपसात्त्वयति
उपात्तमते वा इत्यर्थः ॥ उपमन्त्रण रहस्युपच्छेदा वधूमुपवदन रहसि वशाकर्त
तीत्यर्थः ॥

उपसम्भाषाया कर्मकरानुवदते । उपमन्त्रगे रहसि ऋष्यमुपवदते ॥

१६३१ व्यक्तवाचा सहोक्ता । १।४।५२। व्यक्तवाचा सहोक्ता वदेर्लस्तद् भवति ॥ सवदन्ते जैना । व्यक्तवाचामिति किं सम्प्रवदन्ति कुकुटा ॥

१६३२ विप्रलापे वा । १।४।५३। विप्रलापे वदेर्लस्तद् वा भवति ॥ विप्रवदन्ते विप्रवदन्ति कुतीर्थ्या ॥

१६३३ कर्मण्यसत्यनो* । १।४।५४। अनोर्वदेर्लस्तद् भवति कर्मण्यसति ॥ गुरोरनुवदते शिष्य । कर्मणि वाद्युक्तमनुवदति ॥

१६३४ ज्ञोपस्यः । १।४।५५। कर्मण्यसति जानातेरुपात्तिष्ठतेश्च लस्तद् भवति ॥ सर्पिषो जानीते । योगी योगे उपतिष्ठते । कर्मणि स्वरेण पुत्र जानाति । राजानमुपतिष्ठति ॥

१६३५ समोऽर्तिस्वरतिशुद्धिश्चिद्गच्छच्छुः । १।४।५६। कर्मण्यसति समोऽर्त्यादिभ्यो लस्तद् भवति ॥ समियुते सस्वरते सगृणुते सम्पश्यते सविषे सगच्छते सम्पृच्छते समृच्छते । कर्मणि रूप सम्पश्यतीत्यादि ॥

१६३६ यद्दृष्टं स्वेऽङ्गे चाह । १।४।५८। कर्मण्यसति म्याङ्गे

१ विप्रलापो विरोधात् । विरुद्ध प्रलापा विप्रलाप विप्रलापातिमन्त्राया सहोक्ता वित्यथ । विप्रवदन्ते परस्परप्रतिषेधन युगपाप्रलपतीत्यथ । विप्रलाप इति किं सम्प्रवदन्तं चैयानरण । व्यक्तवाचामिति किं विप्रवदन्तं अनुव । सहोक्ताविति किं मौहूर्तिना मुहूर्तान् वदति क्रमण वदतीत्यथ ॥

२ अनु इत्युपसगात् गुरोरनुवदते गुरुवया वदन्ति तथा वदतीत्यथ । अनु सा हृदये पञ्चादये वा । गुरुणा वा पूर्वमुक्ते पञ्चच्छिष्यो वदतीत्यथ ॥ कर्मण्यसतीति किं जिमदत्तेनोक्तमनुवदति देवदत्त पुनर्वदतीत्यथ ॥ व्यक्तवाचामिति वतत एव । कुत ? अनुवदति वीर्य ॥

३ ऋ प्रापम चेत्यथाह ऋ गताविति ह्वादेश्य ग्रहणमतीत्यनेन । विदिति नित्य भनातइप्राप्तिमादित्यादिभि साहचर्यादिसिष्टछते न विन्दति ॥

४ स्व आत्माये चाङ्गे । स्वाङ्ग इति समाधे अविकारोद्वन मृतमिति परिभाषाप्रति पत्ति स्यात् प्रसिद्धवर्णयस्त्वात् तत्र पराङ्गेऽपि स्यादियपारिमादिकार्योऽनमाग । अनातमासादेव तत्र 'वा स्वाङ्गान्' इत्यादी पारिभाषिकं स्वाङ्गं । कर्मण्यसतीत्यनेन

कर्मणि च आडो यमिहनिभ्या लुप्तद् भवति ॥ आयच्छते आहने ।
आयच्छते पाणिम् । आहते शिर । अस्याङ्गे आयच्छति रज्जुम् ।
आहन्ति चोर ॥

१६३७ प्युदस्तप । १।४।५०। कर्मण्यसति म्याङ्गे कर्मणि च व्युन्या
तपेऽस्तद् भवति ॥ वितपते उत्तपते राजा । वितपते उत्तपते पाणिम् ।
अस्याङ्गे वितपति भुव सविता ॥

१६३८ न प्राणिन्यणिजो णिञस्तस्य । १।४।६०। अकर्मना
वणिजन्ताणिजो लुप्तद् न भवति प्राणिनि कर्तरि ॥ आस्ते देवदत्त
आमयति देवदत्तम् । एन क्षापयति बालम् । अपार्णाति किं । शोषयते
वीहीन् ॥

१६३९ भीष्मिण्या पाकारे । १।४।६१। निजन्ताना भीष्मिणीनां
पाकार्योर्लुप्तद् भवति ॥ मुण्डो भीषयते । जटिलो त्रिम्मापयते । श्येनो
वर्तिकामपलापयते ॥

१६४० गृधिञ्ज्योर्विप्रलम्भे । १।४।६२। विप्रलम्भे गृधिवाञ्छि
भ्या णिजो लुप्तद् भवति ॥ माणवक गर्धयते । माणरश् चञ्चयते । मत्ता
रयतीत्यर्थे ॥

धेदूपादिति वा तद् फलेशत्वे । धापयते शिशु । पाययते आदयते
दमयते आयामयते आयासयते परिमोहयते रोचयते तर्तयने वादयते
वासयते । चल्थयर्थादिर्वर्जितेभ्य । एधयते वेधयते । अफलेशत्वे । धापय-
तीत्यादि । पदान्तरात् ज्ञाते फलेशत्वे वा तद् स्व पुत्र धापयते धापयती
स्यादि । चल्थयर्थादिप्रतिषेध किं । चालयति शारदा । कम्पयति गमयति ।
आशयति निगारयति भोजयति । अध्यापयति भावयति द्रावयति स्रावयति
बोधयति मोधयति नाशयति जनयति ॥

सवस्य निपथे स्वाङ्गे कर्मणि भवति । स्व इति किं । आस्यच्छति पादौ दमदस्य
आहति शिरो देवदत्तस्य । अङ्ग इति किं । म्याम यच्छति रज्जु । स्व पुत्रादिति ।
चकारोऽसतीत्यस्यमिहसम्प्रदाय ॥

१६४१ यमःसमुदाहोऽग्रन्थे ।१।४।६७। समुदाहृभ्यो यमो
लस्तङ् भवति फलेशे कर्तरि पदान्तरात् फलेशत्वे ज्ञाते तु वा न ग्रन्थे ॥
सयच्छते ग्रीहीन् । उद्यच्छते भारम् । आयच्छते रज्जुम् । अन्यत्र
सयच्छतीत्यादि । अग्रन्थ इति किम् ? उद्गच्छति व्याकरण । व्याकरणवि
षये उद्योग करोतीत्यर्थः ।

१६४२ न पर्याद्वे रमः ।१।४।६८। पर्याद्विभ्यो रमतेर्लस्तङ्
न भवति ॥ परिरमति आरमति विरमति ॥

१६४३ उपात् ।१।४।६९। उपाद्रमेर्लस्तङ् न भवति ॥ उपरमति चैत्र

१६४४ चाऽकर्मकात् ।१।४।७०। अकर्मकाटुपाद्रमतेर्लस्तङ् वा न
भवति ॥ उपरमति उपरमते दोषात् ॥

१६४५ व्यादाओऽपराङ्गे ।१।४।७१। व्यादाओ लस्तङ् न भवति
अपराङ्गे कर्मणि ॥ व्याददाति मुख व्याघ । पराङ्गे व्याददते पिपीलिका
पतद्मुख ॥

१६४६ परानोः कृः ।१।४।७२। परानुभ्या कृओ लस्तङ् न भवति ॥
पराकरोति अनुकरोति ॥

१६४७ प्रत्यत्यभेः क्षिपः ।१।४।७३। प्रत्यत्यभिभ्य क्षिपेर्लस्तङ्
न भवति ॥ प्रतिक्षिपति अतिक्षिपति अभिक्षिपति ॥

१६४८ प्राद्वहः ।१।४।७४। प्राद्वहेर्लस्तङ् न भवति ॥ मवहति ॥

१६४९ परेर्मृपेश्च ।१।४।७५। परेर्मृपेर्वहेश्च लस्तङ् न भवति ॥
परिमृप्यति । परिवहति ॥

१६५० व्यतिहृतेऽगतिर्हिंसाशब्देऽह्वहश्चापरस्परान्यो-

१ अग्र-४ इति किं ? उद्यच्छति चिकित्सित चिकित्सिते ग्रन्थे उद्यम करोतीत्यर्थः ॥

१ वि आद् इत्युभयात्परस्य दाग । अकारो देद् निवृत्त्यर्थः । अपराङ्गे परागकि
पदयोस्त व्यादान् न भवति । नुदान्प्रच्छ जीदिति वचनात्प्राप्ते । व्यामह्य किं
दत्ते आदत्ते विदत्ते आविदत्ते ॥

२ परस्परसम्बन्धिहरण व्यतिहारः । इतरसम्बन्धिन इतरेण इतरसम्बन्ध्याधेनरेण
ग्रहण तस्य कर्म व्यतिहृत तस्मात् । 'गातोर्हिंसासन्दर्भार्थे' वर्तमानस्य हरणेवद
तेरन्यस्य च घातोर्ल कर्तरि वर्तमानस्य तत्त्वे भवति । परस्परान्यो-येतत्तर इत्ये

न्येतरेतरे । १।४।७६। व्यतिहारं गनिदिमाशब्दार्थवर्जितत्वात्तौट्ठरनिर्गति-
भ्या च लम्बद् भवति । परस्परदिप्रयोगे ॥ व्यतिभवन्ने माना । व्यतिबुनते
वृषणा सम्प्रहरन्ते गनान् । व्यतिवहन्ते ण । गत्यर्थस्य व्यतिगच्छति ।
हिताथस्य व्यतिघ्नन्ति । शब्दाथस्य जल्प रप लप व्यङ्ग्या वाणि । व्यति
जल्पन्ति । परस्परादिप्रयोगे व्यतिघ्नन्ति परस्परस्य अयोग्यस्य इतरे-
तरस्य वा । इति सर्वं योग्यम् ॥

अथ स्फारार्था निगिद्यन्ते ॥

सतीति वर्तमानाथ २२ । पचति ॥

१६७१ स्मे च लङ् । १।३।२१५। पुराम्मशब्दयोरपदयोर्भूतात्पत-
तेऽर्थे लङ् भवति ॥ पचतिस्म । पचति पुरा । पुराम्म पचति ॥

१६७२ ननौ पृष्टोक्तौ । १।३।२१६। पृष्टोक्तौ प्रतिवचने भूतां-
धातोर्लङ् भवति ननुगच्छे उपपदे ॥ किमकार्षी देवदण । ननु करोमि ॥

१६७३ किंवृत्तेऽर्थित्वे । १।३।२८६। प्रष्टुर्थित्वे सति किंवृत्ते
उपपदे भविष्यति लङ् वा भवति ॥ को भवता भिक्षा ददाति दाम्यते ।
यत्तमो भवतो भोजयति भोजयिष्यति ॥

१६७४ अर्धसिद्धौ । १।३।२८७। अर्धस्य दातु फलसिद्धौ
निरक्षिताया भविष्यति लङ् वा भवति ॥ यो भक्त ददाति स स्वर्गं
गच्छति । यो भक्त दास्यति स स्वर्गं गमिष्यति ॥

१६७५ लेटि हेतौ । १।३।२८८। लेडन्ते उपपदे लेटो लेडन्तार्थस्य

तस्मिन्प्रसति ॥ परस्परादिशब्दानां प्रयोगे सति तद् न ॥ हवहिप्रहण प्रतिषेधार्थे ।
क्रियाया व्यतिहारो व्यतिनैव द्योतित इति परस्परादिभि तत्कर्मणोभसम्बध्यते परस्प-
रस्य वेदरमिति ॥

१ किमा किञ्चन्देन वृत्त निष्पन्न किञ्चित् तस्मिन् । अथत इत्येव शीलोऽर्थो
तस्य भावोऽर्थित्वं तस्मिन् गम्यमाने इत्यर्थे ॥ वृत्तमहणे तद्विभक्त्यन्त इतरद्वयमौ
चेति वैयाकरणस्मृति । तत्र कि-तरौ कि-तमौ ॥ किं पुरुष इत्यादौ न भवति ।
अर्थित्व इति किं ? पात्रलापुत्र गमिष्यति गता । पक्षे लङ् लुङ्वापि भवत को भवता
भिक्षां दाता के भवतो भोजयन्ति ॥ बहूनां प्रभे इतमथ ॥

हेतौ निमित्ते वत्स्यत्यथे धातोर्लेट् प्रत्ययो वा भवति ॥ उपाध्यायश्चेदागच्छति अगमिष्यति अथ सूत्रमधीष्व ॥

१६५६ लेट् चोर्ध्वमौहूर्तिके । १।३।२८९। लेटन्ते उपपदे तद्वेतौ ऊर्ध्वमौहूर्तिके भविष्यति लेट् लट् च वा भवत ॥ ऊर्ध्वं मुहूर्तादुपाध्यायश्चेदागच्छेत् आगच्छति आगमिष्यति अथ त्व सूत्रमधीष्व ॥

१६५७ गहँऽपिजातोर्लेट् । १।४।११०। अपिजात्वोत्पपदयोर्गहं गम्यमाने धातोर्लेट् भवति ॥ अपि सयतो भवानादाय कृत सेवते । जातु तत्रभवान् हिनस्ति ॥

१६५८ कथमि लेट् च वा । १।४।१११। कथशब्दे उपपदे गहे लट् लेट् च वा भवत ॥ कथ तत्रभवान् भूतानि हिनस्ति हिंस्यात् हिंसिष्यतीत्यादि ॥ अनद्यत्तने लट् ॥ अपचत् ॥

१६५९ लट् च स्मेन । १।४।११८। स्मेन सह माडि उपपदे धातोर्लेट् लुङ् भवत ॥ मास्म करोत् मास्म कर्षीत् ॥ आशिपि लेट् ॥ पचतु ॥

१६६० इच्छार्थे लेट् लेट् । १।४।१२५। इच्छार्थे धातावुपपदे धातोर्लेट् लेटौ भवत ॥ इच्छामि भुञ्जीत भुङ्क्ता भवान् ॥ विधिनिमन्त्रणेति विध्यादिषु लेट् लेटौ भवत । विधौ नियोगे पचेत् पचतु भवान् ॥ निमन्त्रणे नियमत कर्तव्ये । सन्ध्यासु भवान् वन्दना कुर्यात् करोतु ॥ आमन्त्रणे कामचारत कर्तव्ये । देवदत्त इह भवानासीत् आस्ताम् ॥ अधीष्टे सत्कारपूर्वकव्यापारे । भगवान्न प्रसीदेत् प्रसीदतु ॥ सम्प्रश्ने सम्प्रधारणे । किं नु खलु व्याकरणमधीषीथ अभ्यस्यै उत धर्मशास्त्र ॥ प्रार्थने याच्ञायाम् । अङ्ग पुत्र अधीषीथा अधीष्व ॥

१ अपिजातुरित्येतयोर्द्वयौ ॥ कालसामान्येऽथ नट् परत्वात्कालविसर्गविहेत्तापि प्रत्ययान् याधत । ण्वमुत्तरत्रापि ॥ अपि तत्रभवान् भूतानि हिंस्ति ॥

१६६१ प्रेषानुज्ञाप्रसरे लेदध्यप् । १।४।१२०। प्रेषादिषु धातो
लेदध्यप् भवत ॥ प्रेषे चैत्रौदन पच । अनुज्ञाया साधो वन्दता करु ।
अवसरे सम्प्रति सप्तच्छ ॥

१६६२ अधीष्टे । १।४।१३०। स्मशब्दे उपपदे अधीष्टे लेद् भवति ॥
अह गजगुणप्रतानि रक्षस्म ॥

१६६३ भृशाभीक्षणे लेद तस्मिन् तथार्थे । १।४।१३९। भृ
शाभीक्षण्योलेद् भवति तस्मिन्नेव धातौ तथोऽय साधनोपग्रहप्रतिशिष्टे उपपदे
सति ॥

१६६४ भृशादां हि । १।४।१४८। भृशातो लेटो हिर्भगति ॥ ह्यु
गीहिलुनीहि इत्येव टाति लुति लुनन्तीत्यादि सर्वलकारवचनसाधनस्थानीय

१६६५ प्रचये चा सामान्यार्थे । १।४।१४०। सामान्यार्थे धातो
उपपदे प्रचये नानाधातुर्थसमुच्चये गम्यमाने धातोर्लेद् वा भवति ॥ गीहीन्
वप लुनीहि पुनीहि इत्येव यतते चेष्टते इत्यादि । पथे यथासम्भय लृ
रो वेदितव्य ॥

१६६६ क्षिप्रशसार्थे लृद्लेह । १।४।१०४। क्षिप्रशसार्थयोरप
पदयोर्गतोर्यधासद्व्य लृद्लेहो भवत ॥ उपाध्यायबोधदागच्छति क्षिप्रम-
ध्येष्ये । सम्भावये अधीयीय ॥

१६६७ किवृत्ते लेह्लटौ । १।४।११२। किवृत्ते उपपदे गेहं लेह्

१ प्रदण प्रेषा घृणाप्रयोग । प्राप्तकालतानिमताऽपर । एतषु गम्यमाणाः ॥
प्यप उदाहरण भवता खलु क्व काय कर्तव्य करणाव इत्य ॥ अतिसजनम
नुज्ञा भवानिह प्रपिताऽनुज्ञात । प्राप्तकालो भवतोऽवसर कटहरणे । प्यप्प्रदण
नेडा प्यपामवाधनायम् ॥

२ अवयवक्रियाणामधिरयणादीनां क्रियातरैरवबहितानां साकल्य फलातिरेका वा
उत्साध । आभाषण्य पां पुन्य प्रधानक्रियाया । भृशे आभीक्ष्ये चार्थे भिद्व्यप्रत्ययो
भवति तस्मिन् धातौ तथार्थे उपपद यथात्रिषोऽअथा लङतस्य ॥ गवश्कारापवाद ॥

३ अनेरुधातुवचनसमुच्चय प्रचय । स च त्रिविध क्रियाप्रचय कर्मप्रचय उभयप्र
चयवति ॥ दातृचन्द्रिक वामुचम् ॥

लटौ भवत ॥ किं तत्रभवान् अनृत नूयात् वक्ष्यति ॥

१६६८ अमर्षाश्रद्धेऽन्यत्रापि । १।४।११३। किंवृत्ते अकिंवृत्तेऽप्युपपदे अमर्षे अश्रद्धायां लेङ् लटौ भवत ॥ न क्षमे न श्रद्धे किं तत्रभवान् अदत्त गृहीयात् ग्रहीष्यति । न क्षमे न श्रद्धे तत्रभवान्नाम अदत्त गृहीयात् ग्रहीष्यति ॥

१६६९ यद्यदियदाजातौ लेङ् । १।४।११५। यदादिषु उपपदेषु अमर्षाश्रद्धयोर्लेङ् भवति ॥ न क्षमे न श्रद्धे यत्तत्रभवान् अकल्प्य सेवेत । यदि गुरुरसत्य ब्रूयात् । यदा सयतो हिंम्यात् । जति धर्म सुख्यमभिचरेत् ॥

१६७० गह्वं च यच्चयत्रे । १।४।११६। यच्चयत्रयोरुपपदयो गह्वं अमर्षाश्रद्धयोश्च लेङ् भवति ॥ धिगाक्ष ७ क्षमे न श्रद्धे यच्च तत्रभवान्ना-
कोशेत । यत्र गुरुरसत्य ब्रूयात् ॥

१६७१ चित्रे । १।४।११७। यच्चयात्रयोरुपपदयोश्चित्रे विस्मये लेङ् भवति ॥ चित्रमिदं यच्च तत्रभवान् अकल्प्य सेवेत । यत्र गुरु प्रनारयेत् ॥

१६७२ धाढेऽप्युते लेङ् । १।४।११८। धाढार्थयोरप्युतयोरुपपदयो-
र्लेङ् भवति ॥ अपि कुर्यात् उत कुर्यात्

१६७३ सम्भाव्येऽलम्पर्यात् । १।४।१२०। सम्भाव्येऽथ धातो लेङ् भवति अलम्पर्याच्छक्तो गम्यमानायाम् ॥ अपि पर्यत शिरसा भिन्ध्यात् ॥

१६७४ सतीच्छार्थात् । १।४।१२२। इच्छार्थाद्धातोस्सति वर्तमानो लेङ् वा भवति ॥ पक्षे लट् । इच्छेत् इच्छति । उश्याद्वष्टि ॥

१६७५ वत्सर्पति फलकारणे । १।४।१२३। भविष्यति षटे

१ अमर्षो अक्षमा । अश्रद्धा असम्भावना । अमर्षाश्रद्धयोपपत्तयोरुपपदयो ॥ अश्रद्धे अकिंवृत्ते । अपिश्रद्धा किंवृत्तेऽप्युपपदे । वचनभेदोऽयामस्य न भवति ॥

२ यत् यदि यदा जति इत्यनुपपदेषु । अमर्षा मे । न श्रद्धेन प्रत्ययो न । इति मित्तमत्रान्तति । अवृत्तौ लट् भवान् । यदि तत्रभवान्कल्प्यमगोविन्द्यन न क्षमं श्रद्धे इति प्रत्येकं सम्बन्धं सत् य । अकल्प्यमगोविन्द्यम् ॥

कारणे चाथे वर्तमानाद्धातोर्लेट् वा भवति ॥ पक्षे लृट् । यन्दि गुरुन् उपासीत
उपामिष्यते शास्त्रान्त गच्छेत् गमिष्यति ॥

१६७६ कामाचिष्कारेऽकचिति । १४।४।१२।४। कामाचिष्कारे
इच्छाप्रसादने धातोर्लेट् भवति न कचित्युपपदे ॥ इच्छामो भुञ्जीत भवान् ।
कचिति । कचिज्जीयति ते पिता ॥ मिथ्यादौ लेट् प्रागेव दर्शित ॥

१६७७ लेट्द्यदि । १४।४।१३२। यन्ति सति कालवेलासमयेऽपपदेषु
अवसरे धातोर्लेट् भवति ॥ कालो वेला समयो यद् भुञ्जीत भवान् ॥

१६७८ लृट्यप् चार्हं । १४।४।१३३। अर्हं धातोर्लेट् लृट्यपौ च
भवन्ति ॥ भवान् खलु कन्या विरहेत् ॥

१६७९ शक्तौ लेट्द्यप्यप् । १४।४।१३५। शक्तौ गम्यमानाया धातो-
र्लेट्द्यप्यपौ भवत ॥ भवान् खलु भार वहेत् ॥ आशिषि लिट् पच्यात् ॥
परोक्ष इति लिट् ॥ पपाच क्लि ॥

१६८० अत्यन्तापह्वे लिट् । १४।३।२११। अत्यन्तापह्वे सर्वथा-
पलापे भूतानद्यतने लिट् भवति ॥ किं त्व कलिङ्गेषु स्थितोऽसि? नाह कलि
ज्ञान् जगाम ॥ भूते लुट् अपाक्षीत् ॥

१६८१ माडि लृट् । १४।४।१३७। माड्युपपदे धातोर्लेट् भवति ॥
अमाडिेति नाह । मा भवान् पाक्षीत् ॥ परिदेवने लृट् पक्ता ॥ लेट्निमित्ते
इति लृट् यद्यपश्यत् तदा अभोक्ष्यत ॥

१६८२ या शोपात् । १४।४।१०९। लृट्छेपेऽयदारिति सूत्र यावत्
येऽर्था वक्ष्यते तेषु लृट् वा भवति ॥ कथं नाम तत्रभवान् भूतान् अहिंसि
प्यत् । किं तत्रभवान् अनृतमवक्ष्यत् । न क्षमे न श्रद्धे तत्रभवान् नामाह

१ कालवेलासमयावसरे तु वा । १४।४।१३१। इत्यभिहितम् ॥

अपह्नवो निन्तुतिरपलापोऽनभ्युपगमो वा । अत्यमपह्नवो यत्सदसद्वा न
किञ्चिदभ्युपैति सर्वं भूतान्तेऽपलपति तत्र भूतानद्यतनेऽर्थे वर्तमानाद्धाता । लडाऽपवाद् ।
अत्यन्तप्रहणादेकदशस्यापह्नवे लृट्वा नाह कलिङ्गश्चरनिष्ठ । मा भूत् । तन्मा जनि
लपुष्पवत् ॥

समग्रहीष्यत् । यत्तत्रभवानकल्प्यमसेविष्यत् । यत्तत्रभवानाक्रोक्ष्यत् ॥
भविष्यति लृट् पश्यति ॥

१६८३ स्मृत्यर्थेऽद्यादि लृट् । ४।४।२०९। स्मृत्यर्थे उपपदे भूतानद्य-
तने लृट् भवति न यदि ॥ अभिजानासि देवदत्त काश्मीरेषु वत्स्याम ।
यदि । अभिजानासि देवदत्त यत्कलिङ्गेष्ववसाम ॥

१६८४ साकाङ्क्षे वा । ४।४।२१०। साकाङ्क्षे वाक्यान्तरे सति
स्मृत्यर्थे उपपदे भूतानद्यतने लृट् वा भवति । स्मरसि देवदत्त काश्मीरेषु
वत्स्यामस्तत्र भोजनं च भोक्ष्यामहे । स्मरसि देवदत्त काश्मीरेष्ववसाम
तत्रौदनं च अमुञ्ज्महि ॥

१६८५ किंकिलास्त्यर्थेऽर्तोर्लृट् । ४।४।२११। किंकिलशब्दसमवाये
अस्त्यर्थे चोपपदे अमर्षाश्चद्वयोर्धातोर्लृट् भवति ॥ न क्षमे न श्रद्धे किंकिल
नाम तत्रभवानकल्प्यं सेविष्यते । अस्ति नाम तत्र भवानकल्प्यं सेविष्यते ॥

१६८६ लृट् छेपेऽयदौ । ४।४।२१८। छेपे यच्चयनाभ्यामन्य-
स्मिन् उपपदे चित्रे धातोर्लृट् भवति न यदौ । आश्चर्यं नाम पद्गु पर्व-
तमारोक्ष्यति । यदौ आश्चर्यं यदि पद्गु पर्वतमारोहेत् ॥

॥ इति तिङन्तसङ्ग्रहः ॥

जयति जगदीशमस्तरुमणिकिरणकलापरलिप्तार्थविधि ।

जिनचरणकमलयुगल गणधरगणनीयनखरकेशरक्तम् ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

१ अपेक्षा आकाशा तद्वत् साक्षात्स्तस्मिन् सारान्ते वाक्वातरापेक्षं सति ॥

२ वाङ्मार्थो नामशब्दः ॥ वधिरो नम व्याकरणं धेयति । मुक्ता नाम धर्मं वधिज-
यति । शेष इति चिः यच्चयत्रयोर्लृट् । अयदा पूर्ववाग सावकाशः । यद्यमाने तु य-
च्चयत्रयारपि परत्वादयमत्र स्यात्ते सप्तमह्वः ।

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ अथ कृत्संग्रहः ॥

— ८७४७० —

प्रणमनतापुण्यकृत प्रदत्तदुष्कृतम् ।

श्रीवर्धमानमाराधय कृत्संग्रहमह तुये ॥

अथ धातुभ्य कृत्प्रत्यया प्रदर्शयते ॥

१६८७ घ्याद्यतिङ् कृत् । १।१।४३। घ्यणादिप्रत्ययरूप कृत्सङ्ग
भवति न तिङ् ॥

१६८८ कृद् ऋलम् । ४।३।५८। कृत्प्रत्यया निदिष्टे अनिदिष्टे
षाभे बहुल प्रयोगानुसारेण भवति ॥

१६८९ छत्रण । ४।३।६०। धातोर्घ्यण् प्रत्ययो भवति ॥ साप्याना
प्यादिति सकर्मकान् कर्मण्यस्मकाद् भावे । घणावितो । अहे शक्तौ ना ।
एभ्य देयदत्तेन । अनुपात्यत्वान्नान् आन् । वद्य । स्वाद्य । लोचून्
दर्शने । लोन्य ताप्य पान्य पाण्य सेव्य । शिक्षि विद्योपादाने । शिक्ष्य
आशस्य ॥

१६९० जनाप्स्वापतो घ्यण् । ४।३।५१। जनादिभ्यो घ्यण्प्र
त्ययो भवति कर्तरि वा ॥ आह्लाव्योऽयम् आह्लाव्यमनेन आपात्योऽयम्
आपात्यमनेन । धार्य द्योत्य सार्य तार्य निगाद्य नाट्य । जत्प् रप् लप्
भक्ष्याया वाचि । राप् लप् आचास्य धाप्य ॥

१६९१ क्तेऽनिट्चज कुर्चिन्ति । ४।१।१७१। क्तेऽनिटश्चजातस्य
धातोर्धिति प्रत्यये कुर्मवति ॥ आसत्र पाक्य ॥

१६९२ च्यणावश्यके । ४।१।१७६। आनदयके घ्यणि चजो
उर्न भवति ॥

१६०३ लुग्ध्यप्यवडयमः । १२।२।६८। अवडयमो ध्यपि लुक् भवति ॥ अवडयपान्य । त्यन हानो । ध्यणि ॥

१६०४ त्यज्यज* । १४।१।१७९। त्यज्यजोध्यणि कुर्न भवति ॥ त्याज्य । अत एव यजो वा ध्यज । याज्य । भाग्य रङ्ग्य याच्य हार्यम् ॥ अथादादि । आद्य वेद्य पात्य ॥

१६०५ वाक्यार्धनिदाघावदाघ नास्ति । १४।१।१७२। वाक्या दयो यणघञ्ता निपात्यते नास्ति विषये ॥ वाक्य पठसमुदाय । अन्यत्रा हुत्व । वाच्य । जागर्य याव्यम् आशाम्य ॥ दौय बोध्य । जन्योऽय । मजन्वध इति नान् जन्यमनेन । कार्य शर्य सेस्य मोक्ष्य मार्य ॥

१६०६ पाणिसमवात् सृजः । १४।३।६१। पाणे समवाच्च सृजे-
र्ध्यण् भवति ॥ क्यपोऽपवाद । पाणिना सृज्यत इति पाणिसर्ग्या रज्जु ।
स्वरूतास्युक्तमिति समास समवमर्ग्य ससृज्य । अज्जणीति अडित्त्वादेर् ।
फोट्य । तान्य मान्य रोध्य रेक्य वेक्य योग्य ॥

१६०७ निप्राश्रुज शक्ति । १४।१।१७७। निप्राभ्या युजो ध्यणि
कुर्न भवति शक्यर्थे ॥ नियोक्तु शक्यो नियोज्य प्रयोज्य । अन्यत्त ।
योग्य प्रयोग्य ॥

१६०८ भुजोऽदो । १४।१।१७८। भुजो ध्यप्यद्यधे कुर्न भवति ॥
भोज्यमन्नम् । अयत्र । भोग्यो देश । पाल्य व्यह्व्य ॥

१६०९ चाधारेऽमावस्या । १४।३।६३। आधारे अमावस्येति वा
निपात्यते ॥ पक्षे ध्यण् । अमा वसतोऽस्या तिथौ सूर्याचन्द्रमसौ इति
अमावस्या अमावास्या ॥

१ यजो यप्रत्यय एव भवेत् प्वचत्तकीत्यादिना । तथापि यजो ध्यणि परे वृत्तनिधे
प्वचत्तनात् यजो ध्यणिपि सिद्ध । अयथा तद्वचन ध्वर्थे स्मात् । अतो ध्यण् वा भवतीति
भावः ॥ ध्यणभावपक्षे प्वचत्तकीत्यादिना वक्ष्यमाणप्रत्ययो योज्य ॥

२ वक्तु योग्य वाक्य । अहणमघ । निदहन निदाघ । अवदहन अउदाघ । नान्नीति
किं वाच्य अर्ह निदाह अवदाह ॥ वचोर्नियमार्थे वाक्यमिति निपातनम् ॥

३ अमा महेत्य । अमा सृष्ट सम साकमिति धनत्रय ।

१७०० प्रारम्भि प्राप्नोऽसमः । १४३।५०। शिवां तिमिर्य
 मार्ग प्रत्ययो यन्मने न पृथग्निमम असंख्यो विमर्शः प्रामो नवति
 नापरादी ॥

१७०१ तयानिर्णयः । १४३।६०। धातोस्तयानिर्णयः प्रत्ययौ पर्यायेण
 भवतः ॥ पठितव्यम् पठनीयं देवदत्तः । धामलितम् धामलनीयम् ।
 यन्दितव्यो यन्दनीयः । लुप्तम् लुपनीयम् । निनिमित्तव्यं निनिक्षणीयम् ।
 तेजितव्यं तेजनीयम् । जुगुप्सितव्यं जुगुप्सनीयम् गोपितव्यं गोपनीयम् ।
 प्रप्तव्यं प्रपितव्यं प्रपनीयम् । मीमांसितव्यं मीमांसनीयम् । पनायितव्यं
 पनितव्यं पनायनीयम् । पणायितव्यं पणितव्यं पणायनीयम् पणनीयम् । क्षन्तव्यं
 क्षमितव्यं क्षमनीयम् । कामयितव्यं कामनीयम् । कामितव्यं कमनीयम् ।
 सेवितव्यं सेवनीयम् । गाढव्यं गाढितव्यं गाढनीयम् । स्मेतव्यं स्मयनीयम् ।
 कोतव्यं कयनीयम् धर्तव्यं धरणीयम् । मातव्यं मानीयम् । पवितव्यं पवनीयम् ।
 इयितव्यं इयनीयम् । घतितव्यं घर्तनीयम् । म्यत्तव्यं म्यन्दितव्यं म्यन्तनीयम् ।
 कृत्तव्यं कल्पितव्यं कृत्पनीयम् । स्मर्तव्यं स्मरणीयम् । सोढव्यं सहितव्यं
 सहनीयम् । रन्तव्यं रमणीयम् । बोद्धव्यं बोधनीयम् । सत्तव्यं सद्नीयम् । क्रोष्टव्यं
 क्रोशनीयम् । रोष्टव्यं रोहणीयम् । भावेऽयं भवनीयम् । सोतव्यं सवणीयम् ॥

१७०२ प्रवृत्तस्थोऽनीयः । १४३।५०। प्रवृत्तस्थाय्यामनीयः कर्तरि
 वा भवति ॥ पक्षे कर्मणि । उपस्थातव्यो गुरुः शिष्येण । उपस्थानीयो
 गुरोर्दिश्यः । उपस्थानीयो गुरोर्दिश्येण । ध्यातव्यं ध्यानीयम् । तरितव्यं
 तरितव्यम् तरणीयम् । ऋतयितव्यम् ऋतीयनीयम् । अर्तितव्यम् अर्तनीयम् ।
 चिकित्सितव्यं चिकित्सनीयम् । नन्दितव्यं नन्दनीयम् । मृत्तव्यं सञ्जनीयम् ।
 गोपायितव्यं गोपायनीयम् । गोप्तव्यं गोपितव्यं गोपनीयम् । धूपायितव्यं धूपा-
 यनीयम् । धूपितव्यं धूपनीयम् । गतव्यं गमनीयम् । सप्तव्यं सप्तम्
 सर्पणीयम् । नन्तव्यं नमनीयम् । यत्तव्यं यमनीयम् । क्रमितव्यं क्रमणीयम्
 अमितव्यं अमणीयम् । अष्टव्यम् अक्षितव्यम् अक्षणीयम् । द्रष्टव्यम्

१ प्रारम्भि प्राप्नोऽसम इत्यारभ्य शिवां पितृ इति वृत्तपथ तमित्यर्थः ॥

दर्शनीय । श्रयितव्य श्रयणीय । चस्तव्य वसनीय । यष्टव्य यजनीय । वोढव्य वहनीय । पक्तव्य पचनीय । रद्क्तव्य रज्जनीय । दीदासितव्य दीदासनीय । शीशासितव्य शिशासनीय । शसव्य शपनीय । गोढव्य गृहितव्य गूहनीय । श्रयितव्य श्रयणीय । हर्तव्य हरणीय । कर्तव्य करणीय । नेतव्य नयनीयम् ॥

अथ अदादि ॥ अत्तव्यम् अदनीय । वेदितव्य वेदनीय । हन्तव्य हननीय । मार्ष्टव्य मार्जितव्य मार्जनीय । वक्तव्य वचनीय । रोदितव्य रोदनीय । स्वप्तव्य स्वपनीय । जागरितव्य जागरणीय । दरिद्रितव्य दरिद्रणीय । रवितव्य रवणीयम् । एतव्यम् अयनीयम् । ईशितव्यम् ईशनीय । सोतव्य सावितव्य सवनीय । शयितव्य शयनीय । दोग्धव्य दौहनीयम् ॥

अथ ह्वादि ॥ होतव्य हवनीयम् ॥ अथ दिवादि ॥ देवितव्य देवनीय । नर्तितव्य नर्तनीय । शोष्टव्य क्षोषणीय । शक्तव्य शकनीय । शमितव्य शमनीय । रोष्टव्य रोषितव्य रोषणीय । लोब्धव्य लोभितव्य लोभनीय । रद्धव्य रषितव्य रभनीय । नष्टव्य नशितव्य नशनीय । प्रसव्य तर्प्तव्य तर्पितव्य तर्पणीय । द्रोघव्य द्रोढव्य द्रोहितव्य द्रोहणीय । बहुलवचनात् कर्तृकरणयोरप्यनीय ॥ मोह्यत्यात्मान मुक्षत्यनेनात्मेति वा मोहनीय कर्म । एव ज्ञानावरणीयादय । मन्तव्य मननीय । सष्टव्य सर्जनीयम् ॥ अथ स्वादि ॥ सोतव्य सवनीयम् । अष्टव्यम् अशितव्यम् अशनीयम् ॥ अथ क्रयादि ॥ क्रेतव्य क्रयणीय । ग्रहीतव्य ग्रहणीय । ज्ञातव्य ज्ञानीय । वरितव्य वरीतव्य वरणीयम् ॥ अथ तुदादि ॥ तोत्तव्य तोदनीय । अष्टव्य भर्ष्टव्य भ्रजनीय भर्जनीय । कष्टव्य कर्ष्टव्य कर्षणीय । कर्तितव्य कर्तनीय । करितव्य करीतव्य करणीय । मद्क्तव्य मज्जनायम् । एष्टव्यम् एषितव्यम् एषणीय । कुटितव्य कुटनीय । कुवितव्य कुवनीयम् । उद्वेजितव्यम् उद्वेजनीयम् । आरब्धव्य रम्भणीय । लब्धव्यम् लम्भनीयम् ॥ अथ तनादि ॥ तनितव्य तननीय । मनितव्य

मननीयम् ॥ अथ रथादि ॥ रोद्धव्य रोधनीय । भङ्क्त य भञ्जनीयम् ।
अङ्क्तय अजितव्यम् अज्जनीयम् ॥ अथ चुरादि ॥ चोरयितव्य
चोरणीय ॥

१७०३ प्वर्चत्ताकिशक्शसियत्सहियजोऽवासुवपरप
लपापत्रपडिपदभचमुर्प । १४।३।६८। पवर्गान्तादजन्ताच्चतादेश्च धातो
र्यो भजति न र्यादे ऋवर्णान्ताच्च ॥ घ्यणोऽपवाद । वीमत्स्य । यनेह
प्रयत्ने । यत्य । गोप्य । लुनुह अवसत्सने । लभ्य । वल्भि भोजने
वल्भ्य । क्षम्य काम्य कम्य स्मेयम् । पड्यौ । कत्य ॥

१७०४ घे १।२।८८। आदन्तस्य यप्रत्यये ईदभवति ॥ एह । मेय
देय । पव्य क्षोभ्य सद्य वम्य ॥

१७०५ भृगो यो वा । १४।३।४९। मृगाम्या य कर्तरि वा भवति ॥
भव्यो देवदत्त । भव्य देवदत्तेन । मव्य जेय धेय पेय प्रेय धमेय स्थेय
ज्ञेय देय । गेय । गेयो गाधाना चैत्र । गेया गाधा चैत्रेण । देय गोप्य
घूप्य तप्य गम्य नम्य ऋम्य श्रम्य क्षेम्य यज्य वेय ह्येय । चतेह
याचने ॥ चत्य क्षप्य प्रेय नेय ॥ अथ अदादि ॥ स्वप्य दरिष्य रव्यम्
आरुयेय सव्य श्रेयम् अध्येयम् ऊर्णव्यम् ॥ अथ ह्रादि ॥ हव्य ह्येय मेय
धेयम् देय ॥ अथ दिवादि ॥ क्षेप्य शक्यम् शम्य दम्य तम्य श्रम्य क्षम्य
सेय सव्यम् ॥ अथ स्वादि ॥ श्रव्य ॥ र्यादि ॥ रेय प्रेय लय ज्ञेयम् ।
णू स्तवने । कुटादित्वात्रैह । प्रणूय आरम्य लभ्य ॥

१७०६ र्याड । १४।२।२०४। आडो लभो यादो प्रत्यये नम् भवति ॥
आलभ्य कोष ॥

१७०७ स्तुताबुपात् । १४।२।२०५। उपालभ यादो प्रत्यये स्तुतौ
नम् भवति ॥ उपलभ्यो देव । अन्यत्त उपलभ्य धन । चोर्य मृग्यम्
इत्यादि ॥

१ र्यादिप्रतिषेध किं ? याव्य आराव्य वाप्य राव्य लाव्य आपत्राप्य दाम्य आचाम्य
कावे तावे ॥

१७०८ गन्मद्यमोऽनुपसर्गात् । १४।३।६९। अनुपसर्गेभ्यो गदा
दिभ्यो यो भवति ॥ गद्य मद्य यम्यम् । अनुपसर्गादिति किं । निगाद्य
प्रमाद्य नियाम्य ॥

१७०९ चरः । १४।३।७०। अनुपसर्गाच्चरो यो भवति ॥ चर्यं वचम् ।
उपसर्गात्स्मिन्नायोऽक्ष ॥

१७१० आडोऽगुरौ । १४।३।७१। आडश्चरेयो भवति न गुरौ ॥
आचयो धर्म । गुरौ आचार्य समन्तमद्र ॥

१७११ पणोपसृत्रचदायिक्रेयर्तुमत्युपेयागर्ह्यं । १४।३।७२।
पणादिभ्यो यथासहस्य विक्रेयादिष्वथेषु यो भवति ॥ पण्य विक्रेयम् ।
उपसर्गा ऋतुमती । वर्या उपेया वेश्या । अवद्य गर्ह्य पापम् । अन्यत्र ।
पाण्यो गुरु । उपसर्गस्साधु । धृत्या गौ । अथाद्यो जनवाद ॥

१७१२ स्वामिवैश्येऽर्थः । १४।३।७३। अनुपसर्गादर्थेयो भवति
स्वामिवैश्ययो ॥ अर्थ स्वामी । अर्थो वैश्य । अन्यत्र आर्य ॥

१७१३ क्षय्यजय्यौ शक्तौ । १४।२।१०७। एतौ यान्तौ शक्तौ
निपात्येते ॥ क्षेतु शक्य क्षय्य । जेतु शक्य जय्य ॥

१७१४ क्रय्यः क्रयार्थं । १४।२।१०८। क्रयविषये क्रय्य इति
निपात्येते ॥

१७१५ सङ्गतेऽज्यम् । १४।३।४७। सङ्गते विक्षेप्ये अज्यमिति
कर्त्तरि निपात्येते ॥ अज्यं सङ्गतम् ॥

१७१६ ओरावश्यके । १४।३।६२। उवर्णान्तादावश्यकं द्योत्ये व्यण्
भवति ॥ भाव्यम् अवश्यभाव्य कायम् अवश्यकाय । पात्र्यम् अवश्य-

१ उपसर्गस्य मती । वृध वरणे । मन्त्राद्वद ॥ पण्य वम्यल । पश्या गौ
विक्रेया इत्ययम् । उपसर्गा गौ । उपसर्गा वदवा ऋतुमती काल्वा प्रजन इत्ययम् । फाल्यो
पसर्गा प्रजन ॥ रातेन वर्या सहस्रेण वया छा उपेया सम्भक्त्या मिथीकर्त्ता या इत्ययम् ।
गति सति वद कथम् इति कथपोऽपवाद । अवायमित्यत्र विरुपमर्णारं पश्यि प गत
मन्त्रमास ॥

गाढा गाहिना गाह । स्मायक स्मेता स्मय । फायक फाँना फर ।
 धारक धर्ना धर । मायक माना माय । पायक पयिता पय । वयक
 वर्तिता वर्त । स्यन्दक स्यन्दिता स्यन्ता स्यन्द । दल्पक दल्पा
 कल्पिता कल्प । स्मारक स्मर्ता स्मर । साहय सोढा साहिना सह ।
 रायक रत्ता रय । बोधक बोद्धा बोध । क्रोधक क्रोष्टा क्रोश । रोहक
 रोढा रोह । भायक भयिता भय । सारक सोता सर । तारक तरिता
 तरिता तर । चिन्तितर चिन्तितेता चिन्तित । नन्दक नन्दिता नन्द ।
 सजक गहक्ता सज । गोपायक गोपायिता गोपाय । गोपक गोप्ता
 गोपिता गोप । गामक गजा गम । सर्पक सप्ता सर्सा सर्प । नायक
 नन्ता नम । प्रमक प्रमिता प्रम । भ्रमक भ्रमिता भ्रम । अक्षक अष्टा
 अक्षिता अक्ष । दर्शक द्रष्टा र्श । श्रायक श्रयिता श्रय । यासक
 यस्ता यस । याजक यष्टा यज । बाहक योग यज्ञ । पाचक पक्ता
 पच । रक्षक रहक्ता रक्ष । क्षापक क्षप्ता क्षप । गूहक गोघा गूहिता
 गूह । श्रायक श्रयिता श्रय । हारक हर्ता हर । करक कर्ता कर ।
 नायक नेता नय ॥

अथ अदादि ॥ आदक अत्ता अस । वेदक वेदिता देव । घातक
 हन्ता हन । मार्जक मार्घा मार्जिता मार्ज । वाचक वक्ता वच । स्थापक
 स्वप्ता स्वप । जागरक जागरिता जागर । दरिद्रायक दरिद्रिता दरिद्र ।
 रायक रयिता रय । आयक ण्ता अय । ईशक ईशिता ईश । सानक
 सोता सयिता सव । शायक शयिता शय । दोहक दोम्भा दोह । लेहक
 लेढा लेह ॥

अथ दादि ॥ हावक होता हव ॥ अथ दिवादि ॥ देवन देविता
 देव । नर्तक नर्तिता नर्त । शोषक शोष्टा शोष । श्लेषक श्लेष्टा श्लेष ।
 शाकक शक्ता शक । शमक शमिता शम । रोपक रोष्टा रोपिता रोप ।
 कोपक कोपिता कोप । लोभक लोम्भा लोभिता लोभ । रन्धक रन्धिता
 रन्धा रन्ध । नाशन नष्टा नशिता नश । तर्पक तर्पिता तप्ता तर्पा तर्प ।

द्रोहक द्रोघा द्रोढा द्रोहिता द्रोह । मानक मन्ता मन । योधक
योद्धा योध । सर्जक सष्टा सर्ज । अथ स्वादि ॥ सावक सोता सव ।
आशक अष्टा अशिता अश ॥ अथ कृयादि ॥ कायक केता क्रय ।
ग्राहक ग्राहीता ग्रह । ज्ञायक ज्ञाता ज । वारक वरिता वरीता वर ॥
अथ तुदादि ॥ तोदक तोत्ता तौद । भज्जक भर्जक भष्टा भर्षा भज्ज
भर्ज । कर्षक कष्टा कर्षा कर्ष । फारक फरिता करीता कर । मज्जक
मद्दक्ता मज्ज । एषक एष्टा एषिता एष । कोटक कुटिता कुट । फावक
फुरिता कुव । उद्वेजक उद्वेजिता उद्वेज । आरम्भक आरब्धा आरम्भ ।
लम्भक लब्धा लम्भ ॥ अथ तनादि ॥ तानक तनिता तन । मानक
मनिता मन ॥ अथ रथादि ॥ रोधक रोद्धा रोध । भज्जक मद्दक्ता भज्ज ।
अज्जक अहक्ता अज्जिता अज्ज ॥ अथ चुरादि ॥ चोरक चोरयिता
चोर इत्यादि ॥

१७३० नन्द्यादिभ्योऽनः । १४।३।८६। नन्द्यादिभ्य अनप्रत्ययो
भवति कर्तरि ॥ नन्दयतीति नन्दन वामन धामन दूषण भूषण साधन
वादन शोभन रोचन सहन तपन मदन जनार्दन मधुसूदन विचना
शन कुलदमन इत्यादय शिष्टप्रयोगानुसारेण नेया ॥

१७३१ ग्रहादिभ्यो णिन् । १४।३।८७। ग्रहादिभ्यो णिन् भवति
कर्तरि ॥ गृह्णातीति ग्राही उत्साही उद्वाही उद्भासी स्थायी मन्त्री सम्मर्दी
निसारीत्यादय प्रयोगगन्या ॥

१७३२ नेर्वपश्रुशाविशारक्ष* । १४।३।८८। नेर्वपादिभ्यो णिन्
भवति कर्तरि ॥ निवापो निश्रावी निशायी निवेशी निरक्षी ॥

१ नन्द्यादयो धातुपाठे न निर्दिष्टा किन्तु नन्दनमणस्तादिप्रातिपदिकप्रद्वेगे प्रोक्ष्य
ये पठ्यन्ते तेऽत्र पृथन्ते इत्याहुः ॥ दूषण अत्र 'ऊद्दुषो णी' इत्यत् ॥ रोचन
अत्र पठ्यन्तेभ्य ॥ मन्दयतीति मदन एते सञ्ज्ञाया ह्यीपुषो मन्दयतीति मदन ॥
जनानन्दयतीति जनार्दन अद गतियाचनयो ॥ पूदिउरणे मधुसूदन अत्राणिपते ॥

२ ग्रहादय प्रातिपदिकपाठादेवापोष्ठता । ग्रहादिराकृतिगण तेन विसारीत्यादि
षिद्धम् ॥

१७३३ नञो याचृन्पाट्मन्याह्रजचद्वयसः । १४।३।८०।
नञो यात्राट्मिन्यो णिन् भवति ॥ अयाचो अत्र्याहारी असन्याहारी अयाची
अयादी अयासी ॥

१७३४ अचोऽचित्ते । १४।३।९०। नञोऽनन्तेभ्यो णिन् भवत्यचित्ते
कर्तरि ॥ अकारी परशु । अहारी गन्ध । सचित्ते । अकृता चैत्र ॥

१७३५ रुप्रराधोऽपात् । १४।३।९१। अपाद्रूपराधिम्या णिन् भव
ति ॥ अपरोधी अपराधी ॥

१७३६ इन् च परिभ्व । १४।३।९२। परेभुन् इन्णिनी भवत ॥
परिभवी परिभावी ॥

१७३७ शाकृगृमीगुपान्त्यात् क० । १४।३।९३। शादिभ्य इगुपा
न्त्येभ्यश्च कर्तरि क्यो भवति ॥ अचोऽपवाद । क इत् । इटि चातो लुगि
त्यातो लुक् । प्रत्र फिर अवफिर गिर निगिर गिल निगिल भिय
विलित बुष युध विरुष ॥

१७३८ उपसर्गादातोऽनिरु । १४।३।९५। उपसर्गादादन्तात् को
भवति के च यञो नेर् ॥ प्रस्थ ॥

१७३९ प्रष्टोऽग्रगामी । १२।२।१४६। अग्रगामिन्यथे प्रष्ट इति नि
पात्याते ॥ सुगल सुम्ल सुत्र सुग् व्यान् । अनिगिति किम् । आह
प्रह प्रज्य ॥

१७४० पाघोऽध्माधेद्दृशइशः । १४।३।९६। उपसर्गात् पादिभ्य
शो भवति ॥ कापवाद । श इत् । शित्वात् पिबादि । उत्पिब उजि
प्र रिषम रिषय उत्पश्य ॥

१ इत् आगमः । उपसर्गादिति किं प्राता ॥ आत इति किं प्रहता । अन्यथा
इत्यत्र स्यात् । यथा जुहुवतु ॥

२ पा इति निश्चयेग्रहणं न पाते । केचिदुपसर्गादिति नानुवक्तव्येति पश्य इति हि
दृश्यत इत्याहुः । अग्र इति व्याघ्रादिभिर्गोनेस्तदनुक्तौ इति निर्देशादिसद ॥

१७४१ धोरिपारिवेद्युदेजिचेतिसातिसाहिलिम्पवि
न्दोऽनुपसर्गात् । १।३।९७। अनुपसर्गेभ्यो धार्यादिभ्यो ण्यन्तेभ्यो लिम्प
विन्दाभ्या च शो भवति ॥ धारय पारय वेदय उदेजय चेतय सातय
साहय लिम्प विन्द । उपसर्गात् । सन्धारयिता प्रलिप प्रविद ॥

१७४२ धुन्यो ण । १।३।९८। अनुपसर्गाभ्या धुनीभ्या णो भवति ॥
धाव नाय । उपसर्गात् । प्रधव प्रणय ॥

१७४३ सहादिग्रहाया । १।३।९९। अनुपसर्गेभ्यस्तहादिभ्यो म-
हेश्च णा वा भवति ॥ साह सह राम रम बोध बुध ज्वाल ज्वल चाल
चल हाल हृ पात पत पाद पद माद मद वाम वम क्षार क्षर
साद सद शाद शल् भाव भव ग्राह ग्रह । उपसर्गात् । विबुध उ-
ज्ज्वल प्रभव इत्यादि ॥

१७४४ श्यासौन्धधासुसंस्ववसावद्वतीणश्चसः । १।३।
१००। श्यैः आदन्तात्तनादिभ्यश्च णो भवति ॥ प्रतिश्याय धाय दाय
शाय ज्ञाय तान उत्तान व्याध आस्ताव सस्ताव अवसाय अवहार
अत्याय श्वास उच्छ्वास ॥

१७४५ नृत्स्वचजो बुद् च्छिलपिनि । १।३।१०१। नृतादिभ्यो

१ चितै सञ्ज्ञाने । नृतै हिंसायां प्रपने च चीनो धातु ॥ सात करोतीति णिच्
सातीति सुधातु ॥ अथवा 'सादेरगती त' इति कात-ससूत्रानेवमात् सादश ॥

२ अनुपसर्गाभ्याम् ॥ छत्रधार कुम्भलेप इति मध्येऽपवादा पूर्णान् विधान्
बाधते मोत्तरानित्यण् भवति । निलिम्पा निलिम्पा नाम देवा । गोविन्द अर-
विन्द कुबिन्द कुरुविन्द इति सञ्ज्ञा एता, अत्र लिपिविदिभ्यां प्रत्यय । पश्चाद्
त्तादिषु इति समास ॥

३ तनून् व्यध आहपूर्वस्य गती सम्पूर्वसु गती अवपूर्वस्य गती यो अ-तकमणि
अवपूर्वहन् हरणे अतिपूर्वस्य श्वस प्राणने ॥ अद-तग्रहणेनैव सिद्ध पुन श्यादिग्रहण,
अथवा सापसर्गात्वे उपसर्गाद्भावोरिति कप्रत्यय । प्रतिशय ॥ अनुपसर्गात् वेति
बोह निश्चतम् ॥

४ रति राग । शिल्प निर्यातु वीर्यस्य तद्गान् शिल्पी यस्मिन् शिल्पिनि ॥

शुभया । सोम पित्रतीति सोमपा । क्षिपि । अन्तरिक्षसत् दिनिपत धुमत्
सुरुत् शतस् मित्रद्विद् द्विद् मित्रधुक् मित्रधुद् ॥

१८२४ नहिहतिटपिव्याधिसहितनिश्चि कौ तिकार-
कस्य । १२।२।९०। अजन्तस्य ते कारकस्य च विद्यते नक्षत्रावुत्तरपदे
दीपो भवति ॥ उपानत् नीश्वत् प्राकृद् भर्मावित् जलासद् ॥

१८२५ गमादीना कौ । १४।१।२६४। हनादीना गमादीना च
क्षिपि लुग् भवति ॥ परीतन् नीरक् । गोघृक् कामघृक् अध्ययुक् । युङ् त
स्त्ववित् फाष्ठभित् भित् टित् भग्च्छित् शत्रुजित् प्रजित् जनन्तजित् अम-
णी । ग्राम नयतीति ग्रामणी । नी पर् । विराद् सघाद् स्वाराद् मिभू
प्रतिभू स्वयम्भू । उरगाया ससते उत्सासत् पर्णध्वत् विभ्राद् प्राङ् प्रत्यङ्
सम्यङ् सध्यङ् ऋत्विक् इत्यादय दृश्यत इति वचनात् यथासम्भव के-
वलादीप धातो शिष्टप्रयोगेषु लक्षणीया ॥ बहुलाधिकारात् कर्तृकर्मकरणा
दिकारकनिशिष्टार्था प्रयोज्या ॥

१८२६ ल्यदाद्यन्यसमानाद् गौणाद् वृशेराप्ते किक्रद-
कसाः । १४।३।१८०। उपमानवाचिनस्त्यदादेरन्यसमानाभ्या च दृशे
कर्मणि किक्रदकसा भवन्ति ॥ कि सर्वोऽप्रयोगी । कटावितौ । स इव
दृश्यत इति विगृह्य आत्वादि । तादक् तादक्ष तादशी तादक्ष तादक्षा
यादक् यादक्ष यादक्ष अमूदक् अमूदक्ष अमूदक्ष ईदक् एतादक् युष्मादङ्
त्वादङ् मवादङ् मादङ् कीदङ् अन्यादङ् सदङ् ॥

१८२७ शीलेऽजातेः । १४।३।१८२। सुवन्ताद्जातो शीले णिन्
भवति न जाते ॥ उष्ण भोक्तु शीलमस्य उष्णमोजी । प्रस्थायी प्रबोधी
प्रयायी । जाते । ब्राह्मणानामत्रयिता ॥

१ वचनभेदादयायासरथ । ल्यदाद्यन्यसमानादिति किं? युक्ष इव दृश्यते । गौणादि
ति किं? दृश्यते ॥

२ कपुणिनिलधिकृत्य । शील इति किं? उष्णभोज । अजातेरित्यस्याजातेवाचिन
इत्यर्थः ॥ शालीन् भोक्ता भ्रभोक्ता उपभोक्ता सम्भोक्ता इत्यनभिधानात् भवति ॥

१८२८ व्रताभीक्ष्ण्ये । १४।३।१८३। सुपो घातोऽत्रताभीक्ष्ण्ययोगिन्
भवति ॥ स्थण्डिलशायी अम्बुपायी ॥

१८२९ साधौ । १४।३।१८४। सुपो घातोऽसाधौ णिन् भवति ॥
साधुकारी साधुदायी ॥

१८३० ब्रह्मवादी । १४।३।१८५। साधु ब्रह्माण वदतीति ब्रह्मवादी ॥

१८३१ व्यभेर्भुवो भूते । १४।३।१८६। व्यभिभ्या भुवो भूतेऽर्थे,
णिन् भवति ॥ विभूतवानिति विभावी । अभिभूतवान् अभिभावी ॥

१८३२ करणाद्यजः । १४।३।१८७। करणाद्यजो भूते णिन् भवति ॥
महामहेनायाक्षीत् महामहयाजी ॥

१८३३ द्यो णिन् । १४।३।१८९। कर्मणो हन्तेर्भूते णिन् भवति
कुत्सायाम् ॥ मातृघाती ॥

१८३४ ब्रह्मभूणवृत्रात् किप् । १४।३।१९०। ब्रह्मादिभ्यो हन्तेर्भूते
किप् भवति ॥ ब्रह्माण हतिस्म ब्रह्महा । ण्व अणहा वृत्रहा ॥

१८३५ सुकर्मपापमन्त्रपुण्यात् कृञ् । १४।३।१९१। स्वादिभ्य
कृजो भूते किप् भवति ॥ सुषु अकार्षीत् सुकृत् । कर्मकृत् पापकृन् मन्त्रकृत्
पुण्यकृत् ॥

१८३६ दृष्ट कनिप् । १४।३।१९५। भूते कर्मणो दृष्ट कनिप् भवति ॥
कपेत इत् । निश्च दृष्टवान् विश्वदृष्टा ॥

१८३७ राजसहात् कृञ् युधिभ्याम् । १४।३।१९६। राजसहाभ्या
कृजो युधेश्च भूते कनिप् भवति ॥ राजा कृतवान् राजकृत्वा । ण्व
राजयुध्वा सहकृत्वा सहयुध्वा ॥

१ व्रत शास्त्रा नियम । आभीक्ष्ण्य पौनपुन्यम् ॥ कषायपायिणो गान्धारा ।
क्षीरपायिणो उशीनरा । सौवीरपायिणो चण्डीका ॥ अर्शलाघनाल्यर्थे वचनम् ॥

२ कुशले योग्या दिनस्य साधुरित्युच्यते ॥

३ ब्रह्मन्मपूर्वादिरेतान्प्रत्ययो निपा यते । अर्शलाघनमममनिरूप्यर्थे चेद वचनम् ॥

४ सुकर्मपापमन्त्रपुण्यादेवेति धातुनियमा न्येयते । शास्त्रकृत् तीर्थकृन् इत्यपीह
भवति । केचिदिह धातुनिष्पन्नमप्यत्रास्ति शास्त्रकृत् तीर्थकृदिनाभूते इत्याहुः ॥

१८३८ जनोऽर्जो ऽः । ४।३।१९७। कर्मणोऽनो जनो मूते डो भवति ॥ ड इत् । पुमासमनुजाता पुमनुजा । एव स्यनुज ॥

१८३० सप्तम्याः । ४।३।१९८। सप्तम्यन्ताज्जनो भूते टो भवति ॥ तनौ जात तनुन ॥

१८४० यैयोनिमतिचरजेऽप ॥ ४।३।१९५। अप्शब्दात् सप्तम्या यप्रत्यये योनिमतिचरजे च श्लृग् न भवति तत्पुन्ये ॥ अप्मुज सरसिज । बहुलाधिकारादब्ज सरोजम् इत्यादि ॥

१८४१ अजाते पञ्चम्या । ४।३।१९९। पञ्चम्यन्तान् जनो मूते डो भवति न जातिवाचिन ॥ ज्ञानाज्जात ज्ञानज सुखम् । इन्द्रियजम् इत्यादि । जाते । अथाज्जात इत्येव ॥

१८४२ कैचित् । ४।३।२००। अन्यस्मादपि सुपो जनो मूते अय स्मिन्नपि विषये डो भवति ॥ किं जातेन किंज । द्विर्जातो द्विज न जात अज । परिजा केशा । प्रजायते प्रजा । अनुज स्त्रीजमनृत । पुसानुजाता पुसानुजा । प्राक्षणाच्छसीत्यलुक् ॥

१८४३ जृपोऽतृ । ४।३।२०१। जृपो मूते अतृ भवति ॥ ऋदित् । जरन् ॥

१८४४ सुयजो ह्वनिप् । ४।३।२०२। पुन्यपञ्चम्या मूते ह्वनिप् भवति ॥ ह्वपारितौ । सुत्वा यज्वा ॥

१ आन्वत्युपसर्गे उपपदे । अणोऽपवादाऽद्यम् ॥ पुमान्मनु जातेत्यत्र टार्गेऽनुना^१ इति द्वितीया । 'स्वहृताऽस्युच' इति समाने पदसंज्ञाया पुमशब्दस्य सकारस्य पदस्य इति लुक् पुमनुना ॥ प्रत्ययाथनिवृत्त्यर्थं वचनम् ॥

२ य-य योनिश्च मतिश्च चर-य जश्च पुनस्तयोक्तस्तस्मिन् ॥ सत्रोदाहरणानि अप्मुध्य । अप्मुयोनि । अप्मुमति । अप्मुचर । अप्मुज ॥ स स्यादलत्र किञ्च । यस्य ज म निरर्थकमिति विदग्ध ॥ क्षत्रियज युध्दम् । प्राक्षणज पशुवध ॥

३ दन्तविप्रण्डजा द्वि-ता । अचोऽस्ती वार्षि-सो माहिर-जो रामरितामह ॥ अयस्मा^१ दातोऽपि भवति परमादन्तीति पराह ॥

१८४५ भस्मादयः । १४।३।२०३। भस्मजित्यादयो भूते मनन्ता
साधय ॥ भसित भस्म । एव चर्म वर्म कर्म इत्यादयः प्रयोगगम्या ॥

१८४६ क्तकवत् । १४।३।२०४। धातोर्भूते क्तकवत् भवत ॥
क्रोतावितौ । साप्यानाप्यादिति सक्र्मकात् कर्मण्यकर्मकाद् भावे क्त ।
क्तवत् पुन कर्तर्येव । एभ्यते स्म एधितमनेन । एधते स्म एधितवान् ।
एव स्पर्धित स्पर्धितवान् वन्दित वन्दितवान् ॥

१८४७ उंति शप कयोर्भावारम्भे । १४।१।१५३। शप्भाजो
धातोरुकारे उपान्त्ये सति भावारम्भविहितयोरिडाद्यो क्तकवत्सो परत
न्त्रिकार्यं वा भवति ॥ मुदितमनेन मोदितमनेन । प्रमुदित प्रमुदितवान्
प्रमोदित प्रमोदितवान् ॥

१८४८ क्तयोर्द्रश्यौदित्सूयत्यादेर्दस्य चामन्मूर्च्छः । १४।१
।२४६। दान्तात् रान्तात् श्यैड ओदित सूयत्यादेश्च तकाराद्यो क्तकव-
त्सोरादेस्तस्य नो भवति पूर्वस्य दस्य च न न मनस्त्रो ॥ हन्मनेन
हन्वान् । ह्यदैड सुप्ते ॥

१८४९ न डीयिह्वयैदिदेटोऽपतः । १४।२।१४३। डीयधिभ्यामै-
दितो विकल्पितेडश्च कयोरिड् न भवति न पत ॥ नत्व ॥

१ साप्यान् शप् तस्य शप । क्तवत् कवत्सु च कौ तयो कयो ॥ आरम्भ आदिकम् ॥

२ दकारात्ताद्रेफान्तात् न्यायतेरोदित सूयस्यान्व गदमूर्च्छिर्वाजिताद्धातो परयो
स्तकाराद्यो कयो क्तकवत्सोरादेदकारादेशो भवति तत्ताप्रियागे पूर्वस्य दकारस्य च
नकारादेशो भवति ॥ भिन्न भिन्नवान् । मदै ह्यग्लपनयो मत्त मत्तवान् । मत्त
मूर्त्तवान् एङ्लुगिति छत्र लुगत्र । कयोरिति किं भिति चूर्त ॥ द्विवचनादयव-
द्प्रह्वानपेक्ष क्तकवत्सोरादेः प्रह्वणम् । द्रश्यौदित्सूयत्यादेरिति किं कृतवान् । रात्परेणा
उभागेन यवधान । क्तारस्य हि मध्यर्धमात्रो रेफ पूर्व पश्चाच्च तुरीयोऽङ्गमाय
प्राीयेत ॥ सूयतीति इयनिर्देश मुतिसूयतिनिवृत्त्यर्थः ॥ अमदमूर्च्छ इति किं
मत्त मत्तवान् ॥

३ यकारो दिवादित्सूचार्थः । वेट इत्यस्य यत्र पुत्राणि विकल्पितेड इत्यर्थः ॥

१००० तृ साधुधर्मशालेषु । १।१।२२२। धातो सति वृद्ध
त्ययो भवति साधुधर्मशालेषु ॥ सार्धं दातृ कर्ता । धर्म विनमर्चिता ।
शाले हसिता इत्यादि नेवम् ॥

१००१ भृष्टतृष्टुभाजसहचरश्चापत्रपालकृष्यनिरा
कृन्मज्जनोत्पचोत्पतोत्पदोन्मदादिषु । १।१।२२३। भूमादि
भ्य सति इष्युर्भवति साधुधर्मशालेषु ॥ भरिष्यु वरिष्यु वधिष्यु आ
जिष्यु सदिष्यु चरिष्यु रोचिष्यु अपाविष्यु अलङ्करीष्यु निराकरीष्यु
मज्जिष्यु उत्पविष्यु उत्पतिष्यु उत्पन्तिष्यु उमदिष्यु ॥

१००२ भूजे स्तुप् । १।१।२२४। भूविभ्या सति स्तुर् भवति
साधुधर्मशालेषु ॥ भित्त्वाभ्या । भूष्यु तिष्यु ॥

१००३ ग्लास्य स्तु । १।१।२२५। ग्लास्याभ्या सति स्तुर्भवति
साध्यादिषु ॥ ग्लान्तु स्थास्तु ॥

१००४ गृध्रिगृधिदिपत्रस. क्तु । १।१।२२६। गृध्राभ्या सति
वक्तुर्भवति साध्यादिषु ॥ क इत् । गृध्रु धृष्यु क्षिप्नु यत्तु ॥

१००५ सन्निभिक्षाशनस्विन्दिच्छाद् । १।१।२२७। सन-
न्तात् भिक्षादिभ्यश्च सत्युर्भवति साध्यादिषु ॥ बुधपु चिकीर्षु मिथु
आशसु घेतीति निडु निपातनाजम् । इच्छु ॥

१००६ गृध्रन्दादान । १।१।२२८। गृध्रन्दिभ्या सत्यारुर्भवति
साध्यादिषु ॥ शरारु वदार ॥

१ कृशला योग्या हित-य साधुरुच्यते । धर्मोऽनुवृत्त आचार । धर्मं धर्मसूत्रा मुण्ड
यितार स्याविद्यायना मुण्ड-य तेषा कुत्रधर्म इति कुलचार । दान कर्ता कर्त्तामुक्तस्यति
पट्टी अनुगृह्णाणायादिति निषाधाय भवति ॥

२ सन्निति प्रलयग्रहण १ घातो । आशस्यति आह शासूद् इच्छावामिलस्य ग्रहण
न शसू स्तुताविलस्य । विन्दीति विद ज्ञाने । प्रलयसन्नियोगे निषाधनानन्दार । इच्छेति
इच्छते चकार ॥

१९०७ निद्रातन्द्राश्रद्धास्पृहामृत्तिपतिशीदयादालुः
१।३।२३०। निद्रादिभ्य सत्यालुर्भवति साध्यादिषु ॥ निद्रालु तन्द्रालु
श्रद्धालु स्पृह्यालु गृह्यालु पतयालु शयालु दयालु ॥

१९०८ भूवृषस्थागृह्णन्कर्मगमादुक्त्वा ॥१।३।२३१। भूमादिभ्य
सत्युक्त्वा भवति साध्यादिषु ॥ ण इत् । भावुक वर्णुक म्वायुक शास्त्र
घातुक कामुक गामुक ॥

१९०९ लपपत्पद ॥१।३।२३४। लपादिभ्य सत्युक्त्वा भवति
साध्यादिषु ॥ लापुक् पातुक पादुक ॥

१९१० तुरभूपार्थमृष्टधज्ज्वलजुशुभश्चान् ॥१।३।२३५।
क्रोधार्थात् भूपार्थात् सादिभ्यो लपादिभ्यश्च सत्यनो भवति साध्यादिषु ॥
क्रोधन क्रोपन भूषण मण्डन सरण गर्धन ज्वलन जवन शोभन
लपण पतन पदन ॥

१९११ हलाद्यन्ताद् इदित ॥१।३।२३७। हलादिहलातादक-
र्मकान् इति इदितश्च सत्यनो भवति साध्यादिषु ॥ वर्तन स्पर्धन मीमा-
सन चेतन । अविवक्षितकर्मकस्याकर्मकत्वम् ॥

१९१२ धेज्ज्वदशजपादूक ॥१।३।२४०। धरुलेभ्यो यजादि-
भ्यस्त्युक्त्वा भवति साध्यादिषु ॥ यायजूक वायदूक दन्दशूक जजपूक ॥

१ निद्रा तन्द्रा इति नितपूर्वो शयनि द्वे स्वप्न द्रा इत्याद्यो गते च । तन्त्यन
द्वारास्य तकारा निपातनात् ॥

२ हल आद्यन्त यस्य स हलाद्यन्तस्त्वान् । इति हलाद्यन्तान् इदितश्च हलाद्यन्ता
दस्ममादिति यावत् ॥ हलाद्यन्तादिति किं एषिता घना । इति द्वि किं पत्ता
हलाद्यन्त एक एव विनायत तेन याया-स्य च न भवति ॥ अस्ममादिति किं
चमिता वज्रम् । एवे अत्रास्ममादिति तापे ताते ॥

३ यायजूक अद्यायकानिलादिना यदि ऐन्मिदहाकोरिति पूर्वस्य दीध । यज
अकारस्य अन् इति लुचि हल्ये य इति यत्क ॥ इज्जशाले यायजूक वायद्व्योऽति
यकारि ॥

१०१३ जागुः । १।३।२४१। जागु सत्यूको भवति माध्वादिषु ॥
जागरूक ॥

१०१४ शमष्टकदुषादिषु दुरुदुहयुजत्यजरजभजाभ्याह
नानुरोधो धिनब् । १।३।२४२। शमष्टकादुषादिभ्यश्च सति धिनब्
भवति साध्वादिषु ॥ अद्धज इत् ॥ क्षमी दमी तमी शमी भमी क्षमी
हमी मादी दोषी द्वेषी द्रोणी दोही योगी त्यागी रागी भार्गी अभ्याधाती
अनुरोधी ॥

१०१५ समः पृच्छजज्वरोऽकर्मकान् । १।३।२४३। अकर्म
केभ्य सम पृच्छादिभ्यस्सति धिनब् भवति साध्वादिषु ॥ सम्पर्की ससर्गी
सज्वारी ॥

१०१६ यौ विचकपकत्थसन्भलसः । १।३।२४५। वेदिचादि-
भ्य सति धिनब् भवति साध्वादिषु ॥ विवेकी विक्रापी विक्ल्पी विसम्भी
विलासी ॥

१०१७ लपोऽपे च । १।३।२४६। अपविभ्या रूप सति धिनब्
भवति साध्वादिषु ॥ अपलापी विलापी ॥

१०१८ चरोऽतौ च । १।३।२४७। अत्यपाभ्या चरस्सति धिनब्
भवति साध्वादिषु ॥ अतिचारी अपचारी ॥

१०१९ लप्ष्टुमथवदवसः प्रे । १।३।२४८। प्राहृपादिभ्य सति
धिनब् भवति साध्वादिषु ॥ प्रलापी प्रसारी प्रद्रावी प्रमाधी प्रयादी
प्रनासी ॥

११२० परे सवदहमुहः । १।३।२४९। परे सादिभ्यस्मति
धिनब् भवति साध्वादिषु ॥ परिसारी परिवादी परिदाही परिमोही ॥

१ नामाष्टक शमष्टक दिवादिषु शम् दम् उपशमने इति व्रमपठितम् ॥ युजाने
युज्यनियुनक्त्याप्रहणमविशेषान् ॥

२ विश्वुपसर्ग उपपदे सति । विद्मद् पृथग्भाव । कथि श्लाघायाम् । लस श्लेषण
क्राडनया ॥

१९२१ क्षिपरटः । १।३।२५१। परे क्षिपरटाभ्या सति धिनम् भवति साध्यादिषु ॥ परिक्षेपी परिराटी ॥

१९२२ वादेश्य युष् । १।३।२५२। परेवादि क्षिपरटाभ्या च सति युष् भवति साध्यादिषु ॥ परिवादक परिक्षेपक परिराटक ॥

१९२३ निन्दहिसक्लिशग्नादविनाशिन्याभापासूयात् । १।३।२५३। निन्दादिभ्यस्सति युष् भवति साध्यादिषु ॥ निन्दक हिसक क्लेशक खादक विनाशक व्यापापक असूयक ॥

१९२४ कुट्टिलुण्टिष्टृहजल्पभिक्षादाकट् । १।३।२५५। कुट्टादिभ्य सत्याकट्प्रत्ययो भवति साध्यादिषु ॥ ट इत् । कुट्टाक लुण्टाक वराक जल्पाक भिक्षाक । स्त्रिया कुट्टाकोत्यादि ॥

१९२५ वृक्षीणवमज्यव्यथाभ्यन्परिभूविश्रेरिन् । १।३।२५६। टादिभ्यस्सतीन् भवति सा धादिषु ॥ आदरी क्षयी उदयी वमी जयी अव्यधी अभ्यमी परिमयी विधयी ॥

१९२६ प्रात् नृजोः । १।३।२५७। प्रात् स्रजुम्या सतीन् भवति सा धादिषु । प्रसवी प्रजवी ॥

१९२७ मरक स्रधसः । १।३।२५८। सादिभ्य सति मरक् भवति सा धादिषु ॥ क इत् । स्रमर अमर ध मर ॥

१९२८ भञ्जभासमिदो घुरः । १।३।२५९। भञ्जादिभ्यस्सति घुरो भवति साध्यादिषु ॥

१९२९ घुरकेलिमहृष्टपच्य कर्मणि । १।३।२६०। घुरकेलिमो प्रत्ययो हृष्टपच्यश्च कर्मणि कर्तरि भवति ॥ मज्यते स्वयमेव भङ्गुर चपु । अत एव वचनाद्धातो केलिम पचेलिम ट्कुभिदेलिम इत्यादि । भासादे कर्तरि भासुर मेदुर ॥

१९३० वेत्तिच्छिन्दमिदं कित् । १।३।२६०। विदादिभ्य सति

१ ट आदर । क्षीणे निस्तुवचमहण न क्षिप । इष् गर्ग । १ मृपर्ववर्ध भव धनय । श्रीमपूर्व अम राते । १३ निवागणया ॥ जयी निजि श्रीमभव ॥

१०१३ जागुः । १।३।२४१। जागु सत्यूक्तो भवति माध्वादिषु ॥
जागरूक ॥

१०१४ शमष्टक्रदुपष्टिपदुहदुहयुजत्यजरजभजाभ्याह
नानुरूपो धिनञ् । १।३।२४२। शमष्टकादुषादिभ्यश्च सति धिनञ्
भवति माध्वादिषु ॥ अद्भ्यश्च इत ॥ शमी दमी तमी शमी यमी क्षमी
हमी मादी दोषी द्वेषी द्रोही दोहो योगी त्यागी रागी भार्गी अभ्याधाती
अनुगेषी ॥

१०१५ समः पृच्छजज्वरोऽकर्मकान् । १।३।२४३। अकर्म
केभ्य सम पृचादिभ्यस्सति धिनञ् भवति साध्वादिषु ॥ सम्पर्का ससर्गा
सज्वारी ॥

१०१६ चौ विचकपकत्यसन्भलस । १।३।२४५। वेर्निचादि-
भ्य सति धिनञ् भवति साध्वादिषु ॥ विवेकी विकृषी विकथी विनम्भी
विलामी ॥

१०१७ लपोऽपे च । १।३।२४६। अपविभ्या लप सति धिनञ्
भवति साध्वादिषु ॥ अपलापी विलापी ॥

१०१८ चरोऽतौ च । १।३।२४७। अत्यपाम्या चरस्सति धिनञ्
भवति साध्वादिषु ॥ अतिचारी अपचारी ॥

१०१९ लप्सदुमथवद्वसः प्रे । १।३।२४८। प्रालपादिभ्य सति
धिनञ् भवति साध्वादिषु ॥ प्रलापी प्रसारी प्रद्रावी प्रमाथा प्रवादी
प्रवासी ॥

१०२० परे सुवद्वसुह । १।३।२४९। परे मादिभ्यस्सति
धिनञ् भवति साध्वादिषु ॥ परिसारी परिवादी परिदाही परिगोही ॥

१ शमामष्टक शमष्टव दिवादिषु शम् दम् उपगमने इति क्रमपठितम् ॥ युजति
युज्यतियुनक्त्यामहणमविशेषान् ॥

२ विद्वत्पुष्ये उपपद सति । विजद् पृथग्भावे । काल्य स्थापयाम् । लम श्लेषण
कादनयो ॥

१९२१ क्षिपरटः । १४।३।२५१। परे क्षिपरटाम्या सति धिनम् भवति साध्वादिषु ॥ परिक्षेपी परिराटी ॥

१९२२ वादेथ बुम् । १४।३।२५२। परेवादे क्षिपरटाम्या च सति बुम् भवति साध्वादिषु ॥ परिवादक परिक्षेपक परिराटक ॥

१९२३ निन्दर्हिं सक्लिशान्वादविनाशिव्याभापासूयात् । १४।३।२५३। निन्दादिन्यस्तसति बुम् भवति साध्वादिषु ॥ निन्दक हिसक हेशक खादक विनाशक व्याभापक असूयक ॥

१९२४ कुट्टिलुपिटवृद्धजलिपभिक्षादाकट् । १४।३।२५४। कुट्टादिभ्य सत्याकट्प्रत्ययो भवति साध्वादिषु ॥ ट इत् । कुट्टक लुण्टाक वराक जलपाक भिक्षाक । लिया कुट्टाकीत्यादि ॥

१९२५ वृक्षीण्वमज्यव्यथाभ्यम्परिभूविश्रेरिन । १४।३।२५५। डादिभ्यन्सतीन् भवति साध्वादिषु ॥ आदरी क्षयी उदयी वमी जयी अव्ययी अभ्यमी परिगयी विशयी ॥

१९२६ प्रान् खजो । १४।३।२५७। प्रात् खजुम्या सतीन् भवति साध्वादिषु । प्रसवी प्रजवी ॥

१९२७ मरक् मद्धस । १४।३।२५८। सादिभ्य सति मरक् भवति साध्वादिषु ॥ क इत् । मृगर अमर घमर ॥

१९२८ भ्रष्टभारमिवो घुर । १४।३।२५९। भ्रष्टादिभ्यस्तसति घुरो भवति साध्वादिषु ॥

१९२९ घुरकेलिमरुष्टपच्य कर्मणि । १४।३।४६। घुरकेलिमो प्रत्ययो रुष्टपच्यश्च कर्मणि कर्तरि भवति ॥ मज्यते स्वयमेव भङ्गुर वपु । अत एव वचनाद्धातो केलिम पचेलिम उद्भिदेलिम इत्यादि । भासादे कर्तेरि भासुर मेदुर ॥

१९३० वेत्तिच्छिन्दिभिद्. फित् । १४।३।२६०। विदादिभ्य सति

१ इ आदे । क्षीन निरुव घट्टप्रहण न क्षिप । इष् गता । उप्व्यायर् मय चम्पवः । अभिपूय अय रो । क्षि निवामण्य ॥ जयी त्रिजि अभिमये ॥

पुरो भवति सा गान्पि स च नित् ॥ बह्नाधिकारत् कर्तयपि । निदुर
धर्मान्निदुर निदुर ॥

१०३१ सर्तीष्णजजेद्वरप् । १४।३।२६१। सर्त्यादिभ्य सति द्वरप
भवति साग्वान्पि स च नित् ॥ टपावितो । तर् । मृत्वर इत्यर १५
नित्वर । निया मृत्वर । ॥

१०३२ गेत्वर । १४।३।२६२। सति साग्वान्पि गत्वर इति
निपात्यते ॥

१०३३ नक्रम्पजस्क्रम्पस्मिह्मिदीपो र । १४।३।२६३।
नमादिभ्यस्सति गो भवति साग्वान्पि ॥ नम्र फम अजम क्रम्प स्मेर
हिम दीप ॥

१०३४ स्वप्नपिधूपो इनज् । १४।३।२६४। स्वपादिभ्य सति
इनज् भवति साग्वान्पि ॥ ङ इत् । स्वप्नर् नृष्णर् वृष्णर् ॥

१०३५ भ्य नकुम्भुका । १४।३।२६५। निभेत्सति कुम्भुका
भवति साग्वान्पि ॥ क इत् । भीरु भीरु भीरु ॥

१०३६ स्थेशभामविमकमो वर । १४।३।२६६। स्थादिभ्य
सति वरो भवति साग्वान्पि ॥ स्थानर ईश्वर भाम्वर पेम्बर विन्म्बर ॥

१०३७ यायावरश्च । १४।३।२६७। सति साग्वान्पि यायान् इति
निपात्यते ॥

१०३८ सविप्राक् शुवोऽनाम्न्युद । १४।३।२६८। चानुष्टुप्त्वान्
साधुवर्मशलेष्विति निवृत्तम् । सविप्रेभ्यो भुव उद् भवति न नामि ॥
सम्भु विभु प्रभु । नामि । विभृतिश्चादि ॥

१०३९ मितद्र्यादय । १४।३।२६९। सति मितद्रु इत्यादयो निपा
त्यते ॥ मितद्रु शम्भु इत्यादय शिष्टप्रयोगेषु लक्ष्या ॥

१०४० इन्द्रो देवते । १४।३।२७०। इन्द्रो भवान् देवो
वर्तते ॥ पूयान् पायलो भगवान् मनो मे ॥

१९४१ सज्जपौ करणे । १४।३।२७१। पुव कण्णे इत्तो भवति सनायाम् ऋषौ चाभिधेये ॥ पवित्रा नदी । पवित्रो जिामुनि ॥

१९४२ लघुसूखनसहचरते । १४।३।२७२। स्वादिभ्य करणे इत्रो भवति ॥ लयते अनेनेति रवित्रम् । एव धर्मिन् सवित्र खनित्र सहिन् चाग्निम् अरिन् ॥

१९४३ प्यो हलकोडमुखे अद् । १४।३।२७३। प्सलद् भवति हलमुखे ऋट्मुखे च करणे ॥ ट इत् । जनवपुणदेरिति नेद् । पोन ॥

१९४४ दात्रीशस्युज्युसिचसिस्तुतुग्निह्नहृदशपत् । १४।३।२७४। दातादिभ्य करणे ऋद् भवति ॥ दात् नेत्र शस्त्र योक्त योत्र सेक्त् सेत् स्तोत्र तोत्र मेद् नद्दी । दप्ता अजादित्वादाद् । पत् ॥

१९४५ धात्री । १४।३।२७५। धेटो धानश्च कर्मणि ऋटि धात्रीति निपात्यते ॥

१९४६ मतिपूजार्थप्रीच्छील्यादिभ्यः क्त । १४।३।२७६। इच्छोथेभ्य जानार्थेभ्य पूजार्थेभ्य वीच्छा शील्यादिभ्यश्च सत्यर्थे क्तो भवति ॥ सता मत । सतामिष्ट । सता जात । सता विदित । सता पूजित । सतामर्चित । मित्र स्विन्न इद् ॥

शीलितो रक्षित क्षान्त आकृष्टो जुष्ट उद्यत ।

सयतश्शयितस्तुष्टो रुष्टो रपित आशित ॥

क्रान्तोऽभिव्याहृतो हृष्टो हससृष्टो मृतस्तथा ।

लिप्तस्त्रिगुणश्च दयित इत्याद्या सति लक्षिता ॥

१९४७ उणादयः । १४।३।२७७। धातो सत्यर्थे उणादयो वैहुल्य भवन्ति ॥ कारु वायु करण्ड वरण्ड इत्यादय उणादिवृत्तौ ज्ञातव्या ॥

१ धवित्र व्यजन सद्यश्चित मृगधर्मेणा ॥ यानिन्मुग्धारणम् । अरिन् ये निपातक ॥

२ दात् नी दास् यत् यु सिच सि स्तुन् तुद् मिह नहृदश पत् इत्येतभ्यो धातुभ्य ॥

३ चटुलप्रहण प्रयोगानुसरणार्थं । सेत् य येभ्यो ऋतुभ्यो यस्मिन्नर्थं यथा दृश्यन्ते तेभ्यस्तस्मिन्तथा भवतीति धात्वन्कार्याभियम सिद्धो भवति ॥

१९७९ कण्यहस्स्वन्यो वा । १।४।२६। अनुपसमेभ्योऽर्तयज्वा भवति ॥ कण कण । यम याम । हेस हास । म्वन स्वान । नय नाय । उपसर्गात् । प्रकाण प्रयाम प्रहास विष्वाण प्रणय ॥

१९८० आडि लुलो । १।४।२७। आडो रपुभ्याम् अर्तयज्वा भवति ॥ आरय आराव आप्लय आप्लान । अ यस्मात् । निराय निहय ॥

१९८१ ग्रहोऽवे चर्षे । १।४।२८। जवादू ग्रहोऽज्वा भवति वर्ष सम्बधे ॥ जग्रह अवग्रह । वर्षस्य विघात इत्यर्थः । अन्यत्र अवग्रह ॥

१९८२ मे युग्यतुलासूत्रे । १।४।२९। माद्रू ग्रहोऽर्तयज्वा भवति युग्यसूत्रतुलासूत्रयो ॥ प्रग्रह प्रमाह । अ यत्र । प्रग्रह ॥

१९८३ हूर्वस्त्रे । १।४।३०। प्राटृजोऽर्तयज्वा भवति वस्त्रेऽयं ॥ प्रवर प्राण वस्त्रविशेष । अन्यत्र । प्रवरो मुनि ॥

१९८४ उदि नीश्रिञ्ज । १।४।३१। उदो नीश्रिभ्या अर्तयज्वा भवति ॥ उन्नय उन्नाय । उच्छ्रय उच्छ्राय ॥

१९८५ पृद्व्यातिर्घञ् । १।४।३२। उद पृद्व्यातिभ्योऽर्तरे घञ् भवति ॥ उत्पान उद्गाव उद्याव ॥

१९८६ ग्रहः । १।४।३३। उदो ग्रहोऽर्तरे घञ् भवति ॥ उदग्रह ॥

१९८७ समि मुष्टा । १।४।३४। समो ग्रहोऽर्तरे घञ् भवति मुष्टिपिप्येऽर्थे ॥ अहो मलस्य सद्वाह । मुष्टेर्दाहोमिः यर्थः । अन्यत्र सद्वाह ॥

१९८८ युद्वदो । १।४।३५। समो युद्वदुभ्योऽर्तरे घञ् भवति सयान सदाव सदाव ॥

१ प्राप्तमासस्य वषणस्य कृतधिमित्तादमात्रो धावथ । वष इति रिं ? अत्रग्रह कानमित्यय । अत्र नित्यमवाच्य ॥

२ युग पदतीति युग्य अन्धा घटापदां वा । प्रग्रहोरणादिनियुक्तधादिष्यमनरगुत्तु गुणादिमुत्र आनिधीयते ॥

३ निष्पमत्रि प्राप्त विरत्य । द्वा प्रकारोत्तराम्नी । उत्तरीयवतरम् ॥

४ भगुजितधिवेशा मुष्टि न परिमाणम् । परिमाणस्य मानमिति सिद्धत्वात् ॥

१०८० स्तोत्र्यज्ञे । ४।४।३६। समस्तोरकर्तरि घञ् भवति यज्ञविषये ॥
सस्तानो यागभूमि । अन्यत्र सस्तव ॥

१०९० हस्तुस्रो । ४।४।४०। प्रादुस्तुभ्योऽर्कर्तरि घञ् भवति ॥
प्रद्राव प्रस्तान । प्रस्तान ॥

१०९१ स्त्रोऽपज्ञे । ४।४।४१। प्रात् स्त्रोऽर्कर्तरि घञ् भवति न
यत्रविषये ॥ नयप्रस्तार त्रिगानप्रस्तार । यज्ञे शांतिप्रस्तर ॥

१०९२ वौ प्रयनेऽशब्दे । ४।४।४२। वे स्त्रोऽर्कर्तरि प्रथमे
विशाल्ते घञ् भवति । शब्दविषये ॥ विस्तार षट्स्य । विस्तर प्रवचनस्य ॥

१०९३ क्षुभ्रोः । ४।४।४३। ये क्षुभ्या अर्कर्तरि घञ् भवति ॥
विश्वान विश्वाव ॥

१०९४ व्युपे शीङ् ऋमे । ४।४।४४। व्युपाम्या शीङोऽर्कर्तरि
घञ् भवति ॥ कमविषये ॥ विशाय उपशाय कमप्राप्त शयनम् । अन्यत्र
त्रिगय उपशाय ॥

१०९५ हस्तादेयेऽस्तेयेऽनुदश्चे । ४।४।४५। अनुदश्चिनोऽर्कर्तरि
घञ् भवति हस्तादेयविषये न स्तेये ॥ पुष्पप्रचाय क्रियते बधूमि । स्तेये
पुष्पप्रचय क्रियो चोरेण । उद शुभोचय ॥

११ ६ चित्युपसमाधानायासदेहे रुश्चादे । ४।४।४६।

१ सस्तावस्तु अस्तु या स्तुतिभूमिद्वय मनाम् । रतुत्यत्रति गस्तावद्वय दोगानां
घन देगे द्वादश सभेस्य स्तुति स दश गस्ताव द्द्वयत । यज्ञ इति रिं
सस्तावोऽवद्वि ॥

२ उपशायो विशाय उ पर्यायशयनावका ॥ वितका विशाय दक्षा सद्दह ॥

३ हस्तेनोपाया तरनिरपेक्ष यथा तथा तु शक्यते । स्तय चोर्थ । हस्तादवे इति च
प्रत्यासक्तिरुच्यते । तेन सत्प्रत्ययान्तरविषये धात्वर्थे मागे नियमार्थं चेद् विशेष्यमस्ते
य प्रवति ॥ हस्तादेयमिति द्वि प्रमाणमुच्यते यद्धस्ते सम्भवति न तद्धस्तादिति रित्यन
इति । तेन हस्तादेये चाते स्तेय मागेऽपि पुष्पप्रचाय इत्यन भवति ॥

४ नीयते इति चित्य वाधर । प्रमाणानामकत्रोपरि उपशयिभावेन करणमुपस
माय नम् । आवस लप्रत्यायामो त्रिगान ॥

चित्यादिनिषेधे चिञोऽर्त्तरि घञ् भवति आदेशस्य कश्च ॥ चित्ता
आत्माय । उपसमाधाने गोमयनिम्नाय । आपामे मुनिनिम्नाय । देहे काय ॥
अयत्त चय ॥

१०९७ सङ्घेऽनुपरो । १४।४।४७। सङ्घेऽथे चिञोऽर्त्तरि घञ् भवति
आदेश क नोपरिभावे ॥ देवाश्चतुर्निकाया । उपरिभावे सूत्रनिचय ॥

१०९८ माने । १४।४।४८। माने सङ्ख्यापरिमाणयोरर्त्तरि घञ् भव
ति ॥ एको निघास । द्वौ निघामा । तण्डुलसमाह इत्यादि ॥

१०९९ न्युदि अ । १४।४।४९। न्युद्ध्या गिरतेरर्त्तरि घञ् भवति ॥
निगार उदार । न्युर्दाति किं । गर सङ्गर ॥

२००० क्रो धान्ये । १४।४।५०। युद्ध्या गिरतेरर्त्तरि घञ् भवति
धा यविषये ॥ निरारस्तण्डुलानामुत्सार राशिरित्यर्थ । अन्यत्र पलाना
निरार । गुणोत्करे । करै ॥

२००१ नां वु । १४।४।५१। नेर्वृञोऽर्त्तरि घञ् भवति धाये ।
नीवार । अयत्त निवार ॥

२००२ ङ्रेणोऽङ्रेपे । १४।४।५२। नेरिणोऽर्त्तरि घञ् भवति न
ङ्रेपे ॥ न्याय । ङ्रेपे ययो नाश ॥

२००३ पैरौ ग्रामे । १४।४।५३। परेरिणोऽर्त्तरि घञ् भवति ऋमेऽङ्गो
पर्याय ऋतूनाम् । अन्यत्र पर्याय ॥

२००४ भ्योऽवज्ञाने वा । १४।४।५५। परेरुवोऽर्त्तरि घञ् वा
भवत्यवज्ञाने ॥ परीभाव परिभाव । अप्रज्ञाने असति । परितो भन
परिभव ॥

२००५ स्थादिभ्यः क । १४।४।५६। स्थादिभ्योऽर्त्तरि को भवति ॥
सतिष्ठतेऽयामिति मन्था । एव व्यवस्था प्रपिबत्यस्यामिति प्रपा । विट-

१ अङ्ग्रेपविषय । अथ स्वरपाचरन प्रच्यति । ण्योऽङ्ग न्याय एतदत्र साधुरित्यर्थ ।
२ तत्र पर्यायो भवति । क्रमेण पदायानां क्रियामन्त्रव पर्याय । काऽस्य पद
याऽतिपात ॥

न्यते अनेन अस्मिन्निति वा विज्ञ । आयुष्यते अनेन इत्यायुष इत्यादय
प्रयोगगम्या । बहुलाकारात् विघात इत्याद्यपि ॥

२००६ दृष्टचित्तोऽयुक्ता । १४।४।५७। द्रवितोऽधातोरकर्तरि जभुर्भ
वति द्रवित क्ति ॥ क इत् । रेपयु श्रययु स्फूर्जयु नन्दयु भरयु
चमयु ॥

२००७ क्षिरिमे । १३।२।२०। क्षिरिमपर एव प्रयोज्य ॥ पाके
निर्दृष्ट पक्षिमम् । अमूम कृतिम विहित्रिम याचित्रिम मृत्रिम दक्षिम
मक्षिम ॥

२००८ यज्यत्प्रच्छस्वन्नक्षो न । १४।४।५८। यजादिभ्योऽकर्तरि
तो भवति ॥ यज यत् । उभ्य श् । प्रश्न स्वप्न रक्षण ॥

२००९ विच्छेर्नङ् । १४।४।५९। विच्छेरकर्तरि नङ् भवति ॥ निश्न ॥

२०१० व्यासो भावेऽन भिन् । १४।४।६०। धातोर्भावे अनो भिन्
व भवत व्यासो गम्यमातायाम् ॥

२०११ अजिनोऽण् । १३।४।१३९। आन्तात् गिनन्ताच्च स्वार्थे अण्
भवति ॥ सङ्गुटन साङ्गोदितमेवा । सरवण साराविण सेनाया ॥

२०१२ स्त्रिया क्तिन् । १४।४।६१। धातोरकर्तरि स्त्रीलिङ्गे क्तिन्
भवति ॥ क्त्वादिभ्यः ॥

२०१३ तेर्ग्रहादिभ्यः । १४।२।१३५। ग्रहादिभ्य एव केरिद् भव

१ दुग् दुः दुद् तो इती यस्यासी दुङ्ङित् तस्मात् । दरातानुनधादयुप्रत्यय ।
वकारानुनधात् तिलप्रत्यय । दुषेष्ट् चलेने । दुबोधि गतिवृत्त्यो । दुषोष्जा
वज्रनिघाय । हुनद समृद्धा । दुदुभृत् धारणपोषणयो ॥

२ इमप्रत्यये परे तिलप्रत्ययो भवति । 'भावादिस १७७०।' अन्ताद्भावप्रत्यया
न्तात् इमा भवतीति तादृत् ॥ पात्रेन निवृत्त पात्रिम । तद्वित्तमृषेण उक् । दुपचिप्
पात्रे । दुपचि श्रीजमन्ता । दुङ्गु करण । दुधाम् धारणे । धानो ह्येति दि ॥ दुयानृम्
याचने । दुदुभम् । दुदाय ॥

३ तेर्ग्रहादेरेति नियमार्थं वचन । तेनायत्र तेर्न मन्त्रि । वाति दीप्ति पाक्षि ।
तेरेव ग्रहादेरिति नियमा न भवति उत्तरज्जालिटीति प्रातिपेधात् ॥

ति ॥ इति नियमादन्येभ्यो न भवति । हति यतिः । पचुद् व्यक्तीक
पदि भ्राष्टि गुति ॥

२०१४ लभादिभ्यः । १४।१।६२। लभादिभ्योऽकर्तरि क्तिन् भवति
कृद्धि क्षान्ति कान्ति । यलुद् । ऊति पृति ताति अस्ति उ
गादि स्मिति कृति च्युति वृति मिति दत्ति प्याति भित्ति सि
क्षुब्धि भ्राष्टि ध्वस्ति वृद्धि स्यति कट्टसि तृति जृति स्पृ
ऋत्वादेरिति तस्य न । दीर्घं मात्ति राष्टि गति बुद्धि । महादित्वा
निपत्तिनि वान्ति सत्ति दृष्टि । महादित्वादिद् । निरुचिति रुद्धि
सुति द्रुति जिति धीति पीति प्राति स्थिति । लभादित्वात्
स्थिति दाति ॥

२०१५ ग्लाज्याहो नि । १४।१।७४। ग्लादिभ्योऽकर्तरि
निर्भवति ॥ ग्लानि ज्यानि गीति घ्याति सृति ऋति तीर्णि वि
महादित्वादिद् । अर्चिति । छटुर् । इति मृतिं सृतिं सक्ति । म
त्वादिद् । निपठिति तप्ति जप्ति यब्धि गति सृप्ति भणिति कानि
ति यति आचान्ति आति फुल्लति क्षुब्धि छद्मति ऊति वृष्टि
दृष्टि प्रष्टि पृष्टि दृष्टि दष्टि शक्ति दग्धि शूति उपिति उन्ति
उत्ति उद्धि उत्ति वीति हति धौति पात्ति भक्ति ॥

२०१६ क्तिन्पचायः । १४।१।२४३। अपाचाय उपात्यभ्य
नीद् भवति ॥ यटुक । अपचिति । न आत् । सानि मादि गूढि
दनि भृनि वृति नीति ॥ अदादि ॥ जग्धि पिति सृष्टि उक्ति
उष्टि रति इति रयाति मिति ईर्ति आशास्ति (शिष्टि) श्रुति
ति भीति अर्धति न्रुति द्विष्टि ॥

दादि ॥ हुति भीति हाति भित्ति दक्षि दिति पित्ति ॥
दि ॥ धूनि स्युति रुचि भित्ति विष्टि शुष्टि दुष्टि
शक्ति शुद्धि मिद्धि नाति दाति धार्ति ज्ञान्ति भ्रष्टि दृष्टि

तुब्धि ऋद्धि शुद्धि रद्धि नष्टि तृप्ति दृष्टि मुग्धि मूढि जीर्णि
शिति शाति छिति छाति सिति दिति जाति दीप्ति पूर्ति क्लिष्टि
पति विचि युक्ति सृष्टि प्रीति नद्धि शप्ति ॥

स्वादि ॥ सुति विन्तुति वृति धूति दुति श्रुति प्रहिति आसि
राद्धि साद्धि धृष्टि ॥ क्र्यादि ॥ क्रीति गृहीति । तो न ल्घ्नि धूनि
स्तीर्णि कीर्णि वूर्णि शीर्णि मूर्णि पूर्ति चीर्णि ईर्णि गीर्णि ज्यानि
लीनि जाति अष्टि वृत्ति ॥ तुदादि ॥ तुचि दिष्टि लिसि सिक्कि
मुक्ति लुप्ति कृचि क्षिति मृति घृति पृष्टि मक्ति स्पृष्टि मृष्टि
द्वब्धि इष्टि गूर्ति पृति जुष्टि स्वक्ति रब्धि लब्धि ॥ तनादि ॥
तति साति क्षति मति ॥ रुधादि ॥ रुद्धि णिचि इद्धि शिष्टि पिष्टि
भक्ति भुक्ति अक्ति ॥ प्यन्तात् ॥ पाकि याष्टि इत्यादि शिष्टप्रयोगानु-
सारेण जातयम् ॥

२०१७ स्निग्ध्यजस्तोः करणे । ४।४।६३। स्वादिभ्य करणे
भ्रिया किन् भवति ॥ अनटोऽपवाद । सयन्त्यनयेति स्तुति । इच्छन्ति
भ्रिजति वा अनयेति इष्टि । स्तुनत्यनयेति स्तुति ॥

२०१८ गापापचो भावे । ४।४।६४। गादिभ्यो भावे भ्रिया
किन् भवति ॥ अटोऽपवाद । सङ्गीति प्रपीति पक्ति ॥

२०१९ स्थो वा । ४।४।६५। स्थो भावे भ्रिया किन् भवति वा ॥
व्ययमिति । पक्षे अद् । व्यवस्था ॥

२०२० व्यातिहारे जाः । ४।४।६६। व्यतिहारे भावे घातो भ्रिया
घो वा भवति ॥ व्याक्रोशी व्याकुष्टिर्वर्तते । व्यात्रलेपी व्यात्रलिंसि ॥

२०२१ प्युक्ष । ४।४।६७। प्यन्तादुक्षश्च व्यतिहारे भावे भ्रिया घो
वा भवति ॥ व्यातिचोरी व्यातिचर्ची व्यान्युक्षी ॥

१ उपरागादात् इति वक्ष्यमाणमूत्रेण अद् प्राप्तिः । पिष्टिर्तीति प्राप्तिः ॥

२ परस्परमात्रोक्तत्वेव प्रयुज्यते । भ्रियार्थिनि किं व्यतिहारो वर्तने ॥

२०२० ब्रज्यजः कयप् ।१।१।६८। ब्रज्यनिभ्या भाये निया कयप्
भवति ॥ ब्रज्या इज्या ॥

२०२३ कृयः क्षाक्तिन् च ।१।१।७१। कृजोऽर्तति स्त्रिया क्षा
क्तिन् कयप् च भवति ॥ निया कृति कृष्या ॥

२०२४ सम्पदादिभ्यः क्तिन्किप् ।१।१।७२। सम्पदादिभ्यो
कर्तति स्त्रिया क्तिन्किपौ भवतः ॥ सपति विपति आपति प्रपति
सनिचि । किप् । सम्पत्, विपत्, आपत्, प्रतिपत् आर्षा । आठदशाहम्
इच्छायाम् । शास कृषिति इतीत् । सनिच् परिषन्

२०२५ यृतिजृतिस्नातिहेतिक्त्विष्टाट्यामृगयेऽट्या-
च्चाकृषा ।१।१।७३। यूयादय स्त्रियामर्तति निपात्यन्ते ॥ यृति जृति
स्नाति हेति कृति आटाट्या मृगया इच्छा याच्चा कृषा ॥

२०२६ णिवेस्यासश्चन्धघट्टवन्दो नः ।१।१।७५। ण्यन्ते
भ्योऽनेस्यादिभ्यश्च स्त्रियामर्तति अनो भवति ॥ ण्यत्ता भावना याचना
कारणा हापना चोरणा लक्षणा योजना वेदना आसना श्रयत्ता घट्टना
वन्दना ॥

२०२७ सूचरो यः ।१।१।७८। परे सूचन्मिया स्त्रियामर्तति यो
भवति ॥ परिसर्या परिचर्या ॥

२०२८ जागुरश्च ।१।१।७९। जागर्तति स्त्रियामर्तति भवति
यश्च ॥ जागरा जागर्या ॥

२०२९ प्रत्ययात् ।१।१।८०। प्रत्ययान्तान् स्त्रियामर्तति अद् भव-
ति ॥ गोपाया चिकित्सा तितिक्षा विकीर्षा कण्ठ्या लोत्र्या पुत्रीया
पुत्रकाम्या ॥

१ यु मिश्रणे अत्र दीर्घा तिगालते । जु इति सौप्त धातु । यो अतक्रमणि अत
स्ततिराभाव । हेति इ चेद्दिनोतेका हे भाव । कृत सदाऽने कीतयते सप्तम्य
णिन् ॥ अन्तेय यद्वा द्विवचनम् । भगवतरेन्त्येधर क्षए च । इच्छेति भावे । अद्
सप्तमी सामान्येनादिधरेऽभिधानतोऽध्यवस्था ॥

२०३० गुणेर्हलः । १४।४।८१। गुप्तमतो हलन्ताद्धातोरकर्तारं स्त्रिया-
मद् भवति ॥ स्पर्द्धा वाया ईक्षा भिक्षा ईदा चेष्टा ईडा सेवा इत्यादयः ॥

२०३१ विचिन्तिप्राजिकयिकुम्भिचर्चन्तर्धोऽह । १४।४।८२।
पितश्चित्याभ्यश्च स्त्रियामकर्तारं अह भवति ॥ छ इत् । घटा व्यधा
प्रधा अदा स्वरा । ऋदृशोऽस्तिर्य । जरा स्त्रिया चिन्ता पूजा कथा कुम्भा
चर्चा अतर्धा ॥ लिङ्गान्तरे प्रत्ययात्तरमपि । चर्च अन्तर्धिरित्यादि ॥

२०३२ उपसर्गादातः । १४।४।८३। उपसर्गादादन्तत् धातो स्त्रि-
यामकर्तारं अत् भवति ॥ प्रज्ञा प्रदा उपधा ॥

२०३३ भिदादय कचित् । १४।४।८४। भिदादयः स्त्रियामकर्तारं
निपात्यन्ते कचिदर्थविशेषे ॥ भिदा विदा खिदा छिदा आरा धारा हारा
गुहा इत्यादयः प्रयोगगम्या ॥

२०३४ सहाभावे ण्युः । १४।४।८५। धातोरकर्तारं सहाया भावे
च स्त्रिया ण्युर्भवति ॥ प्रच्छार्द्धका प्रवाहिका प्रस्फुटिता विचर्चिका एवना-
मानो व्यापय । भावे । आसिका शायिका इत्यादि ॥

२०३५ प्रन्नाख्येने वेञ्च । १४।४।८६। प्रन्ने प्रतिपचने च धातो-
र्कर्तारं स्त्रियामिन् ण्युश्च वा भवत ॥ पक्षे यथा प्राप्त च । फा कारी
का कारिका का क्रिया का कृति का कृत्या वा अकार्षी । सर्वा कारी
कारिका निया कृती कृत्या अकार्षम् । एव पाठी पाठिका पठिति पाचा
पाचिका पक्ति गणी गणिका गणना इत्यादि ॥

२०३६ पैर्यायोत्वत्पर्यणं ण्यु । १४।४।८७। धातोरकर्तारं स्त्रिया

१ गुरारिणि किं निपतीति । निगृह्णाति । दृक् इति किं सीति शतपति । अभा
दि वादासि । राट्टि । दीप्ति । दीप्ति ॥

२ धर्मोचै परीक्षितपरीक्षणमुपधा । उपखण्णादिति किं सति । श्रद्धेति प्रज्ञा अदा
आनुत्तेण इति निपातना सिद्धम् ॥

३ ऋणऽर्थः । किनाशपर्याद । गोपालिकृष्णदिति आवालिभस्मयमोस्तु स्वधर्मो भव
तत्पथ ॥

२०२० प्रज्यजः क्यप् । १।१।६८। प्रज्यजिभ्या भाषे निया क्यप्
भवति ॥ प्रज्या इज्या ॥

२०२३ कृयः शक्तिन् च । १।१।७१। कृजोऽर्तति स्त्रिया स
क्तिन् क्यप् च भवति ॥ क्रिया कृति कृत्या ॥

२०२४ सम्पदादिभ्यः क्तिन्किप् । १।१।७२। सम्पदादिभ्यो
र्तति भिया क्तिन्किपौ भवत ॥ सपति रिपति आपति प्रपति
सविपति । किप् । सम्पत् विपत् आपत् प्रतिपत् आशी । आउश्याभूह
इच्छायाम् । शास कृञ्जिति इतीत् । सवित् परिषत्

२०२५ यूतिजृतिसातिहोतिक्किर्त्यदाट्यामृगयेच्छाया-
कवाकृपा । १।१।७३। यूयादय त्रियामकर्तति निपात्यन्ते ॥ यूति जूति
साति हेति कीर्ति आटाट्या मृगया इच्छा याच्ञा कृपा ॥

२०२६ णिवेत्स्यामश्रन्थघट्टचन्दो नः । १।१।७५। ण्यते
भ्योऽवेत्स्यादिभ्यश्च त्रियामकर्तति अनो भवति ॥ त्थना भायना पाचना
कारणा हापना चोरणा लक्षणा योजना वेदना आसना श्रन्थना घट्टना
चन्दना ॥

२०२७ सूचरो यः । १।१।७८। परे सूचरिभ्या त्रियामकर्तति यो
भवति ॥ परिमर्या परिचर्या ॥

२०२८ जागुरश्च । १।१।७९। जागोर्तति त्रियाम् भवति
यश्च ॥ जागरा जागर्या ॥

२०२९ प्रत्यधात् । १।१।८०। प्रत्यधातात् त्रियामकर्तति अद् भव-
ति ॥ गोपाया चिकित्सा तितिक्षा चिकीर्षा कण्डूया लोक्षया पुत्रीया
पुत्रकाम्या ॥

१ सु मिश्रये अत्र दीर्घा विपर्ययते । जु इति सौत्रो धातु । षो अतक्रमणि अत
स्यतेरित्वाभावः । हेति इतोईनातका हे भाव । कृत् सङ्गरे कृतयते सङ्गाय
क्तिन् ॥ अन्तेन यद्वा द्विवचनम् । मृगयत्तारञ्जने-र सप् च । इच्छेति भाव । अद्
सदीनि सामाभ्येनादिङ्कारेऽभ्यभि जनताऽभ्यवरया ॥

२०३० गुरोर्हलः । १४।१।८१। गुग्मतो हन्ताद्धातोर्कर्तारि स्त्रिया-
मद् भवति ॥ स्पर्द्धा वाधा ईशा भिक्षा ईहा चेष्टा ईडा सेमा इत्यादयः ॥

२०३१ विचिन्ति पूजिकृथिकुम्भिचर्च्यन्तर्घोऽह् । १४।१।८२।
पितृश्चिन्त्यादिभ्यश्च स्त्रियामकर्तारि अह् भवति ॥ अ इत् । घटा व्यथा
मथा मदा त्वरा । रुदृशोऽरित्यद् । जरा क्षिया चिन्ता पूजा कथा कुम्भा
चर्चा अन्तर्घा ॥ लिङ्गान्तरे प्रत्ययात्तरमपि । चर्च अन्तर्धिरित्यादि ॥

२०३२ उपसर्गादात् । १४।१।८३। उपसर्गादादन्तच् धातो स्त्रि-
यामकर्तारि अह् भवति ॥ प्रजा प्रदा उपधा ॥

२०३३ भिदादय कश्चित् । १४।१।८४। भिदादयः स्त्रियामकर्तारि
निपात्यन्ते कचिदर्धविशेषे ॥ भिदा निदा खिदा छिदा आरा धारा हारा
गुहा इत्यादयः प्रयोगगम्या ॥

२०३४ सज्जाभावे ण्वु । १४।१।८५। धातोर्कर्तारि सज्जाया भावे
च स्त्रिया ण्वुर्भवति ॥ प्रच्छर्दिना प्रवाटिका प्रस्कन्दिता रिचर्चिका एयना-
मानो व्याधय । भावे । आसिका शायिका इत्यादि ॥

२०३५ प्रक्षारूपाने वेश्च । १४।१।८६। प्रो प्रतिवचने च धातो-
र्कर्तारि स्त्रियामिन् ण्वुश्च वा भवतः ॥ पक्षे यथा प्राप्त च । का कारी
का कारिका का क्रिया का कृति का कृत्या वा अकार्षी । सर्वा कारी
कारिका क्रिया कृती कृत्या अकार्षेम् । एव पाठी पाटिका पठिति पाचो
पायिका पक्ति गणी गणिका गमता इत्यादि ॥

२०३६ पर्यायोत्पत्त्यर्हणे ण्वु । १४।१।८७। धातोर्कर्तारि स्त्रिया

१ गुरोरेति किं निपतीति । निगृह्यति । हन् इति किं गीति क्षमति । अभा
दिवादाति । शब्दे । दीप्ते । दलि ॥

२ धर्माद्ये परीक्षितपरीक्षणमुपधा । उपसर्गादेति । अह् दत्ते । अह् दत्ति प्रसादा
चावृत्तेषु इति निपातनाधिक्यम् ॥

३ ऋजेऽर्ध । छिदाद्यववाद् । गोपालिद्यानइति गोपालिद्यामुपवास्तु यमर्थो भव
त्यर्थः ॥

यायादौ ॥ भवत आसिम् । भवत शायिका । भवतो गामिका
 र्ण्य इत्यर्थः । घृतमोजिका उदपादि । गोपान्निक्कामर्हति भवान् ।
 धारयसि ॥

१ नञोऽनिः शाये । १४१४८८ । नञो घातोर्कर्तरि स्त्रियाम्
 पे ॥ अगमानिस्ते वृषल भूयान् इत्यादि ॥

२ नञ्भावे क्तोऽभ्यादिभ्यः । १४१४८९ । घातोर्नपुसकै
 ष्वति न भ्यादिभ्यः ॥ हसित जल्पित शयितम् आमित नृप
 पितम् इत्यादि । भ्यादिभ्यः । म४ वर्षमित्यादि ॥

३ करणाधारे चान्द् । १४१४९० । करणे आधारे नञ्भावे च
 भवति न भ्यादिभ्यः ॥ ट इत् । विनयनी इध्ममन्धन फलशा-
 कर्तन । आधारे शयनम् अधिस्तरण गोदोहनी तिलपीडनी राज
 न । मन्थयेति नलुक् । नञ्भावे भवन हवन जल्पन शयन कथ-
 न्यादि । निष्ठीवन निष्ठेवन सीवन सेवनम् इति बहुलाधिकारात् ॥

४ पुष्पान्नि घ प्रायः । १४१४९१ । पुष्पान्नि पुल्लिङ्गे नन्नि
 योर्धातोर्षो भवति ॥

५ घेऽध्याद्युपसर्गस्य । १४१४९२ । एकोपसर्गस्य छदेरुपा
 रेणौ ह्रस्वो भवति ॥ प्रच्छाद्यते अनेनेति प्रच्छद उरश्छद
 सितच्छद हन कर । अधिस्तरणे । आलीयते अस्मिन्नित्या
 कर प्रायोमहणादनडादिरपि ॥

चक्र भवतीत्यपीत्ययः । पुष्पान्मोनि किं? हरणो दण्ड । पुष्पहण किं? विच
 दन । प्राय इति किं? दाहन प्रसादन । घकारो घेऽध्याद्युपसर्गस्यति विशेषे

ये यस्य श्यादय सति तस्य द्वावपि स्त तस्यापि सङ्ख्योत्तरोपजायमाना सत्य
 मस्यात्तरे सस्यात्तरकृत बापदेशे विवक्ष्यन्ति । न हि 'अके द्विपुत्र आनीयता
 त्रिपुत्र आनीयते इत्यादमदणम् । द्वि आदिर्यथा ते द्वादय उपसर्गो यस्यापी
 मुननेम् ॥ एव्य कुवन्त्यदिमिति आकर ॥

गोचरसञ्चरकपनिकपरालभगवद्ब्रजव्यजाप-
४।४।९२। गोचरादय करणाधारयो पुत्रान्नि घान्ता निपा-
रन्त्यस्मिन् इति गोचर सञ्चर कप निरूप्य सल भग
आपण निगम ॥

लो घञ् ।४।४।९३। हलन्तात् पुत्रान्नि करणाधारयोर्घञ्
वेष्ट ग्रन्थ वेग अपामार्ग मार्ग आराम प्रासाद ॥

स्त्रोऽच्वात् ।४।४।९४। अच्वात् तृप्पृञ्भ्या पुत्रान्नि कर-
यति ॥ अवतार अवस्तार ॥

मश्च ह्रज् ।४।४।९५। समवाभ्या ह्रज पुत्रान्नि करणा
ते ॥ सहार अरहार ॥

जारदाराध्यापन्यायोद्याचानायाधाराधायाः
रादय पुत्रान्नि घजन्ता निपात्यते ॥ जार दारा अध्याय
आनाय आगर आनाय ॥

स्वीपत् कृच्छ्राकृच्छ्रे ग्य' ।४।४।९६। कृच्छ्रे दु खे
स्वीपद्भ्या च धातो खो भवति ॥ स च सस्मृतात् कर्म
भावे ॥ स इत् । दु खेन म्रियते अनेन दुर्भव । सुखेन

ऽपवाद । सञ्चरत्यनेति सञ्च । पय लस्मिन्गिति वा । चलन्ति
ति सञ्च । वह स्मृदप्रदेशे । व्यञ अज क्षेपणे ॥ आपणति व्यवहार
। नियमन गच्छ-लस्मिन्निति निगम ॥ पदमिति सुद् पदमिति निग

नेति जार । दीयते पुरुष एभिरिति दारा । अधीयतेऽस्मिन्नित्यध्याय ।
नेनेति वा 'यय' । उगुत्त्यनेनेति उद्याव । आनीयतेऽनेनेत्यानाय
ताल स्यादित्यमर ॥ आभियतेऽस्मिन्नित्याधार ॥ एत्स पयस्लस्मिन्नि

पाधारयोरेति निवृत्तम् । कृच्छ्रे दु ख अश्नु शुभम् । घमाधपनाद ।
पणम् । दुस्वीपत् इति किं कृच्छ्रे वाया । कृच्छ्राकृच्छ्रे इति किं
भ्यनित्यव । गकार उत्तरत्र ममर्थ मार्येति विशेषणार्थव्य ॥

भूयतेऽनन सुभवम् । ईषद्वयम् । एव दुश्गय सुद्वयम् ईषद्वयम् । दु
सेन नियते दुष्कर । मुखेन क्रियते गुरु ईषतकर एव दुषोष सुषोष
इषद्वयोष दुर्लभ सुलभ ईषलभ इत्यादि सर्वा योज्य ॥

२०४८ चरौ कर्त्राप्याद् भूकृञ् । १४।४।१००। कृच्छ्राकृच्छ्रयो-
र्दुस्स्वीपञ्च पराभ्या ऋथर्थे वर्तमानाभ्या कर्तृकर्मभ्या परान् भुव कृञ्श्च
खो भवति ॥ सिच्चात् मम् । दुरोगानात्पेनाद्येन भूयते दुराद्वय
न्येवक्षतेन । एव स्वाद्वयभवम् ईषणाद्वयभव । दुप्तेनानाञ्च आद्वय क्रियते
दुराद्वयस्व स्वाद्वयकर ईषदाद्वयकर ॥

२०४९ आतोऽन । १४।४।१०१। कृच्छ्राकृच्छ्रयोर्दुस्स्वीपञ्च आदि
न्तात् धातोरेनो भवति ॥ खापराद् । दुर्ज्ञान सुज्ञान ईषन्ज्ञानम् इत्यादि ॥

२०५० क्षास्युघिदशिष्टविमृष । १४।४।१०२। कृच्छ्राकृच्छ्रयो-
र्दुस्स्वीपञ्च क्षासादिभ्योऽनो भवति ॥ दुःशासन सुशासन ईषच्छासन
दुयाधन सुयोधन ईषघोधन दुर्दर्शन सुदर्शन ईषहर्गन दुर्धर्षण सुधर्ष
ण ईषधर्धण दुर्मर्षण सुमर्षण ईषन्मर्षण । योगविभागात् खोऽपि ।
दुर्धर्ष इत्यादि ॥

२०५१ निषेधेऽलंखलौ क्त्वा । १४।४।१०३। अलमि गलौ
चोपपदे घातो क्त्वा वा भवति निषेधे ॥ क इत् । तन्वदित्यन्ययत्वम् ।
अल कृत्वा । गल कृत्वा । पक्षे । अल करणेन । अनिषेधे । अलङ्कार
इत्यादि ॥

२०५२ पराचरे । १४।४।१०४। परावस्तरे गम्ये घातो क्त्वा प्यो वा
भवति ॥

२०५३ कर्त्तृपोऽनञ् प्य । १४।४।१०५। समासान्तस्य क्त्वा प्यो

१ निषेधे वर्तमानचोरल स्यु इ यतयाहपद ॥ १४॥ १०५॥ द्वाभिव्ययो वा भवति ॥ वा
वचनाशेषाप्राप्तं च ॥ अल घाते कृत्वा अल घाते कृत्वा इतिनेत्यर्थः । स्थाविपय स्वप्राप्त
निषेधार्था द्रष्टव्यः । अन्त्यगतिरिति किं? आ भाविनः दुर्यो भवितेन ॥

२ अनन इत्यनञ् नञमन्तमन्वयः अथ तेन परमद्वय इत्यादी व्याख्या न भवति ॥

भवति न नञ् ॥ प डत् । पर्वतमतिक्रम्य नदी । नदीमगत्वा पर्वत ॥

२०५४ प्राक्काले । १४।१।१४४। अपरकालेन घातुनैरुक्तृष्ठात् प्रका
ले वर्तमानात् घातो ऽ क्त्वा भवति ॥ भोजन पूर्व पश्चाद्भजन । भुक्त्वा
व्रजति । एधित्वा वधित्वा । यो हलादेरिति वा कित्त्व । मुदित्वा मोदि
त्वा हृत्वा तितिक्षित्वा तिजित्वा तेजित्वा त्रपित्वा त्रयित्वा भीमासित्वा पना-
यित्वा पनित्वा क्षमित्वा । किञ्जलीति दीर्घ । क्षान्त्या कामयित्वा ॥

२०५५ लब्धुदित । १४।२।१६१। ऊदितो घातो क्त्वाया इहत्वा
भवति ॥ कामित्वा कान्त्वा वनूयित्वा गाहित्वा गाढ्वा स्मित्वा च्युत्वा धृत्वा
मित्वा दत्त्वा पयित्वा पूत्वा डयित्वा मेदित्वा स्वेदित्वा सम्भित्वा सञ्च-
ससित्वा सस्त्या अशित्वा अष्ट्वा ध्वसित्वा भ्वस्त्वा ॥

२०५६ ट्कि । १४।१।१५६। घातोरिडादौ त्वाया किद्वज्ज भवति ॥
घर्तित्वा वृत्त्वा स्यन्दित्वा ॥

२०५७ स्कन्दस्यन्द । १४।१।१५७। स्कन्दस्यन्दो त्वाया निद्वज्ज
भवति ॥ स्यत्वा फल्पित्वा क्लृप्त्वा स्मृत्वा । कित्युगिति नेद् । दीर्त्वा
सोढ्वा सहित्वा रत्वा बुध्वा पतित्वा वमित्वा वान्त्वा सत्त्वा शत्त्वा रुढ्वा
भूत्वा जित्वा धीत्वा पत्तिवा ग्रात्वा ध्मात्वा स्थित्वा दात्वा ग्लत्वा गीत्वा
ध्यात्वा तीर्त्वा चिन्तित्वा सेधित्वा सिधित्वा मिध्या स्कत्वा अञ्चित्वा
अत्का ॥ लुब्ध अपनये ॥

२०५८ धंफवञ्चिलुञ्च्यतितापिमृपिकृञ् इटि । १४।१।१५१।
नोपान्त्ययो स्थफान्त्ययोर्वञ्च्यदीना च इडादौ त्वाया निद्वद्वा भवति ॥

१ तद्धर उपान्त्ये सति धकारान्तपदान्तयोर्वचि लुञ्चि इति तृपि मृपि कृञ् इत्ये
तेषां च इडादा त्वाप्रत्यये विद्वत्कार्यं भवति वा ॥ त्वाति प्रतिषेधाविकल्प । अधित्वा
धयित्वा प्रथित्वा । मुपित्वा मुपित्वा । न्युपात्त इति किं कुप को धित्वा । पुध
मे धित्वा । रिफ रेधित्वा । न्युपात्त इति धपविशेषण नान्यथा सम्भवव्यभिचारात् ।
त्वापामिति किं प्रथित प्रथितवार । इति किं वञ्च मृप । वधू मृप इत्यादी
त्वाया विकल्पितेदौ ॥

२०६६ इ मेऽ ॥११२॥१०५॥ मेऽ प्ये इद्वा भवति ॥ अपमित्य
अपमाय प्रदाय परित्राय प्रभूय उड्डीय प्रमिद्य प्रग्निद्य विस्रम्य विस्रम्य
अनग्रद्य प्रध्यस्य विवृत्य प्रत्यद्य प्रनल्लप्य विस्रुत्य प्रदीर्य प्रसद्य ॥

२०६७ मो वा ॥१११॥२६३॥ हनादीना मध्ये मान्तम्य प्ये लुग् वा
भवति ॥ विरम्य निरम्य निवुध्य निपत्य प्रवम्य प्रराद्य प्ररद्य अनुम्य
विजित्य प्रधाय प्रपाय आघ्राय आध्याय प्रस्थाय प्रग्य प्रग्याय सहाय
आयाय वितीर्य विचिनिम्य प्रसिद्य प्रम्कद्य प्राग्य निवुध्य प्रनद्य
सत्यज्य प्रसज्य प्रगुप्य प्रणय प्रणम्य नियत्य नियम्य प्रम्य निग्रम्य
प्रमुप्य विवृप्य सम्पृप्य सद्दश्य निदश्य प्रक्षर्य प्रदद्य प्रतिगुत्य प्रोप्य
अनृद्य समिज्य प्रोप्य । प्ये चेनि नेक् । प्रवाय ॥

२०६८ छ ॥१११॥११३॥ ज्येज प्ये परे यज इङ्ग भवति ॥ सध्याय ॥
२०६९ परेर्वा ॥१११॥११४॥ परेर्व्येज प्ये यज इङ्ग भवति ॥ परिव्याय
परिवीय आहूय प्रधाय विपच्य राम्भज्य निरज्य प्ररज्य प्रग्याय अभिशम्य
विगुह्य आश्रित्य मह्य प्रहृत्य प्रणीय ॥ अदादि ॥ प्रजग्य सविद्य ॥

२०७० प्ये ॥१११॥२६२॥ हनादीना प्ये लुग् भवति ॥ प्रहृत्य प्रमृज्य
प्रोच्य मरद्य प्रमुप्य प्रनाग्य प्रदरिद्य अनुशिष्य सशुश्य मरत्य समित्य
अधीत्य प्रयाय प्रमाय अर्धाश्य प्रस्य अतिद्यग्य अधीत्य मह्विप्य प्रोर्णुत्य
प्रस्तुत्य प्रोच्य ॥ हादि ॥ आहृत्य विहाय प्रमाय निभृत्य प्रदाय निधाय
प्रणिज्य ॥ दिवादि ॥ दीर्घ । प्रनीव्य प्रनत्य साक्षिप्य आनिद्य प्रपुप्य
प्रभु य सशुज्य प्रक्षम्य प्रास्य प्रग्रज्य वितृप्य प्रकुप्य विक्रिप्र अमिगृह्य
प्रणश्य अभिवृह्य निर्जीर्य निशाय निच्छाय व्यवसाय प्रदाय प्रजाय प्रजय
सहिश्य नियुज्य अभिमत्य उपयुज्य विमृज्य प्रभूय विलीय सान्य ॥
स्वादि ॥ प्रसुत्य आरुत्य निघृत्य सश्रुत्य प्राप्य प्रघृप्य प्रदम्य व्यश्य ॥
ह्यादि ॥ विक्रीय प्रगृह्य सम्पूर्य आपूर्य आचीर्य ॥

२०७१ ज्य ॥१११॥११२॥ ज्य प्ये यज इङ्ग न भवति ॥ प्रज्याय
वित्राय सम्य प्रग्रज्य निम्य सग्रज्य प्रमृद्य सम्मृज्य प्रगुद्य निपुप्य

सक्षुभ्य सस्त्रिज्य प्राश्य प्रमुप्य ॥ तुदादि ॥ वितुष प्रभृज्य आलिप्य
निपिच्य विमुच्य विलुप्य विकृत्य ॥

२०७२ क्षेरी ॥ १४२११०६॥ क्षे प्ये ईद् भवति ॥ प्रक्षीय प्रमृत्य
निरिरीय आदृत्य आपृच्छ्य निमज्य प्ररज्य सस्त्रुश्य आमृश्य निविश्य नि
नुय प्रमृश्य प्रोज्झ्य प्रलुभ्य निगुभ्य अमीप्य सङ्गुभ्य जागृय उद्विज्य
आम्बज्य आरभ्य उपज्म्य ॥ तनादि ॥ प्रतत्य प्रसत्य पमाय प्रक्षत्य
विभत्य ॥ रनादि ॥ निरुच्य विभिद्य नियुज्य समिभ्य प्रपिप्य विभज्य
व्यज्य ॥ चुरादि ॥ ज्योष्य प्रचिन्त्य ॥

२०७३ लघोर्हल प्येऽय् ॥ १४२११०३॥ लघो परो यो हल् तत
परस्य णे प्ये य् भवति ॥ प्रक्वग्य विगणप्य विघटय्य प्रशमय्य ॥

२०७४ दाऽऽप्पो ॥ १४२११०४॥ आपोतेणे प्ये अय् वा भवति ॥
प्रापय्य प्राप्य । डाच् । पटपटाह्वय । चि । शुभ्रीकृत्य । ऊर्यादि ।
ऊरीकृत्य । अनुकरण । गात्रकृत्य ॥

२०७५ तिरोऽन्तर्धौ ॥ १४११३१॥ अन्तर्धा विधाने तिग्म् इत्ययय
धातो सम्बन्धि तिस्र भवति ॥ तिरोभूय तिरोधाथ ॥

२०७६ नित्य हस्तेषाणौ स्वीकृतौ ॥ १४११३६॥ हस्ते पागौ
इत्येते अव्यये स्वीकृतौ हृजो धातो सम्बन्धिनी तिस्र भवत ॥ हस्ते
ह्यय पाणौकृत्य ॥

२०७७ प्राध्व वन्धे ॥ १४११३६॥ आनुकूल्ये प्रा मित्ययय हृजो
धातोऽसम्बन्धि तिस्र भवति ॥ प्रा नृत्त्य । शेष सत्रे शास्त्रे ज्ञेय ॥

२०७८ पूर्वार्धे प्रथमाभीष्टप्ये स्वमुख् ॥ १४११४५॥ पूर्वार्धेऽप्यप-

१ धातोः ह्रस्वस्य परा या ह्रस्वस्य सस्मात्परस्य ण तस्य अय इ यादशा भवात् ॥
अधारति द्वि प्रतिपाद्य गत । हल् इति भूतपरगतिव्युदागार्यम् । लघोरिति एण्यमान
हल इ रमात्रि प्ये लब्ध लब्धद्विधा ण्यन भवति । तत्र किमेतेन वर्णन व्यवधानमात्रेऽय
एत भूतपरगतिरिति स्मिदयेत् । तत्र पूर्वगते पक्षस्य इ यादावेव न्यात् ॥

२ प्राध्वभागे मकारात्तमव्यय आनुकूल्ये वर्तते । आनुकूल्यायक प्राध्वमित्तरम् ॥
सदानुकूल्य बन्धहेतुक षय इयुच्यते । सप्ताय बन्धहेतुके आनुकूल्ये सा त प्राध्वमेति
शब्द कृतो गाना सम्प्रधी निगद्यो भवति ॥ बन्ध इति किं प्रथममप्यत्र प्रथम ॥

३ पूर्व अमे प्रथम इ यनेष्वप्यनु आमाग्यय तथाप्या षड्यमाणे तु यकृत्केऽथ

देपु आभीक्ष्ये चार्थविशेषणे प्राणाले घातो स्वमुन् वा भवति ॥ सुतो जश्चेत ।
पूर्वभाज अग्नेभोज प्रथमभोज दायदाय । पश्चे त्वा । पूर्व मुक्त्वा इत्यादि ॥

२०७० अन्यथैव रूपमित्थमः कृओऽनर्थकात् । १४।१।१४६।
अन्यथादिभ्य स्वार्थरहितात् कृओस्तुल्यकर्तृके समुन् वा भवति ॥ अन्यथा
काग्म् एवमार कथमारम् इत्यकार मुक्ते । पक्षे । अन्यथा कृत्वा मुह्के
इत्यादि ॥

२०८० आप्यादाक्रोशे । १४।१।१४८। आक्रोशे गम्ये कर्मण
कृज प्राणाले स्वमुन् वा भवति तुल्यकर्तृके ॥ चोरमारमाक्रोशति । चोर
कृत्वा आक्रोशति । चोरोऽयमित्याक्रोशतीत्यर्थ ॥

२०८१ विष्टृशिभ्य कात्स्न्ये णम् । १४।१।१५०। कर्मणो
निदादिभ्यो दृशेश्च प्राणाले तुल्यकर्तृके णम् वा भवति कात्स्न्ये गम्ये ॥
अतिथिरेव भोजयति । फन्यादर्शं वरयति ॥

२०८२ यावतो जीवविन्दात् । १४।१।१५१। यावतो जीववि-
दाभ्या णम् वा भवति तुल्यकर्तृक ॥ यावज्जीवमर्धति । यावज्जीवनि ताव
दर्धति इत्यर्थ । यावदेव गृह्णाति । यावद्विन्दति तावद्गृह्णातीत्यर्थ ॥

२०८३ चर्मोदरात् पूरे । १४।१।१५२। चर्मोदराभ्या पूरे प्राणाले
तुल्यकर्तृके णम् वा भवति ॥ चर्मपूरमास्ते । उदरपूरमास्ते । चर्मोदरं च
पूरमित्वा आस्ते इत्यर्थ ॥

२०८४ तृतीयोपदश । १४।१।१५५। तृतीयान्तेन युक्तादुपदश प्राणाले
तुल्यकर्तृके णम् वा भवति ॥ मूलोपदश मुह्क्ते मूलकेनोपदश्य मुह्क्ते इत्यर्थ

२०८५ हिंसार्थात् तुत्थाप्यात् । १४।१।१५६। तृतीयान्तेन युक्ता
तुल्यकर्मण तुल्यकर्तृकाच्च हिंसार्थाद्घातो प्राणाले णम् वा भवति ॥ रङ्ग-
प्रहारं शत्रुं जयति । खड्गेऽप्रहृत्य शत्रुं जयति इत्यर्थ ॥

वर्तमानाद्घातो ततो स्वमुन् प्रत्ययो वा भवति । स्वमुणा मुक्ते कृत्वा ॥ अत्राय वाक्या
या भवति पूर्व भुज्यत तदा घनतीनि पूर्वशब्दोऽन प्राणाले न तत्पद ॥

१ बहुवचनात् प्रयाणामपि विद्वानां ग्रहणां । अत्रया अदायनदायोरदादेरेव ग्रहण
निरनुषधवस्येति वा । कात्स्न्ये इति किं अतिथिं विदित्वा भोजयति । कर्था
रक्ष्ता वरयति । विद्य विद्य विद्य विद । विदथ दक्षिण विदृशयस्तेन्य इति रामाय ।

२०८६ तूर्णेऽपादानेन ।४।४।१५०। अपादानेन युक्ताद्धातो प्राक्काले तुल्यकर्तृके णम् वा भवति तूर्णे गम्ये ॥ शय्योत्थाय धावति । शय्याया उत्थाय तूर्णं धावतीत्यर्थः ॥

२०८७ द्वितीयया ।४।४।१६०। द्वितीयान्तेन युक्ताद्धातो प्राक्काले तुल्यकर्तृके णम् वा भवति तूर्णे गम्ये ॥ यष्टिग्राह धावति । यष्टिं गृहीत्वा तूर्णं धावतीत्यर्थः ॥

२०८८ तृप्यस कालेनान्तरे ।४।४।१६३। कालयाचिना द्वितीयान्तेन युक्ताभ्यामन्तरे तृप्यसिप्या प्राक्काले तुल्यकर्तृके णम् वा भवति ॥ व्यहर्तृष । व्यहर्तृषित्या गावः पिबन्ति । अतर्मुहूर्तत्यासम् । अतर्मुहूर्तमत्यम्य पर्याप्तिं लभते इत्यर्थः ॥

२०८९ ग्रहादिशो नाम्ना ।४।४।१६४। द्वितीया तेन नामशब्देन युक्तात् ग्रहेरादिशेष प्राक्काले तुल्यकर्तृके णम् वा भवति ॥ नामग्राहमाख्याति । नामादेश वक्ति । नाम गृहीत्वा व्याख्यातीत्यादि ॥

२०९० तृष्णीमा ।४।४।१६८। तृष्णीमित्यव्ययेन युक्ताद् भुवः प्राक्काले तुल्यकर्तृके णम् क्त्वा च भवति ॥ तृष्णीम्भावः तृष्णीम्भूय तिष्ठति । तृष्णीं भूत्वा तिष्ठतीत्यर्थः ॥

२०९१ स्वाङ्गात् तसा कृञ्च ।४।४।१६९। तसत्तेन स्वाङ्गाच्चिना युक्तात् कृञो भुजश्च णम् क्त्वा च भवति ॥ भुजस्त कार भुजस्त कृत्य भुजस्तोमान भुजस्तोभूय गतः ॥

१ निवृत्त्या पिपासायाम् । असु क्षेपण । क्रियामन्तरयतीत्यन्तरं नित्याव्यवधाय को विच्छेदकस्तस्मिन् । क्रियाविच्छेदको मध्यस्थः । व्यहर्तृष व्यहारे पूर्वापरपानाद्यन्तरे तृप्यति । तृप्यस इति किं? व्यहर्तृषास्य भुजके । कालेनेति किं? योजनं तपित्वा गावः पिबन्ति । अन्तर इति किं? अहरत्यस्य एष्यन् गतः । क्रिया क्रियामेवात्यतीति क्रियाग्रहणं न क्रियतः ॥

२ भुवोऽनुचानुलोम्ये ।४।४।१६७। इत्यधिकृत्य । भू इत्येतस्माद्भातोऽनूजित्यनेनाभ्ययेन योगे आनुलोम्ये गम्यमाने णम्क्वाप्रत्ययौ भवतः । आनुलोम्यमानुक्त्यपरिचत्ताराधोः । अवगमव अवगम्य अवगमूत्वा तिष्ठति अनुकूलो भूमेत्यध इयमोपपत्तिः ॥

२००२ च्या धाणचिनाना ॥१४॥१७०॥ च्येध धाणन्ते
विनानानाभ्या च युतात् शृणो भुयश्च मागले तुगर्तृके णम् वा च
भवन् ॥ अदिधा द्विधा वृ-वा दिधाकार । द्विधाहृ-य । एव द्विधाभार
द्विधामूय । ऐ-यकार ऐक्यशृ-य ऐक्यभाणम् ऐक्यभूय । विगारा
विनाहृ-य विगामा-य विनाभूय । मानाकार ताताहृ-य नाभा-य नाभा इय ॥

२००३ शुक्रचूर्णरक्षादाप्यात् पिपस्नाग्निन णम् ॥१४॥
१७१॥ शुक्रादिभ्य कर्मभ्य णिषेणम् वा भवति तस्मिन्नेव विधापुपदे ॥
शुक्रपेप विनष्टि । चूर्णपेप विनष्टि । रक्षपेप विनष्टि ॥

२००४ शृङ्गाहोऽवृत्तजीयात् ॥१४॥१७२॥ अवृत्तशब्दात् शृणो
णम् वा भवति । जीवशब्दात् गृहे तस्मिन् धातापुपदे ॥ अवृत्तशब्द
परोति । जीवप्राह गृह्णाति ॥

२००५ निमृलात् कष ॥१४॥१७३॥ कर्मणो निमृलात् कषेणम्
वा भवति तस्मिन् धातापुपदे ॥ निमृलात् कषति ॥

२००६ समूलाद् प्रश्न ॥१४॥१७४॥ कर्मणस्तमृतात् कृते कषश्च
णम् वा भवति । तस्मिन् धातापुपदे ॥ समूलात् प्रश्नति । समूलात् कषति ॥

२००७ करणात् ॥१४॥१७५॥ करणवाचि सुवत्तादन्तेर्णम् वा
भवति तस्मिन् धातापुपदे ॥ पाणिघात इति पाणिता हन्तीत्यर्थ । एव
सङ्घात इति मृद्गेत हन्तीत्यर्थ ॥

२००८ मेषि बन्ध ॥१४॥१७६॥ करणवाचिनो ताम्रो बधेर्णम्
वा भवति तस्मिन् धातापुपदे ॥ मर्कटबध बध्नाति । मर्कटान्ना बधे-
न बध्नातीत्यर्थ ॥

१ च्याधिल निः द्विधा कृत्वा वाष्टान गन् । सग्यादा धा इत्यारभ्य अ
सद्विधे धाण इति प्रत्याहारः ॥

२ व-व इति प्रहातनामापेक्षेण च । व-प्रथमस्य व-धनस्य व-नाम तद्वि-या क
रणवाचिन । उदा-विषय-व-ध-व-ध्नाति । चण्डालिना-व-ध-व-ध्नाति । वायव-व-ध-व-ध्नाति
महिषिका-व-ध-व-ध्नाति । ३ ।-कादीनि बन्धनामपेक्षानि म-व-ध-व-ध्नातीत्यर्थ ॥
४ ये नाप्येतेन प्र-व-ध-वाचि न-व-त-प्रत्ययात् चनाम भवति ॥ सेषामश्लिषा
॥ इत्येवमि-त्येवमाह्वानि व-ध-नामध्वानि ॥

२०००. आधारान् । ४।४।१७९। आधारवाचिनो नाम्नो बन्धेर्णम् वा भवति तस्मिन्नुपपदे ॥ चक्रबन्ध वध्नाति । चान्नाभि उधे उध्नातीत्यर्थ ॥

२१०० कर्तुर्जीवपुरुषान्नशिवह । ४।४।१८०। कर्तृवाचिनो जीवशब्दान्शेर्णम् वा भवति पुरुषशब्दाद् तस्मिन्नुपपदे ॥ जीवनाश नश्यति । जीवो नश्यतीत्यर्थ । पुरुषवाह वहति । पुरुषो भूत्वा वहतीत्यर्थ ॥

२१०१ ऊर्ध्वात् पृश्नुपः । ४।४।१८१। कर्तृर्ध्वशब्दात् पूरिशु-
पिभ्या णम् वा भवति तस्मिन्नुपपदे ॥ ऊर्ध्वपूर पूर्यते ऊर्ध्व पूर्यते इत्यर्थ । ऊर्ध्वोप शुष्यति ऊर्ध्व शुष्यतीत्यर्थ ॥

२१०२ आप्याचेचे । ४।४।१८२। आप्ये कर्मण कर्तुश्च पराद्धातो णम् वा भवति तस्मिन्नुपपदे ॥ रत्ननिधाय निदधाति रत्नमिव निदधातीत्यर्थ । सैकृतमेद भिनत्ति शैल । धनचाय चिनोति धर्म । कर्ता महामतिनाश नश्यति नास्तिक तद्वन्नश्यतीत्यर्थ । एव पण्डितमार म्रियते । बालमार म्रियते इत्यादि ॥

२१०३ समर्थोऽत्यर्थधृषजाशकग्लाघटसहार्हारभलभ-
क्रमे तुम् । ४।४।१८३। समर्थास्त्यर्थयोरुपपदयोर्धृषादिषु चोपपदेषु धातो-
स्तुम् वा भवति ॥ भोक्तु समर्थ । भोक्तु पर्याप्त । भोक्तुमस्ति । भोक्तु सम्भवति । भोक्तु धृष्णोति । भोक्तु जानाति । भोक्तु शक्नोति । भोक्तु ग्लायति । भोक्तु घटते । भोक्तु सहते । भोक्तुमर्हति । भोक्तुमारभते । भोक्तु लभते । भोक्तु प्रक्रमते । पक्षे भोजनसमर्थ इत्यादि ॥

२१०४ तैदर्याया क्रियाया वुण् लृट् च । ४।४।१८४।

१ आप्ये सादये गम्यमाने । धनमिव धर्म चिनोति । महाबलस्य मन्त्री महामतिरिति वक्षि मम्यागृष्टि ॥

२ समर्थ इ अस्ति । समर्थोऽस्ति तर्हि अर्थो अभिप्रेयः येषां ते समयास्त्यथा पुनर्द्वे ॥ निवृत्ता प्रागल्भ्ये । शक मर्षणे । भोक्तु समर्थ इत्यत्र भग्नने सामर्थ्यं प्रतीयते भोक्तु प्रक्रमते अत्र भुजोरेताद्यवस्थाने क्रियान्तरम् ॥ शक्तिग्रहणमसमर्थार्थं शक्यमेवोपध क्तुमिति रौदर्यं प्रतीयते सम्भवा वा ॥ शक्यता मुञ्जत इत्यादावनभिधानात् भवति ॥

३ तदध्यायो तस्यै इय तदथा तस्यां तन्निमित्तायाम् । यन्माद्धातो स तुम्प्रत्ययो तदागधेयार्थं चोत्तरान्तर गमयन तत्तत्तुम् । क्रियायामिति किं भिक्षिष्य ।

घातोर्गुण्लटौ तुम् च भवन्ति । तदथाया क्रियाया प्रयुज्यमानायाम् ॥
भाजको व्रजति । भोक्ष्ये इति व्रजति । भोक्तु व्रजति ॥

२१०७ लेह्दुतुमिच्छार्थे तुल्यकर्तृके । १४।१।१८६। इच्छाय
तुल्यकर्तृके तदर्थे क्रियान्तरे उपपदे घातोर्लेह्दुतुमौ भवत ॥ भुञ्जियेतीच्छ
ति भोक्तुमिच्छति कामयते । इत्याद्यनुक्त सर्वे शास्त्रे ज्ञेयम् ॥

॥ इति हृत्स्मद्बृहत्समाप्त ॥

घन्दात्तृन्परिपट्टविलोलिताक्षवृन्दारकेश्वरकिरीटतटावरीर्णि ॥

मदारपुष्पनिर्गैरविहितोपहार वदामहे जिनपते पदपद्मयुगम् ॥ १ ॥

यो जानाति सम समस्तमनिश य सूरयस्सश्रिता

येनादर्शि विमुक्तिवर्त्म सुखियो यस्मै स्पृहा कुर्वते ॥

यस्मात्तत्त्वविनिश्चयोऽप्रतिहत यस्तैव शास्त्रं जया

यस्मिन् विस्मयनीयपुण्यमहिमा भूयात् स य ज्ञेयसे ॥ २ ॥

सुविवेचितपदरूपा मकरणरचनाप्रवेशमुररमुभगा ॥

वाङ्मयमूर्तिस्तौरी वृत्तिरियमधिवसतु बुधहृदयम् ॥ ३ ॥

गहन व्याकरण स्यात् तत्रापि प्रक्रिया महागहनम् ॥

लिङ्गलुङ्सन्यद् कष्टं तस्मादपि धेत्पर महाकष्टम् ॥ ४ ॥

अम्भोजनेत्र हरितोरुगात्र दयाकलत्र धरशक्तिपात्रम् ॥

भव्याव्रजमिश्र मुवने पवित्र नामेयपुत्र प्रणमामि नित्यम् ॥ ५ ॥

मुकुरविमलगण्ड चन्द्रसकाशतुण्ड गजकरभुजदण्ड कामदाहामिकुण्डम् ॥

विनुतमुनिपण्ड गोमठेष्टप्रचण्ड गुणनिबहकरण्ड नौमि नामेयोपण्डम् ॥

॥ इति प्रक्रियासमग्रसहित शाकटायनव्याकरण समाप्तम् ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

१ घतमाने इच्छार्थे तुल्यकर्तृक उपपदे यस्माद्घातोर्लेह्दुतुमौ उत्पद्यते तदक्षस्य चेत्
कर्ता इच्छायस्यापि भवति ॥ इच्छार्थे इति किं? भोक्षको व्रजति । तुल्यकर्तृक इति
किं? इच्छामि भुञ्जो मवान् । क्रियायां तदवयवमिति किं? इच्छन् भुञ्ज ॥

॥ शाकटायनीयसूत्रपाठः ॥

अइउग् । ऋ । एओइ । ऐऔच् । ह्यवरलन् । अमडणनम् ।
अयगडदश् । शमपढधप् । खपठठथद् । चटतर् । कपय् । शप-
सञ्च × रु × पद् । हल् ॥

- १ सास्मेतेत्
- २ उता स्व
- ३ तेयान्
- ४ भाव्योऽग्
- ५ अग्रयोगीत्
- ६ स्वस्स्थानास्यैक्ये
- ७ आसन्न
- ८ (सर्वन्धिना सम्बन्धे)
- ९ धनुति सख्या
- १० बहुगण भेदे
- ११ (कममासेऽध्यर्ध)
- १२ अर्धपूर्वपदो डत्
- १३ पौत्रादि वृद्धम्
- १४ प्रपौत्राद्यम्बोवश्यज्यायोत्रा
त्रो सति युवा
- १५ (सत् सपिण्डेऽधिवयस्यस्थाने
वा)
- १६ (युववृद्ध कुत्सार्चे)
- १७ नाम दु
- १८ (त्यदादि)

- १९ यस्याश्वादिरादैच्
- २० (देश एवेद् ठादौ)
- २१ प्राग्देशे
- २२ क्रियार्थो धातु
- २३ दाधा ध्वच्
- २४ प्रादिर्नामत्यये
- २५ तस्यागताथार्थाधिपर्यर्चास्वत्य-
तिक्रमात्युपसर्ग प्राक्
- २६ डाच्चव्यूयाधनुकरण च ति
- २७ (कारिकालमदोऽन्तस्मदसत्
स्थित्याविभूपानुपदेशापरी-
ग्रहादरक्षेपे)
- २८ (कणेमन श्रद्धोच्छेदे)
- २९ अस्त पुरोऽव्ययम्
- ३० गत्यर्थमदोऽच्छ
- ३१ तिरोऽन्तर्धो
- ३२ कृजो वा
- ३३ (मनस्युरम्युपाजेऽन्नाचेम
ध्वेपदेनिवचने)
- ३४ (स्वाम्येऽधि)

- ३५ साक्षादायच्चि
 ३६ नित्य हस्तेषाणौ स्वीकृतौ
 ३७ (जीविरोपनिपदिवे)
 ३८ प्राञ्च बधे
 ३९ तस्यन्डामधणूतस्यात्का तु
 तिसुडसस्वामस्वरादीन्यव्य-
 यम्
 ४० ध्यसल्यद्व द्वपतीडुत्
 ४१ प्रत्यय कृतोऽपष्ठचा
 ४२ इजाघायात्तद्धित
 ४३ व्याघतिडुत्
 ४४ पर
 ४५ मिदचोऽन्त्यात्
 ४६ (स्पधे)
 ४७ षष्ठ्या स्थानेऽन्तेऽल
 ४८ तस्मादादे
 ४९ शिददितल्
 ५० स्थानीवाऽनलाश्रये
 ५१ परेऽच प्राचोऽविदीर्घयद्या-
 सदस्क्लुग्धिपौ
 ५२ श्लुचीगेनत्
 ५३ टिदादि
 ५४ त्रिदत्त
 ५५ (विशेषणम्)
 ५६ (प्राक्पञ्चमी)
 ५७ (नसप्तम्यध्यादिषु)
 ५८ (तरयादे)

- ५९ (प्रत्ययन्यरूप्यत्पृयादे)
 ६० (कृत्सतिक्काररुस्यापि)
 ६१ तिडा चाक्यम्
 ६२ सुह पदम्
 ६३ न वये
 ६४ सिद्धस्यधातो
 ६५ नवृत्यन्त
 ६६ स्त मत्वर्थे
 ६७ (मनुर्नभोऽङ्गिरो घति)
 ६८ विगमेऽगिदनाह्वाचयणानु-
 नासिक
 ६९ चर्जस्त
 ७० न
 ७१ एचोऽन्त्यवायाय्
 ७२ यथेवादिक
 ७३ अस्वे
 ७४ इस्वो वापदे
 ७५ ऋत्यर्
 ७६ (ऋश्चोस्साच)
 ७७ दीर्घ
 ७८ शस्यर्
 ७९ नन्त पुस
 ८० दलुच्यण
 ८१ सहिवहोऽस्पी
 ८२ इक्येडर्
 ८३ एजूच्येन्
 ८४ प्रम्योदोदोद्गृह्येप्ये

८५ स्वरस्वर्यशोहिण्याम्	११० शल्यनुस्वार
८६ ओमाङि पर	१११ मम्मो हलि तौ
८७ (एवेऽनियोगे)	११२ (हि ल्यमि)
८८ वौष्ठौतौ समासे	११३ सम्माद्
८९ आतृतीयाया ऋते	११४ (खय् खयश्शरि वा)
९० प्रदशार्णयसनकम्बलनरमत	११५ (शरोऽनु द्वे)
रस्यणे	११६ (यजो मय)
९१ ऋत्याह्वनतर्गस्य	११७ अचो होऽहूच
९२ (सुपि वा)	११८ अदीर्घात्
९३ तथानिषे येङ्चेद्	११९ न सयोगे
९४ पदान्तेऽस्येङ्	१२० (पुत्रस्यादिपुत्रादिन्यात्रोशे)
९५ गोरोद्धा	१२१ (अचि)
९६ अत्रोऽच्यनक्षे	१२२ शर
९७ इन्द्रे	१२३ ह्रस्वान् ऊम पदान्ते
९८ वातायनेऽक्षे	१२४ दीर्घाच्छो वा
९९ न प्लुतस्यानितौ	१२५ (प्लुतात्)
१०० गित	१२६ अजाब्बाङ्
१०१ चादेरचोऽनाङ्	१२७ (डाज्माजोऽतो लुगितौ)
१०२ ओत	१२८ (न द्युक्ते)
१०३ (सौ वेतौ)	१२९ (त)
१०४ (ऊँ चोय)	१३० डाच्यादौ
१०५ (मयोऽचि वोऽसन्)	१३१ नो णि
१०६ हलोऽनुनासिकेऽनुनासिक	१३२ (हलो यमि यमो (मा) वा)
स्व	१३३ (जरि जरस्वे वा)
१०७ प्रत्यये	१३४ उदम्स्थास्तम्भ
१०८ रीस्यो	१३५ चर
१०९ आ जग्यपदान्ते	१३६ जपि जग्

१३७ श्रौ श्रु म्वो
 १३८ षौ घृ
 १३९ न शात्
 १४० टो पदान्तेनागरीनवते
 १४१ तोप्पि
 १४२ णि ल
 १४३ जघो हो जप्वा
 १४४ शरुओऽमि
 १४५ ङो गरुडक् शरि
 १४६ इस्तद् सोऽश्च
 १४७ नदिश जक्
 १४८ नून पि रीरक्
 १४९ कास्कान् सीमक्
 १५० छव्यम्यप्रशान
 १५१ पुम रायि
 १५२ (समस्त्वृसि ग्लक् च)
 १५३ व्योऽप्याघोमोमगो
 १५४ (अच्यस्पष्टश्च)
 १५५ वानुव्यात्
 १५६ रेयं
 १५७ अतोऽद्वप्यु
 १५८ हल्यनन्समासे टुक्त्वात्
 १५९ (तद् पादपूरणे)
 १६० रोऽहोऽप्यमुग्रपरान्तिरन्तरे
 १६१ विसर्गनीयस्य
 १६२ (बाहर्पत्यादिषु)
 १६३ सश्छयशरि

१६४ शरि वा
 १६५ छक् रायि परे
 १६६ कुपोऽकःपम्
 १६७ तिरसन्तेस्मि
 १६८ नमस्पुरस
 १६९ चतुर्निर्दुर्बहिराविःप्राटुसाम्
 १७० मुचो वा
 १७१ इमुसोऽपेक्षायाम्
 १७२ (नाक्रियैकाथे)
 १७३ (ममासेऽसमस्तस्य)
 १७४ (पदेऽधदिशरस)
 १७५ कुरुभिरुमकुशाङ्गीकुम्भ-
 पात्रेऽतोऽनव्ययस्य
 १७६ प्रत्यये
 १७७ न रह काम्ये
 १७८ ह्रस्वात्सुपस्ति
 १७९ निसोऽनासेवाया तपे
 १८० कस्कात्पि

॥ इति शाक्यवनीयसूत्रपठ प्रथम
 व्याख्यायस्य प्रथम पाद समाप्त ॥

१ उपोऽचो ह्रस्व
 २ पद्यतोऽनेकतरस्यान्यादेर्दङ्
 म्वमो
 ३ अलुगना
 ४ अतोऽम्
 ५ शुक्

- ६ (जरसो वा ;
 ७ इको एरु
 ८ पुमाश्चान्यनोऽच्य पि
 ९ दन्धि थिताऽयश्चोऽनङ्
 १० नम् सुपि
 ११ शानच
 १२ जलाम्
 १३ (तत प्रागार्यवज्जस्य)
 १४ अज्जेइशतु
 १५ न नम्
 १६ डीग्योर्वादश्च
 १७ शप्श्यात्
 १८ जइशसइश
 १९ आइश्चौतो गी
 २० डितो वाद्
 २१ टोम्येत्
 २२ इडुतो गिगौतोऽस्ते
 २३ जस्येइ
 २४ डिरौत्
 २५ न्यशादाम्
 २६ घेडौरनाटि
 २७ नास्तीटि
 २८ डचेइ
 २९ स्त्रिया वाद्
 ३० खोऽपुम
 ३१ वेयुनोऽस्त्रिया
 ३२ नामाम

- ३३ तम् ह्-वाश्माट्
 ३४ रप्णा सङ्ख्यानाम्
 ३५ त्रेस्तय
 ३६ मोऽणोऽम
 ३७ जराया छभिद्रन्याचि
 ३८ धातोस्तकारऽयमस्तानेना-
 चोऽस्तस्योगाद्ययो
 ३९ दृन्पुन करवर्षाभिर्मुव
 ४० प्रत्ययेऽमुधीण
 ४१ ब्रूहृश्चोश्चयुरौ
 ४२ स्त्रिया
 ४३ वाम्शमि
 ४४ दो मोऽस्यादसो माद्रुश्चापि
 न्यसन्
 ४५ वाऽद्रे
 ४६ गी बहुष्वे
 ४७ न्द्रक् सुवाश्रये
 ४८ (इयोऽनुचि)
 ४९ परे
 ५० + प्रोक्तो ण
 ५१ श्रुल्लुस्तौ नातरे
 ५२ धि म
 ५३ (पदेऽनाइचतद्धिते)
 ५४ अन्तक्षुभादीनाम्
 ५५ नृतेर्यङ्

१५१ आतोऽनाइ कुरु
 १५२ डनिष्ठा सखाना जइशस
 १५३ अष्ट औश
 १५४ अ गयस्थ
 १५५ अययीभारस्य
 १५६ नात
 १५७ अमपञ्चम्या
 १५८ तृतीयाया वा
 १५९ सप्तम्या
 १६० (तृद्वयस्य)
 १६१ परस्परान्योऽयेतरेतरस्या
 सुपो वा पुंसि
 १६२ भ्यत्या
 १६३ बहोसि स्म्येत्
 १६४ ऐम् भिसोऽन्नश
 १६५ कसास्येस्म्येनाघम्
 १६६ सर्वादेर्द्व्यभ्ये स्मिन्स्मात्स्मै
 १६७ जसदिश
 १७८ नेमार्धप्रथमचरमात्पफति
 पयतयस्य वा
 १७९ (द्वन्द्वे)
 १८० न सर्वादि
 १८१ (पूर्वानर तृतीयायोगे)
 १८२ नव पूर्वा वादी
 १८३ तीय विंशति
 १८४ विदिद् च
 १८५ दम्याष्टम्य

१७६ सामाम
 १७७ दुष्मदम्भ्यामाकम्
 १७८ दृशोभ्यसोऽश्नाभ्यम्
 १७९ भ्योऽसोऽद्
 १८० डेसुटोऽम्
 १८१ दोर्लुक्
 १८२ (वा)
 १८३ अमौद्वल्या
 १८४ यौसि य
 १८५ मत्तस्य युवावौ द्वयो
 १८६ तमो प्रत्ययोत्तरपदे चैक
 स्मिन्
 १८७ + त्वाहौ सो
 १८८ + यूयवयौ जसि
 १८९ + तुभ्यमहौ ङयि
 १९० + तवममौ ङसि
 १९१ पदाद्वान्यस्य वक्षसौ युग्वि
 भक्ते
 १९२ वानावौ द्वित्वे
 १९३ तेगयानेङवे
 १९४ त्वामौ द्वितीयाया
 १९५ नेवाम् अन्य पूर्वम
 १९६ (जस्थिदोष्य वाऽमन्त्र्ये)
 १९७ (न)
 १९८ पादाद्यो
 १९९ मनसीभार्
 २०० चनाऽहर्द्वयोमे

- २०१ नित्यमन्वादेशे
 २०२ (पदात् प्रथमाया वा)
 २०३ त्यदा द्वितीयादौस्येनदेतद
 २०४ इदम्
 २०५ (स्येऽङ्)
 २०६ अरु
 २०७ टौस्यन
 २०८ वो म
 २०९ सौ
 २१० पुसीदोऽय्
 २११ इय्
 २१२ औस्तुलक् चादसोऽनो
 २१३ वारोऽस्यो
 २१४ वस्स
 २१५ तोऽष्टानाम्
 २१६ ससौ चात्
 २१७ + किम क
 २१८ भेऽपोऽद्
 २१९ वाङ् आ
 २२० राय स्मि
 २२१ त्रिचतुरा स्त्रिया तिमृचनम्
 २२२ (रोऽनपोऽच्यु)
 २२३ (ङचौदि नीचो वा)

॥ इति शाकटायनीवसूत्रपाठे प्रथम
 स्याध्यायस्य द्वितीय पाद समाप्त ॥

१ कोष्टोर्

- २ गुरुपोत्तगस्यानापेऽपत्येऽ-
 णिञ प्यङ्
 ३ (गोत्रावयवे वृद्धे)
 ४ (रूढादिभ्य)
 ५ (देवयज्ञशुचिवृक्षसत्यमुम-
 कण्ठेविद्वाद्वा)
 ६ (सूत्याभोज्ये युवतिक्षत्रिये)
 ७ नृदुगिद्वोऽस्वसावेर्षी
 ८ (न हपोऽनुर्वन)
 ९ पादो वा
 १० कुम्भपचादौ
 ११ + ऋच्याद्
 १२ मञ्जन्बहुमीर्दिर्न च
 १३ अजायताम्
 १४ ठिदृण्डेऽणञ्गौरादिभ्य
 १५ यञोऽपावटात्
 १६ (यन्यबलोहितादिशकला-
 न्तकौरव्यासुरिमाण्डकाङ्-
 फद्)
 १७ वयस्यनन्ये
 १८ (बहुमीहेस्तव्यादेर्हायनात्)
 १९ (दाक्)
 २० ऊघ्न
 २१ (अशिशो)
 २२ श्रवतो वा
 २३ (नाप्ति)
 २४ अनाच्छादनाज्जाते पूर्वप-

दात् चादजातवृतामितप्रति-
पन्नात्

२५ पाणिगृहीतीति पत्नी

२६ वाऽस्वाङ्गात्

२७ असहनन्विद्यमानान्नासिको
दरोष्ठजह्वादन्तर्यशृङ्गाङ्ग
गालरुण्ठाग्रद्वययोगोपा
न्यात् स्वाङ्गात् समासात्

२८ (दीर्घजिह्वात्)

२९ (पुच्छात्)

३० (ष्वरमणिविषशरात्)

३१ (पक्षाच्चोपमानात्)

३२ (न नखमुत्तान्नामि)

३३ (क्रोटादिभ्य)

३४ (कण्ठात् क्रीतात्)

३५ (क्तादल्प्ते)

३६ द्विगो

३७ (परिमाणदेव लुचोऽपि
स्ताचिनश्चल्ल्यात्)

३८ (षाण्हादक्षेत्रे)

३९ (पुरुषात् प्रमाणद्व्या)

४० न पत्यन्तस्य

४१ मपत्यादौ

४२ पतिवत्यन्तर्वत्यन्तविधया
गर्भिण्यो

४३ रोहिणरेयनान्नभले

४४ नीना प्रायोपज्यो

४५ (नामि क्ताच्च वा)

४६ (केवलमानकभागधेयपापा-
वरसमानार्यवृत्तमुमङ्गलभेष
जात्)

४७ (कुण्टभानगोणस्थलनाग
कुशकामुककटकनरात् पात्र
श्याणायवनाट्टत्रिमस्थूलायम-
मैथुनेच्छुश्रोत्रिगिरेशवशे)

४८ आर्यक्षत्रियाद्वान्

४९ चवाद्योगादज्येष्ठादिभ्य

५० पूतस्त्वमिवृषारुपिकुसित-
उसीदादेङ् च

५१ मनोर्ना डैच्

५२ मातुलान्नायौपाभ्यायादान् च

५३ वरणेद्रमृडभवशर्वरुद्रादान्

५४ (सूर्यादेवतायाम्)

५५ आङ्

५६ (यवनयवाङ्गिपिदुष्टं)

५७ हिमाऽप्यादुरौ

५८ वेदकिनो ङी

५९ गुणादुतोऽचोऽवरो

६० (चन्द्रभागान्नयाम्)

६१ बह्वादे

६२ (शोणद्वयैतत्तहरितमरतरो
हिताद्वर्णाचो णश्च)

६३ मोऽसितपलितान्

६४ शालशवन्सारङ्गपिशङ्गपिङ्ग-

लकलमापात्

- ६५ जातेरस्त्रीयशूद्रात्
 ६६ (पाकरुर्णपर्णनागन्नात्)
 ६७ (पुष्पादसत्काण्डप्रान्तश
 तैकाञ्च)
 ६८ (फगदसमस्त्राजिनैरुक्षणपि
 ण्डात्)
 ६९ (मूलादनन)
 ७० नुगित
 ७१ ऊरनोऽप्राणिनश्चायुरज्जा-
 दिभ्य
 ७२ +ऊरुत्तरपदादौपम्ये
 ७३ सहस्रफसहितसहितलक्ष्मण
 वामादे
 ७४ (नाहन्तकटुकमण्डलोर्नास्त्रि)
 ७५ नारी सखी पगू श्वधू
 ७६ मूनस्तित्
 ७७ डचा यो र
 ७८ लुगत
 ७९ मत्स्यनद्वितम्य हलो य
 ८० सूर्यागस्त्ययोश्छे च
 ८१ (उच्चगोर्णामृच्यो व्यत)
 ८२ (गोण्या हस्यो मेये)
 ८३ (केऽगदच)
 ८४ १ कचि
 ८५ वाट
 ८६ इष्ठापुनोऽतिस्त्रियाउचमुप

८७ स्वजाजमस्त्राधातुक्य

८८ व्येषमूतपुत्रवृन्दारकस्य

८९ (वौ वतिका)

९० त्यायदाद्यत

९१ नरिका मामिका

९२ तारकार्णकाग्योतिस्तान्तये

९३ योगे

९४ (जातिर्गुवद्वैकाख्याम्)

९५ (द्वो चास्मदोऽनिशेषणे)

९६ (फल्गुनी प्रोष्ठपदस्य
 नक्षत्रम्)

९७ अव्ययात् स्त्रोजम्

९८ एकद्विगौ

९९ आमन्त्र्ये

१०० हाधिर्दसमयानि रूपोपर्युपर्य
 न्यभ्यधोऽथोऽत्यन्तरान्तरेण-
 तर्प्योभसोर्भयध्याप्रधा
 नेऽमोद्गम्

१०१ वीप्स्यलक्षणेत्थभवनेप्य-
 मिना

१०२ भागिनि च प्रतिपर्यनुभि

१०३ (टोर्येऽनुना)

१०४ उत्कृष्टेऽनूपेन

१०५ कर्मणि

१०६ त्रिव करणे वा

१०७ (कर्म च)

१०८ (न विनिर्मेयग्नपणम्)

- १ लोऽययुष्मन्मामु तित
 भिमिप्यम्यमिवम्
 २ ताताजयासाथा नमि नमि
 मन्दिदिदिच्छायसदृश-
 ३ ननिदिश
 ४ ऊप्रसोसोपमर्गा
 ५ युजोऽजु
 ६ (न यो तत्पात्रे)
 ७ परिष्यवात् क्रिय
 ८ परावेर्ज
 ९ (कर्मणोदधर)
 १० सममृतृतीयया
 ११ श्रीडोऽजु
 १२ पर्यवाह
 १३ शपनाधगिक्षमुज दुपलम्भ
 नाशीर्जिनामात्राणे
 १४ हजो गनिताच्छील्ये
 १५ न्यसम्ममाननाचार्यकृत्युत्त
 छनज्ञानव्ययनिगणो
 १६ (कृतृभ्येऽतनावाप्ये)
 १७ प्रियतेर्लुह्लिह्ले
 १८ क्यपो वा
 १९ लो हृष
 २० द्युज्जोलुड
 २१ वृज्यस्मस्वात्
 २२ क्रमोऽनुपसर्गात्
 २३ धृत्तिसर्गतायने

- २४ परोतान्
 २५ वे पदविरेपे
 २६ प्रोषाम्या समर्थाभ्याम्
 २७ ज्योतिरद्वतागह
 २८ नुशाम्
 २९ गमेऽ प्रनीशायाम्
 ३० हस्मर्थे
 ३१ सनिवे
 ३२ उपात्
 ३३ यमोऽविना
 ३४ स्थ पर्थमरीनेर्नासत्तन-
 गत्तकरणे
 ३५ लिप्मी वा
 ३६ उदोऽनू र्दे
 ३७ सनिगवात्
 ३८ स्थेयप्रनाक्षने
 ३९ प्रतिज्ञाने
 ४० समो गिरात्
 ४१ अवात्
 ४२ सप्रतेर्जाऽम्मृतौ
 ४३ निह्वे
 ४४ सनोऽननो
 ४५ युवोऽपत्याह
 ४६ म्मृदश
 ४७ प्राग्यत्
 ४८ आम हृज
 ४९ न

- ४० गन्धनावक्षेपमेयासादसप्रति
यत्प्रस्था यथे
५० प्रसूतेऽधे
५१ दौसिज्ञानेहाविमत्युपसम्भा
पोपमन्त्रणे चद
५२ व्यक्त्याचा सहोक्तो
५३ विप्रलापे वा
५४ कर्मण्यसत्पनो
५५ ज्ञोपस्थ
५६ समोऽतिस्मरतिश्चुद्धिदम्प्र
चतृच्छ
५७ (वे कृम शब्दे चानाशे)
५८ यद्वा स्वेऽङ्गे चाछ
५९ व्युदस्तप
६० न प्राणि यणिनो निनत्तस्य
६१ (अनात्म यनाध्याने)
६२ मीमिरया पाफारे
६३ गृधिवन्चयेविप्रलम्भे
६४ (मिथ्या कृनोऽभ्यासे)
६५ धेट्पादमायमायस्परिमुहर-
चिन्तितिवदस्यचल्यथर्थेद्-
मृदुसुबुधयुधनशजन
फलेशे पदाद्गते तु वा
६६ जीदिदपवदानुपसर्गज्ञ
६७ यमस्समुदाहोऽग्रन्थे
६८ न पर्याह्वे रम
६९ उपात्

- ७० वाऽकर्मकार
७१ व्यादाजोऽपराजो
७२ परानो तु
७३ प्रत्यत्यमे क्षिण
७४ प्राद्वह
७५ परेभूपेश
७६ व्यतिष्ठेऽगतिर्दिसाशब्दे
हृदश्चापगम्यगन्योन्येतरतरे
७७ कर्मभावे
७८ (माड्लटशशपेऽनद्व-
च्छप्रानशौ)
७९ सल्लव्यत्स्यल्लटो यानितौ
८० लिट कमुकानौ
८१ छिण्वस्सदोऽनुरचश्च
कर्गरी भूते
८२ अनाध्वार
८३ दयायास्कास्गुर्निजाघनेका-
चोऽनृच्छणोराम् कृम्वस्तिद्
चानु
८४ जामुपसमिन्धो वा
८५ मीम्रीभृहो कृम्वत्
८६ विदात् पितृ
८७ लेट कृलेद्
८८ +क्षोऽन्त
८९ व्युक्तिजक्षपञ्चतोऽत्
९० तडोऽनत
९१ शीडो रत्

- ०२ वेत्तर्वा
 ०३ ण टिम
 ९४ यदामो गश्
 ९५ +धातस्ते
 ९६ लोराशाष्टारौरम्
 ०७ झे
 ९८ लिटस्तक्ष्मैशिरे
 ९९ णभेराशात
 १०० मिपोऽन्
 १०१ अतदाण्णशतमुत्थाणुस
 भणश्चमा
 १०२ +विदो लटो वा
 १०३ शतु कसुः
 १०४ नृयस्तिप्पन्वतो णक्षपञ्च
 द्भुवश्चाह
 १०५ एहिंतो लक्
 १०६ आद्विपो झेर्जुस्या
 १०७ सिमिदग्गेग्ग्व
 १०८ लेले
 १०९ उच्चाद्वयासद्
 ११० रत्नौ शेलो
 १११ टीप्
 ११२ सद् त्थीया लिट्
 ११३ तस्यस्यवसगस्मेस्तान्ततवमा
 लेट्श्च
 ११४ सीम्भेर्धुन्याम्
 ११५ म्भेनादेष्टाप्

- ११६ एतोऽौर
 ११७ स्यो वाम्
 ११८ मृतादौ दि
 ११९ (यस्य वा)
 १२० (धेम्भ्य)
 १२१ (तद्)
 १२२ तुयोन्माद्वाशिपि
 १२३ हि चाप्

॥ इति शास्त्रायनीवातुवपाठे प्रथम
 रयाध्यायरव चतुर्थ पाद ॥

समाप्तोऽध्यायश्च प्रथमः ॥

- १ (मुप्युपा समाप्तो बहुलम्)
 २ मुज्यार्थ सस्या सान्यया
 सान्यये बहुव्रीहि
 ३ (मासन्नादूराभिकाभ्यर्था
 दिउद्धितीयाधन्यार्थे)
 ४ अन्ययम्
 ५ एकाध च
 ६ मिथोमहणे महरणे च स-
 रूप युद्धेऽन्यथीमात्र
 ७ (नदीभिर्नानि)
 ८ (सम्भवावश्यैश्च पूर्वपदाधे)
 ९ पारे मध्येऽन्तप्यष्टया
 १० यात्रैवधारणे
 ११ बहि पर्यपाडच्
 १२ लक्षणेनाभिप्रत्याभिमुख्ये

- १३ देवदन्तु
- १४ समीपे
- १५ (विष्णुवादय)
- १६ तिर प्रतिगाङ्गे
- १७ (परिणाश्रयतादात्म्ये
युने जये)
- १८ शब्दप्रथमस्य समुद्दिष्टस्य
धामाशयस्य सति सुखस्य
सुखस्य सादृश्यात्माकल्पान्ते-
ऽन्यस्य
- १९ यथाया
- २० निरुन्मत्त्यात्कन्यसात्पुरुष
- २१ गतादिषु प्रादय
- २२ स्मरतास्तुल्य
- २३ (टा)
- २४ नम्
- २५ पूर्वोपरतापरोपरमशिनाभिन्ने
न
- २६ समेर्द्धम्
- २७ (द्विगुणुर्द्धवा)
- २८ (कागे द्विगौ च मैथे)
- २९ स्वयं सामि स्ते
- ३० (द्वितीया खट्वा क्षेपे)
- ३१ (काल)
- ३२ व्याप्तौ
- ३३ श्रितादिभि
- ३४ (प्राप्तापन्न तया च)

- ३५ ईवदुष्प्रवर्त्तने
- ३६ तृतीया तद्वर्त्तने
- ३७ मापता हता
- ३८ (पूर्वोक्तार्थे)
- ३९ चतुर्थी प्रकृत्येवाभासीतिभि
- ४० तयात्
- ४१ पञ्चमी भगवतिभि
- ४२ (स्तेतामत्वे)
- ४३ पञ्चमस्तत्
- ४४ यात्का र्थे
- ४५ (पतिरथ गणकेन)
- ४६ (पुनरागिने)
- ४७ न वर्त्तते
- ४८ कर्मणि स्ता च
- ४९ (तृतीयायाम्)
- ५० तृतीयाययनिर्धीर्धङ्गता-
नश्मतिपूतापारक्तै
- ५१ (गुणैरन्वयस्थे)
- ५२ सप्तमी क्षौण्डादिभि
- ५३ (नाभि)
- ५४ (स्थपावश्यके)
- ५५ (तत्राहोरात्राश स्तेन)
- ५६ (काकादिभिश्च क्षेपे)
- ५७ पक्षेसमितादय
- ५८ विशेषणं व्यभिचार्यकार्थं प-
रमधारयश्च
- ५९ (पूर्वकात्रैकमर्त्तरत्पुराण

नवकेयलम्)

६० (दिगधिक सञ्ज्ञातद्धितोत्तर-
पदे)

६१ सख्या समाहारे च द्विगु
श्रानामन्ययम्

६२ निन्दोऽपापाणकेन

६३ गौणस्तेन

६४ व्याघ्रादिभिर्गौणैस्तदनुक्तौ

६५ (पूर्वापरप्रथमचरमजघन्य
समानमध्यमध्यमवरिम्)

६६ (श्रेण्यादि कुतादिभिश्चवौ)

६७ (क्लृप्तादिभिर्नै)

६८ (नानिटेट्)

६९ (सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्ट पू-
जायाम्)

७० वृन्दारकनागकुञ्जरे

७१ (कत्तरकतम जातिप्रभे)

७२ + किं क्षेपे

७३ पोटायुवतिस्तोककतिपयगृ-
ष्टिधेनुवशावेहद्व्ययणीप्रव
क्तृश्रोत्रियाध्यायकधूर्तप्रम-
सारुदैर्जाति

७४ (चतुष्पादमिण्या)

७५ (खलतिजरत्पलितवर्त्तिनैर्युवा)

७६ (प्यप्तुल्यारयमजात्या)

७७ (वर्णवर्ण)

७८ कुमार श्रमणादिना

७९ मयूरव्यसकादय

८० द्वन्द्वम्महोक्तौ

८१ (समानामेक)

८२ (सुप्यसम्बन्धे)

८३ त्यदादि

८४ (आतृपुत्रास्त्वसृदुदितृभि)

८५ पिता भ्राता वा

८६ (श्वशुर श्वश्रूम्याम्)

८७ वृद्धो यूतानयार्थप्रकृतौ

८८ (पुरुष)

८९ (मिया)

९० (ग्राम्याद्विखुरसघेऽशिशौ स्त्री
प्राय)

९१ (नपुंसकमन्येनैक च वा)

९२ (पुष्यार्थात् पुनर्नतुर्ज्योतिषि

९३ द्वन्द्वो वा

९४ (विरोध्यद्रव्यमभेदे)

९५ (अश्ववडःपूर्वापराधरोत्तरा)

९६ (पशुव्यजनानि)

९७ (तरुतृणधान्यमृगपक्षिवह
र्थाश्च)

९८ सेनाक्षुद्रज तु

९९ फल जाति

१०० (शेषोऽप्राणी)

१०१ प्राणितूर्याङ्गम्

१०२ (चरण स्थेणो लुडचनुवादे)

१०३ (नित्यवेरा चैरे)

- १०४ (पाञ्चशूद्रानपुसकाध्वर्युकृत्व-
धीत्यामन्नविलिङ्गनदीपूर्देश-
गवाश्वादि)
१०५ न दधिपयआदि
१०६ (सख्याने)
१०७ (याऽन्तिके)
१०८ सूक्त पूर्वम्
१०९ (राजदन्तादौ)
११० विशेषणसर्वादिसस्य बहु
ब्रीहौ
१११ (क्ता)
११२ (कालाकृतिमुखादिभ्यो वा)
११३ (महरणात् सप्तमी च)
११४ (गहवादिभ्यः)
११५ (मार्योढादिषु)
११६ (मियः)
११७ (कडारादयः कर्मधारये)
११८ (धर्मार्थादिषु द्वन्द्वे)
११९ लघुध्यजाद्यदल्पाजर्च्यमेकम्
१२० वर्णभ्रातृनुपूर्वम्
१२१ (भर्त्वेकसख्याच्च)
१२२ सङ्ख्याल्पा समासे
१२३ न्यागोप्यतोऽनशीयोबहुव्री-
हैर्हस्व
१२४ (अत्तः)
१२५ (न नञः)
१२६ +किम् क्षेपे

- १२७ प्राक् टात् स्वते पूजायाम्
१२८ (बहोर्धे)
१२९ (कन् नाभि)
१३० ईयस
१३१ (सहात्तुल्ये)
१३२ (भ्रातृस्तुतौ)
१३३ (नाडीतन्त्र्यास्त्वाङ्गे)
१३४ (निष्प्रवाणि)
१३५ इज्युद्धे
१३६ (द्विदण्ड्यादि)
१३७ खोऽपडक्षाशितम्बल्कर्मा-
लपुरुषात्
१३८ (वाऽञ्चोऽदिकृत्याम्)
१३९ ऋक्पू पथ्यपोऽत्
१४० धुरोऽनक्षस्य
१४१ (सख्योदक्पाण्डुकृष्णाङ्गमे)
१४२ उपसर्गादध्वन
१४३ प्रतान्ववात् सामलोम्न
१४४ प्रतेररमस्तसप्तम्या
१४५ समवान्धात्तमस
१४६ (तप्तान्ववाद्ग्रहसः)
१४७ ब्रह्महस्तिराजपल्याद्वर्चस
१४८ (अक्ष्णोऽप्राप्यङ्गे)
१४९ (सकटाभ्याम्)
१५० (प्रत्यनोरव्ययीमावात्)
१५१ (शरदादेः)
१५२ जराया ङश्च

१५३ धन	१७६ (मृगोत्तरपूर्वाद्य सप्तम)
१५४ नक्षत्राद्वा	१७७ (मरौऽनोऽरनायसो जाति- नामो)
१५५ गिरिनदीपौर्णमास्यामहाय णीय	१७८ (उरसोऽमे)
१५६ (सम्याया गदीगोराययो)	१७९ अह
१५७ सरजसोपगुनाऽगुगयम्	१८० (सहघाताद्दध)
१५८ जातमहद्बुद्धादुक्ष्ण कर्म- धारयार्	१८१ सहघात्ययमर्वाक्षार्
१५९ सिया पुंसो द्वाप	१८२ पुण्यवर्षादीर्षिसद्घातेकाद्या त्रात्रे
१६० धेनवाद्दुहर्म्यगुपाहोरात्रन कादियरात्रिदिवाहर्दिवोर्नष्टी वपदष्टीवाक्षिभुनदागयम्	१८३ (श्रमेयसधोर्नलीयसी- श्रमेयसपुरपायुपगोष्ठध्वि स्तायसिस्तावा)
१६१ (सुदपहस्समाहारे)	१८४ (ननययात् सस्याया ट)
१६२ द्विगोरनहोऽह्	१८५ सम्याययादङ्गुले
१६३ (द्वित्रेरायुष)	१८६ (रहनीहे काष्ठे ट)
१६४ (अजलेश्वालुच)	१८७ (सक्यक्ष्णस्वातो)
१६५ (सार्थो वा)	१८८ (द्वित्रेर्मूर्धो वा)
१६६ + (अर्थाद्य)	१८९ प्रमाणीसरज्याहु
१६७ नाव	१९० (त्रिचतुरोपचतुराचतुरविच- तुरसुचतुरसुमातसु-यसुद्विषै- णीपदाजपदमोष्ठपदचतुरश्च धारिकुक्षा)
१६८ गोस्तत्पुत्रपात्	१९१ (प्रधानस्त्रीडङ्गचोऽध्)
१६९ राज-ससे	१९२ (अ-तर्बहिर्म्या लोम)
१७० (आमकौटात्तक्ष्ण)	१९३ (नञ्चहोर्नचो माणवचरणे)
१७१ (राष्ट्रास्यात् ब्रह्मण)	१९४ (आज्ञेतु)
१७२ (कुमहतो वा)	१९५ (नाभेर्नाभि)
१७३ (गुनोऽजे)	
१७४ (गौणात्)	
१७५ (अप्रमाणिनि)	

- १९६ (नञ्दुस्सो सक्थिहलेर्वा)
 १९७ अस् प्रजाया
 १९८ (अल्पाच्च मेघाया)
 १९९ धर्मादन् द्विपदात्
 २०० (सुहरितवृणसोमाज्जम्भात्)
 २०१ (लुब्धेन दक्षिणेर्मा)
 २०२ जातेच्छस्सामान्यवति
 २०३ (भृतिप्रत्ययान्मासाष्ट)
 २०४ सूत्पूतिमुरभेर्गघादिद्रुणे
 २०५ घाल्पे
 २०६ वोपमानात्
 २०७ सुसख्याच्चाहस्त्यादे पादस्य
 छक्
 २०८ (वयसि दन्तस्य दत्त)
 २०९ (स्त्रिया नाम्नि)
 २१० (श्यावारोकाद्वा)
 २११ (अमाम्तशुद्धशुभ्रवृषवराहा-
 हिमूपिकाञ्)
 २१२ (पूर्णाष्टुष्काकुदस्य)
 २१३ (व्युद)
 २१४ (त्रे ककुदस्याद्रौ)
 २१५ (अवस्थायाम्)
 २१६ जायाया जानि
 २१७ (धनुर्नाम्नि)
 २१८ (स्वरसुरान्नाम् नासिकाया)
 २१९ (नसोऽस्थूलाच्च)
 २२० (उपसर्गात्)

- २२१ (वे सुस्त्रमा)
 २२२ (सम्प्राज्जानोञ्जुशौ)
 २२३ वोर्ध्वात्
 २२४ (मुत्तद्दुर्हन् मित्रामित्रे)
 २२५ (स्त्रियामूधसो नङ्)
 २२६ इन कच्
 २२७ उर प्रमृत्युन्नित्याट्
 २२८ नञोऽर्थात्
 २२९ शेषात् सिद्धनन्दिन

॥ इति शाकटायनीयसूत्रपाठे द्वितीयः
 स्याप्यायस्य प्रथमः पादः ॥

- १ प्रत्ययस्य च सुपञ्छुक्
 २ (नोचरपदेऽसत्त्वे)
 ३ (स्त्रितीच एकाचोऽम)
 ४ ओजोऽज्जस्सहोऽम्भस्तपसष्ट
 ५ (इत्यात्मन)
 ६ (मनस आग्नायिनि)
 ७ (नाम्नि)
 ८ डेर्ज्याकरणे
 ९ (हलतस्सप्तम्या)
 १० (कारे प्राचा हलि)
 ११ (मध्यान्ताद्रुरौ)
 १२ अकागेऽमूर्धमस्तकात् स्वा-
 ज्ञात्)
 १३ (बन्धे घञि वा)
 १४ -तत्पुरुषे वृत्ति बहुलम्

११२ (भौणहत्यपैवत्यसारवैश्वारु
मैत्रेयहिरण्यमम्)

११३ (वात्तमात्तिचमात्तितोऽ
न्तियात्तिपद्)

॥ इति शास्त्रावयवीत्यनुप्रपाठ द्वितीय
स्याध्यायस्य तृतायां पाद ॥

१ (वाचात्)

२ (गोत्रोत्तरपदाद्गोत्रादिवाजि
ह्वाहरितकात्यात्)

३ (गौर्योऽचि)

४ प्राग् जितादण्

५ (धादे पत्यु)

६ पत्युत्तरपदयमादित्यदित्य
दितेभ्योऽणपवादे चास्ये

७ (बहिषष्ठीकण् च)

८ कल्यमेर्ढण्

९ पृथिव्या आन्

१० (उत्सादेरञ्)

११ (बष्कयादसमासे)

१२ देवाद्यञ्च

१३ (स्थान्नोऽत्)

१४ (लोमोऽपत्येषु)

१५ (भृगु द्विगोरल्लुचोऽनपत्येऽ
ज्यादे)

१६ स्त्रीपुसात् ट् नञ् स्तनहवत्

१७ (त्वे वा)

१८ ङसोऽपत्ये

१९ (आघात्)

२० वृद्धाघ्नि

२१ अत इञ्

२२ (गोले वाहादिभ्यः)

२३ (वर्मणोऽचकात्)

२४ (अजादिभ्यो धेनो)

२५ (त्राक्षणाद्वा)

२६ (साम्भूय्याम्भ्यामितीज्यौ
दिपाडिवाद्ग्लि)

२७ सुधातृज्यासपरुटनिपादच
ण्डाङ्गनिम्बस्याङ् च

२८ पुनर्मपुनरुद्विगुननान्दभ्योऽ
नन्तरेऽञ्

२९ (पारशव)

३० (विदादेर्वृद्धेऽनृप्यानन्तर्ये)

३१ (कुञ्जादेर्ङ्)

३२ (नडादिभ्यः फण्)

३३ यजिज

३४ (हरितादेर्गञ्)

३५ (कोष्ठशलङ्कोर्लृक् च)

३६ (शरद्वच्छुनकरणाभिर्शर्मवृ
ष्णदर्माद् भृगुवत्सवसिष्ठवृष
गणवाक्षणाप्रायणे)

३७ (द्रोणपर्वतजीवन्ताद्वा)

३८ गर्गादेर्यञ्

३९ (मधुवभोर्वाक्षणाकौशिके)

- ४० + (कपिवोधादाङ्गिरसे)
 ४१ (वतण्डात्)
 ४२ (स्त्रिया श्लुक्)
 ४३ (अश्वदे फञ्)
 ४४ (शफभरद्वाजादात्रेये)
 ४५ (भर्गात्रेयान्नैर्गर्तभारद्वाजे)
 ४६ (निवाद्यृष्यन्धकवृष्णिङ्कुरु
 भ्योऽपत्येऽण्)
 ४७ (विकर्णच्छगलाद्वात्स्यात्रेये)
 ४८ (शुक्लाभ्या भारद्वाजे)
 ४९ कन्यात्रिवेण्यो कनीनत्रिव-
 णौ च
 ५० (विश्वेवसो नद्वरवणौ)
 ५१ सख्यासमद्रान्मातृर्हुर
 ५२ (नदीमानुपीनामोऽवो)
 ५३ (पोलामण्डकाद्वा)
 ५४ दितेश्च ढण्
 ५५ प्यत्
 ५६ (द्यचोऽनद्या)
 ५७ (इतोऽनिज)
 ५८ (शुभ्रादिभ्य)
 ५९ (लक्ष्मणश्यामाद्वासिष्ठे)
 ६० (विकर्णकुशीतफात् काश्यपे)
 ६१ (औवेय)
 ६२ कल्याण्यादेर्हिन् च
 ६६ + (कुलटाया वा)
 ६७ (क्षुद्राभ्यो ढण् वा)

- ६५ (गोधाया दुष्टे)
 ६६ (पण्डजण्डाचारण्)
 ६७ (चटकादैरण्)
 ६८ (चटका)
 ६९ (गृष्ट्यादिचतु पाथ्यो ढम्)
 ७० (माडवेयो वृषे)
 ७१ आतुव्य
 ७२ स्वसुश्च छ
 ७३ मातृपित्रादेर्वृण्छणौ
 ७४ (रेवत्यादेष्टण्)
 ७५ (स्त्रीवृद्धाद्गर्हे णश्च)
 ७६ (सुयाम सौवीरेषु फिन्)
 ७७ (फाण्टाहृतिमिमताणश्च)
 ७८ (भागवित्तिताणर्विन्दवाक-
 शापेयाद्गर्हे ढण् ऋ)
 ७९ (वृषसुयामयमुन्दात् फिन-
 ऋश्च)
 ८० (कुर्वादेर्व्य)
 ८१ (सम्राज क्षत्रिये)
 ८२ (कारिसेनान्तलक्षणादिश्च)
 ८३ (तिकादे फिन्)
 ८४ (दशुकोसलकर्माङ्गागवृषा-
 षट् च)
 ८५ (द्यचोऽण्)
 ८६ (दोर्वावृद्धात्)
 ८७ (पुनान्तात्)
 ८८ (काकलङ्कावासेनगारेथका

र्चत्र्यचर्मिर्वर्मिणश्च क च)

८९ (प्रायोऽदो फि)

९० +कुलात् स्व

९१ (दकन्यौ वाममामे)

९२ दु कुलाद्दण्

९३ महाकुलाद् अस्वम्

९४ श्वगुराद्य

९५ जातौ रान

९६ +क्षत्राद्

९७ मनोर्याण् षरू च

९८ राष्ट्रानस्तरूपाद्राजापत्येऽ
ब् त्रि

९९ (गा धारिशास्त्रेयाम्याम्)

१०० (पुरुषान्मगधकलिङ्गशूर-
मसादण्)

१०१ (साल्वाशाश्मक कलकूटप्र-
त्यमथादिब्)

१०२ (नादिद्विन्कुरुकोसलाजादा-
भ्य)

१०३ (पाण्ड्य)

१०४ (शकादिभ्यश्चुक्)

१०५ (कुन्त्यव तेस्त्रियाम्)

१०६ (कुरोर्वा)

१०७ (मेरतोऽप्राग्भर्गादे)

१०८ बहुष्वन्त्रियाम्

१०९ (यस्कादिर्गोत्रे)

११० यज्योऽगोपवनादिद्र्यापर्णा

न्तात्

१११ (कौण्डिन्यामस्त्ययो कुण्डि-
नागस्ती च)

११२ (भृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाहि-
रोऽत्रे)

११३ (वहच प्राग्भरतेष्विज)

११४ (घोषकादे)

११५ (तिफक्तितवान् द्वे)

११६ (तथा म्यादे)

११७ (वान्येन)

११८ (यजदेर्द्येकेषु षष्ठ्यान्तस्य
रूपे)

११९ (नाणर्थऽचि)

१२० (गर्गमार्गविका)

१२१ (यूनि)

१२२ (फण्फिभोर्वा)

१२३ (मीज)

१२४ (जिदार्पादिणिजो)

१२५ (पैलाद्यविप्रात्)

१२६ (प्र क्षिज)

१२७ (न तौल्वल्यादे)

१२८ भिक्षादेश्व समूहे

१२९ (क्षुद्रकमाल्वात्सेनानामि)

१३० गोत्रोक्षबत्सोद्गाजोरभृद्ध-
मनुष्यराजन्यरान्पुत्रराशो
वुन्

१३१ केदारानूष्मश्च

१३२ कवचिहस्त्यचित्ताच्च ठण्
 १३३ धेनोरनञ्
 १३४ प्राक्षणमाणत्रवाडवाच
 १३५ गणिकाया ण्य
 १३६ केशाद्वा
 १३७ च्छोऽधात्
 १३८ (पार्श्वम्)
 १३९ (पृष्ठघाहीनौ कतौ)
 १४० (चरणाद्धर्मवत्)
 १४१ गोरधवाताप्रकब्जोलम्
 १४२ पाशादेश्च य
 १४३ ग्रामजनवन्धुगजमहायात्तल्
 १४४ श्वखलादिभ्योऽजिन्
 १४५ पुरुषात् कृतहितवधविकारे
 च ढञ्
 १४६ निकारे
 १४७ (माण्योपधिवृक्षेभ्योऽवयवे च
 १४८ (तालाद्धनुषि)
 १४९ ध्रुपुजतोप्पक् च
 १५० (शम्या लक्)
 १५१ (परशव्यस्य यलक्)
 १५२ फसीयान्ज्य
 १५३ (हेमार्थान् माने)
 १५४ (द्रोर्वय)
 १५५ (पयोद्रोर्वय)
 १५६ (एण्या ढञ्)
 १५७ कौशेयम्

१५८ +(उष्माद्गुन्)
 १५९ (वोमोर्णात्)
 १६० (मानात् क्रीतवत्)
 १६१ हेमादिभ्योऽञ्
 १६२ वाऽभक्ष्याच्छादने भयद्
 १६३ शराद्येकाच
 १६४ दोरमाणिन
 १६५ गोर्वहेश्शकृत्पुरोडाशे
 १६६ (तिलयत्रपिष्टादनाग्नि)
 १६७ पिष्टिराहैयङ्गवीनम्
 १६८ (नातोऽफलद्रुवयात्)
 १६९ बहुल भुक् पुष्पमूले
 १७० फले
 १७१ प्लक्षदेरण्
 १७२ जम्ब्या वा
 १७३ बोद्ध्येत्रो
 १७४ न्यायादिपदकल्पलक्षणान्त-)
 क्त्वाख्यानाख्यामिकादृण्
 १७५ (अकल्पात् सूत्रात्)
 १७६ अधर्मक्षत्रससर्गाद्विद्विधा
 १७७ (याजिकैर्ऋषिफलौकायति
 कानुब्राह्मणी)
 १७८ (शतपष्टे पथष्टद्)
 १७९ (पदोत्तरपदेभ्यष्ट)
 १८० (सिखामासामक्रमप
 दाद्गुच्)
 १८१ (ससर्वादेभ्युक्)

- १८२ (सन्ध्यानात् सूत्रे)
 १८३ प्रोक्तात्
 १८४ (वेदेनब्राह्मणम्)
 १८५ मातृपितृभर्तयुलङ्घ्यम्
 १८६ पित्रोर्दामहन्
 १८७ (दुग्धेऽवेस्सोददूतमरीसम्)
 १८८ (राष्ट्रेऽनङ्गादिभ्यः)
 १८९ (भौरिक्यपुकार्यादेर्विषमक्तम्)
 १९० + राजन्यादिभ्यो वुम्
 १९१ (वसानेर्वा)
 १९२ निवासादूरभवाविति देशे
 नान्ति
 १९३ सोऽत्रास्ति
 १९४ तेन निर्वृत्त च
 १९५ (नघा मत्तु)
 १९६ (मध्वादे)
 १९७ कुसुदनढवेतमसहिषाड्वित्
 १९८ नडशाडाद्वल
 १९९ (शिखायाः)
 २०० शिरीषाट्कण्
 २०१ शर्करायाष्ठण्च्छाण् च
 २०२ (रेनुसेलवुञ्ज्येञ्ज्याञ्छण्फ
 ण्फिञ्ठक्ठञ्ठण्ठक्कण्
 ठठणोऽश्मभ्रेशानृणकाशारी-
 हणसुपन्थि स्रतङ्गमबलाह

- शाश्वदर्थवराहकुण्डाश्वत्या
 दिभ्यः)
 २०३ सास्य भौर्णमासी
 २०४ (आग्रहायण्यश्वत्याष्टण्)
 २०५ (चैत्तीकार्तिकीफाल्गुनीश्रव-
 णाद्वा)
 २०६ देवता
 २०७ (पैङ्गाक्षिपुतादिशुक्लाच्छघम्)
 २०८ (शतरद्रापोनपादपानपात
 स्तृ चात)
 २०९ महेन्द्राद्वा
 २१० (धावाष्टथिबीशुनासीराभीपो-
 ममरुत्वद्वास्तोष्पतिगृहमेधा
 च्छयौ)
 २११ (वायूप पितृतोर्त्ये)
 २१२ कसोमाष्टघण्
 २१३ (महारानप्रोष्ठपदाष्टण्)
 २१४ (फालाङ्गवनत्)
 २१५ (आदेऽञ्छन्दस प्रगाथे)
 २१६ युद्धेऽर्थयोद्धृभ्य
 २१७ (भावधयोऽस्याण्)
 २१८ (श्यैनम्पातातैलम्पाते)
 २१९ प्रहरणात् कीडाया ण
 २२० टो रागाद्रके
 २२१ लाक्षारोचनाष्टण्
 २२२ (शकल्कर्दमाद्वा)
 २२३ (नीलपीतम्)

- २२४ (गुरुदयाद्वायुक्तेऽन्दे)
 २२५ चन्द्रोपेतात् काले
 २२६ (भुगप्रयुक्ते)
 २२७ (द्वन्द्वाच्छ)
 २२८ श्रवणाश्चथान्नान्य
 २२९ (दृष्टे सामि)
 २३० (गोप्रादङ्गवत्)
 २३१ (यामवेद्यम्)
 २३२ (जाते चाण् द्विर्दिवा)
 २३३ छत्ने रथे
 २३४ (पाण्डुकम्बली)
 २३५ + (तत्तोदृतममत्रेभ्य)
 २३६ स्पण्डिले शेते प्रती
 २३७ सस्कृते भक्षे
 २३८ शूल्योऽस्यक्षैरेयदाधिकौदक्षि
 त्कौदक्षितम्
 २३९ कचित्

॥ इति शाकटायनीयसूत्रपाठे द्वि
 तीयाध्यायस्य चतुर्थ पाद ॥

द्वितीयाध्याय समाप्तः ॥

- १ नद्यादिराष्ट्रदूरोत्तराद्दण्यै-
 त्याहन्
 २ पारावारवारपारेभ्य स्व
 ३ ग्रामाद्यसन्
 ४ कज्यादेश्च ढकम्

- ५ (कुण्ड्याया यलुक् च)
 ६ कुलकुक्षिप्रवाच्छ्वास्यलङ्कारे
 ७ दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यण्
 ८ केहामातस्त्रात्यच्
 ९ (निसो गते)
 १० वैषमोद्यश्चस
 ११ दूदक्प्रागपाक्पतीचो य
 १२ (कन्धायाष्टण्)
 १३ (वर्णौ बुम्)
 १४ (बल्ह्युर्दिपदिंकापिद्या-
 ण्फट्)
 १५ (रङ्गो प्राणिनि वा)
 १६ (रूप्योत्तरपदादरण्याण्)
 १७ (दिगादेरनाम्)
 १८ (मद्रादन्)
 १९ (उदग्रामाचकुलोम्)
 २० (गौर्घातैकीगोमतीशूरसेन-
 वाहीकात्)
 २१ (शकलादेर्घ्र्यात्)
 २२ (इम्)
 २३ (नद्यच ग्रामभरतेषु)
 २४ भवतष्टण्णलम्
 २५ जनपरराजोऽकृच्छ
 २६ दोम्छ
 २७ (उष्णादिभ्य कालात्)
 २८ व्यादिभ्यष्ण्णिण्ठौ
 २९ (काश्यादिवाहीरुग्रामात्)

- ३० (पोशीनरग्रामात्)
 ३१ (वज्रिमद्रादेशात् क)
 ३२ (ओष्ठण्)
 ३३ (दोरेव प्राच)
 ३४ (ईरोपात्याद्गुञ्)
 ३५ (प्रस्वपुरवहातयोपान्त्यध
 न्यन)
 ३६ (राष्ट्रेभ्य)
 ३७ (बहुनिपयेभ्य)
 ३८ (धूमान्किच्छागिवक्सवर्तो
 चरपदात्)
 ३९ (सौवीरेषु कुलात्)
 ४० (समुद्रानृनावो)
 ४१ (नगरात्कुत्सादाक्ष्ये)
 ४२ (पव्यध्यायन्यावविहारनि
 भेऽरण्यात्)
 ४३ (गोमये वा)
 ४४ (कुरुयुगन्धरात्)
 ४५ (साल्याद्रोययाग्नपत्तौ)
 ४६ (कच्छादेर्नृनृस्ये)
 ४७ (कोपान्त्याच्चाण्)
 ४८ (पृथिवीमध्यानिवामामध्य
 मश्चास्व चरणे)
 ४९ छ
 ५० (महादिगतोत्तरपदेभ्य)
 ५१ (दो कथापलदनगरग्राम-
 द्गोत्तरपदक्रमोपान्त्यान्)

- ५२ (कटादे प्राच)
 ५३ (पर्णकृक्णाद्भारद्वाजात्)
 ५४ (पर्वतानरे)
 ५५ वा
 ५६ (वेणुक्कादिभ्यश्छण्)
 ५७ युप्पदस्मदोऽब्रूखनौ वारु
 इचैकस्मिस्तवक्रममकम्
 ५८ योऽर्धान्
 ५९ सादेष्ठण्
 ६० (दिगादेस्तौ)
 ६१ (ग्रामराष्ट्रस्याण्ठणौ)
 ६२ (परावराधमोत्तमादेर्य)
 ६३ (अतावोऽधसो म)
 ६४ समानादिलोकोत्तरपदाद्या
 त्मादिभ्यष्ठण्
 ६५ (ऊर्ध्वाद्दमदेहा मयोर्ध्वस्यै
 केषाम्)
 ६६ वर्षाकालेभ्य
 ६७ (शरद कर्मणि आद्धे)
 ६८ (रोगातपे वा)
 ६९ निशाप्रदोपहेमन्तात्
 ७० लुक्कोणि
 ७१ पुराणम्
 ७२ श्वसस्तद् च
 ७३ पूर्वाङ्गापराङ्गतनद्
 ७४ सायचिरप्राद्वेपगेऽययान्
 ७५ (चिरपत्तरारेस्तन)

- ७६ भर्तुसन्ध्यादेरण्
 ७७ (सवत्सरात्पर्वफले)
 ७८ प्रावृष षण्य
 ७९ प्योऽन्वधिद्वीपात्
 ८० पश्चादाद्यन्ताग्रादिम
 ८१ मध्यान्म
 ८२ उत्कर्षापकर्षयोर
 ८३ (स्थामाजिनान्ताच्छूलरु)
 ८४ डे कृतलब्धकीतसम्भूते
 ८५ कुशले
 ८६ पथोऽक
 ८७ (फोऽश्मादे)
 ८८ जाने
 ८९ प्रावृषष्ट
 ९० (शरदो धुन् नानि)
 ९१ (सिन्ध्वपकरात्काणौ)
 ९२ +(पूर्वाहापरहाद्रागूलमदो
 पावस्कुरान्धुन्)
 ९३ (पन्थक)
 ९४ (वाश्वामावास्याया)
 ९५ (श्रविष्ठाषाढाच्छण्च)
 ९६ (फल्गुन्याष्ट)
 ९७ (पुण्यार्धपुनर्वसुहस्तविशाखा-
 नुराधात्रहलास्वातेऽश्लुक्)
 ९८ (चित्रारेवतीरोहिण्याम्बि-
 याम्)
 ९९ (वान्यवत्सशालात्)

- १०० (स्थानान्तगोशालखरशा-
 लात्)
 १०१ (सोदर्यसमानोदर्यौ)
 १०२ कालात्साधुगुप्यत्यच्यमाने
 १०३ उप्ते
 १०४ +(आश्वयुज्या धुन्)
 १०५ ग्रीष्मवसन्ताद्वा
 १०६ देय ऋणे
 १०७ (कलाप्यश्वत्थयवबुसोमा-
 न्यासैषमसोऽक)
 १०८ +(ग्रीष्मावरसमाद्बुन्)
 १०९ (सवत्सराग्रहायण्याष्ठण्च)
 ११० रुवति मृगे
 १११ जयिनि च
 ११२ भवे
 ११३ दिगाद्यद्वाशाद्य
 ११४ मध्याच्छण्दिना मक
 ११५ जिह्वामूलाद्गुलेश्च छ
 ११६ वर्गान्तात्
 ११७ यस्तौ चाशब्दे
 ११८ (दृतिकुक्षिकलशिवस्त्यर्हेर्देण्)
 ११९ (आस्तैयम्)
 १२० (यीवाया अण्च)
 १२१ (चतुर्मासान्नामि)
 १२२ (यज्ञे व्य)
 १२३ गम्भीरपद्मजत्वहिदेवात्
 १२४ (परिमुखादेरन्यथाभावात्)

- २० किरिमे
 २१ याचिताऽपमित्याल्लण्
 २२ +समृष्टे
 २३ चूर्णलवणमुद्गादिनाण्
 २४ +ज्यञ्जनैरपसिक्ते
 २५ +ओजस्सहोऽभ्यसा वर्तते
 २६ (सत्प्रत्यनोर्लोमकूलेपात्)
 २७ परेर्मुखपा-र्धात्
 २८ (दधानेऽवृद्धेर्गर्धे)
 २९ (कुर्साद्वाहृद्)
 ३० (दशैकादशाहृश्च)
 ३१ रक्षदुञ्जतो
 ३२ मीमत्स्यपक्षिमृगार्थाद् प्रति
 ३३ पारिपन्थ तिष्ठति च
 ३४ (परिपथम्)
 ३५ (माधोत्तरपदपदव्याकन्दा
 ज्ञानति)
 ३६ पश्चात्यनुपदात्
 ३७ परदारादी-यति
 ३८ (प्रतिपथाहृश्च)
 ३९ पदोत्तरपदपदार्थल्लामप्रति
 कण्ठाद्भवति
 ४० धर्माधर्मा चरति
 ४१ समूहा समवेते
 ४२ परिपद ण्य
 ४३ सेना वा
 ४४ सुम्नानादी-पृच्छति

- ४५ प्रमृतादिभ्यो ऋवति
 ४६ (माशब्दमित्यादिभ्यः)
 ४७ शाब्दिकदार्दरिकलालाटिक-
 कौकुकटिका
 ४८ (रुसो धर्मे)
 ४९ (नराद्युतोऽण्)
 ५० (वैशस्त्रवैभाजिते)
 ५१ वक्ष्ये
 ५२ + तदस्य षण्यम्
 ५३ (किशरादेष्टद्)
 ५४ (शलालोर्वा)
 ५५ + शिष्यम्
 ५६ (मद्भुक्कशर्कराद्वाण्)
 ५७ + ग्रहरणम्
 ५८ (परश्वयाद्वाण्)
 ५९ शक्तिषष्टीकण
 ६० (इष्टादिभ्योऽन्येषाम्)
 ६१ दैष्टिकास्तिकनास्तिका
 ६२ + शीलम्
 ६३ छत्रादेरञ्
 ६४ तूष्णीक
 ६५ (वृषोऽपपाठोऽनुयोगे)
 ६६ (नहृचूर्णपदाहृद्)
 ६७ (भक्षोऽसौ हितम्)
 ६८ (नियुक्त दीयते)
 ६९ (मर्चौदनद्वाण् ठद्)
 ७० (आणामासौदनाहृद्)

- ७१ (वयज्ञादयोऽस्मिन्वर्तन्ते)
 ७२ तत्त नियुक्ते
 ७३ ठोऽगागन्तात्
 ७४ + अध्याविन्यदेशकालात्
 ७५ (सस्नानप्रस्तारतदन्तकठि
 नान्तेषु व्यवहरति)
 ७६ िकटादिषु वसति
 ७७ सतीर्य्य
 ७८ (सरूपादेश्वार्हदल्लुच)
 ७९ (गोदानादीना ब्रह्मचर्य्ये)
 ८० चन्द्रायण च चरति
 ८१ देवव्रतादीन् डिन्
 ८२ (इवुश्चाष्टाचत्वारिंशच्चातुर्मा-
 स्य यल्लुक्)
 ८३ (सुरायणपारायण यजमाना-
 धीयाने)
 ८४ सशय मासेऽर्थे
 ८५ (श्रोत्रयोजनाच्छताघोजना
 ध्याभिगमाहे)
 ८६ (तद्यात्मेभ्य)
 ८७ पथष्ठण्
 ८८ नित्य ण पन्थश्च
 ८९ (शङ्कूत्तराजगारिस्थलजङ्ग
 लकान्तारादिनाहते च)
 ९० (स्थलादिनाम्न्युकमरिचे)
 ९१ योगादये अक्ते
 ९२ योग्यकार्मुके

- ९३ (यनाना दक्षिणायाम्)
 ९४ (तेषु देये)
 ९५ काले कार्ये च भववत्
 ९६ (व्युष्टादिष्वण्)
 ९७ तेष्व हस्तयथाकथाचाद्यणम्
 ९८ सपादिनि
 ९९ कर्मवेपाद्य
 १०० कालात्परिजयलभ्य कार्यसु-
 करे
 १०१ निर्वृत्ते
 १०२ (तस्मै भृतादिष्टे)
 १०३ (त भाविभूते च)
 १०४ (पण्मासाण्यदौ)
 १०५ +(समाया स्व)
 १०६ (रात्र्यहस्सवत्सराश्च द्विगोर्वा)
 १०७ (वर्षादिश्च)
 १०८ (प्राणिनि भूते)
 १०९ (मासाद्वयसि य)
 ११० (स्वद्य)
 १११ (पण्मासाद्व्यप्यण्या)
 ११२ (सोऽस्य ब्रह्मचर्य्यतद्वतो)
 ११३ समयात्प्राप्तात्
 ११४ ऋत्वादिभ्योऽण्
 ११५ कालाद्य
 ११६ (दीर्घात्)
 ११७ प्रयोजाम्
 ११८ (एकागाराचोरे)

- ११९ चूलादिभ्योऽण्
 १२० (विशाखापादा म यदण्डे)
 १२१ उत्थापनदेच्छ
 १२२ (विशिषदिरहिपूरिसमा
 पोऽनात्सपूर्वपदात्)
 १२३ स्वर्गस्वस्तिवाचनादिभ्यो य
 ऋक्
 १२४ (आकालिक उश्वाद्यते)
 १२५ (त्रिंशद्विंशतेर्द्वुरनाभ्यार्हात्
 १२६ सङ्ख्यादतेश्चाक्षतिष्ठे क
 १२७ (अनादेशशतादतस्मि यठौ)
 १२८ (घातोष्ठ)
 १२९ (सहस्रशतमानादण्)
 १३० (कसार्धादृत्)
 १३१ (अर्धात्पलरुसकर्पात्)
 १३२ (कार्पापणात्मातिश्चास्य वा)
 १३३ (शूर्पाद्वत्)
 १३४ (वसनात्)
 १३५ (विंशतिनात्)
 १३६ (द्विगो स्र)
 १३७ (खारीकाकणीभ्य कच्)
 १३८ (माषपणपादाद्य)
 १३९ (शताद्वा)
 १४० (शाणात्)
 १४१ (द्वित्रेरण्च)
 १४२ (अलुचो नाम्नि ऋक्)
 १४३ (वाण)

- १४४ (भुवर्णकार्पापणात्)
 १४५ (द्वित्रिंशोर्निष्काविस्तात्)
 १४६ मूल्ये ऋते
 १४७ तस्य वापे
 १४८ (यातपितृष्टेष्मसन्निपाता
 च्छमाकोपने)
 १४९ (हेतौ सयोगोत्पाते)
 १५० (द्यग्जसवर्चसाद्योऽसरयाप
 रिमाणाश्वादे)
 १५१ (पुत्राच्छयौ)
 १५२ (पृथिवीसर्वभूमिभ्यामन्)
 १५३ ईशे
 १५४ (ज्ञाते)
 १५५ लोकसर्वलोकात्
 १५६ (तदत्रात्मै वा वृद्धायलामो
 पदाशुल्क देयम्)
 १५७ (डदर्धादृत्)
 १५८ (भागाद्यठौ)
 १५९ (वस्त्राशमृत्यस्य)
 १६० मानम्
 १६१ (सरयायास्तद्वसूनपाठे)
 १६२ (नाम्नि)
 १६३ (लैशचात्वारिंश)
 १६४ पञ्चदशद्वर्गे वा
 १६५ स्तोमे ऋद्
 १६६ (तद्धरद्वदवावहस्तु वशादे
 भार्तात्)

- १६७ (यस्मद्रव्याद्वृत्तम्)
 १६८ (पचत्यञ्च द्रोणात्)
 १६९ (सम्भवदवहरतोश्च)
 १७० (पात्रादकाचितात्खो वा)
 १७१ (द्विगोष्ठद्वौ)
 १७२ (भुक् कुलिजात्)
 १७३ अर्द्धति
 १७४ (दण्डादियज्ञाद्यघ)
 १७५ पात्रात्
 १७६ कडङ्गरदक्षिणास्थालीनिला
 च्छयौ
 १७७ शालीनकौपीनार्धजिना
 १७८ (छेदादेर्नित्यम्)
 १७९ वैरक्तिक
 १८० (शीर्षच्छेदाद्यो वा)
 १८१ ॥
 १८२ वहति रथप्रासङ्गात्
 १८३ धुरो यदण्
 १८४ वामाघादे ख
 १८५ (अश्वैकादे)
 १८६ +शरटादण्
 १८७ हलसीराद्वण्
 १८८ (विभ्यत्यनन्येन)
 १८९ घनगण लब्धा
 १९० (णोऽज्ञात्)
 १९१ +पदमम्मि-दृश्यम्
 १९२ नारिपेण तार्यन्त्ये

- १९३ न्यायार्थदिनपेते
 १९४ मदस्य करणे
 १९५ वश्यपथ्यवयस्यधेनुप्यागा-
 र्हपत्यजन्यधर्म्यद्वयमूल्यम्
 १९६ तल साधौ
 १९७ पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्दण्
 १९८ +(भक्ताण्)
 १९९ परिपदो ण्यश्च
 २०० सर्वजनात्खञ्च
 २०१ प्रतिपनादे
 २०२ रुधादेष्ठण्
 २०३ (देवतान्तात्तदर्थे)
 २०४ पाद्यार्थे
 २०५ ण्योऽतिथे
 २०६ (हलस्य सादेश्च कर्षे)
 २०७ (सीतया सङ्गते)
 २०८ छ
 २०९ (ह्रिन्नभेदापूपादेर्यो वा)
 २१० (युगाद्योर्ये)
 २११ (शुन्यशून्योदन्यनभ्या)
 २१२ (कम्बलान्तमि)
 २१३ तस्मै हितेऽराजाचार्यनाम्न-
 णवृष्ण
 २१४ रथस्वलातिलयवमापवृषप्रक्ष-
 प्राण्यङ्गाद्य
 २१५ प्योऽज्ञावे
 २१६ (माणन्चरकतात्)

- २१७ भोगोत्तरपदात्मन्य्या स
 २१८ पञ्चसर्गविधाजनात्कर्मधा
 रयात्
 २१९ (सर्वमहतछण्)
 २२० सर्वाणो वा
 २२१ परिणामिनि तदर्धे
 २२२ (चर्मण्यञ्)
 २२३ (ऋषभोपानहाम्ब्य)
 २२४ (छदिर्बलेर्दण्)
 २२५ (परित्ताम्यस्यात्)
 २२६ (अत्र च)
 २२७ (तत्)

॥ इति शाकटायनीयसूत्रपाठे तृतीय
 व्याख्यास्य द्वितीय पाद ॥

- १ तस्यार्धे इत्ये वत्
 २ सुप इवे
 ३ (तत्र)
 ४ (तस्य)
 ५ भागे त्वत्तल्
 ६ (प्रात्वादगडुलादे)
 ७ (नन्तत्पुरुषादबुधादे)
 ८ पृथ्वादेर्वेमन्
 ९ वर्णदृढादिभ्यश्च
 १० पतिराजान्तगुणाङ्गराजादि
 भ्य इत्ये च
 ११ सहायाद्वा

- १२ वय प्राणिजातेरन्
 १३ युवादिहायनान्तादण्
 १४ लघ्वादेरिक
 १५ हृदयपुरुषादसमासे
 १६ सखिवाणिमूताष
 १७ स्तेयार्धे त्यश्चौत्तम्
 १८ कपिज्ञातेर्दण्
 १९ योपान्त्याद्गुरुपोत्तमाद्गुन्
 २० (द्वन्द्वचोरादे)
 २१ (गोत्रचरणाच्छ्रुलाघात्याका-
 रावाये)
 २२ +(होत्राम्यञ्छ)
 २३ +(ब्रह्मणम्ब)
 २४ शाकटशाकिनौ क्षेत्रे
 २५ धायेभ्य खञ्
 २६ ब्रीहिशालेर्दण्
 २७ यवयवकषट्ठिकाद्य
 २८ बाणुमापात्
 २९ भङ्गोमातिलात्
 ३० (रजस्यलाभ्याश्च षट्)
 ३१ (गम्येऽद्वाभ्वात्खन्)
 ३२ कुलाज्जल्पे
 ३३ तुल्ये षस्सत्रापतिवृत्त्यो
 ३४ (न नृपूजार्थं वजचित्रे)
 ३५ (जीर्णेऽप्यभ्ये)
 ३६ (देवपथादिभ्य)
 ३७ +(वस्नेर्दण्)

३८ शिलाया दद्य
 ३९ (शान्मादेर्य)
 ४० (गोर्भ्ये)
 ४१+दुशाम्नाच् छ
 ४२ फाकतालीयादय
 ४३ (शर्करादेरण्)
 ४४ (एषशान्मायाष्ठ)
 ४५ (गोप्यादेश्ठ ठण्)
 ४६ (कर्कलोहिताष्टोफण्च)
 ४७ (पील्यादे वुण पाके)
 ४८ कर्णादिपक्षाज्जाहति मूले
 ४९ शीतीणत्तुमादसह आलु
 ५० (हिमादेस्तुसहे)
 ५१ (बलवातादूल)
 ५२ यथामुससम्मुसादर्धने रा
 ५३ सर्वादि पथाङ्गकर्मपत्रपात्रश-
 रावाद्यापिनि
 ५४ आमपदम्
 ५५ (यथाक्रमानुक्रमान्तपा-
 रावारावारपारानामिनि)
 ५६ (अनुबलम्)
 ५७ अध्वान यस्मै
 ५८ कश्चाभ्यमित्रम्
 ५९ परोवरीणपरम्परीणपुत्रपौ-
 त्रीणसर्वाङ्गीनायानयीना
 नुपदीनागवीनाचधीनाद्यप्रा-
 तीतसमामनीसासपदीनम्

६० तदस्य प्रमाणान्मावद्
 ६१ (हस्तिपुरुषाद्वाण्)
 ६२ बोर्ध्व दम्भद्वयसद्
 ६३ (शुग्मानात्)
 ६४ द्विगोस्तस्यये च
 ६५ (मात्रद्)
 ६६ (सशक्तिशतं)
 ६७ टिन्
 ६८ घत्विदकिम
 ६९ एतदो वो घ
 ७० यत्तद्
 ७१ किमश्च सख्याया इतिश्च
 ७२ अवयवात्तयद्
 ७३ द्वित्रिभ्या लुग्या
 ७४ (द्यादेर्गुणान्मूल्यकये मयट्)
 ७५ अधिकमस्मिन्शतसहस्रेत-
 त्सख्य शतशिशान्तादद्
 ७६ सख्यापूरणे डद्
 ७७ घतोरिथद्
 ७८ (बहुगणपूगसङ्घात् सिधद्)
 ७९ पदकतिकतिपयात् प्यद्
 ८० चतुर
 ८१ यल्लौ चरुक्षुक
 ८२ विशत्यादेस्तमङ्वा
 ८३ शतादिमासार्धमाससप्त-
 रात्र
 ८४ पृथ्यादेरनादे

- ८५ नो मद्
 ८६ द्विश्रेस्तीयदेश्च ऋग्
 ८७ (पूर्वमनेन सादेशेन)
 ८८ इष्टादे
 ८९ (आद्यमद्यभुक्त ठेनौ)
 ९० (क्षेत्रेऽन्यसिद्धादये घ)
 ९१ श्रोत्रियो वा उन्दोऽध्यायी
 ९२ इन्द्रियम्
 ९३ तेन विस्ते चुम्बुचणौ
 ९४ (उतो ग्रन्थस्य ग्राहके
 कर्मलुक्)
 ९५ (ग्रहणाद्वा)
 ९६ (सस्यान्गुणात्परिजाते)
 ९७ (पार्श्वनायम्भूलिकदाण्डा
 जिनिनानुपचन्येष्टा)
 ९८ (घनहिरण्येऽमिलापे)
 ९९ स्वाङ्गेषु सक्ते
 १०० उदरे ठणाधने
 १०१ कर्मठो घट
 १०२ (अश हारिणि)
 १०३ (शीतकोष्णको कारिणि)
 १०४ (तत्त्वज्ञबोधूते)
 १०५ कमितर्यन्यभ्यमीम्य
 १०६ (विशालविशङ्कटविकटसङ्घ
 टोत्कटप्रफटनिकटावकटाव
 कुटारावटीटानाटावभटनि
 बिडनिघिरीसचिकारिनि

चिपिटचिह्नपिङ्गुलोपत्यरा
धित्यरा)

- १०७ (तदस्मिन्मायोऽन्य नाति)
 १०८ (कौल्मासीनटधियौ)
 १०९ (ब्राह्मणकोष्णिके)
 ११० (काल प्रयोगनमस्य रेणे)
 १११ मुख्य
 ११२ (शृङ्खलक करमे)
 ११३ उन्मनस्फुटो
 ११४ सजात तारकादिभ्य इत
 ११५ (गर्भावप्राणिनि)
 ११६ अस्त्यामिन्वेति मत्तु
 ११७ (आयात्)
 ११८ (वातदन्तमल्ललाटावूल)
 ११९ प्राण्यद्वादातो ल
 १२० सिध्मादिरुक्लुद्रजन्तो
 १२१ प्रज्ञापणोदकफेनालेजो
 १२२ (काडाजटाघाटात क्षेपे)
 १२३ वागालाटौ
 १२४ गिम्
 १२५ (मधुकृपिलेमपिच्छादिभ्यो
 रवल्शेला)
 १२६ (नोऽङ्गादे)
 १२७ (शार्ङ्गीपलालीदद्ना ह्रस्वश्च)
 १२८ (विपुणलदमणौ)
 १२९ प्रज्ञाथद्वाचार्चवृत्तर्ण
 १३० ज्योत्स्नादिभ्योऽण्

१३१ सिकताशर्करात्
 १३२ इलश्च देशे
 १३३ (घुद्रोर्म)
 १३४ (फाण्डाण्डभाण्डादीर)
 १३५ कच्छ्या डुर
 १३६ दन्त उन्नत
 १३७ (मेधारथाद्वेर)
 १३८ कृपाहृदयादाह
 १३९ (केशाह)
 १४० (मण्यादिभ्य)
 १४१ स्वाङ्गाङ्गीनाद
 १४२ अभ्रादिभ्य
 १४३ (शृङ्गादारक)
 १४४ फलनर्हाच्चैन
 १४५ मलादीमसश्च
 १४६ (मरुत्पर्यणस्त)
 १४७ (वर्णिपुण्ड्रवटेर्म)
 १४८ ऊर्णाहशुभमो युम्
 १४९ (कशमस्तिमुस्तुयस्तवभा)
 १५० तपस्त्वग्मायामेधासो विन्
 १५१ तमिस्रार्णवोर्जस्वलोर्जस्वि
 चामयाविन्गोमिन्
 १५२ नौशिखादिभ्यां ठेनौ
 १५३ व्रीक्षाद्यतोऽनेकाच
 १५४ (अशिरसोऽशीर्षश्च)
 १५५ (अर्थार्थान्ताद्वावात्)
 १५६ व्रीहिति दादोरलिश्च

१५७ (स्वाङ्गाद्विवृद्धात्)
 १५८ गुणादिभ्यो य
 १५९ (रूपात् शमताहतात्)
 १६० (गवादेष्टण्)
 १६१ (निष्कादेशगतसहस्रात्)
 १६२ (एकदे कर्मधारयात्)
 १६३ (सर्वादेरिन्)
 १६४ (द्वन्द्वरुग्निन्यात् प्राणिस्थाद
 स्वाङ्गात्)
 १६५ वातातिसारपिशाचात्कक्
 १६६ (वयसि डत)
 १६७ सुखादे
 १६८ (मात्वात् क्षेपे)
 १६९ (धर्मशीलवर्णात्ताव)
 १७० बाहूर्वादेर्वेलात्
 १७१ (मन्मानान्नि)
 १७२ हस्तद तकराज्जातौ
 १७३ (पुष्करादेर्वेगे)
 १७४ वर्णां व्रणचारी
 १७५ (सूक्तसाम्नि छ)
 १७६ (श्लुग्याध्यायानुवाके)
 १७७ (विमुक्तादेरण्)
 १७८ (घोषडादेर्वुच्)
 १७९ प्रकारो जानीयद्
 १८० ऋष्णवादे
 १८१ (कृष्णयवजीर्णमुरावदातगो
 मुलाचिलमीहिशाख्यहिमुरा-

च्छादने)

॥ इति शाङ्खायनीयसूत्रपाठे तृतीयस्या
ध्यायस्य तृतीय पाद ॥

- १ मृतपूर्वे प्वरद्
- २ (गोष्ठात्स्वञ्)
- ३ (षष्ठ्या रूप्यप्वरद्)
- ४ व्याधये तस्
- ५ (व्याधे प्रतीकारे)
- ६ पर्यभेस्सर्वोभये
- ७ आधादिभ्य
- ८ (क्षेपातिग्रहाव्यधे कर्तुस्तृ
तीयाया)
- ९ (पापहीयमानेन)
- १० (पञ्चम्या प्रतिना)
- ११ अहीयरहोऽपाये
- १२ अ धादिर्वैपुल्यात्सर्वाद्रिक्रि-
बहो सस्
- १३ इतोऽत कुत
- १४ (भवदायुष्मदीर्पायुर्देवाना
मियैकार्थात्)
- १५ (त्रप्च)
- १६ कुरुत्रासेह
- १७ सप्तम्या
- १८ कियत्तत्सर्वेऽन्यात्काले दा
- १९ सदैतर्धधुनेदानीनिदानीसिच
- २० परेद्यव्यदि

२१ पूर्वापराधरोत्तरान्यान्यतरेत
रादेद्यम्

- २२ उमयाद्युश्च
- २३ परुत्परार्यैपमो वर्षे
- २४ अनद्यतने हिं
- २५ प्रकारे था
- २६ कथमित्थमु
- २७ सह्ययाया धा
- २८ (विचाले च)
- २९ वैकाञ्चन्यम्
- ३० द्वितेर्धमेधौ
- ३१ तद्वति धण्
- ३२ वारे वृत्वम्
- ३३ चतुस्त्रिद्वेभ्युच्
- ३४ सकृत्
- ३५ (बहोर्धासन्ने)
- ३६ (दिशो दिग्देशकाले तृती
यायुज)
- ३७ परावरात्स्तात्
- ३८ (दक्षिणोत्तराच्चातम्)
- ३९ (अधराच्चात्)
- ४० षष्ठोऽपरस्य दिगादेश्चाति
- ४१ धोत्तरपदेऽर्थे
- ४२ पुर पुरस्तादवोऽवस्तादधोऽ
भस्तादुपर्युपरिष्ठात्
- ४३ (दक्षिणाद्वापञ्चम्या)
- ४४ (आदि दरे)

४५ (उत्तरात्)
 ४६ एनोऽदूरे
 ४७ श्रुगश्चे
 ४८ तीयशम्बबीजात्कृषौ कृआ
 डाच्
 ४९ सङ्गचादेर्गुणात्
 ५० सपत्रनिष्पत्रादतिपीडने
 ५१ मद्रमद्रान्मुण्डने
 ५२ प्रियसुखादानुकूल्ये
 ५३ दु खनिष्कूलशूलसमयस-
 त्यात्प्रातिकूल्यानिष्कोपपाक-
 यापनाशपथे
 ५४ अनेकाचोऽव्यक्तानुकरणा-
 त्कृन्वस्तिभ्या द्विश्च
 ५५ कर्मकर्तृभ्या प्रागतत्वे चिब्र
 ५६ चेतोमनोरहोरजोऽरुश्चक्षुषो
 लुक् च्चौ
 ५७ इसुसोर्बहुलम्
 ५८ ईगुहल
 ५९ व्याप्तौ सात्
 ६० जातेस्सपदा च
 ६१ तत्राधीने
 ६२ (देये आ च)
 ६३ (देवादिभ्यस्सप्तमीद्वितीयात्)
 ६४ बह्वन्पार्थात्कारकाच्छसीष्टा-
 निष्ठे
 ६५ सङ्गचैकाद्वीप्सायाम्

६६ (सङ्गचादे पादादिभ्यो
 दानदण्डे च वुच् लुक्)
 ६७ प्रकृते मयद्
 ६८ अस्मिन्
 ६९ (तयोस्समूहवच्च बहुषु)
 ७० निन्ये पाशप्
 ७१ तिङ्श्च प्रकृष्टे तमप्
 ७२ द्वयोर्विभज्ये च तरप्
 ७३ (तौ ङ)
 ७४ अव्ययैर्कितिङोऽसत्त्वे
 तयोर्ङाम्
 ७५ गुणाङ्गाद्विष्टेयस्
 ७६ प्रशस्ते रूपप्
 ७७ ईषदसमाप्तेऽङादे कल्पब्दे-
 श्यब्देशीयद्
 ७८ सुप् प्राग्वहुर्वा
 ७९ (नङादे कपोऽच्छिन्ना
 दिभ्य)
 ८० (अनत्यन्ते)
 ८१ प्राक्कात्कप्
 ८२ तिङ्सर्वादेरक्ष्वन्त्यात्पूर्वोऽ
 ८३ युष्मदम्मदोऽसुपोऽसोभि
 ८४ को दिध्वाव्ययस्य
 ८५ तृष्णीकाम्
 ८६ कुत्सिताल्पाज्ञाते
 ८७ अनुकम्पातनीत्यो
 ८८ (बह्वचो नृनाम्नोऽना

धेला घा)

८९ (बुजघौ चापादे)

९० (उयोऽचो लुक्कृत्या च)

९१ भुच्युत्तरपदस्य प्

९२ (भुकाजिनात्)

९३ (अपडेकाचूर्णपदस्याचि)

९४ (द्वितीयादच)

९५ (तेनैच)

९६ (शेवलसुपरिविशालयरणा
र्यगादेस्तृतीयात्)

९७ (चचित्तुर्यात्)

९८ (पूर्वपदस्य वा)

९९ ह्रस्वे

१०० (कुटीशुण्डाद्)

१०१ (क्षम्या रुरौ)

१०२ (कुत्तुप)

१०३ (कास्रगोण्या सरद्)

१०४ (वत्सोक्षर्षमावाद् ह्रासे)

१०५ यत्तत्किमन्याद्भूमोर्मिर्घोर्ये
डतर

१०६ वैकात्

१०७ बहूनां प्रश्ने डतमश्च

१०८ (एकात्)

१०९ (काद् ङादेभ्यानत्यते)

११० + (न सामि वचने)

१११ (लोहितामणौ क)

११२ (रक्तानित्यवर्णयो कालाच्च)

११३ (शीतोष्णादृती)

११४ (लूनविहानात्पशो),

११५ (तनुपुत्राणुम्नातवृहतीशू
न्यात्सूत्ररुमिनिपुणसमाप्त
वेदाच्छादनरित्ते)

११६ जुगारीरीडनेयोऽव्यादिभ्य

११७ तीयादृक्पिनिविद्यायाम्

११८ ओऽष्टमाद्भागे

११९ पष्ठात्

१२० (माने कश्च)

१२१ एकादाकिंश्चासहाये

१२२ (तिलात्पिञ्जपेजौ निष्फले)

१२३ मृदस्त्रिक

१२४ सत्नौ मदास्ते

१२५ बहुलङ्घतोर्द्वयसङ्मातद्

१२६ वर्णात्कार-

१२७ भेषजातिहोत्रादेवेभ्यश्चण्ड
तल्

१२८ नामरूपभागाद्वेय

१२९ मर्तादिभ्यो यः

१३० नवात्तनतनवश्च नू च

१३१ मात्पुराणे

१३२ प्रज्ञादिभ्योऽण्

१३३ (वृष्णौपधिश्रोत्रान्मृगभेषज-
शरीरे)

१३४ (कर्मणस्सान्दिष्टे)

१३५ वाचष्ठण्

- १३६ विनयादिभ्य
१३७ आपयिकम्
१३८ (अनुगादिन)
१३९ जजिनोऽण्
१४० + (विसारिणो मत्स्ये)
१४१ (भिन्न्योऽमुग्यकात्पूगात्)
१४२ (नातृफादस्त्रियाम्)
१४३ (शस्त्रजीविसद्वाद् ज्यद्वा)
१४४ (बाहीरेष्वब्राह्मणराजन्येभ्य)
१४५ (दामनीयौधेयपश्वादिषृका
चछाग्रण्टेन्यण्)
१४६ (श्रीशमीशिखाशालोर्णाम-
त्वमिजिद्विदमृतो गोत्रेणो
यन्)

॥ इति शाकटायनीयसूत्रपाठे तृ-
तीयस्याध्यायस्य चतुर्थ पाद ॥

तृतीयाध्याय समाप्तः

- १ गुपौधुब्बिचिछपन्पणेराय
२ कनृतेर्णिडीयङ्
३ नित्याश्चयपि
४ कितिजगुपेर्मिपज्यादिक्षमा-
निचे सन्
५ शान्दामान्बधानिशागार्जव
जिज्ञासावैरुप्य ईचे
६ धातो कृद्वादेर्यम्

- ७ चुरादिभ्यो णिन्
८ युजादेर्वा
९ (मुवे प्राप्ताविणि)
१० अद्याधेकान्हलादिभ्योऽरु-
चिगुभिभ्या भृशाभीक्ष्ण्ये
यङ्
११ गुल्फसद्वहजम्जमचर्दशग-
त्यर्थाभ्या गर्धकुटिलयो
१२ क्षुम्बहुलम्
१३ (अचि)
१४ (नोऽत)
१५ प्रयुज्याप्याणिभ्या
१६ कम्पेकर्तृकात्सनतत्सन
१७ सुप कर्तु काम्य
१८ क्यच्चाभाव्ययात्
१९ गोणादाधाराच्चाचरि
२० कर्तु क्तिन्
२१ (गल्भङ्गीबहोढान्डित्)
२२ प्यङ्
२३ (तद्वत्योजस)
२४ सो वा लुक्
२५ अप्सरस
२६ मृशादेश्वौ स्त
२७ निद्रादिडाज्भ्यो धर्मिणि
क्यप्
२८ णिज्वहुल रुजादिषु
२९ (श्वेताश्वाद्यतर्गान्तेतिनाङ्)

रकस्याधतरेतम्लुक)

३० (हलिकुल्योग)

३१ सत्यार्थवेदस्या

३२ निरस्यङ्गेभ्य कर्मणो णिङ्

३३ पुच्छभाण्डादस्ममाचौ

३४ (चीवरात्परिधाज्यो)

३५ (सलकक्षकष्टृच्छ्रगहना

त्पापे चिर्नीपौ क्यद्)

३६ बाप्पोप्मकेनादुद्धमि

३७ सुरादेर्भुजि

३८ शब्दादे र्नाजि वा

३९ रोम आदुच्चर्वणे

४० नमोवरिवस्तपस क्यच्

४१ चित्तङ्गो विस्मये

४२ हन्वस्य तनिपति कृति

४३ द्विर्धातु भुल्लिङ्गे प्रत्यये

प्राक्कच्यच

४४ आघेनाच्

४५ सन्यहश्च

४६ सुप

४७ नाप्च्

४८ तत

४९ नबद्वा चलि

५० द्विरेत्रेपाम्

५१ यस्त्तृतीय

५२ (ईर्ष्य)

५३ (मन्वा)

५४ (चरिचल्पतिवदोचि)

५५ (घनाघनपटुपटम्)

५६ (चिह्निदचक्रसदाधत्साह-
न्मीत्वत्)

५७ सीर्घाङ्गीप् सन्युधाञ्जपेर्त्ते
च

५८ धिर्घाप् दन्म

५९ बौमुचोऽनाप्येऽच

६० घुमीमारभलभशकपत्पदा-
मिस्

६१ राधेर्वधे

६२ लिटीङ्प्येत्

६३ तप्फलमजलशङ्खज्वादि-
दविशसिकृतस्यातोऽन्तर्हलो

६४ कणादिजृत्सम्भ्रमा या

६५ श्रन्धमथोल्लुक

६६ दन्म

६७ ये वा

६८ घोर्हि

६९ देर्लिटीणि

७० पिबम्येब्डे

७१ हिमोऽहे नु पूर्वात्

७२ लेर्लिट्सनि,

७३ चेर्वा

७४ सन्जेप्विप्पणि

७५ नस्विदिस्वदिसप्तानिस्तो

७६ पूर्वग्याम्वेऽर्चायुयो

७७ आणञश्चञ्जप
 ७८ द्युतेरि
 ७९ सरश्चर
 ८० (ष्टिवेष्टो वा)
 ८१ लुप्तसपि
 ८२ हलोऽनादे
 ८३ (अच्याक्)
 ८४ +कुहोश्चु
 ८५ यङोऽकवते
 ८६ ऐङमिदाहाको
 ८७ व-चत-सन्ध-सभ्रञ्जकृत्स्यत्प
 दिस्फन्दाङ्गीम्
 ८८ अतोऽनुनासिन्स्य मम्
 ८९ जञ्जभदहृदशभञ्जपसाम्
 ९० चर्फलाम्
 ९१ ति चातोर्ल्युत्
 ९२ रीमृरताम्
 ९३ रम् रिम् च भुचि
 ९४ निजामेत्
 ९५ पृभृहाङ्माङामित्
 ९६ +सन्धत
 ९७ ओ पुयञ्ज्ये
 ९८ शुभृदृमुपुच्योर्वा
 ९९ स्वपेर्णाचि
 १०० सन्वष्टधी ङेऽग्लुचि
 १०१ लघोदाधिोऽनजादे
 १०२ मृदृहृलृभ्रदप्रथस्यगोञ्

१०३ वेष्टिनेष्टो वा
 १०४ गणश्चे
 १०५ लिट्यादादेरत
 १०६ नकाञ्चुदाधनेरुहल
 १०७ भूव्यथोऽदित्
 १०८ इग्यजस्त(चोऽर्याज्यम्
 १०९ न व
 ११० चा
 १११ प्ये च
 ११२ ज्य
 ११३ व्य
 ११४ परेर्वा
 ११५ ञ्च्यादिस्वञ्च किति
 ११६ वशिष्यचिष्यधिज्याग्रहिन्
 स्विमच्छिभ्रञ्जा विङति
 ११७ स्वापेर्दे
 ११८ वशो न यङि
 ११९ स्वञ्यास्यम
 १२० चाय की
 १२१ द्युक्तौ ■
 १२२ णौ सन्धे
 १२३ धेर्वा
 १२४ लिङ्यङि
 १२५ न
 १२६ (प्याय)
 १२७ तयोरनुपमर्मस्य
 १२८ आङोऽभूधसो

१२० स्फाप
 १२० म्य प्रपूर्वस्य
 १२१ द्रनमूर्तो इय
 १२२ (प्रते)
 १२३ (वाभ्यवपूर्वस्य)
 १२४ (शृत पके हवि क्षीरे)
 १२५ दीर्घोऽचोऽऽ
 १२६ विजलि विद्वत्यनुनासिके
 १२७ सनि
 १२८ इम
 १२९ ततो वा
 १३० क्रमस्त्वि
 १३१ शूच्योऽनुनासिके च
 १३२ त्वर्जर्मव्यसिनोऽचश्च
 १३३ रात्रुक्
 १३४ गाहकुटा द्विदन्धि
 १३५ इति निज
 १३६ घोर्णे
 १३७ इत्यलौ
 १३८ विद्वह्निदीर्घेश्वामयोगान्
 १३९ स्वजेर्वा
 १४० गजस्ति रि न्युपात्ये
 १४१ धफवन्चिनुच्युनिच्युमिह
 श इति
 १४२ यौ ह्यादेरत्स्मात्त्वो
 १४३ उति धप तयोर्मागाम्भो
 १४४ श्रीर्द्धाद्गृह्णामिनिदिनि

दृपो न
 १५५ मृष क्षान्तौ
 १५६ त्वि
 १५७ रुदस्यन्द
 १५८ मृहमृगुधकुपक्षिधद्वस
 १५९ रुद्विन्मुषिमहिम्बप्रच्छा
 सनि च
 १६० सीरु
 १६१ हलि
 १६२ सिलौ तडि
 १६३ उ
 १६४ गमो वा
 १६५ (यमस्तौ विनाहे)
 १६६ (गन्धने)
 १६७ म
 १६८ घुस्योरि च
 १६९ अन्त्योपात्यर्तामिह
 १७० पुराकुर
 १७१ केऽनिद्वज कुषिति
 १७२ वान्यार्धनिदाधानवाध नासि
 १७३ (उद्गादय)
 १७४ (ग मती वन्च)
 १७५ (याजादयो यजाते)
 १७६ ध्यण्यावदये
 १७७ निपाशुन शक्ति
 १७८ शुचोऽङ्गो
 १७९ त्याज्यत

१८० एचोऽदया
 १८१ व्योऽलिटि
 १८२ स्फुरस्फुरोर्धाञि
 १८३ (अम्यपगुरो वा)
 १८४ डीङ्स्सनि
 १८५ (प्याङ्ङि)
 १८६ (मिज्मीञ्जोरखाच्चि)
 १८७ (लीङ्गलिनात्योर्वा)
 १८८ पूजाप्रक्रममाभिभवे णौ
 १८९ क्रीङ्जे
 १९० सिध्यतेरजाने
 १९१ प्रयोक्तुस्मिह
 १९२ विभेतेर्माप्च
 १९३ चिस्फुरोर्वा
 १९४ (वेते प्रजने)
 १९५ लीलो नगलक् शेहद्रवे
 १९६ रुह प
 १९७ कथाद्रिपानिस्फायोऽगलवम्
 १९८ प्रीम्धूजोर्नरु
 १९९ वाशघोर्विधूननागत्योर्नक्तौ
 २०० वेव्यापाहाशाच्छामो यिक्
 २०१ ह्रीःलीरीवनूयीऽमाम्यर्त्याता
 पक्
 २०२ घटादिकगेवनूनैङ्गुत्त
 सूरज्ज्यमोऽरुमिचम्यम्यप
 परिस्सवद उपान्त्यस्याचोऽ
 गम्जौ तु दीर्घा वा

२०३ शमोऽदर्शने
 २०४ यमोऽपरिवेषे णिच्चिञ्च
 २०५ मारणतोषणनिशाने जश्च
 २०६ चहृश्याञ्छे
 २०७ वानुपसर्गाज्ज्वलह्वलल
 वनूवमनमग्लाग्लाम्
 २०८ खच्चि
 २०९ (छदेर्मन्कौ)
 २१० घेऽद्याद्युपसर्गस्य
 २११ छेऽशास्वमाश्वृदित
 २१२ आज्भास्माप्तीप्पीङ्मील्लि-
 वरुण्णश्चण्वण्डटा वा
 २१३ +उगृत्
 २१४ जिघ्रतेरि.
 २१५ तिष्ठते
 २१६ ऊहुषो णौ
 २१७ (चित्ते वा)
 २१८ लुङ्गलिटि भुव
 २१९ गोहोऽचि
 २२० गम्हन्जन्वन्धसोऽनङ्ग-
 चि लुक्ङिति
 २२१ हलो नोऽनर्चाञ्च्युदितो
 २२२ (लङ्गिकम्प्योरुपतापाङ्गि
 कृत्यो)
 २२३ मज्जेर्वा वा
 २२४ दन्जस चक्षपि
 २२५ रज्ज

२२६ णौ मृगरमणे
 २२७ घञि भावरणे
 २२८ +स्यदो जवे
 २२९ प्रथमद्विप्रथमैषानोदौभ
 दशनम्
 २३० णित्यस्या
 २३१ जालुणिणे
 २३२ मज्जु
 २३३ आनाचि
 २३४ विश्रमो घञि
 २३५ नोचमोपरम
 २३६ मज्जघोऽयरनगवकचम
 कृञ्जो
 २३७ आतो यम्
 २३८ भो नस्तोऽनिणे
 २३९ हो घ
 २४० शास विहृत्यद्दहलीत्
 २४१ (कौ)
 २४२ (आह)
 २४३ क्ति-यपचाम
 २४४ हादोऽ कि
 २४५ अहृत्वादे क्तिना नोऽप
 २४६ कयोर्द्रश्यौदित्स्यत्यादेर्द्र
 स्य चामन्मूर्च्छ
 २४७ हलो यज आनोऽध्याग्य
 २४८ (धादिभ्यश्चेर्नाशाजिगीषापा
 दाने)

२४९ (से कर्मकर्तरि प्राप्ते)
 २५० +निर्नाणोऽवाते
 २५१ दुग्धोर्दीर्घश्च
 २५२ क्षेर-ये
 २५३ (दे-य कोशे वा)
 २५४ ह्रीताद्राघोन्दनुद्विन्ते
 २५५ प्रप्त्यो म
 २५६ क्ष
 २५७ शुष्पच इम्
 २५८ अनुपसर्गा क्षीबोलापकृश
 परितृशफुल्लोत्फुल्लसम्फुल्ला
 २५९ +भित्त शकलम्
 २६० वित्त धनपतीतम्
 २६१ हन्म-यरगावनतितनादेर्ले-
 ग्जलि
 २६२ प्ये
 २६३ मो वा
 २६४ गमादीना षो
 २६५ (न कौ दीर्घश्च)
 २६६ वन्यपुनासिरस्या
 २६७ ज-सन्खना
 २६८ सनि
 २६९ ये वा
 २७० तनो यकि
 २७१ (मनस्ती कौ)

॥ इति शाक्यगर्भनीयग्रन्थाः चतुर्थ
 स्वाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

१ द्विणोऽचीरुभ्रुने यञ्
 २ वेफ
 ३ एदशीह
 ४ य्यय्
 ५ उपसर्गादिदूह
 ६ ल्येतेरित्
 ७ श्रयत्यप्वरूपतोऽहचथगुम्फ
 म्
 ८ नशो वेम्
 ९ नदशोऽ
 १० जागु किति
 ११ शृम्मा लिट्चृ वा
 १२ स्कृचृत्
 १३ हलभ्यामृदत्ते
 १४ यङ्यङ्ग्याश्रो
 १५ रि
 १६ जुस्पक्चेङ्
 १७ अकिङ्कल्लुभेतौ
 १८ ह्रस्वस्य हल
 १९ धुक्तेर्नाचि ल्यलौ
 २० भूम्बोऽद्वे
 २१ हल्योरीत्
 २२ वोर्णो
 २३ (अल्पोत्)
 २४ तृणेद्
 २५ + ऋव ईद्
 २६ यङ्गुस्मोर्नहुलम्

२७ म्यस्तेस्सोऽन्
 २८ अदोऽद्
 २९ ईद् चाजङ्ग्य
 ३० बल ईद्
 ३१ ईशीङ्भ्या स्थे
 ३२ जल्होर्हो धि
 ३३ शाध्यधिजहि
 ३४ अन्नव्यत
 ३५ इय्य
 ३६ आतोऽ
 ३७ श्लुगुसि
 ३८ मे
 ३९ अतो ह
 ४० असयोगादो
 ४१ म्वि लुग्वा
 ४२ कुर्यि च
 ४३ अतश्चि चोत्
 ४४ मगाने
 ४५ आसीन
 ४६ नमन्त्योर्लृक्
 ४७ श्राज्जेरात्
 ४८ हल्ययोरी
 ४९ इद्गिद्
 ५० म्यो वा
 ५१ हाक्
 ५२ + आ च हो
 ५३ यि लृक्

५४ + कसस्याचि
 ५५ दुहदिहलिहगुहस्तहि तुवि
 लुग्ना
 ५६ ओनददेय
 ५७ यमामिपोदिश न्छ
 ५८ पात्रा ॥ नास्यामादाण्दृश्य
 तिधौनिधिन्वुष्टुशुसदसद
 पियजिप्रधमनिष्ठमनयच्छप
 इयच्छंशुविहृशीयसीदम्
 ५९ सतेधो वेगे
 ६० ज्ञानो आ
 ६१ ण्विदोऽरु
 ६२ प्ना ह्रस्व
 ६३ शमा दीर्घोऽष्टानाम्
 ६४ छिन्नुन्वाचम
 ६५ क्रमोऽनहाने
 ६६ सावारेच
 ६७ हलाम्
 ६८ बह्वज्जोऽस्त
 ६९ वोर्णुहलदेर्लघोरिति
 ७० नक्षत्रसिन्धुजामेदिन्महश्च
 ७१ धून्नुस्तुभ्य इद
 ७२ यरनमाता सय
 ७३ घुपामृस्वैतेऽभुक्
 ७४ प्राधेदशाच्छासो वा
 ७५ तन्म्यस्यास्ते
 ७६ जन्तुस्वान्तुमस्तो

७७ ईटीट
 ७८ वि वा
 ७९ तासम्योस्ति
 ८० एति ह
 ८१ तन्मिल्याहि
 ८२ व्याह
 ८३ (हीरो यिह्दित्यवि)
 ८४ इति चातो लुक्
 ८५ हलम्या लिङ्गेद्वा
 ८६ घुमास्यागापादान्त
 ८७ ई ह्रस्वप्ये
 ८८ ये
 ८९ प्राध्मेर्यहि
 ९० ज्ञो ग्री हिंसायाम्
 ९१ अस्तिनुवोर्भूयचौ
 ९२ चक्ष रुशाम् वाचि
 ९३ लिटि ग
 ९४ शो य
 ९५ अमृजसोऽर्ह
 ९६ लुङि लुङ्दरिद्र
 ९७ अस्सन्नुण्वने
 ९८ हलो य
 ९९ (क्यो वा)
 १०० अत
 १०१ णेरिक्तानिहामास्व तेत्न्वाय्ये
 १०२ दान्तशान्तपूर्णदस्तम्पष्टच्छ
 चक्षमा वा

१०३ लघोर्हल प्येऽय्
 १०४ वामो
 १०५ इ मेढ
 १०६ क्षेरी
 १०७ क्षय्यजय्यौ शकौ
 १०८ कय्य क्रयार्थे
 १०९ दोसोमास्या कि
 ११० शो मते
 १११ छश्च वा
 ११२ दद्वर्षोर्द
 ११३ ऋतोऽन उपसर्गात्
 ११४ (मादाजन्ते वारम्भे)
 ११५ (निविस्त्वन्वात्)
 ११६ धानो हि
 ११७ हाकस्त्वि
 ११८ आधद प्ये च
 ११९ यस्मन्मूधन्लुङ्सति
 १२० लिटि वा
 १२१ वेर्वय्
 १२२ भो यधस्तडि लुङि
 १२३ लिङि च
 १२४ गैत्सो
 १२५ जौ गमजाने
 १२६ सीढश्च
 १२७ + गाङ् लिटि
 १२८ लृङ्लृङ्णौ सन्धे वा
 १२९ (वल्नेऽचो वि)

१३० (अक्यन्धनाचि)
 १३१ लङ्लृङ्लृङ्ण्यमाडाद्
 १३२ आरिजाचच
 १३३ (यस)
 १३४ वलादेरिडत्रवपुणादे
 १३५ तेर्मेहादिभ्य
 १३६ ग्रह एकाचोऽलिटीट
 १३७ ऋद्वुर्वालिङ्गसे
 १३८ हल्भ्या चोस्तद् तद्से
 १३९ रधाद्योदिङ्मू
 १४० अन्जोऽसे
 १४१ निष्कुप
 १४२ कयो
 १४३ नडीयञ्ज्यैदिद्वेदोऽपत
 १४४ (अर्दस्सनिवे)
 १४५ अविदूरेऽमे
 १४६ शसिधृष प्रगल्भे
 १४७ कप कृचृगहने
 १४८ घुपोऽविशब्दे
 १४९ दृढस्फूलबलिनो
 १५० क्षुब्धस्त्रान्तघ्वान्तपरिवृद्धल
 मल्लिष्टरिरेव्यफाण्टबाढं
 मन्यमनस्तम प्रभुसक्तास्पष्ट-
 स्वरानायासगृहे
 १५१ आदित
 १५२ भावारम्भे वा
 १५३ शक्ते कर्मणि

२०१ नेत्र्यलिटि
 २०२ रम
 २०३ लभ
 २०४ व्याड
 २०५ स्तुतावुपात्
 २०६ (ज्यमि वा)
 २०७ घञो चोपसर्गान्
 २०८ (सुदुर्भ्यः)
 २०९ क्रीन्तन्यवस्यादेर्लुग्नहुलम्
 २१० धानूनशपे
 २११ सपर्युपात्कृञस्तद् भूषसम-
 वाये
 २१२ उपाद्विकारप्रतियत्नवाक्या
 ध्याहारे
 २१३ किरतेर्लवने
 २१४ प्रतेश्च वधे
 २१५ चतुष्पदपाद्वर्षात्
 २१६ विशुति भक्षाश्रयाय
 २१७ (वौ विष्करो वा)
 २१८ मातुम्पतेर्गमि
 २१९ मादुसश्चाच्यस्तेष्वि
 २२० सुव्सूसोऽनुस्तुभोऽध्यप्यद्वे
 २२१ स्थासेनिसेधसिञ्चसज्ञा द्यटि
 २२२ स्तम्भोऽहप्रतिस्तब्धनि
 स्तब्धे
 २२३ अवाच्चालम्बनाविदूयोर्क्षु
 २२४ वेश्च स्वनोऽश्ने

२२५ सदोऽप्रतेर्ली त्वादे
 २२६ स्वन्जेश्च
 २२७ परिनिवेस्सेव
 २२८ (सयसिते)
 २२९ सदस्तुस्वजा वा त्वटि
 २३० सीवूसहोऽङ्गेऽमो
 २३१ स्यन्दतेर्वाभ्यनोश्चाप्राणिनि
 २३२ चेस्स्कन्दोऽक्तयो
 २३३ परे
 २३४ स्फुरस्फुरोर्निर्ने
 २३५ वे
 २३६ स्फुम्न
 २३७ तिर्दुस्तुवेस्समसृतिस्नपोऽव
 २३८ हिनुमीनानिणोऽदुरोऽतरश्च
 ण
 २३९ श
 २४० नेर्धुमानद्गत्पत्पदित्यतियाति-
 वातिद्रानिप्सातिहन्तिवपिप
 हिशमृचिन्देग्यौ
 २४१ शेषेऽषान्तरुत्तपाठे वा
 २४२ परेरति
 २४३ अन्ते च
 २४४ द्वयो
 २४५ भ
 २४६ म्वि वा
 २४७ (न देगेऽतगोऽयनम्)
 २४८ णिंसनिक्षनिन्द कृति वा

- २४९ अपोऽचोऽभाभूपज्जगप्या-
यिवेप
२५० नमीनादेरेव
२५१ णिहलिजुपान्त्याद्वा
२५२ (निर्णिण्ण)
२५३ रे लोऽयौ
२५४ निप्पत्तेर्ना
२५५ (परेर्घाङ्गयोगे)
२५६ ङश्चर्किडादीनाम्
२५७ ओऽचि
२५८ यङि
२५९ (गरगल विपप्राण्यङ्गे)
२६० कृपोऽट्टपीटादिषु
२६१ आदेप्पणोऽचफट्टचाष्टीव
स्सन्म्

॥ इति शास्त्रायनीयसूत्रपाठे चतुर्थ
स्वाध्यायस्य द्वितीय पाद ॥

- १ तास्त्यो ल्लो
२ सिल्लिङ्गि
३ दृपादेवाम्प
४ इक्कदशलोऽट्टश कसो नेद
चेत्
५ छिप
६ नानालिङ्गने
७ कश्चिद्रुणोर्द्ध कर्तारि
८ धेत्थेर्मा

- ९ स्तम्ममुचुम्मुचुम्मुचुम्मुचुम्मु
श्चुधिजोऽङ्
१० ऋदितोऽनङ्कि
११ सनिशास्तिदिदुत्तुप्यादे
१२ वक्त्यसूल्याते
१३ लिप्सिज्ज्हाऽर्ते
१४ तटि वा
१५ दीप्पूरजन्नुधतायप्यायस्ते नि
१६ पद
१७ कर्मभावे
१८ हन्दृशिग्रहज्जभ्यस्सिताम्स्य
सटा निद्ववा
१९ श्लेले यर्
२० +(कर्तारि शप्)
२१ ह्वादेऽक्षुब्बुरु
२२ दिवादेदश्य
२३ आशब्बाशभानिकमिन्सि-
नुटिलपो वा
२४ +यसोऽनुपसर्गात्
२५ (सम)
२६ अक्षप्पु
२७ तक्षस्तनूकतौ
२८ स्वादे
२९ स्तन्मूस्तुन्मूम्बन्मूस्तुन्मू-
स्तोम्भा च
३० म्वादे
३१ हलम्भो हावान

३२ तुद्भ्यश्च
 ३३ कृत्तनादेरु
 ३४ रुधा न न्दुर् च
 ३५ कर्मण्यस्तुवादीना कर्मबलि
 ३६ तपस्तपमि
 ३७ (सज्जथाद्धे)
 ३८ (करणे कचित्)
 ३९ (कुपिरजइयाज्ञ वा)
 ४० न्यज्जुह
 ४१ रुध
 ४२ (तपोऽनुतापे च)
 ४३ (णिगिस्तुतङ्कर्मण)
 ४४ (भूपार्यसन्दुहादीना च
 त्रियरु)
 ४५ कृत्तोऽनुत्ताम्
 ४६ धुरफेलिमरुष्टपच्य कर्मणि
 ४७ सन्नतेऽजर्यम्
 ४८ रुच्याव्यध्यौ
 ४९ भूगोयो वा
 ५० प्रभूपस्थोऽनीय
 ५१ जनाप्स्वापतो ध्यण्
 ५२ छिपशीद्स्थानृपास्वमनञ्च
 हारम्भात् क्त
 ५३ गत्यकर्मण्याधारे च
 ५४ (आदो)
 ५५ साप्यागाप्याल्लक्ष्यवृत्तार्था
 कर्मभावे

५६ (भीमादग्नोऽपादाने)
 ५७ (सम्प्रदागाच्चान्यलोणादय)
 ५८ कृद्दुलम्
 ५९ प्राकृस्ति प्राप्तोऽसम
 ६० ध्यण्
 ६१ पाणिसमवात् सृज
 ६२ ओरावश्यके
 ६३ वाधारेऽमावस्या
 ६४ (कुण्डपाग्यसंघाय्यराज
 सूया कर्तौ)
 ६५ (पाग्यधाग्यसागाग्यनिका
 ग्यप्रणाग्यानाग्य मानग्व-
 त्रिनिर्नासासमत्यनित्ये
 ६६ (अग्नौ परिचाग्नोपचाग्यम-
 मूह्यचित्या)
 ६७ तव्यागीय्यो
 ६८ प्वच्चतकिशर्गसियत्सहि
 यजोऽग्न्यामुवपरपल्पापत्र-
 पडिपदभचमुर्य
 ६९ गद्ययमोऽपसर्गान्
 ७० चर
 ७१ आङोऽगुरौ
 ७२ पणोपमृन्वदाद्विनेयतुमत्यु-
 पेयामर्धे
 ७३ स्वामिनैदयेऽने
 ७४ वदम्मुप क्यप् च
 ७५ हत्याभूय भावे

- ७६ जमिचिन्धा
 ७७ रेयनृपोयम्
 ७८ उप्याज्यमिधोद्वसि ययु
 भ्य ताम्नि
 ७९ शास्यन्तृनुपस्त्वेत्यृन्पा
 न्त्यादन्तृन्स्लपून्
 ८० (जिनिपून्यो हलिमुन्नस्लके)
 ८१ ग्रह पदास्वैरिवाभापदये
 ८२ भृतोऽनामि
 ८३ समो वा
 ८४ हृमृजृपससगुहृहृजप
 ८५ णुत्रन् लिहादिभ्यश्च
 ८६ नद्यादिभ्योऽन
 ८७ ग्रहादिभ्यो णिन्
 ८८ नेर्षपशुशविशरक्ष
 ८९ नजो याचूव्याहमव्याह-
 जवदवस
 ९० अचोऽचित्ते
 ९१ रघराधोऽपात्
 ९२ इच्च परिभ्व
 ९३ (धेश्शीट्पिनो देशे)
 ९४ नाकृगृप्रीगुपात्यात्क
 ९५ उपसर्गादतोऽगिक्
 ९६ +पाप्माध्माधेदृदृशश्श
 ९७ धारिपारिवेधुदेजिचेतिसाति
 साहिलिम्पविन्दोऽनुपसर्गात्
 ९८ धुयो ण

- ९९ सहादिग्रहाद्वा
 १०० श्याक्त्र्यधामुमन्नावसान
 इतीन्धम
 १०१ तृत्वत्रनो बुद् शिन्धिपि
 १०२ पाणिम् ताडधद्
 १०३ गस्थक
 १०४ टनग्
 १०५ हो व्रीहिनाले
 १०६ मुस्यवस्माधो वुन्
 १०७ आशिपि नुन्
 १०८ ताम्नि कि
 १०९ कर्मणोऽग्
 ११० शीलिकामिमक्ष्याचरीक्षि
 भो ण
 १११ गोऽनुपसर्माट्क्
 ११२ सुराशीधो पिनात्
 ११३ आतोऽद्वापामोऽद्
 ११४ दाज्ञ प्रे
 ११५ (सरय)
 ११६ (आशिपि ण)
 ११७ क्लेशतममोऽपे
 ११८ (शीर्षकुमाराणिन्)
 ११९ अमनुष्ये टक्
 १२० जायापतेर्लक्षणे
 १२१ (हस्तिरुवाटाच्छकौ)
 १२२ राजघ
 १२३ अर्हाऽ

१२४ शक्तिलाङ्गलाकुशयष्टितोमर-
धनुर्षटाद्बह
१२५ सूत्रद्व्याग्ने
१२६ हृजो चयोऽनुग्रहे
१२७ आङि शीले
१२८ हनिनाथापशानि
१२९ फलेग्रहात्मभरिर्कुक्षिभरि
१३० शकृत्स्तम्बाद्वरसमीहो कृञ
१३१ कियत्तद्व्यग्रे
१३२ दिवानिभानिशामभाभास्का
राऽरुफर्नन्तान्तादिना
न्दीलिपिलिभिर्गलिचितक्षेत्र
जङ्गानाहर्धनुर्भक्तसख्याह
१३३ हेतुतच्छीलानुमुलेऽशब्द
श्लोककल्हगाधौनैरचादुसू-
त्रमन्त्रपदात्
१३४ भृतौ कर्मण
१३५ क्षेमप्रियमद्रात्साण्
१३६ मेघत खच्
१३७ भयात्
१३८ प्रियवशाद्बह
१३९ द्विपत्परात्तस्तापे
१४० मित्तरसभरिमाणात्पञ्च
१४१ करीपात्रकूलात्कप
१४२ सर्वात्सहश्च
१४३ भृतृवृधारिजिदमितपश्च ना
मि

१४४ वाचयमो व्रती
१४५ मन्याणिण्
१४६ कर्तुश्शम्भ
१४७ एजे
१४८ शुनीम्तनाद्वेट
१४९ (नाडीमुष्टिघटीखरीनासिका-
वातान्ध्रश्च)
१५० (पाणे)
१५१ कूलादुदि रुज्जह
१५२ बहाभ्राक्षिह
१५३ विध्यरुम्तिलात्तुद
१५४ शर्धललाटवाताद् हाक्तपाज
१५५ पुरन्दरमगन्दरेरम्भदोप्रप
श्यासूर्यपश्या
१५६ सुभगाद्यस्थूलपलितनमा-
न्धप्रियात्सुपोऽच्चेक्षौ ख्-
स्तुखृक्कम् भुव
१५७ कृञ करणे खनद्
१५८ भावे चाशितभव
१५९ गम स्वखड्गा
१६० विहायसो विहश्च
१६१ उरग
१६२ मुगदुर्गमाधारे
१६३ (निर्गो देशे)
१६४ नाम्न्यश्शम
१६५ (पार्श्वोदिभ्यश्शीङ्)
१६६ (उच्चात्तादिभ्य कर्तु)

१६७ आधारान्
 १६८ भिक्षासेनादायाच्च चरष्ट
 १६९ पुरोऽग्रतोऽग्रेस्तर्ते
 १७० (पूर्वात्कर्तुं)
 १७१ स्य क
 १७२ ह्रहो घश्च
 १७३ शोकापनुदतु दपरिमृजस्त
 ग्धेरमवर्णेजपास्तुराहराल-
 स्पहन्ति सूचका
 १७४ मूलविभुजादय
 १७५ निष्मज
 १७६ स्पृशोऽनुदनात् विप्
 १७७ अदोऽननात्
 १७८ कयात्कव्यादावामपवादैौ
 १७९ मन्वक्कनिष्ठिश्च दृश्यते
 १८० त्यदाद्य यतमागद्गोणादह-
 शेराप्ये किङ्कमा
 १८१ (कर्तुर्णिन्)
 १८२ क्षिप्तिऽजाते
 १८३ व्रताभीक्ष्ण्ये
 १८४ साधौ
 १८५ ब्रह्मवादी
 १८६ व्यभेर्भुवो भूते
 १८७ करणाद्यज
 १८८ (श्चिक्कय कर्मण कुत्स्ये)
 १८९ भो णिन्
 १९० नक्षत्राणवृत्ताकिप

१९१ मुकर्मपापमन्त्रपुण्यात्कृज
 १९२ (सोमात्सुग्र)
 १९३ (अमेश्चे)
 १९४ (कर्मण्यन्यर्थे)
 १९५ दृश कनिष्
 १९६ रात्रराहात्तृभ्याभिभ्याम्
 १९७ जनोऽनो ट
 १९८ सप्तम्या
 १९९ अजाने पद्यम्या
 २०० कचित्
 २०१ जुषोऽतृ
 २०२ सुयजो इतिप्
 २०३ भस्मादय
 २०४ क्तवत्
 २०५ + लृद्
 २०६ (रात्रो वसोऽत्ययामाम्या
 पेऽद्य)
 २०७ + अनद्यतने लृद्
 २०८ (रयाते दृश्ये)
 २०९ स्मृत्यर्थेऽयदि टृद्
 २१० साक्षाद्दक्षे घा
 २११ अत्यतापहने लिद्
 २१२ परोक्षे
 २१३ (हृश्वत्पद्यान्व्यन्त मच्छचे
 लृद् च)
 २१४ (पुरि लृद्वा)
 २१५ स्मे च लृद्

२१६ ननौ पृष्टोक्तौ
 २१७ सति
 २१८ (पूहयजदशान)
 २१९ ययदशक्तिशीले
 २२० धारीडशत्रुकच्छ्रे
 २२१ (सुनृद्विपार्हस्तच्यरिप्रशस्ये)
 २२२ तृ साधुधर्मशीलेषु
 २२३ भूवृत्तुवृधूमाजसहचररुचाप
 त्रपालङ्घननिराकृन्मजनो
 स्पचोत्पतोत्पदोन्मदादिष्णु
 २२४ भूजेस्नुक्
 २२५ ग्लास्थस्तु
 २२६ गृधिघृपिक्षिप्त्रस कु
 २२७ सन्मिक्षाशस्विन्दिच्छादु
 २२८ शुधन्दादारु
 २२९ (सद्वाशद्वेट्सेरु)
 २३० निद्रातद्वाश्रद्धास्पृदिगृहिप
 तिशीद्दयादालु
 २३१ (सहिवहिचलिपापतो यरुह)
 २३२ (ददिसालिचक्रिजशिनेमि)
 २३३ भूवृपस्यागृहन्कन्यामातुक्पू
 २३४ लघपत्पद
 २३५ मुद्भूपायस्यगृधज्वलनुशुभ-
 ध्यान
 २३६ (रचलार्थादकर्मकात्)
 २३७ हलायन्तान्छिदित
 २३८ (नदीशदीप्यदृणिह्य)

२३९ (द्रम्कमो यड)
 २४० यज्वदशजपादूक
 २४१ जागु
 २४२ शमष्टकदुषद्विषद्रुहदुहयुज-
 त्यजरजमजाभ्याहनाऽनुरु-
 धोघिनन्
 २४३ (आह क्रीड्यम्यस्तुप)
 २४४ सम पृव्सुजज्वरोऽकर्मका-
 त्
 २४५ यौ विचक्रपकत्थसम्भलस
 २४६ लपोऽपे च
 २४७ चरोऽतौ च
 २४८ लप्सुद्रुमथरदवस मे
 २४९ परेस्तुद्रहमुह
 २५० (देवो णेश्व)
 २५१ क्षिपरट
 २५२ वादेश्व वुन्
 २५३ निन्दहिंसक्रिशम्यादधिना-
 शिव्यामापासूयात्
 २५४ (उपसर्गादेव देविमुश)
 २५५ कुटिलुण्टिवृज्जलिपभिक्षा-
 दाकद्
 २५६ दक्षीणमज्यत्रयाम्यम्परि-
 भूविश्वेरिन्
 २५७ प्रात्सुजो
 २५८ मरक्सद्वस
 २५९ भञ्जमासमिदो घुर

२६० वेत्तिच्छिन्मिद कित्
 २६१ सर्ताणूनभजेध्वरप्
 २६२ गत्वर
 २६३ नम्कम्यजस्कम्पस्मिर्हिसदी
 पो र
 २६४ स्वप्तृपिधृपो ह्नन्
 २६५ भ्य नुक्तुकमलुका
 २६६ स्थेशभासपिसरुसो वर
 २६७ यायानरश्च
 २६८ सनिप्रान्मुवोऽनाम्मुद्
 २६९ मितद्रवादय
 २७० इत् प्वो दैवते
 २७१ सज्ञर्षो करणे
 २७२ लधूसूखनसद्वचरते
 २७३ (व्ययो द्रोर्धन)
 २७४ (स्तम्भाद् घञ्)
 २७५ (वक्षपरिघम्)
 २७६ प्वो हलक्रोडमुसे लद्
 २७७ दामीशस्युज्युसिचिसस्तुतुद्
 मिहनहदन्शपत
 २७८ धात्री
 २७९ मतिपूजार्थजीर्छीत्यादिभ्यः
 क्त,
 २८० उणादयः
 २८१ गम्यादिर्वर्त्यति
 २८२ लृट्
 २८३ परिदेनानघनने लुट्

२८४ (पुरायानतोलट्)
 २८५ (क्वाकूर्जोर्वा)
 २८६ किंनुत्सेऽर्धित्वे
 २८७ अव्यसिद्धौ
 २८८ लेटि हेतौ
 २८९ लेह् चोर्धर्मौहर्तिरे

॥ इति शाकटायनीयसूत्रपाठे च
 मुखस्याध्यायस्य तृतीय पाद ॥

१ पटुजो घन्
 २ सुस्तिथरव्याधिमत्स्यनले
 ३ अकूर्तरि
 ४ इड
 ५ (ओ वायुवर्णनिवृत्ते)
 ६ पूलनीरोर्निरभ्यवोपसर्गे
 ७ मूडयदोऽच्
 ८ नौ नश्चाद
 ९ स्वन्नद्वत्तण्णठो वा
 १० यमस्सन्निव्युपे
 ११ कणो वैणे
 १२ घो ऋ
 १३ आप्यादाधारे
 १४ व्यृगन्वक्ष्वरुण्टमहोऽच्
 १५ समुद्यज पशौ
 १६ (सर्तिग्लहपण प्रजनाक्षेय-
 त्वे)
 १७ नप्रमदसम्मादौ हर्षे

१८ (देशेऽन्तर्धनान्तर्धनौ)
 १९ प्रघणप्रघाणौ कोष्ठकाशे
 २० घनोद्धनापघनोपघनघोद्ध-
 सङ्घा मूर्त्यत्याधानाङ्गास-
 चनिमित्तप्रशस्तगणा
 २१ ह्यो वक्षोश्चिन्यभ्युपे
 २२ +आदि युद्धे
 २३ +निपानमाहाय
 २४ भावेऽनुपसर्गात्
 २५ मद्यधजय
 २६ कण्यमहस्त्वक्त्यो वा
 २७ आङि रुप्लो
 २८ ग्रहोऽने वर्षे
 २९ मे युग्यतुलासूत्रे
 ३० वुर्ध्वे
 ३१ उदि नीत्रिज
 ३२ पूढुयैतिर्धन्
 ३३ ग्रह
 ३४ +समि मुष्टौ
 ३५ सुद्रुदो
 ३६ स्तोर्ध्वे
 ३७ (परौ ग्रह)
 ३८ (यथे शोपे)
 ३९ (लिप्ताया मे)
 ४० टुम्बुयो
 ४१ स्त्रोऽयज्ञे
 ४२ वौ प्रधनेऽशब्दे

४३ क्षुभ्रो
 ४४ न्युपे शीङ् कमे
 ४५ हस्तादेयेऽस्तेयेऽनुदश्चे
 ४६ चित्युपसमाधानासदेहे
 कश्चादे
 ४७ सङ्घेऽनुपरौ
 ४८ माने
 ४९ न्युदि अ
 ५० क्रो धान्ये
 ५१ नौ वु
 ५२ इणोऽध्वे
 ५३ परौ कमे
 ५४ (धूते न्य)
 ५५ भ्वोऽज्ञाने वा
 ५६ स्थादिभ्य क
 ५७ दुङ्वितोऽधुक्ती
 ५८ यज्यत्पच्छम्यग्रक्षो न
 ५९ विच्छेर्नङ्
 ६० व्याप्तौ भावेऽनत्रि
 ६१ स्त्रिया क्तिन्
 ६२ लभादिभ्य
 ६३ स्त्रिप्यनस्तो करणे
 ६४ गापापचो भावे
 ६५ स्थो वा
 ६६ व्यतिङारे अ
 ६७ ण्युक्ष
 ६८ यज्यन् वचप्

- ६९ (नाप्ति भृज)
 ७० (समजनिपदनिपद्मन्निदी
 ण्घञ्सीङ्)
 ७१ कृञ्शक्तिञ्च
 ७२ सम्पदादिभ्य क्तिन् किप्
 ७३ यूतिजूतिसातिहेति क्रीर्त्यटा
 द्यामृगयेच्छायाच्चाकृषा
 ७४ ग्लान्याहो नि
 ७५ शिवेत्यासश्चथघट्टवन्दोऽन
 ७६ (इषोऽनिच्छायाम्)
 ७७ परेर्वा
 ७८ सूचरो य
 ७९ जागुरश्च
 ८० मत्स्यात्
 ८१ गुरोर्हल्
 ८२ पिबित्तिपूजिकथिबुम्भिच-
 र्च्यतर्षोऽङ्
 ८३ उपसर्गादात्
 ८४ मिदादयः क्वचित्
 ८५ सनाभावे ण्वु
 ८६ प्रश्नाख्याने वेष्ट
 ८७ पर्यायोत्पत्त्यर्हणे ण्वु
 ८८ नमोऽनिश्चापे
 ८९ नव्मते चोऽभ्यादिभ्य
 ९० करणाधारे चानद्
 ९१ पुताति घ प्राय
 ९२ गोचरसचरकथनिकपम्पन्

- भगवद्वज्रज्यजापणनिगमम्
 ९३ हलो घञ्
 ९४ तृस्रोऽवात्
 ९५ समश्च हज
 ९६ जारदाराध्यायन्यायोद्यावा
 नायाधाराया
 ९७ (उदङ्कोऽजले)
 ९८ (खनोऽड्डरेकेकनकाश्च)
 ९९ दुस्स्वीपत कृच्छ्राकृष्टे ख
 १०० च्वौ कर्त्राप्याद्भूज-
 १०१ आतोऽन
 १०२ द्यास्युधिदृशिष्टुपिमृष
 १०३ (वाशस्ये सद्रूतवत्)
 १०४ क्षिप्राशसथे लृङ् लेङ्
 १०५ (आधेऽयासन्नाविच्छित्त्यो)
 १०६ (वत्स्यत्यनहोरात्रेऽवोऽनधौ)
 १०७ (काले परे वा)
 १०८ लेङ्निमित्तेऽवृत्तौ भूते च
 लृङ्
 १०९ वा शेषान्
 ११० गर्हेऽपिजात्योर्लृङ्
 १११ कथमि लेङ् च वा
 ११२ निवृत्ते लेङ् नृटौ
 ११३ अमर्षाश्चक्षेऽन्यत्रापि
 ११४ किंकिलाभ्यर्थयोर्लृङ्
 ११५ यद्यदियदाजातौ लेङ्
 ११६ गदे च यच्चयने

११७ चित्रे
 ११८ लृट् शेषेऽयदो
 ११९ बाढेऽप्युते लेङ्
 १२० मभाव्येऽलम्यर्थात्
 १२१ (धातूक्तौ वायदि)
 १२२ सतीचऽर्थात्
 १२३ वतर्त्यति फलकारणे
 १२४ कामाविष्कारेऽकञ्चति
 १२५ इच्छाधे लेङ् लेट्
 १२६ विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधी
 ष्टसप्रश्नप्रार्थने
 १२७ प्रैपानुज्ञाऽयमरे लेट् ध्यप्
 १२८ (लेङ् चोर्ध्वे मुहूर्तात्)
 १२९ (लेट् स्मे)
 १३० अधीष्टे
 १३१ (कालयेलासमयावसरे तु वा)
 १३२ लेङ् यदि
 १३३ मृष्यन्नाहं
 १३४ (णिङ्ध्यपावावश्यकाधमर्णे)
 १३५ शक्तौ लेङ् ध्यप्
 १३६ लिङ् लेडाशिषि
 १३७ +माङि लुङ्
 १३८ लङ् च स्मेन
 १३९ मृशामीक्ष्ये लेट्
 तस्मिँस्तथार्थे
 १४० प्रचये वा सामान्यार्थे
 १४१ निषेधेऽनङ्स्तलौ त्का

१४२ परावरे
 १४३ (व्यतिहारे मेळस्तुल्यकर्तृके)
 १४४ प्राकाले
 १४५ पूर्वाम्ने प्रथमाभीक्ष्ये स्वमुञ्ज
 १४६ अन्यथैवकथमित्थम
 कृञोऽनर्थकात्
 १४७ (यथातथादीर्घ्याप्रत्युक्तौ)
 १४८ आप्यादाक्रोशे
 १४९ (स्वादोरप्यच्चे)
 १५० विद्दृशिष्य कात्स्न्ये णम्
 १५१ यावतो जीवून्विन्दात्
 १५२ चर्मोदरात्पूरे
 १५३ (वृष्टीयत्वेऽभ्यो लुगा)
 १५४ (चेलार्थात् क्रोपे)
 १५५ तृतीययोपदश
 १५६ हिंसार्थात्तुल्याप्यात्
 १५७ (तत्तत्सम्योपात्पीडुधट्प)
 १५८ (प्रमाणसमासस्यो)
 १५९ तूर्णेऽपादानेन
 १६० द्वितीयया
 १६१ (स्वाङ्गेनाध्रुवावाच्येन)
 १६२ विशिषतिपदिस्कन्दादीप्या-
 भीक्ष्ये
 १६३ तृप्यस काले नान्तरे
 १६४ ग्रहादिशो नाम्ना
 १६५ (कृञोऽन्ययेनानिष्टोक्तौ ण
 मूर्त्तौ)

१६६ (तिरश्चापवगे)	१७७ (स्वस्नेहनायात्पुष्पिष)
१६७ (भुवोऽनूचानुलोम्ये)	१७८ नाम्नि बन्ध
१६८ तूष्णीमा	१७९ आधारात्
१६९ स्वाज्ञात्तसा कृम्ब	१८० कर्तुर्जविपुरुषान्नशिवद्
१७० च्चै धाप्विनानाना	१८१ उर्ध्वात्पृथग्
१७१ शुष्कचूर्णरूक्षादाप्यात्पिष	१८२ आप्याच्चेवे
स्तस्मिन् णम्	१८३ समर्थास्त्यर्धधृषज्ञाशमला
१७२ वृन्महोऽकृतजीवात्	घटसद्गर्हारमलमन्त्रमे तुम्
१७३ निमूलात्कप	१८४ (क्रियाया तदर्थाया वुण्
१७४ समूलान् पञ्च	लृट् च)
१७५ करणात्	१८५ कर्मणोऽण्
१७६ (हस्तार्थाद्वृत्त्वतिग्रह)	१८६ स्नेह्नुमिच्छाये तुल्यनर्तके

॥ इति शुतकेवल्लिदेशीयाचार्यस्य शाकटायनस्य कृतौ

शब्दानुशासने चतुर्थस्याध्यायस्य चतुर्थ पाद ॥

॥ समाप्तोऽध्यायश्च चतुर्थः ॥

गणनेय सूत्राणामनुष्टुभामर्धसप्तमशतीह ।

तीणि सहस्राणि शते द्वे षट्त्रिंशच्च योगानाम् ॥

सञ्ज्ञानियमनिषेधाधिनारित्यापवादनिषिपरिभाषा ।

अतिदेशविकल्पाविति गतयश्शब्दानुशासने सूत्राणाम् ॥

॥ शाकटायनीयसूत्रपाठस्समाप्त ॥

॥ ओम् ॥

शाकटायनीयसूत्रपाठशुद्धिपत्रम्

पृष्ठाङ्क	सूत्राङ्क	अशुद्धम्	शुद्धम्
१	१९	दैच	दैच्
१	२७	परीग्रहा	परिग्रहा-
२	३६	हस्तेपाणौ	हस्तेपाणौ
२	३९	मुडसम्वा	मुडसम्वा-
४	१५८	लुक्तस्मात्	लुक्तस्मात्
४	१७४	शिशरस	शिशरस
५	३९	हनपुन	हनपुन
६	६०	किञ्च प्यि	किञ्चस्त्प्यि
७	१२७	चतरो	चतुरो
९	७	स्वर ादे-	स्वसादे-
९	१६	यज्यञ-	यज्यन्
११	१००	तर्प्यभीसेवाभैय-	तर्प्यभिसवोभये
१२	११९	हिंसायाम्	हिंसायाम्
१४	१३	ह्नो	ह्नो
१४	१४	मृत्युत्सञ्जन	मृत्युत्सञ्जन
१४	१५	कर्तृस्थे	कर्तृस्थे
१५	७६	हवहश्वा-	हवहश्वा-
१८	६५	मध्यमवरिम्	मध्यमनीरम्
१८	६६	वृतादि-	वृतादि-
२१	२२२	जानोज्ञौ	जानोर्ज्ञौ
२१	२२४	मुह्व	मुह्व
२२	२५	शुन	शुन
२५	२०	क्षियाशो	क्षियाशी

पृष्ठाङ्क	सूत्राङ्क	अशुद्धम्	शुद्धम्
२६	४५	विन्मतोश्लुब्ध्	विन्मतोश्लुब्ध्
२७	७६	पन्हन्	पन्हन्
२७	८१	कद्वा	कद्वा
२९	६४	दूण	दूण्
३०	९३	कुलद्व	कुलादन्
३०	९७	क्षत्राद्	क्षत्राद्
३२	१९७	वेतमसहि	वेतसमहि
३३	१४	बल्ह्युर्दि	बल्ह्युर्दि
३६	१३८	हलसीरा	हलसीरा
३८	४९	नराद्यतो	नराद्यतो
३८	६०	इष्टादिभ्यो	इष्टादिभ्यो-
४०	१५१	पुत्राच्छयो	पुत्राच्छयो
४३	५८	कश्वा	छश्वा
४३	५९	समासमनि-	समासमीन
४३	७४	मयट	मयट्
४४	१२७	ददमा	ददरा
४५	१५६	देरलिश्च	देरिलश्च
४६	१२	अद्यादि-	अन्यादि-
४६	१८	सनेका-	सर्वेका
४७	५५	प्रागतत्तत्वे	प्रागतत्तत्वे
४०	३	नित्यादृश्य	नित्यदृश्य
४९	२६	भृशादेश्चौ	भृशादेश्चौ
५०	५५	पटुपटम्	पटुपटम्
५०	६५	ग्रन्थोऽनु	ग्रन्थोऽनु

पृष्ठाङ्क	सूत्राङ्क	अशुद्धम्	शुद्धम्
५४	२५३	दैन्य क्रोशे	दै-याक्रोशे
५४	२५४	हीता-	हीत्रा
५५	७	त्यष्वच्य-	त्यम्ब
५५	३४	अद्य	आद्य-
५६	५९	सर्तेधो	सर्तेधो
५८	१८६	दोष्य	दोष्य
६०	११	लिदद्यु	लिद्-द्यु-
६१	३७	सज-	सृज-
६३	१२५	सूत्र-	सूत्रा
६४	२०१	जुषो	जृषो

प्रक्रियासमहोत्तरार्द्धस्य शुद्धिपत्रम्

पृष्ठ	पङ्क्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
२१७	१२	अदत्ताम्	अधत्ताम्
२१७	१२	अदत्तम्	अधत्तम्
२१७	२०	दाधाधाम्	दधाधाम्
२२१	१२	गृह्णीष्व	गृह्णीष्व
२२४	३	अदिम्	अदित्
२२५	६	अमुञ्चत	अमुञ्चत
२२८	११	व्रजि	रजि
२३०	७	अक्रायत	अच्छायत
२३०	७	कथताम्	छायताम्
२४८	१४	वृषीष्ट	वृषीष्ट

पृष्ठ	पङ्क्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
२६८	२	जगोष	जुगोष
२९३	१५	अरोदित्	अरोदीत्
२०४	११	चलिक्षामहि	अलिक्षामहि
२००	१२	अवर्त्म्यत्	अवर्त्यत्
"	"	वर्त्स्यति	वर्त्यति
२९०	१४	अशोशामिष्यन्	अर्शोशामिष्यत्
३४९	१	ध्यपि	ध्यणि
३५३	१२	अनुपर्गा	अनुपसर्गा
३६१	६	आष्टान्यो	आष्टान्यो
३६२	७	अहा	अहे
३६६	२१	कन करणे	कृन् करणे
३७७	६	आरुदो	आरुदो
३७७	११	ग्लानान्	ग्लानान्
३९८	१५	आत्ति	आत्ति

